Valuch Tibor

A JELENKORI MAGYAR TÁRSADALOM

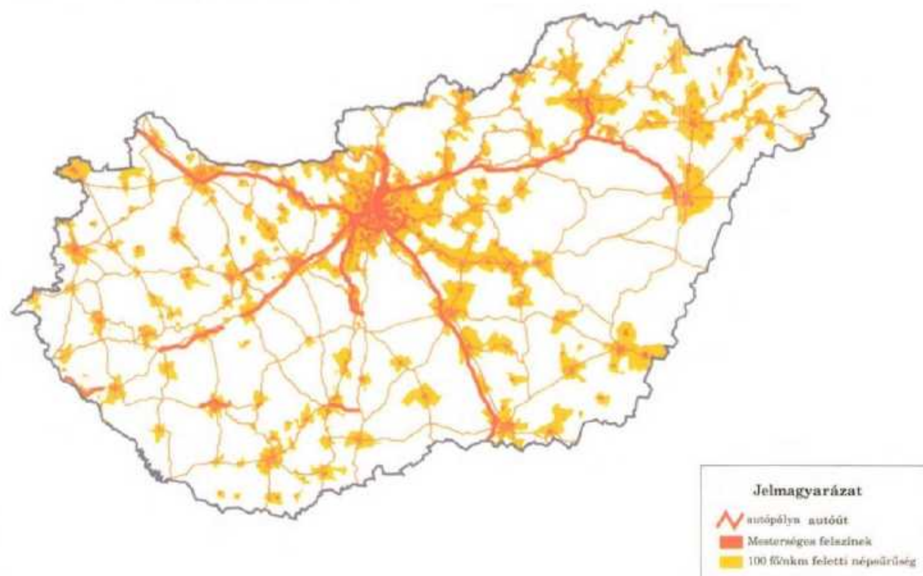
OSIRIS

A MAI MAGYARORSZÁG
Sorozatszerkesztő GYURGYÁK JÁNOS

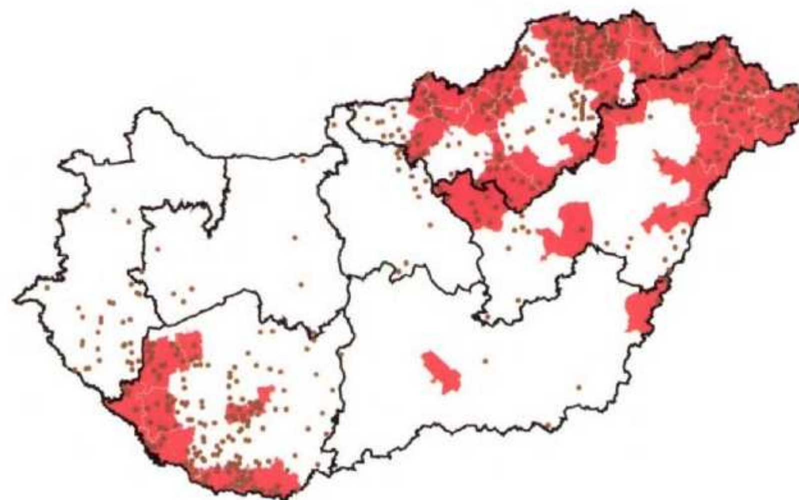
A SOROZAT MEGJELENT KÖTETE:

Tóth Csaba – Török Gábor ▪ NÉGY VÁLASZTÁS MAGYARORSZÁGON
A magyar politika (2002–2014)

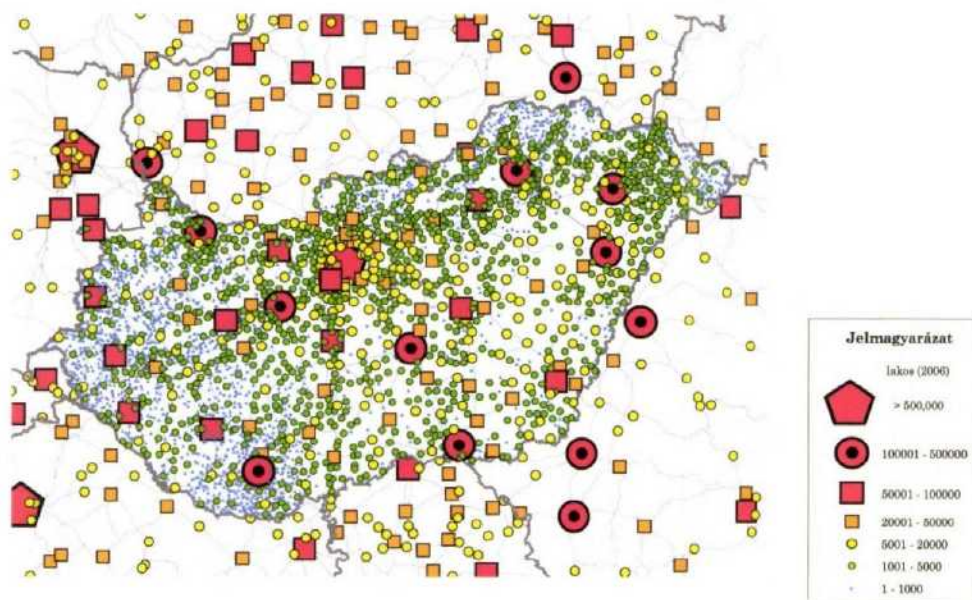
URBANIZÁCIÓS KÖZPONTOK

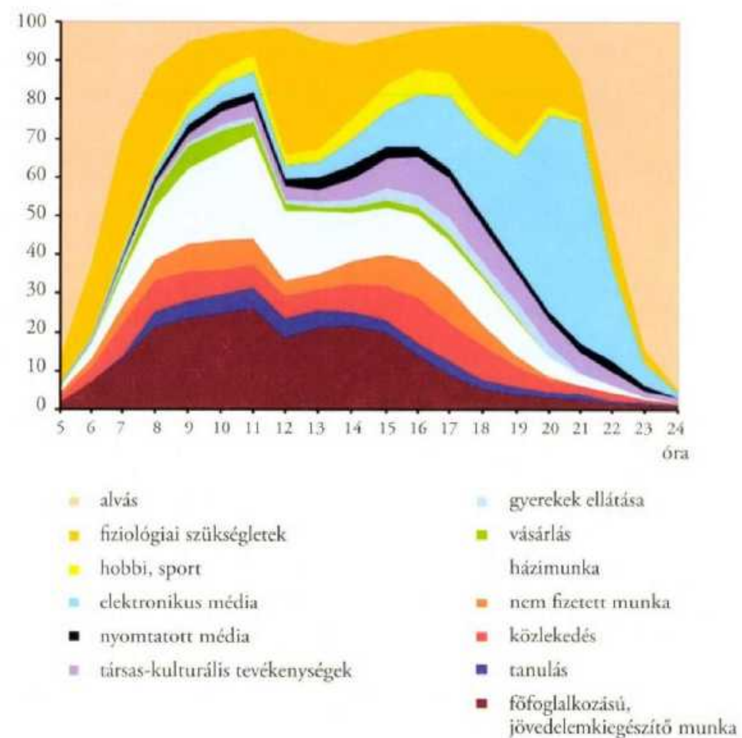
MAGAS ARÁNYÚ CIGÁNY NÉPESSÉGGEL RENDELKEZŐ TÉRSÉGEK

MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSHÁLÓZATA

A TEVÉKENYSÉG NAPI ÜTEME 2000-BEN

Valuch Tibor

A JELENKORI MAGYAR TÁRSADALOM

A MAI MAGYARORSZÁG

Sorozatszerkesztő GYURGYÁK JÁNOS

Valuch Tibor

A JELENKORI MAGYAR TÁRSADALOM

OSIRIS · BUDAPEST · 2015

A kézirat a Nemzeti Kulturális Alap Szépirodalom
és Ismeretterjesztés Kuratóriumának támogatásával készült.

A könyv megjelenéséhez támogatást nyújtott a Nemzeti Kulturális Alap
Könyvkiadási Kollégiuma

Nemzeti Kiválóság Program:
A kézirat a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt Szentágothai János Tapasztalt Kutatói ösztöndíjának támogatásával készült.

TARTALOM

I. BEVEZETÉS

A történész számára mindig különös kihívás, ha saját kora társadalmi viszonyainak elemzésére vállalkozik, hiszen maga is részese a kornak, amelynek társadalmi folyamatait értelmezni és elemezni próbálja. Nyilvánvaló, hogy más szempontok, nézőpontok szerint vizsgálódik, mintha szociológus vagy statisztikus volna. A történettudomány elveinek, módszereinek érvényesítése és összekapcsolása más társadalomtudományos megközelítésekkel szélesebb látókört, másféle kérdésfelvetések megfogalmazását teszi lehetővé a szűkebb, diszciplináris elemzésekkel szemben. Ennek eredményeként – remélhetőleg – komplexebb összefoglalás és értelmezés adható a 20. század utolsó évtizedétől napjainkig végbement magyar társadalmi változásokról. Ezekben az évtizedekben gyökeresen átalakult a magyar társadalom szerkezete, tagoltsága, működése, s ennek a számos vonatkozásban radikális változásnak az elemzése, értelmezése, a következmények átgondolása és összegzése során a történeti módszerek mellett a szociológia és a statisztika kutatási eredményeire is támaszkodni kell.

Az elmúlt évtizedek során a rendszerváltásnak[1] és a kelet-közép-európai társadalmi-gazdasági átmenetnek könyvtárnyi irodalma keletkezett, a tranzitológia egy ideig már-már önálló tudományterületté vált. Kétségtelen, hogy a változások részkérdéseiről sokat írtak, ám a politikai átmenettől eltekintve elvétve születtek összefoglaló munkák az átalakulás gazdasági és társadalmi kérdéseiről. Ez a kötet – elsősorban a társadalmi vonatkozások tekintetében – ezt a hiányt igyekszik mérsékelni.

Munkámban többek között arra próbálok választ keresni: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek, csoportok társadalmi pozícióját, pozícióváltását, helyzetének alakulását? Mi volt a politika szerepe a társadalmi változásokban? Hogyan változott meg a különböző tőkefajták szerepe? Milyen szerepe volt ebben a folyamatban a szocialista korszakból áthúzódó, gyakran csak részlegesen megújuló szocializációs mechanizmusoknak, az autonómiahiányos mentalitásnak, közgondolkozásnak és társadalmi magatartásformáknak?

[1] A nyolcvanas-kilencvenes évek átmenetét többfajta elnevezéssel jelölik, magam a rendszerváltás kifejezést használom, mert úgy vélem, hogy ez fejezi ki a leginkább a változások lényegét. A kérdés kifejtését részletesen lásd a „Fogalmi közelítések 1989–1990-hez" című alfejezetben.

Mindez hogyan ötvöződött az elmúlt két és fél évtizedben kialakuló új társadalmi magatartásformákkal? Alapkérdés, miként változott meg a társadalmi integráció a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet (visszatérés) folyamán? Integráltabbá vagy dezintegráltabbá vált-e a magyar társadalom az átmenet során/következtében?

Az adatok és elemzések alapján látható, hogy a kilencvenes években egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltást megelőzően kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik alapvető vonása a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony újragondolása/újrarendeződése, a tulajdonviszonyok gyökeres átalakítása volt. Ugyancsak fontos változás volt az egyes társadalmi tőkék átértékelődése, szerepének megváltozása, hiszen a pénz és a vagyon mellett fontossá vált a kulturális és a kapcsolati tőke is. Másfelől pedig e dimenziók mentén, valamint a korábban említett tényezők szerint zajlott le a magyar társadalom újrarétegződése. Ebben a korszakban, a társadalmi változások közepette vált egyre markánsabbá a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új információtechnikai iparágak kibontakozásával, térhódításával is összefügg. Nagyon sok tekintetben radikálisan megváltozott a magyar társadalom jelentős csoportjainak viszonya a munkához. Ennek hátterében többek között foglalkozási/foglalkoztatási viszonyok gyökeres megváltozása, a foglalkoztatottság mértékének, átlagos szintjének igen nagymértékű visszaesése áll.

Munkámban először a társadalom demográfiai és időbeli átalakulását vizsgálom, majd a térbeliség problematikáját, harmadikként a fontosabb strukturális változásokat próbálom meg összefoglalni, negyedikként pedig a mentalitás, értékrend, társadalmi magatartásformák, a mindennapok elemzésére törekszem. Szeretném bemutatni és értelmezni, milyen következményekkel járt a magyar társadalom újratagolódása, hogyan változtak meg a társadalmi mobilitási lehetőségek, milyen jellemzői vannak a jelenkori magyar társadalom makrocsoportjainak? Ki honnan jött, hová ment? Miért és hogyan került oda, ahová került? Miként befolyásolta a társadalmi átalakulást a privatizáció és az újravagyonosodás? Hogyan változtak a jövedelmi viszonyok, s miként írható le elemző módon a társadalmi egyenlőtlenségek átrendeződése? Mindezek megértéséhez nélkülözhetetlen a mentalitás, az értékrend, a közgondolkozás, politikai aktivitás és a mindennapi élet átalakulásának vizsgálata is. Milyen egyéni és csoportos életstratégiák alakultak ki a rendszerváltást követően? Vannak-e olyan jellemzői napjaink magyar társadalmának, amelyek egyértelműen a rendszerváltás következményeinek tekinthetők?

A kérdések még hosszasan sorolhatók lennének, s persze az is kérdéses, hogy a jelenlegi ismeretek birtokában mennyire lehet teljes körűen megválaszolni ezeket. Ez már önmagában azért is izgalmas, mert az elmúlt két és fél évtized során ugyan az informális és a formális társadalmi folyamatok is megváltoztak, de jól érzékelhetően

az informalitás továbbra is meghatározó módon jelen van mind a magyar társadalom, mind pedig a gazdaság működésében. Másként fogalmazva: számos olyan jelenség volt és van, amelyek nem vagy csak alig-alig ragadhatóak meg, írhatók le a szűk értelemben vett, megszokott tudományos módszerekkel, ezért is igyekszem minden lehetséges társadalmi tényt, szakszerű megközelítést felhasználni. További nehézséget jelent, hogy az elmúlt évtizedek szociológiai kutatásai inkább a részterületekre koncentráltak, az alapvető társadalmi folyamatok elemzése és értelmezése, maga a szociográfia is háttérbe szorult valamelyest, a statisztikák pedig csak a számszerűsíthető társadalmi jelenségek, folyamatok jellemzésére alkalmasak. Miután az informális társadalmi és gazdasági folyamatok nem mérhetők, még a becslések szintjén sem jelennek meg a statisztikákban. Ha mindezt egyetlen példán szeretném szemléltetni, elegendő arra utalni, hogy a jövedelmi viszonyokkal kapcsolatos KSH-adatok csak a legálisan megszerzett és bevallott jövedelmeket tükrözik. Ezek azonban nem a valós képet mutatják, hiszen Magyarország a minimálbér mellett zsebbe fizetett aktív keresők hazája, nem beszélve az illegális juttatások variációiról. A tényleges jövedelmi viszonyok bemutatása csak ezek figyelembevételével lehetéges. Ez is jól érzékelteti, hogy a realitáshoz közelítő társadalomkép felvázolásához módszertanilag egyaránt szükséges a klasszikus szociológiai elemzés, a történetiség szempontjainak érvényesítése, a statisztikai adatfeldolgozás és a szociografikus leírás. Másrészt a saját jelenét vizsgáló elemző részéről elkerülhetetlen egyfajta, a tudományos értelmezési kereteket nem sértő, inkább azokat kiegészítő, néha talán szubjektívnak tűnő leírás alkalmazása. Vállalva mindazt a veszélyt, ami ezzel együtt jár.

Az is sajátos helyzetet teremt, hogy az eredeti elképzelések szerint ennek a könyvnek egyszerre kell monografikus áttekintést adnia a jelenkori magyar társadalomról, miközben a felsőoktatásban is széles körben használható tankönyvvel, kézikönyvvel kapcsolatos elvárásoknak is meg kell felelnie, és az adatgazdagság, a tényszerűség, a tudományos szakszerűség és a közérthető, ismeretterjesztő olvasmányosság követelményének egyszerre kell eleget tenni. A hangsúlyt ezért – az elengedhetetlen fogalmi keretek felvázolásán túl – nem elsősorban a rendszerváltás elméleti és fogalmi értelmezésére, leírására, hanem annak „gyakorlatára", társadalmi valóságának megértésére szeretném helyezni. Eddigi pályám során mindig egyfajta „hivatásos határsértőként" léteztem és dolgoztam, történészként igyekeztem integrálni, hasznosítani a különböző társadalomtudományi ágak módszereit, szempontjait, kérdésfelvetéseit. Ez a munkám is ennek az immár évtizedes gyakorlatnak a jegyében készült, azt, hogy milyen eredménnyel, az olvasó fogja eldönteni.

Ez a könyv nem készülhetett volna el a Nemzeti Kulturális Alap alkotói és könyvkiadói támogatása nélkül. A kézirat megírásához szükséges adatgyűjtő, kutató munka a Nemzeti Kiválóság Program Szentágothai János Tapasztalt Kutatói ösztöndíjá-

nak támogatásával vált lehetségessé. A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergenciaprogram című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

Fontos azoknak az intézményeknek a támogatása is, amelyek hosszú évek óta hátteret nyújtanak kutatómunkámhoz, megteremtve a tudományos alkotómunka feltételeit számomra. Elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutató Központ Politikatudományi Intézetének és a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Politikatudományi és Szociológiai Intézet Szociológiai és Szociálpolitika Tanszékének tartozom köszönettel. Hálás vagyok mindazoknak a kollégáknak, barátoknak, akik a kéziratot, annak egyes részeit elolvasták, hogy időt szántak erre és elmondták észrevételeiket, javaslataikat. Közülük is különösen Gyarmati Györgynek, aki több mint negyedszázada olvassa és bírálja készülő munkáimat. Köszönöm a könyv olvasószerkesztőjének, Németh Zsófiának a kézirat figyelmes és hozzáértő gondozását. A képek válogatásában Kiscsatári Marianna és Szántó Zoltán volt segítségemre, amit ezúton is köszönök nekik. Szintén köszönet illeti Sík Endrét a saját kutatása keretében, valamint Kozák Ákost és Nagy Andrást a GfK Hungária és a VÁTI műhelyeiben készült ábrák rendelkezésre bocsátásáért.

S végül, de nem utolsósorban köszönettel tartozom a családom tagjainak, akik türelmesen viselték, viselik a munkámmal együtt járó, időnként hektikus ritmusúvá váló életet.

Debrecen, 2014. augusztus 24.

Valuch Tibor

II. KÖZELÍTÉSEK A RENDSZERVÁLTÁSHOZ – FOGALMAK, ÉRTELMEZÉSEK[2]

Miért fontos az elmúlt negyedszázad történeti-szociológiai vizsgálata? Ha nagyon röviden és tömören szeretnénk válaszolni, azért, mert meg akarjuk érteni, mi történt, hogyan változtak meg az életfeltételek, a társadalom és gazdaság működése a(z állam)szocializmusból a kapitalizmusba történő békés átmenet során. Napjaink magyar közvélekedésében az a vélekedés látszik megerősödni, ami szerint a rendszerváltás elsősorban a vesztesek számát gyarapította. Ma már jól látható, hogy a nyolcvanas évek végi várakozásokkal szemben az átalakulás sokkal nagyobb társadalmi és gazdasági árat követelt, mint amire a társadalom számíthatott. Másfelől az is látható, hogy az eseménysorozat fokozatosan történeti kérdéssé válik, s a jelenkor-történeti kutatások számára egyre sürgetőbb feladat a releváns kutatási kérdések megfogalmazása. Így többek között egyre határozottabban meg kell próbálni eltávolodni az átmenetnek attól a narrációjától, ami a politikai szabadság és a gazdasági átalakulás társadalmi árát mint szükségszerűt állítja a középpontba.

A magyarországi rendszerváltás története nem vizsgálható önmagában, hiszen az európai és világpolitikai feltételek, valamint a gazdasági körülmények, a modernizációs törekvések és kényszerek számbavétele megkerülhetetlen.[3] Az államszocialista rendszerek alapvető hasonlóságán túl, az egyes országok társadalmának, így a magyarnak is számos olyan vonása, jellegzetessége volt, ami egyedivé tette. Mindaz, ami

[2] A rendszerváltás esemény- és politikatörténetének részletes feldolgozását nem tartom feladatomnak. Ezt a kérdéskört itt és a következő fejezetekben is csak annyiban érintem, amennyiben az elengedhetetlenül szükséges. Az átmenet politikatörténetéről számos összefoglalás, elemzés született. A teljesség igénye nélkül: Bihari Mihály: *A magyar politika 1944-2004.* Budapest, 2006, Osiris Kiadó; Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó; Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó; Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó; Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, 2003, Rubicon Könyvek.

[3] Ehhez lásd újabban Bartha Eszter írásait. Bartha Eszter: *Kelet-európai alternatívák a 20. és 21. században.* Budapest, 2013, Volos Kiadó.

negyedszázaddal ezelőtt történt, természetesen vizsgálható a modernizáció[4] szemszögéből vagy éppen a divergencia és a konvergencia[5] szempontjából is.

A rendszerváltás folyamata, társadalmi következményei ma is időről időre fellángoló viták kereszttüzében állnak. Ha meg akarjuk érteni azt, ami történt, ha a felszínes magyarázatoknál mélyebbre szeretnénk hatolni a mai magyar társadalmi viszonyok értelmezésében, akkor elkerülhetetlen, hogy a „dolgot őt magát nézve" ne csak egyes jelenségeket, részelemeket, hanem a teljes folyamatot, annak valamennyi lényeges összetevőjét vizsgáljuk, s ennek szellemében próbáljuk meg elemző módon leírni ennek az átalakulásnak a legfontosabb tényezőit, folyamatait.

A kortárs megfigyelő természetesen a tőle elvárható maximális objektivitásra és a politikai szempontok kizárására törekszik, ám nem mentesülhet a jelen rázúduló hatásaitól. Az elmúlt évtizedek politikatörténetéből jól látható, hogy a napi politika időnként igen sajátos taktikai-stratégiai nézőpontot képvisel, az egyes politikai erők múlthoz és közelmúlthoz való viszonyát nemegyszer legitimációs célú érdekek, identitást teremtő és erősítő szemléletmódok határozzák meg. Ripp Zoltánnal alapvetően egyetértve úgy vélem, hogy a „rendszerváltás értelmezése, politikai megítélése, az utóbbi két évtized fejleményei nyomán szinte önálló történeti kutatási témaként kínálkozik. A közéleti-politikai viták állandó tényezője lett a rendszerváltás (rendszerváltozás, rendszerváltoztatás) fogalmának parttalanná kiterjesztett értelmezése és ennek nyomán a »végtelenítése«. A lezáratlanság, sőt már-már a lezárhatatlanság benyomását keltve bukkantak és bukkannak fel folyamatosan a különböző további – gazdasági, társadalmi, jóléti, erkölcsi – rendszerváltásra vonatkozó igények és ígéretek. Összefonódtak ezekkel a korábbi évtizedekben elszenvedett sérelmek jóvátételére és/vagy megtorlására irányuló szándékok."[6] Mindez természetesen megnehezíti az objektív megközelítést, de nem teszi lehetetlenné, hiszen nem a különböző politikai erők rendszerváltás-értelmezése, múltképe, hanem a nyolcvanas évek közepétől napjainkig tartó időszak társadalmi folyamatai képezik az elemzések tárgyát.

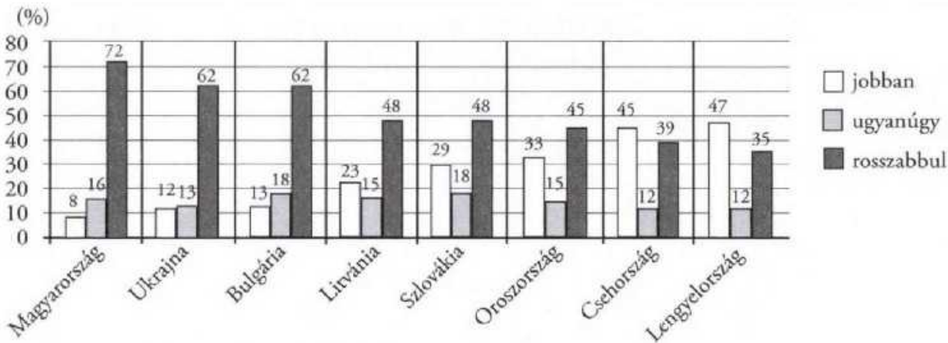
Az átmenet részletes elemzését önmagában az a már említett tény is indokolttá teszi, hogy a magyar társadalom[7] jelentős csoportjai igen negatívan értékelik a rendszerváltás folyamatát és annak következményeit.

[4] Lásd Laki László: *A rendszerváltás avagy a nagy átalakulás.* Budapest, 2009, Napvilág Kiadó; Uő: Modernizáció és rendszerváltások. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve. Változások és válaszok.* Budapest, 2009, MTA Politikai Tudományi Intézet – L'Harmattan, 229–249. o.

[5] Újabban ennek figyelemre méltó összegzésére tett kísérletet Ther, Philip: Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-közép-európai átalakulások történetéhez. *Aetas,* 2013. 4. sz. 5–21. o.

[6] Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései.* Budapest, 2009, Napvilág Kiadó, 113. o.

[7] Már egy 1995-ös felmérés adatai is azt mutatták, hogy a magyar társadalom tagjainak csak kisebb része élte meg pozitív folyamatként a rendszerváltást. Lásd Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle,* 1996. 1. sz. 51–74. o.

1. ÁBRA | **2009-ben jobban, ugyanúgy vagy rosszabbul él, mint a kommunizmus alatt?**

Forrás | Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* (online társadalomtudományi folyóirat), 2013. 2–3. sz. 3–21. o.

A különböző felmérések eredményei szerint a kétezres években a felnőtt korú magyar lakosság nagy része nem tartotta pozitív változásnak mindazt, ami a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján és azt követően történt Magyarországon.[8]

Nyilvánvaló, hogy ez a megítélés nem magyarázható a magyar nemzeti jellemvonásként emlegetett általános pesszimizmussal, hanem tényleges társadalmi tapasztalaton alapul. A várt, vágyott jólétet megteremtő, tartósan biztosítani képes, kiegyensúlyozott, modern társadalom helyett erősen polarizált, fragmentált, markánsan dezintegrálódó társadalom jött létre. A társadalmi átmenet folyamatainak elemzése révén – remélhetőleg – ez a megítélés, vélekedés is érthetőbbé, értelmezhetőbbé válik.

TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEK

Magyarország a nyolcvanas évekre válaszúthoz érkezett. A gazdasági válságjelenségek fokozatos eszkalálódása azon túl, hogy önmagában is egyre nehezebben kezelhető problémát jelentett a fennálló kvázipiaci szocialista gazdasági viszonyok között, ki-

[8] „A magát a rendszerváltás vesztesének érző 72 százalékos társadalomhányad meghökkentő. Még akkor is sokkoló az arány, ha szubjektív közérzetet jelenít meg: így is két évtizednyi permanensen rendszert váltó politika hozadékának mutat görbe tükröt. Sőt mi több, nem csupán azoktól vonta meg – milliós nagyságrendben – a megélhetés kiszámíthatóságát, akik ténylegesen elvesztették egzisztenciájukat, hanem azokat a keresőkorú milliókat is folytonos bizonytalanságban (és öregkori perspektívátlanságban) tartja, akiknek ma éppen (még) van munkája. Nem szólva az időközben felcseperedett új generáció azon hányadáról, akik még pályakezdőkként sem tudták magukat kipróbálni »a munka világában«. Ilyen értelemben a rendszerváltási deficit immár demokráciadeficitként látszik tartósulni, mert saját helyzetükön túlmenően, az ország számára is »kockázati tényező« a diktatúra elboldoguló alattvalóiból képződött demokrácia páriák számossága." Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* (online társadalomtudományi folyóirat), 2013. 2–3. sz. 3–21. o.

kezdte azt a hallgatólagos társadalmi konszenzust, ami a konszolidált Kádár-korszakban – viszonylag tartósan – lehetővé tette a szocialista rendszer működését. Ezzel párhuzamosan a nyolcvanas évek elejétől a belpolitikai viszonyok is fokozatosan átalakultak. A kommunista politikai eliten belül feszültséget keltett, hogy olyan, korábban nem tapasztalt problémákkal kerültek szembe, amelyek a hagyományos módon már egyre kevésbé voltak kezelhetők, megoldhatók. Nehézséget jelentett a nyolcvanas évek közepétől a felső szintű vezetés elöregedése. Kádár János[9] tapasztalatait, tekintélyét ugyan még senki sem kérdőjelezte meg nyilvánosan, de egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy az ország első embere nem tud igazán váltani, nem tud alkalmazkodni az új viszonyokhoz, és továbbra is annak a hatalomgyakorlási szisztémának a foglya, amit maga alakított ki. Életkora és betegségei miatt lelassult, s részben emiatt is egyre inkább elveszítette karizmatikus vezetői szerepét. Az általa erőteljesen támogatott és 1985-ben elfogadott „mesterséges élénkítésre" alapozott gazdaságpolitikáról egy esztendő leforgása alatt kiderült, hogy alkalmatlan a magyar gazdaság[10] válságának kezelésére, az eladósodottság érdemi mérséklésére.

A belpolitikában[11] fokozatosan új törésvonalak alakultak ki és új politikai csoportosulások kezdtek megszerveződni a kommunista párton belül és azon kívül is. A nyolcvanas évek közepétől felerősödtek a pártvezetésen belül a Kádár utódlásával kapcsolatos pozícióharcok, helyezkedések, szövetségeskeresések. Ezen túlmenően a kialakuló különböző irányzatok – radikális reformerek, mérsékeltek, dogmatikusok – közötti küzdelmek is jelentős mértékben lekötötték a párvezetés tagjainak figyelmét és energiáit.

Mindeközben ugyancsak új helyzet teremtődött a magyar belpolitikában azzal, hogy a nyolcvanas évek elejétől megkezdődött a különböző ellenzéki csoportok megszerveződése.[12] A nemzeti sorskérdéseket középpontba állító, a népi írói hagyományokat követő „népiek", az emberjogi alapra helyezkedő liberális demokrata gondolkodásmódot képviselő „demokratikus ellenzék", valamint az 1956-os hagyományokat újraélesztő, „ötvenhatosok" – időleges és változó összetételű – tömörülései mellett számos kisebb-nagyobb csoport szerveződött, mint például a környezetvédelem kér-

[9] Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza.* I–II. Budapest, 2001–2003, Szabad Tér Kiadó – Kossuth Kiadó.

[10] A korszak gazdaságtörténetéhez lásd Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000.* Pécs, 2002, Dialóg Campus Kiadó; Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986.* Budapest, 1995, Maecenas Kiadó; Bihari Mihály – Lengyel László et al.: *Fordulat és reform, 1987.* Budapest, 1987, ELTE. A *Medvetánc* 1987. 2. számának melléklete.

[11] Bruszt László – Stark, David: A politikai játéktér újraformálódása Magyarországon. A konfrontáció politikájától a kompetíció politikájáig. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben.* 7. kötet. Tanulmányok. Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó, 54–90. o.; Romsics 1999. Az MSZMP-n belüli folyamatok legjobb kortárs elemzője Szabó Miklós történész volt, akinek ezzel kapcsolatos írásai az illegális *Beszélő* folyóiratban jelentek meg.

[12] A kérdéshez lásd Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék.* I–III. Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.

déseit a bős–nagymarosi vízlépcső elleni tiltakozás révén a köztudatba beemelő Duna Kör. Erejük nem a résztvevők létszámában mutatkozott meg (már csak azért sem, mert maximum néhány ezres volt az aktív szereplők száma), hanem a merőben új gesztus által, ami megmutatta a másfajta létezés és cselekvés, a másként gondolkodás lehetőségét. Másfelől pedig az ellenzéki szerveződések legfontosabb tevékenysége a cenzúrázatlan, független nyilvánosság megteremtése és működtetése volt. Ugyancsak lényeges volt, hogy a különböző szellemiségű, ideológiai kötődésű ellenzéki és kritikai, reformer csoportok a nyolcvanas évek közepétől tudatosan törekedtek az együttműködésre, aminek kezdőpontja az 1985 nyarán megrendezett monori találkozó[13] volt. Ez folytatódott az 1956-os forradalom 30. évfordulója alkalmából szervezett kétnapos tanácskozással, majd az 1987-es lakiteleki találkozóval, ami már korántsem az irányzatok közötti összefogás, sokkal inkább a szétválás jegyében szerveződött. Mindezek részben egy szélesebb ellenzéki platform kialakulását segítették, másfelől pedig gyorsították az ellenzéki, politikai véleményformáló csoportok megszerveződését is. Természetesen az is nyilvánvaló, hogy a kommunista hatalom birtokosai, amennyiben úgy döntenek, kisebb-nagyobb konfrontációk révén minimálisra korlátozhatták volna az ellenzéki csoportok mozgásterét vagy megkísérelhették volna teljes felszámolásukat, ám ezt a saját maguk érdekeinek megfelelően, bel- és külpolitikai okokból igyekeztek elkerülni és csak a mérsékelt beavatkozás és a folyamatos figyelés, zaklatás gyakorlatát, taktikáját alkalmazták, az ellenzéki csoportokkal, vezetőkkel szemben, elkerülve a látványos – és várhatóan nagyobb társadalmi szolidaritást keltő – büntető akciókat.[14] A korszak ellenzékiségének megítéléséhez az is hozzátartozik, hogy a tudatos aktivisták néhány száz fős csoportja körül fokozatosan bővült a „haladárok" létszáma, akik ugyan a nyílt ellenzékiséget különböző okok miatt nem vállalták, de kritikus szemléletük révén növekvő bázist biztosítottak az ellenzéki törekvéseknek. Végül is ezekből az ellenzéki szerveződésekből alakultak ki a nyolcvanas évek második felében az „előpártok", majd az évtized végére a rendszerváltás folyamatának meghatározó pártjai.

Természetesen a belpolitikai folyamatokat a külső feltételek[15] radikális átalakulása is meghatározó módon befolyásolta. Egyrészt az amerikai külpolitika következetesen ragaszkodott az emberjogi kérdések képviseletéhez, másrészt a nagyhatalmi gazdasági és fegyverkezési verseny a nyolcvanas évekre végérvényesen az Egyesült Államok javára dőlt el, harmadrészt a gerontokrácia okozta „pangást" követően új politikai

[13] Rainer M. János (szerk.): *A Monori Tanácskozás 1985. június 14–16.* Budapest, 2005, 1956-os Intézet.

[14] A kérdéshez lásd Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában 1985. szeptember 25-én. A beszélgetés jegyzőkönyve megjelent: *Történelmi Szemle,* 1992. 1–2. sz. 133–151. o.

[15] Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve...* 792–825. o.

helyzet alakult ki a szovjet legfelső vezetésben. A szovjet pártfőtitkár, M. Sz. Gorbacsov által képviselt irányvonal fokozatosan felülvizsgálta és átértékelte a birodalmi szerepfelfogást, tudomásul vette a világpolitikai erőviszonyok megváltozását, és a nyíltság és az átépítés politikájával próbálta meg talpon tartani a Szovjetuniót. A szovjet befolyás gyengülésével párhuzamosan a keleti blokk országai közötti kapcsolatok is lazultak, a magyar kisebbségekkel szemben gyakorolt erőszakos asszimilációs politika miatt volt távolságtartó Magyarország kapcsolata Csehszlovákiával és kifejezetten feszültté vált a viszony Romániával.

Magyarország a külpolitikában,[16] a nyolcvanas években már egy elég sajátos „félfüggőségi" viszonyrendszerben létezett. Nem tért el látványosan a szovjet vonaltól, ám igyekezett – Moszkva által még eltűrt – önálló lépéseket tenni, elsősorban az európai államokkal és főként a Nyugat-Németországgal fenntartott kapcsolataiban, aminek erős gazdasági háttere volt. A magyar vezetés számára létfontosságú volt, hogy külpolitikájával egyértelműen segítse az ország finanszírozhatóságának fenntartását.

A magyar gazdaság az elkésett reagálás, a politikai prioritások – életszínvonal-növekedést, majd szinten tartást szolgáló hitelek – miatt a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre mélyülő válságba került, ami a kvázipiaci szocializmus ellenére sem volt elkerülhető. A szükséges és elégséges gazdasági reformok mértékéről folytatott politikai viták is sok időt vittek el.

Az ország gazdasága három alapvető problémával küzdött a rendszerváltást megelőző évtizedben: egyrészt az alacsony hatékonyságú, munkaerő-, energia- és nyersanyagigényes iparágak túlsúlyával, valamint a lassú reagálóképességgel, másrészt a gyorsuló ütemű eladósodással, amit alapvetően a hibás gazdaságpolitikai döntések okoztak, harmadrészt a valós egyéni érdekeltség hiányával és a túlszabályozott, nehézkesen működő tervalkukra, bürokratikus koordinációra alapozott gazdaságirányítási rendszerrel. Mindez folyamatosan gyorsuló inflációt és reálbércsökkenést hozott magával, amit a magángazdasági tevékenységek nyolcvanas évek elejétől kibontakozó fokozatos engedélyezése sem tudott érdemben ellensúlyozni.

A magyar társadalom a nyolcvanas évekre jelentősen átrendeződött. Lényegében teljes gőzzel zajlott a kispolgárosodás/középrétegesedés, a polgárjogok nélküli polgárosodás folyamata. „Általános trendnek tekinthető, hogy foglalkozási viszonyaitól függetlenül középre tartott a jól kereső szakmunkás, a nagyban háztájizó téesztag, a munkaidő után gépírást vállaló hivatali adminisztrátor, de a középréteghez tartozóként fogta fel társadalmi pozícióját a középiskolai tanár éppen úgy, mint a katona-

[16] A külpolitika kérdéseihez lásd Rainer M. János – Baráth Magdolna (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai a magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet; Békés Csaba: Vissza Európába: a magyarországi rendszerváltás nemzetközi háttere. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve*... 792–825. o.

tiszt."[17] Mindez sokak számára kézzelfogható biztonságot jelentett. Ugyanakkor erősödött a jövedelmi differenciálódás is, elsősorban a második gazdaságból származó bevételeknek köszönhetően. A korszakban készült felmérések adatai szerint növekedtek az életszínvonalbeli különbségek a felsőfokú végzettségű vezetők és értelmiségiek, valamint a társadalom más csoportjainak tagjai között.

Egy többtényezős – területi (regionális), valamint jövedelem, iskolázottság, munkamegosztás, illetve a legális és illegális magángazdaságban való részvétel mértéke által meghatározott – rétegződési rendszer szerint tagolt társadalom alakult ki a nyolcvanas évekre, amiben egyre kevésbé érvényesültek a szocialista ideológia társadalomképével kapcsolatos elvárások. A közgondolkozásban felértékelődtek az anyagi jóléthez kapcsolódó értékek, a mindennapokban az „ügyes emberek" tekintélye, elismertsége gyarapodott, nőtt a vállalkozói hajlandóság, a kockázatvállalási készség és a gazdasági racionalitás szerepe az egyes emberek, csoportok életében. A politikai tőke formalizálódott, a pénzbeli tőke szerepe nőtt a társadalmi viszonyokban, és fontos maradt a kapcsolati tőke, valamint nőtt a kulturális tőke szerepe is. Mindezek következtében, társadalmi téren számos vonatkozásban a rendszerváltás előtti magyar kiindulópont kedvezőbb volt, mint a szovjet táborbeli országok többségében.

Összegezve megállapítható, hogy a magyar belpolitikában, gazdaságban és társadalomban jelentős mozgások, átrendeződések zajlottak le a nyolcvanas években, fokozatosan formálódtak a rendszer kereteit is kikezdő változások feltételei, szükséges minimumai. Ha a külső, világpolitikai feltételek nem alakultak volna át oly mértékben, mint amennyire ez megtörtént, nagy esélye lett volna a rendszert lassan felemésztő tovatötyögésnek, a kis szükségletek, kis engedmények, kis változások politikájának. Kijelenthető, hogy a korabeli magyar társadalom pusztán a saját erejére támaszkodva képtelen lett volna egy ilyen radikális változás kikényszerítésére.

A szocialista rendszer összeomlásához, avagy a rendszerváltáshoz vezető út, illetve az azóta eltelt évtizedek nem tekinthetők egységes történelmi periódusnak. Az 1977–1978 és 1985–1986 közötti időszak a Kádár-rendszer elmélyülő válságáról szólt, az 1987–1990 közötti szakasz a politikai és részben a gazdasági átmenet éveiként jellemezhető, az 1990–1995 közötti fél évtized a politikai átmenetet követően a parlamentáris rend stabilizálódásának, a piaci viszonyok kínkeserves átalakulásának, a tulajdonviszonyok nehezen követhető megváltozásának, s a prosperitást alig mutató gazdasági és társadalmi átalakulás kibontakozásának a periódusa. Az 1995–1996-ban kezdődő és 2001–2002-ig tartó időszakra a rendszerváltó változások lezárulása, a tömeges privatizáció befejeződése, a rendszerváltó átrendeződések konszolidálódása és a politikai erő-

[17] Lásd Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2002, Osiris Kiadó, 112. o.

tér átalakulása volt a leginkább jellemző. A kétezres évek első évtizede, 2008–2009-ig[18] az európai integrálódás, a társadalmi viszonyok megmerevedése, a gazdasági viszonyok konszolidálódása, majd ismételt válságba kerülése, továbbá a rendszerváltás óta halogatott modernizációs szerkezeti reformok bevezetésének a kudarca jegyében zajlott. A 2010 óta eltelt évek legfontosabb változása pedig a tekintélyelvű meta-demokrácia rendszerének bevezetése és konszolidálásának kísérlete. Kérdéses, hogy valóban megteremtődnek-e az alapvető társadalmi feszültségek, krízisek és a válságban levő nagy társadalmi rendszerek tényleges megváltoztatásának a feltételei.

Ez a rövid összefoglalás nem pótolhatja a kérdéssel kapcsolatos monográfiákat, ám reményeim szerint arra mindenképpen alkalmas, hogy egyrészt elhelyezze a történelmi időben és térben az általam vizsgált társadalmi folyamatokat, eseményeket, másrészt pedig felvillantsa a rendszerváltást megelőző évtizedben Magyarországon zajló folyamatok sokszínűségét és összetettségét.

FOGALMI KÖZELÍTÉS(ek) 1989–1990-hez

Ha a rendszerváltás körül kialakult, már-már zűrzavarosnak tűnő sokszínűségben próbálunk eligazodni, kiindulópontként célszerűnek látszik néhány kérdés és szempont megfogalmazása, hiszen ezek mentén könnyebben értelmezhetővé válnak a különböző fogalmak, értelmezések és megközelítések.

Mit jelent a rendszerváltás fogalma? Végbement-e? Mi változott meg és mihez képest? Ha pontosan le akarjuk írni az átmenetet, akkor melyik fogalom/elnevezés használata a célszerűbb: rendszerváltás, rendszerváltozás, rendszerváltoztatás, rendszerátalakítás? Vannak-e ezek között érdemi tartalmi különbségek? Milyen alapvető problémái voltak a posztszocialista átalakulásnak? Kornai János[19] megfogalmazásával élve: milyen tapasztalatilag megfigyelhető társadalmi képződményeket nevezünk rendszernek? Milyen tapasztalatilag érzékelhető, történelmileg valóban végbement változásokat nevezhetünk/nevezünk rendszerváltásnak? Ugyancsak megkerülhetetlen a kérdés, hogy mi volt valójában a rendszerváltás? Mi változott meg és mi nem? Milyen kölcsönhatás volt a politikai, a gazdasági és a társadalmi átmenet folyamatai között? Milyen lehetséges értelmezései vannak a rendszerváltásnak mint fogalomnak?

[18] Az újabb európai jelenkor-történeti elemzések is ezt az időszakot jelölik meg az átmenet és az átépítés periódusaként. Lásd többek között Andreas Wirsching és Philipp Ther írásait. Megközelítőleg hasonló értelmezést fogalmazott meg Kéri László is. Kéri László: *A rendszerváltás krónikája 1988–2009*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó.

[19] Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás"? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle*, LIV. évf., 2007. április. 303–321. o.

A magyarországi változások nem értelmezhetők elszigetelt jelenségként, hiszen komoly hatást gyakoroltak a történésekre a globalizációs folyamatok, a kétpólusú világrend felszámolódása, illetve a volt szovjet blokkban – így Magyarországon is – megkésetten kibontakozó posztindusztrializáció, valamint a globalizációs tendenciák és a visszanyert/visszanyerni próbált „nemzetállami" ambíciók közti lényegi különbségek. Ha társadalmi, gazdasági, politikai és történelmi értelemben *rendszerről* beszélünk, egyszerre gondolunk a társadalom működőképességéhez elengedhetetlenül szükséges pozíciókra, valamint az ezeket a pozíciókat működővé szervező intézményi közegre. Egy-egy rendszer jellemzői tehát a pozíciók, a pozíciókat betöltő személyek, valamint a közöttük levő együttműködést és versenyt szabályozó intézmények és szabályok formális, illetve informális normák terminusaiban írhatók le. A gazdasági, a társadalmi és a politikai rendszereket szokás egymástól külön választani és kezelni, leszögezve hogy a tulajdon, a termelés, a kereskedelem, a verseny a *gazdasági rendszert*, az alkotmányos keretfeltételek, az érdekkifejeződés, a közpolitikai preferenciák összegződésének szereplői és intézményei a *politikai rendszert* önálló szférákként írják le. Fontos kiemelni, hogy mind a gazdasági, mind pedig a politikai rendszer *társadalmilag beágyazottan, egymással szoros kölcsönhatásban* működik. A rendszerváltás értelmezése a gazdaság területén viszonylag egyszerű: a redisztribúcióra alapuló tervgazdaságból a magántulajdonon alapuló piacgazdaság felé zajlott le az átmenet. Ugyanígy könnyen értelmezhető a változás a politikában: lényege az egypártrendszerű diktatúra felszámolása és a parlamenti demokrácia rendszerének kialakítása, működtetése, működőképességének hosszú távú fenntartása. A társadalmi rendszer átalakulásának értelmezése jóval bonyolultabb, hiszen a társadalmi viszonyok, integrációs és dezintegrációs folyamatok meglehetősen összetettek. A késő Kádár-korszak társadalmi viszonyaira az erőteljes, ám a tisztességes versenyt, kooperációt alapvetően elutasító individualizálódás volt jellemző, ami meghatározó módon befolyásolta a társadalmi átmenetet.

A rendszerváltás Magyarországon is és másutt is – ahogyan ezt Kolosi Tamás és Tóth István György megfogalmazta – „egy sajátos, ideológiai és politikai szempontok által meghatározott kombinációból egy másik sajátos társadalmi és gazdasági kombinációba történő átmenetet"[20] jelentett. Magyarország különbözött a régió posztszocialista országaitól abban, hogy az átmenet hosszabb múltra[21] tekintett visz-

[20] Kolosi Tamás – Tóth István György: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008.* Budapest, 2008, TÁRKI, 17. o.

[21] Bizonyos piaci elemek már az 1968-as új gazdasági mechanizmus bevezetésével megjelentek, de ehhez hasonlóan fontos volt, hogy 1982-től a keleti tömb államai közül egyedül Magyarországon volt lehetséges a jogi személyiséggel nem rendelkező, társas magánvállalkozások működése.

sza és fokozatosan zajlott. Ha ezt a logikát követjük, akkor a rendszerváltáson mindebből következően egyfelől intézményi változást lehet/kell érteni, vagyis annak a szabályrendszernek, intézményi keretfeltétel-rendszernek a megváltozását, amely megszabja a változás előtti és utáni helyzetben is az alapvető működési jellemzőket, a társadalmi érvényesülés feltételeit és mechanizmusait, másfelől pedig az egyes rendszerek adaptív alkalmazkodási képességeit. Akár így is fogalmazhatunk: a rendszerváltás a társadalom működési mechanizmusainak egyfajta „átprogramozását" jelenti. Ez a fajta „kódcsere" azonban csak Németországban valósult meg, ahol az újraegyesített ország keleti felébe átültették az ország nyugati felében működő demokratikus politikai és piaci gazdasági intézményrendszert, ami persze, ott is sok konfliktussal járt. A többi, egykori szocialista országban az átmenet ennél jóval összetettebb folyamatot jelentett, hiszen új intézményeket és szabályrendszert kellett létrehozni. Átfogó, egyszeri, a nemzeti intézményeket is megteremtő változás zajlott le azokban az országokban, amelyekben a politikai változás nemzeti önállósodást is hozott (a balti országokban, a volt jugoszláv tagköztársaságokban, továbbá bizonyos késéssel a volt Csehszlovákia utódállamaiban).[22]

A rendszerváltás tehát a társadalmi-gazdasági és politikai viszonyok gyökeres megváltozását jelenti. Rainer M. János szavaival: „A rendszerváltás nem más, mint az az átmenet, amelynek során a szocializmusra jellemző feltételek átadják a helyüket a kapitalista rendszerre jellemzőknek."[23] Ám ez még annál is többféle „új rendszert" jelentett – intézményi, működési jellemzőit tekintve –, mint amilyen sokfélék voltak az egyes korábbi államalakulatok már a rendszerváltások megindulása előtt is.

Ha magát a fogalmat, illetve a fogalom értelmezését nem akarjuk parttalanná tenni, akkor közvetlen átmeneten – a politikai és a gazdasági feltételek, szabályozók megváltozása – célszerű egy jól körülhatárolható történelmi periódust – a nyolcvanas évek végét és a kilencvenes évek első felét – érteni. „Ebben a szűkebb értelemben a rendszerváltás annak a hatalmi-politikai átrendeződésnek a leíró-értelmező fogalma, amely megnyitotta az utat a piacgazdaság és a társadalom polgári átalakulása előtt, egyúttal lehetővé tett a félperifériás magyar helyzetben egy új modernizációs kísérletet, és ezzel együtt a kelet-európai kényszerintegráció felbontását, az euro-atlanti integrációs folyamat elindítását."[24] Ennek az átmenetnek a során átalakult a politikai rendszer felépítése, üzemelése, a politikai vezetés személyi összetétele. A politikai átmenet köztes állapotában a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltoztak a társada-

[22] Kolosi – Tóth: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei…

[23] Rainer M. János: Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez. In Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon.* Budapest, 2010, Mundus Novus, 15–23. o.

[24] Ripp: *Eltékozolt esélyek…* 115. o.

lom szerveződésének és irányításának elvei és gyakorlata, a marxista-leninista ideológia hegemóniájára alapozott, centralisztikus, autoriter rendet a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés gyakorlata váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázipiaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden társadalmi következményével együtt az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának „spontán privatizációja" gyorsította fel. „Spontán privatizációnak az állami tulajdon tömeges magántulajdonba kerülésének kezdetét, annak még pártállami keretek között kibontakozó 1987–1990-es szakaszát szokás nevezni. Ebben hazai és külföldi magánszemélyek és vállalkozásaik igen előnyös feltételek mellett, az állami vállalatok vezetésének segítségével, többnyire azokkal társulva szerezték meg az állam tulajdonában lévő vagyont. A spontán privatizáció során egyéni érdekek alapján használták ki az erkölcsileg ugyan elítélhető, de nem feltétlenül törvénybe ütköző lehetőségeket, a joghézagokat, a rosszul megfogalmazott törvényeket, a kialakulatlan jogértelmezést. A spontán privatizáció csak az állam szempontjából volt spontán, mivel az önkormányzóvá tett vállalat önkezdeményezésén alapult, amire a kormány nem tudott érdemben befolyást gyakorolni. A spontán privatizáció tudatos vállalati döntésen alapult, ahol a vállalat vezetői saját – és olykor a vállalat – érdekei alapján maguk választották meg privatizációs partnereiket, a privatizáció módját és feltételeit. [...] Az 1987. évi 28. tvr. szerint egy jogi személy részvétele esetén már magánszemélyek és magántársaságok is részt vehettek rt.-k, kft.-k alapításában, állami jelenlét mellett. A folyamatot az 1988. évi társasági törvény és a külföldi befektetéseket szabályozó törvény, illetve az 1989. évi átalakulási törvény terebélyesítette ki, ezek a törvények adtak igazán lehetőséget nagy állami vagyonok – gyakran erkölcstelen – magánkézbe juttatására." [25] Az állami tulajdon az átmenet évei során egyre jelenték-

[25] „A spontán privatizációnak ezt a szakaszát az apport-privatizáció jellemzi. Az apport-privatizációban részt vevő állami vállalatok nem alakultak át társasággá, hanem vagyonuk egy részét, üzemeiket, vagyontárgyaikat, pénzügyi forrásaikat gazdasági társaságokba – részvénytársaságokba, korlátolt felelősségű társaságokba (hazai vagy vegyes vállalatokba) – vitték, s ezek a vagyonok a társaságok tulajdonába mentek át. A természetbeni vagyontárgyak helyébe az állami vállalatnál kft.-üzletrészek, részvények, a társaságok által kibocsátott kötvények kerültek. Nyilvánvaló, hogy ha egy tényleges tulajdonos bonyolít le hasonló tranzakciókat, azzal többnyire gyarapodik; a magyar állam azonban – amelynek tulajdonával ezt a tulajdonosi jogokat gyakorló menedzsmentek hajtották végre –, igen sokat veszített. A vezetők, valamint az általuk kiválasztott hazai és külföldi befektetők köre viszont aránytalanul gyarapodott. Az új társaságokat a vállalat, a vállalat vezetése, más magánszemélyek és társaságaik többnyire külföldi magánszemélyekkel és társaságokkal együtt alapították. A bevitt vállalati vagyont leértékelték, míg a magánrészesedéseket, például a szellemi apportot és hasonlókat alaposan felértékelték, majd különböző alaptőke-emelési és -leszállítási manipulációkkal egyre nagyobb részesedésre tettek szert az állami-magán vegyes társaságban." *Magyarország a XX. században.* II. kötet. *Gazdaság.* 621. o. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/

telenebbé zsugorodott – 1988 és 1994 között az állami kézben levő vállalatok száma 2378-ról 828-ra csökkent, a termeléshez szükséges javak magántulajdona vált meghatározóvá, kiépült a kétszintű bankrendszer, a tőke- és értékpapírpiac.[26] A gazdasági szervezetrendszer átalakulását jól mutatja, hogy 1988-ban Magyarországon 2900 vállalat, rt., kft., és 180 ezer kisiparos, kiskereskedő működött, 1995-re a jogi személyiséggel rendelkező társaságok száma 110 ezer, az egyéni vállalkozók száma 850 ezer körülire emelkedett.

Ha magát a szóhasználatot tesszük nagyító alá, akkor láthatóan mindhárom kifejezés – rendszerváltás, rendszerváltozás, rendszerváltoztatás – helytálló bizonyos szempontból. Rendszerváltás, vagyis a meglevő rendszer egy másikra cserélése; politikai rendszerváltoztatás, vagyis az alkotmány, az államforma átalakítása és a parlamentarizmus bevezetése. Utóbbi kifejezésben hangsúlyosabban benne foglaltatik a kontinuitás, vagyis az, hogy nem lehet mindent és mindenkit az egyik napról a másikra lecserélni, de a kontinuitás mellett a változás is eléggé hangsúlyos. Mégis „a rendszerváltás fogalma talán alkalmasabb arra, hogy a leváltott és az induló új rendszer közötti cezúrát hangsúlyozza, a rendszerváltozás, -változtatás fogalma viszont az átmenet hosszadalmas és bonyodalmas jellegére utalva az új rendszer kibontakozásának a történetét is bevonja a fogalom jelentéstartományába. A magyarországi rendszerváltozásnak tehát sokféle érvényes meghatározása lehetséges és nem is remélhető, hogy egyhamar nyugvópontra jutna a vita."[27] A vita nemcsak a társadalomtudományok, hanem időről időre a politika síkján is zajlik, ami még jobban megnehezíti a konszenzus kialakulását.

Ha közelebbről megnézzük a nyolcvanas évek társadalmi-gazdasági helyzetét, feltűnő, hogy a változás érlelődőben volt, ám a politikai korlátok lebontása elengedhetetlen volt ahhoz, hogy a kapitalista gazdasági rendszer alapjai kialakulhassanak. Ezért a rendszerváltásnak mint az átmenet politikai szakaszának fő tartalma a jogállam kialakítása, a parlamentáris demokrácia megteremtése volt, annak a politikai rendszernek a létrehozása, amely a legjobban megfelel a gazdasági rendszer napirenden lévő kapitalista átalakításának. A történtek ismeretében joggal feltételezhető, hogy még „a rendszerváltók jó része számára sem volt egyértelmű, hogy voltaképpen egy új, globalizált kapitalizmus kibontakozása van a napirenden, hogy ez lesz a gazdasági rendszer átalakulásával folytatódó átmenet fő tartalma".[28] A kelet-európai rendszerváltások periódusa egybeesett a globalizáció igen offenzív szakaszával, amikor is államszocializmus rendszere, mely képtelen volt megfelelni az új kihívásoknak, általános válságba jutott.

[26] Részletesen lásd Valuch: *Magyarország társadalomtörténete...*

[27] Ripp: *Eltékozolt esélyek...* 115. o.

[28] Uo. 116. o.

Magyarországon a rendszerváltás fogalomköre, értelmezési tartománya szorosan egybefonódott a múlt értékelésével, illetve át- és újraértékelésével. A 20. századi magyar történelem megemészthetetlen és elfojtott/elhallgatott traumáinak sorozata a rendszerváltás után valósággal rázuhant a társadalomra, ezt csak fokozta, hogy az új politikai elit szemben álló csoportjai ideológiai síkon vívták a legelkeseredettebb és mindeddig legkilátástalanabb harcaikat. Ennek a verbális harcnak a tétje nagyon is húsbavágó volt: valójában a választandó új útról vitáztak az átalakulás szereplői. „Eredménye azonban az lett, hogy a rendszerváltó politikai elit, valamennyi részcsoportjával, ideológiai és politikai kötődésétől függetlenül együttesen bizonyult képtelennek a 20. század keserves magyar történetének a racionális feldolgozására, sőt azáltal, hogy a legkeményebb politikai harc terepévé avatták a múlt értelmezését, meg is akadályozták az értelmes, konszenzus felé vezető érdemi vitát a legneuralgikusabb és legfontosabb kérdésekről. Képtelenek voltak arra, hogy a múlt legfájóbb pontjairól nagyjából közös álláspontot képviselve alakítsák, formálják a közvéleményt. Éppen ellenkezőleg a saját, részleges múlt értelmezésekkel a politikai bázis megerősítésére törekedtek, aminek eredményeként/következményeként egy meglehetősen fragmentált nemzettudat és történelmi tudat alakult ki. A múlthoz való viszonynak különösen nagy szerepe lett abban, hogy a társadalom élesen szemben álló politikai oldalakra szakadt."[29] Úgy, hogy a különböző nézeteket valló csoportok képviselői között lényegében megszűnt a normális párbeszéd. A múltértelmezési harcok alaposan megterhelték az eredendően a jövőre irányuló, rendszerváltó elképzeléseket. Az új rendszer kiépülésének folyamatában kialakult zavarok közül a legtöbb a közelmúltban gyökerezett, a Kádár-korszakban kialakult válság következménye volt, a visszafelé mutogatás, az örökös historizálás megnehezítette az új demokratikus viszonyokkal, a piac és verseny alapján álló rendszerrel való azonosulást, és egyre kevésbé segítette az elbizonytalanodó, értékvesztett emberek eligazodását a problémák forrásai és az új viszonyok követelte kihívások között.

A rendszerváltás számos ígéretet és lehetőséget kínált. Ezek közé tartozott a dinamikus gazdasági gyarapodás, mint minden fejlődés alapjának a megteremtése, a hosszú megszállás után a nemzeti függetlenség helyreállítása, valamint a Nyugat-Európához történő egyenrangú (re)integrálódás feltételeinek kialakítása, a közélet erkölcsi megtisztulása, de ugyancsak ilyen alapvető jelentőségű dolog volt a rendszer önkorrekcióját biztosító parlamenti demokrácia alapján álló, jól működő – lényegében – liberális jogállam megteremtése és működtetése, az alapvető szabadságjogok korlátozás nélküli érvényesülése, a polgárosodó társadalom lehetőség szerinti fejlődésének a biztosítása. Megvalósulásuk külső és belső feltételei azonban korántsem voltak egy-

[29] Uo. 120–121. o.

1. KÉP | Ünneplőbe öltözve… fiatal lány a Múzeum kertben. Budapest, 1989. március 15-én (Fejér Zoltán felvétele)

értelműek. A globalizáció korában a kelet-közép-európai félperiférián a modernizációs felzárkózási modell szükségképpen számos társadalmi ellentmondást termelt ki, ami előbb-utóbb növelte a végbement változásokkal elégedetlenek számát. A rendszerváltó remények és illúziók szertefoszlásával párhuzamosan a kilencvenes évek második felében megjelentek a rendszerváltás legitimációs gondjai. A pártoknak az volt a legegyszerűbb, ha ezeket áthárítják ellenfeleikre, azoknak, a „végtelenített" rendszerváltásban betöltött szerepére.

Ha a posztszocialista átalakulás jellegét és fontosabb problémáit szeretnénk összegezni, akkor rá kell mutatni arra is, hogy a késő kádárizmus – lényegét tekintve – a rendszer fenntartását szolgáló engedmények kiterjesztésének az időszaka volt, amikor a viszonylagos szabadság fokozatosan tovább bővült. Az ellenzékiségnek nem volt igazán széles bázisa, a második gazdaság kiterjedése és kiterjedtsége – sajátos módon – önmagában is akadályozta az aktív politizálást. Elsősorban azért, mert a többség életszínvonalának fenntartásával volt elfoglalva, másodsorban pedig azért, mert a Kádár-korszak politikailag tagolatlan/kevéssé tagolt társadalma a lassan növekvő elégedetlenség ellenére az átmenet éveiben is ragaszkodott „független", másként fogalmazva, politikailag közömbös státuszához, kevés hajlandóságot mutatott a megszerveződésre, önszerveződésre. A többség élénk figyelemmel kísérte a – számos vonatkozásban – meghökkentő változásokat, de az átalakulás horderejéhez képest feltűnően passzív magatartást tanúsított, nem volt aktív résztvevője annak, ami történt. Politikai elköteleződése pedig, ha kialakult is, gyenge maradt. Jól érzékelhető volt viszont az elégedetlenség, amelyet a gazdasági válság és az egyre drasztikusabb megszorítások váltottak ki, ennek ellenére csak szórványosan került sor gazdasági-szociális tiltakozásokra.[30] Érdemi társadalmi ellenállást, az átalakulás módjára, irányára ténylegesen

[30] Az első nagyobb, közfigyelmet felkeltő megmozdulás a mecseki szénbányászok 1988. augusztus 23-i sztrájkja volt.

hatást gyakorló, szűkebb-tágabb társadalmi nyomásgyakorlási kísérletet[31] szinte alig lehet említeni a kilencvenes évekből. Ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy a magyar társadalom különböző csoportjaira a korábbi évtizedekben sem volt jellemző a nyílt protestkultúra, valószínűleg azért, mert az ehhez szükséges ismeretek hiányoztak a társadalmi szocializációból.

A rendszerváltás fogalmának értelmezése a kortárs társadalomtudományban is hangsúlyosan megjelent. A hazai szakirodalomban az egyik legmarkánsabb és – megítélésem szerint – legtárgyilagosabb megközelítést Kornai János[32] tette közzé. Kiindulópontja szerint ahhoz, hogy megérthessük, mi és hogyan változott meg, pontosan tisztában kell lenni azzal, honnan, miből, milyen körülmények közül indult el az átmenet folyamata, ezért röviden összegzi, hogy pontosan mit is nevezünk, nevezhetünk szocialista rendszernek? Megfogalmazása szerint ez nem más, mint az a társadalmi-gazdasági-politikai képződmény, ami a Szovjetunióban és a többi kommunista pártok által vezetett országban létrejött a 20. század során. Azon lehet vitatkozni, hogy ez mennyiben volt az ideológia eredeti, marxi értelmében szocialista, lehet jelzővel kiegészíteni, miszerint ez csak a „létező szocialista" rendszer volt. Ám az egyes országok között – lásd például az NDK-t és Magyarországot – is igen nagy különbségek voltak, annak ellenére, hogy ugyanahhoz a rendszerhez tartoztak. A kelet-európai rendszereknek voltak alapvető közös vonásaik. Mindenhol meghatározó volt a jövedelemtermelésre alkalmas javak állami tulajdona és az ebből következő széles körű állami redisztribúció. A magántulajdonnak ebben csak marginális szerep jutott. A társadalom és a gazdaság irányításában, működtetésében meghatározó szerepe volt a centralizált bürokratikus koordinációnak, a piac és a verseny nem volt általános, szabályozó szerepe minimális volt. A politikában kizárólagos hatalmi monopóliummal rendelkezett a kommunista párt, amely ideológiájánál fogva ellensége a kapitalizmusnak, vagyis a piacnak és a magántulajdonnak.

A szocialista rendszer működésében nemcsak az azonos táborba tartozó országok között, hanem egy-egy országon belül is jelentős különbségek voltak korszakonként. Annak ellenére, hogy a szocialista rendszerek működésének alapelvei – országoktól függetlenül – lényegében mindvégig változatlanok voltak, a rendszerek üzemeltetési gyakorlatában egyes időszakonként komoly eltérések mutatkoztak, hiszen más volt a gyakorlat a „klasszikus szocialista rendszert" kiépítő Rákosi Mátyás és más az 1956-os

[31] A legnagyobb nyomásgyakorlási potenciállal a vasutas szakszervezetek rendelkeztek. A kilencvenes évektől rendszeresen szerveztek munkabeszüntetéseket a munkabér-követelések érvényesítése érdekében, többnyire sikerrel. Más munkavállalói csoportok csak ritkán vagy egyáltalán nem tudták képviselni az érdekeiket, az új gazdasági viszonyok közepette a szakszervezetek társadalmi támogatottsága, szervezettsége és érdekérvényesítő képessége jelentősen csökkent. A kérdéshez lásd Tóth András írásait.

[32] Lásd Kornai: i. m.

megtorlások lezárulását követően, a hatvanas évek közepétől konszolidált viszonyok kialakítására törekvő Kádár János Magyarországának működése között.

Ahhoz, hogy a változás tényét reálisan értelmezhessük és megítélhessük, Kornai szerint következő lépésként meg kell határozni a kapitalizmus legfőbb jellemzőit és ismérveit. A kapitalista rendszerek esetében a következő feltételeknek kell teljesülniük: elsőként annak, hogy a tulajdonviszonyokban a magántulajdon a meghatározó, a köztulajdon alárendelt, kiegészítő szereppel bír. Másodsorban a társadalom és a gazdaság működésében meghatározó, koordináló szerepe van a piacnak és a versenynek. Harmadrészt pedig nincs olyan politikai hatalom, amely ellenségesen szemlélné a kapitalizmust, a magántulajdont.

Kapitalista rendszer működhet antidemokratikus politikai viszonyok között is, vagyis a demokrácia nem a működés alapfeltétele. A kapitalista rendszereknek is többféle típusa van, akárcsak a jogrend, a politikai viszonyok alapján is. Egy rendszercsaládról van tehát szó, amelynek sokféle változata létezik a térben és az időben, mint például a szabad versenyes kapitalizmus vagy az állami beavatkozás rendszere.

Ha a Kornai János által felvázolt logikai rendben haladunk tovább, és választ keresünk arra a kérdésre, valóban végbement-e az átalakulás, akkor látható, hogy Magyarországon kétségkívül lehet rendszerváltásról beszélni, hiszen a kilencvenes évek elejétől már nem vagy egyre csökkenő mértékben érvényesült a szocialista rendszer három alapvető jellemzője, és helyükre a kapitalista rendszer jellemzői léptek. Ennek alapján az is kijelenthető, hogy a rendszerváltás megkérdőjelezhetetlenül végbement.

Ha a gazdasági mutatókat nézzük, akkor látható, hogy Magyarországon 1989-ben a magánszektor mindössze a GDP 5 százalékát állította elő, 1994-ben már 55 százalékát, 1998-ban már 80 százalékát, ez az arány napjainkban is megközelítőleg ennyi. Ami önmagában is arra utal, hogy a bürokratikust felváltotta a piaci koordináció. A politikai rend alapvetően védi és támogatja a magántulajdont és a piaci intézményeket.

Ugyancsak radikálisan átalakult a politikai intézményrendszer is. A diktatúrát demokrácia, a kommunista pár egyeduralmát a több párt versengésén alapuló politikai berendezkedés váltotta fel. A politikai és gazdasági átalakulás egybeesett, aminek egyaránt voltak belső és külső okai, s többnyire az utóbbiak voltak az erőteljesebbek, kivéve Lengyelországban és részben Magyarországon. Annyira eltolódtak a nemzetközi erőviszonyok, hogy a Szovjetunió már képtelen volt fenntartani befolyását, a korábban általa uralt térségekben.

A rendszerváltás megtörténtének a tényét erősíti az elit leváltása is. Történelmi léptékkel szemlélve a magyar rendszerváltás igen gyorsan ment végbe. Az új politikai és gazdasági elitnek csak egy kisebb hányada volt magasabb pozícióban a régi rendszerben. „A többiek közül sokan a régi politikai-bürokratikus rétegek alacsonyabb beosztásából léptek feljebb, míg mások kívülről, a régi eliten kívüli társadalmi cso-

portokból toborzódtak. [...] miközben a rendszerváltás után drasztikus őrségváltás nem zajlott le – hamar megkezdődött a régi gazdasági elit részleges leváltása. Ez a trend folyamatosan folytatódott. 2001-ben az új gazdasági elitnek már csak nem sokkal több, mint egynegyede volt a rendszerváltás előtt az MSZMP tagja. De az elitcsere önmagában nem szükséges feltétele, hogy a rendszerváltást befejezettnek nyilvánítsuk."[33]

Annak eldöntéséhez, hogy valóban lehet-e demokratikus viszonyokról beszélni Magyarországon az 1989–1990-es politikai átmenetet követően, érdemes áttekinteni, melyek a demokratikus berendezkedés legfontosabb ismérvei. A procedurális jellegzetességek alapján egy ország csak akkor minősül demokráciának, ha vezetőit jól definiált procedúra keretében választják meg. Ennek legfontosabb elemei: a politikai pártok versenye, az erre épített választás és a parlament törvényhozó tevékenysége. A vezetők békés keretek között, a törvények által szabályozott módon leválthatók. Ezek a demokratikus működés minimális feltételei. „Igen ám, de az a tény, hogy eddig is minden így történt, nem ad abszolút garanciát arra, hogy ugyanez történik a jövőben is. A minimumfeltételek teljesítése ma nem elégséges feltétele annak, hogy a demokráciát megőrizhetjük holnap."[34] Ha mindezt kivetítjük a magyar állapotokra, akkor lehet ezt a minimumfeltételekre épülő kormányzati formát szeretni vagy éppen elvetni, létezését kétségbe vonni azonban elég nehéz és a tényeknek ellentmondó volna.

Az kétségtelen, hogy az elmúlt két és fél évtized magyar kapitalizmusa meglehetősen sajátos képet mutat. Megmaradt az állam túlságosan nagy szerepe, ráadásul egy rosszul működő, rossz hatékonysággal tevékenykedő, nem szolgáltató jellegű, alacsony presztízzsel rendelkező államszervezet működik Magyarországon. Kornai tényszerű, megalapozott vélekedésével egyetértve megállapítható, hogy a magyar átalakulás erőszakmentes volt, tárgyalások útján és kompromisszumok keresése, megkötése jegyében zajlott le. Ennek eredményeként kétségbevonhatatlanul létrejött a kapitalista gazdaság és a parlamenti demokrácia. Viták zajlanak azonban a változások jellegének megítélése körül, hiszen különbséget kell tennünk a társadalmi-gazdasági változások, átalakulások között azok mélysége és radikalizmusa szerint. Kornai úgy vélte, hogy reformról akkor beszélhetünk, ha egy rendszeren belül, annak lényeges alapvonásai közül változik meg alapvetően valamelyik, úgy, hogy a változás célja nem az adott rendszer felszámolása, sokkal inkább működőképességének fenntartása és vagy működési hatékonyságának javítása.

[33] Uo. 318. o.
[34] Uo. 319. o.

Kornaival ellentétben Kis János a rendszerváltást értelmező tanulmányában[35] nem a következményeket, hanem a politikai átmenetet emeli ki, és úgy véli, hogy ebben az értelemben Magyarországon és Kelet-Közép-Európában forradalom – hirtelen jött, nem várt és radikális politikai fordulat/átalakulás következett be. Új osztályok, csoportok léptek be a politika színterére, megtört az állam erőszak-alkalmazási monopóliuma, rivális hatalmi-politikai központok alakultak ki. Árnyalt és összetett megközelítésében megkülönbözteti egymástól a reformot, a forradalmat és a koordinált átmenetet.

Kis János szerint alapvető kérdés az egykori történések értelmezése során, hogy folyamatos marad-e a jogi koordináció, illetve miként érzékelik a fennálló rendszer legitimációját a változások fő mozgatóerői, reform esetén az elit, forradalom esetén a hatalmon kívül állók tömegei. „Amikor az átalakulást legitimációs váltás indítja el, de a koordináció mégis fennmarad, és megőrződik a jogrend hatálya, csakhogy nem az intézményes hatalom autoritása tartja fenn, hanem az intézményeken belüli és kívüli erők közötti együttműködés, olyankor beszélünk koordinált átmenetről."[36] A rendszerváltás hármas követelménye: a legitimációs válság, a (jogi) koordináció fennmaradása, valamint az intézményes hatalom és a hatalmon kívüliek politikai csoportjainak békés együttműködése. Ennek technikai feltétele a nemzeti kerekasztal-tárgyalás, ahol az átmenet szabályait rögzítik. Az átmenet forgatókönyve az új rendszer megteremtéséről szól, ami létrejöttekor megszünteti a a régi rend legitimitását, bár az átmenet forgatókönyvét a régi parlament fogadja el. Mindennek a lebonyolításához peremfeltételként szükséges a régi elit meghasonlása, a reakciósok és a reformerek viszonylagos gyengesége és együttműködési kényszere a rendszer átalakításban. Olyan politikai csoportok léte is szükséges, amelyek tömegtámogatást tudva maguk mögött, képesek a politikai ellenelit szerepének a betöltésére, mindezt békés úton.

Kis János úgy vélte, ha az átmenet koordinált, akkor megelőzhető a konfliktusok elmélyülése, elkerülhető az állam összeomlása. Mindez ugyanakkor sebezhetővé teszi az átmenetet azokkal az utólagos bírálatokkal szemben, amelyek megkérdőjelezhetik a múlttal való szakítást. „A forradalom fogalma ott munkál Kornai definíciójának hátterében, Kis meghatározásának pedig egyenesen kiindulópontja a rendszerváltás forradalomként történő leírása, ahol a forradalom valamiféle »progresszív átalakulásnak« utat nyitó politikai fordulat. A modalitásról értekező Kis ebből a szemszögből próbált válaszolni okfejtése végén arra a kérdésre, hogy miért nem lett forradalom 1989-ben Kelet-Közép-Európában? Válasza szerint három okból: mert az átmenet

[35] Kis János: Reform és forradalom között. In Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve...* 91–146. o.

[36] Uo. 102. o.

nem elmaradott, hanem éppenséggel modernizált államokban zajlott, mert társadalmai kellően polgárosultak voltak (volt vesztenivalójuk), végül az interdependencia okán: a nemzetközi közösség a világrend stabilitásában volt érdekelt."[37] A Kis János által megfogalmazottak értelmezéséhez hozzá kell tenni azt is, hogy ő elsősorban az átmenet jogi, közpolitikai kérdéseivel foglalkozik, csakúgy, mint az átmenet szabályait meghatározó „kerekasztal" is tette. A gazdasági átmenet kérdéseit lényegében nem elemezte, ahogyan ez a tárgyalások során sem került elő kellő súllyal.

A rendszerváltás forradalomként, reformként vagy éppen koordinált átmenetként történő értelmezése nemcsak a hazai társadalomtudósokat foglalkoztatta/foglalkoztatja, hanem a társadalomtudományok jeles nemzetközi személyiségeit is. Az 1989–1990-es változás felvetette az eseménysorozat történeti elhelyezésének kérdését, ezen túlmenően számos elméleti reflexiót váltott ki a forradalom és a kommunizmus fogalmával, illetve a szovjet rendszer összeomlásával kapcsolatban.

Jürgen Habermas 1989-et „helyrehozó" vagy „pótlólagos" forradalomnak *(nachholende Revolution)* nevezte. „Az 1989-es forradalom, mintha visszafelé gördülne, az elmulasztott fejlődés utólagos behozásának a pályáit tenné szabaddá. [...] az a törekvés, hogy alkotmánypolitikailag visszatérjenek a polgári forradalmak örökségéhez, társadalompolitikailag pedig a fejlett kapitalizmus érintkezési viszonyait és életformáit újítsák fel."[38] Habermas szerint a helyrehozó forradalom véget vet a bürokratikus szocializmus modernizációs kísérletének, ám nem kínál új, alternatív kapitalizmusmodellt a létezővel szemben. Vagyis visszavezeti a kelet-európai társadalmakat a létező európai kapitalizmushoz.

A kilencvenes években két meghatározó szintetizáló történeti munka jelent meg, amelyek szintén nagy figyelmet fordítottak az 1989–1990-es változások értelmezésének. Az egyik Eric Hobsbawm *Szélsőségek kora* című műve, amelyben a szerző a nyolcvanas évek végi fordulat lényegét mint a szocializmus végét határozza meg. A folyamat alapja a Szovjetunió megroppanása, majd megbénulása. Ennek okait elsősorban a gazdaságban látta, de az alsó- és a felsőszintű politizálást is felelőssé téve a változásokért, hiszen egy olyan centralizált államban, mint a Szovjetunió, máshonnan, mint fentről, nem is indulhatott a változás. A gorbacsovi politika a *peresztrojka* (átépítés) és a *glasznoszty* (nyíltság), előbb megbénította az apparátust, majd a helyi, nemzetiségi autonómiák kiépülése mellett a különböző gazdasági komplexumok is önállósították magukat. „1989 tehát nem volt forradalom. Egyik kelet-európai kommunista rendszert sem döntötték meg. Az emberek nem hittek bennük, egyszerűen csak be-

[37] Rainer: Adalékok... 18. o.

[38] Habermas, Jürgen: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó" forradalom és a baloldali gondolkodás megújításának szükségessége. *Világosság,* 1991. 2. sz. 104. o.

lenyugodtak a változtathatatlanba. Amint a Szovjetunió visszavonult, vége volt. S bár sokat beszéltek a civil társadalomról, a polgárok önszerveződéseiről, a politika és az állam ügyei nem társadalmasodtak. Hamarosan visszakerültek azokhoz, akik általában ezzel foglalkoztak – az új politikai elitekhez. Nem volt forradalom magának a Szovjetuniónak a szétesése sem: sokkal inkább hasonlított egy háborús vereséghez. A kommunista ideológia hatása rendkívül felszínes volt, különösen azután, hogy nyilvánvaló lett: modernizációs és felzárkóztató ígéreteit soha sem fogja teljesíteni. A szovjet szocializmus nem bizonyult globális alternatívának, csupán egy lokális helyzetre adott specifikus válasznak."[39]

Hobsbawmhoz hasonlóan a jeles francia történész, François Furet 1989-ben egyenesen a modern kori forradalom végét látja. „Gorbacsov Szovjetuniójával együtt a szemünk láttára múlt ki a kommunizmus minden változata, az októberi forradalom elveitől kezdve ezek további történetéig, illetve e történet kedvezőbb feltételek melletti humanizálásának szándékáig. Olyan ez, mintha hirtelen véget ért volna a társadalmi boldoguláshoz vezető leghatalmasabb út, amely a modern ember képzeletét valaha is megérintette. [...] Ha a kapitalizmus lett a szocializmus jövője, ha a polgári világ követi a »proletárforradalom« világát, mivé lesz az időbe vetett bizalom?"[40]

A harmadik, gyakran idézett álláspontot Timothy Garton Ash fogalmazta meg. Úgy vélekedett, hogy 1989–1990 nem más, mint „refolúció". Vagyis az átalakulás Kelet-Európában egyszerre hordozott forradalmi jegyeket és egyszerre volt reform is. Bármennyire is fogalmi lehetetlenségnek tűnik a forradalom – ami radikális szakítást jelent – és a reform – ami számos vonatkozásban megőrzi a folytonosságot – ötvöződése, mégis, ebben a történelmi eseménysorozatban, a kommunizmusból a demokráciába történő átmenet során gyakran párhuzamosan volt jelen.

A rendszerváltás óta immár két és fél évtized telt el, az új demokráciák többé-kevésbé stabilnak és működőképesnek bizonyultak. Átestek a nemzeti vagyont át- és gyakran leértékelő transzformációs gazdasági, továbbá az egyes emberek, csoportok életlehetőségeit, helyzetét, mozgásterét radikálisan átrendező társadalmi válságon,[41]

[39] Hobsbawm, E. J.: *Szélsőségek kora.* Budapest, 1998, Pannonica, 182. o.

[40] Furet, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról.* Budapest, 2000, Európa Kiadó, 856–857. o.

[41] Transzformációs válságon a tervgazdaságból a piacgazdaságba történő átmenet folyamatát értem, amikor megtörtént a régi intézményrendszer, társadalmi és gazdasági mechanizmusok felszámolása és az újak kialakítása. Ennek során a magyar GDP mintegy 30 százalékkal csökkent, a reálbérek, reálnyugdíjak 1989-es értékük 25–30 százalékát veszítették el, aminek visszaszerzése közel egy évtizedet vett igénybe. A kérdéshez lásd többek között: Kornai János: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján *Közgazdasági Szemle,* 1993. 8. sz., 569–599. o.; Kornai János: Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. *Economie Appliquée,* 1993. Vol. 46. No. 2. Kornai János: *Vergődés és remény: Gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról.* Budapest, 1996, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.Csaba László: A rendszerváltozás elmélete és/vagy a köz-

majd a kétezres évek végének gazdasági válságán, kisebb-nagyobb politikai kríziseken. (Magyarországon például ilyen volt az 1990-es taxis blokád, majd a 2006-os őszi zavargássorozat.) „Mindezek fényében ma már talán nem annyira a két évtizeddel ezelőtti, ma lezártnak tűnő történet fogalmi meghatározása a leglényegesebb kérdés. Sokkal inkább valami, amit az említett strukturális változások elindítottak, de egyelőre nem fejeződött be, sőt a mából visszatekintve e változásoktól érintetlennek, kontinuusnak tűnik. A változásokat átélt emberek magatartására, értékrendjére, beállítódásaira, reflexeire gondolunk. A rendszerváltozáson többet és mást is értünk, mint a demokratikus politikai intézményeket, alkotmányt, jogszabályokat, illetve piaci koordinációt, magántulajdont. Az emberi gondolkodás rendszerének a változásait, amely rendszeren a szovjet típusú berendezkedés, nyilván nyomot hagyott, de mélyszerkezetei valószínűleg sokkal korábbra nyúlnak vissza. E mentális rendszerváltás mibenlétét jó volna pontosabban meghatározni, mert addig csak az a szorongató érzés marad, hogy az – ha egyáltalán elkezdődött – legfeljebb a kezdet kezdetén tart."[42]

A rendszerváltás elméleti és fogalmi megközelítései, értelmezései meglehetősen sokrétűek, a nézőpontok és álláspontok olykor ellentétesek, ám szinte mindegyikben felfedezhető közös vonásként, hogy nem vonják kétségbe a változások tényét és azok világtörténelmi jelentőségét, illetve az is, hogy történelmi összefüggésrendszerben vizsgálják az átmenet folyamatát.

---

gazdaságtan kudarca? *Közgazdasági Szemle,* 1999. 1. sz. 1–19. o.; Csaba László: *A fölemelkedő Európa.* 2006, Budapest, 2006, Akadémiai Kiadó.

[42] Rainer: Adalékok... 22. o.

III. TÁRSADALOM AZ IDŐBEN – DEMOGRÁFIAI FOLYAMATOK

AZ ORSZÁG LÉLEKSZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA – SZÜLETÉSEK

A jelenkori magyar társadalom demográfiai viszonyait[43] meghatározó trendek már a szocialista korszak utolsó évtizedeiben kialakultak. Az 1989–1990-es politikai fordulatot követő gazdasági és társadalmi átalakulás ezeket érdemben nem változtatta meg, és sajnálatos módon a kedvezőtlen folyamatokat mérséklő, komplex, átfogó és tartós népesedéspolitika kidolgozására sem került sor. Rontotta és rontja a népesedési helyzetet a magyar társadalom egyes csoportjainak általános demográfiai magatartásváltozása, ezen belül a gyermekekkel kapcsolatos közgondolkozás és a nők szerepfelfogásának átalakulása. Mindezt közvetetten befolyásolta a rendszerváltással együtt járó elbizonytalanodás, az új élet- és alkalmazkodási stratégiák kialakításának kényszere. A demográfiai megközelítések mindezt úgy is értelmezik, hogy a kilencvenes évek végétől Magyarországon is kezdett általánossá válni „a késői házasodás és alacsony termékenység" nyugat-európai mintája.[44]

Miután sem pozitív politikai ösztönzés nem volt, sem az egyéni és kollektív gondolkodás nem változott a gyermekvállalás vonatkozásában, folytatódott az ország népességének természetes fogyása, az élve születések száma továbbra is csökkent, a halálozások száma ezzel szemben az időszak nagyobbik részében viszonylag magas szinten stagnált, majd a kétezres évek közepétől kissé mérséklődött. Az 1990 óta eltelt évtizedek folyamatai csökkentették az esélyt a természetes fogyás mérséklésére, megállítására.

A népesség csökkenése már 1980 és 1990 között meghatározó folyamattá vált, a fogyás átlagos üteme 0,15 százalék volt évente. 1990 után ez tovább növekedett, és meghaladta az évi 0,3 százalékot. Ennek következtében a 2011-es népszámlálás időszakában az ország lakosságának a lélekszáma 9 937 628 fő volt, ez 260 687 fővel

[43] Az adatok forrása a fejezetben, ha ezt külön nem jelzem, a 2011-es népszámlálás. 4. kötet: *Demográfiai adatok.* Budapest, 2013, KSH. Az adatok és trendek elemzéséhez lásd. Őri Péter – Spéder Zsolt: *Demográfiai tükör 2012.* Budapest, 2012, KSH NKI.

[44] Erre hívta fel a figyelmet Spéder Zsolt: Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségéreés párkapcsolati státusára. *Demográfia,* 2006. 2–3. sz. 113–148. o.

volt kevesebb, mint egy évtizeddel korábban. 2013. december 31-én az ország népességének a száma már csak 9 879 000 főt tett ki.

A természetes fogyás immár több mint három évtizede tartó folyamat, aminek során az ország népességszáma három és fél évtized alatt 771 835 fővel csökkent. A fogyás pusztán a születések és a halálozások számának különbségét tekintve ezekben az évtizedekben átlagosan 25–30 ezer fő körüli értéket mutatott, ám a tényleges fogyást 2010–2011-ig valamelyest mérsékelte a nemzetközi vándorlás pozitív egyenlege. Ebben meghatározó szerepet játszott az, hogy Magyarország az 1989–1990-es rendszerváltást követően új helyzetbe került a nemzetközi migráció[45]szempontjából, az addigi zártság megszűnésével tranzit- és célországgá vált. A ki- és bevándorlás egyenlege 2009-ig pozitív volt. A legutóbbi fél évtizedben ez a helyzet megváltozott. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján magas volt a szomszédos országokból érkező magyarok száma, a kilencvenes évek második felétől viszont megnövekedett a Közép- és Közel-Keletről, illetve az Ázsiából érkezők aránya. 2009-ben például a halálozások száma 33 900 fővel haladta meg a születésekét, ám a természetes fogyás mégiscsak 18 000 fő volt, mert a vándorlási egyenleg 15 900 fős többletet mutatott.

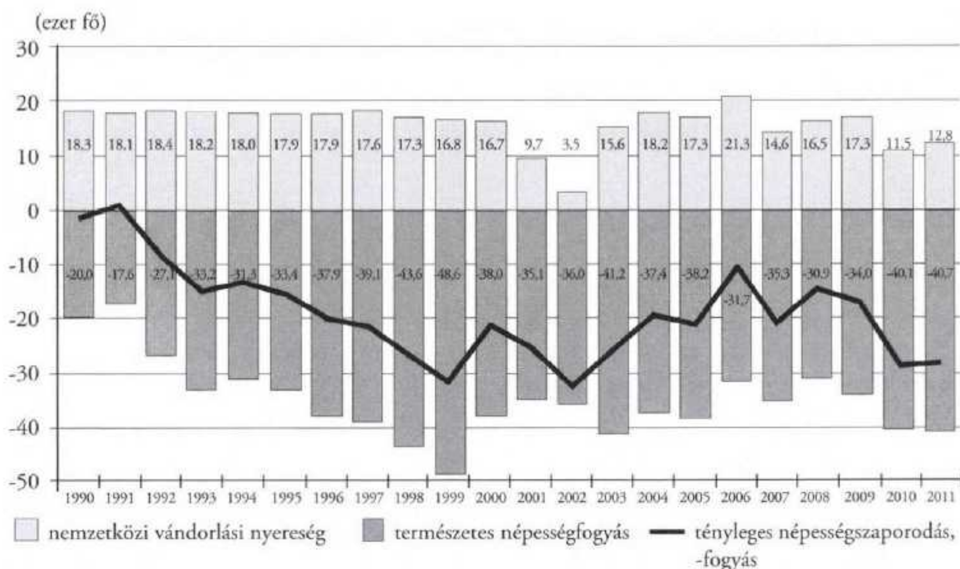
A bevándorlás és a kivándorlás egyenlege az 2001 és 2011 közötti évtized során túlnyomó részben még pozitív volt Magyarországra nézve, mert az időszak elején – elsősorban a szomszédos országokból – többen telepedtek át, mint ahányan a kitelepedés szándékával elhagyták az országot. A 2008–2009-es gazdasági válság jelentősen erősítette a kivándorlási hajlandóságot,[46] sőt a szomszédos országok magyar népessége számára sem Magyarország az elsődleges migrációs célpont. A bevándorlás nélkül az ország népessége 2001–2011 között 387 ezer fővel csökkent volna.

A népesség természetes fogyásában a hosszú távú trendek érvényesülésének és – többek között – a csökkenő gyermekvállalási hajlandóságban is megjelenő demográfiai magatartásnak[47] volt és van meghatározó hatása. Szembe kell néznünk azzal jelenséggel is, hogy a szülőképes nők körében a harmincéves életkor közelébe helyeződött át az első gyermek vállalásának időpontja, ami igen jelentősen rontja a második és harmadik gyermek megszületésének az esélyét és a természetes reprodukció lehetőségét is. A népességfogyás trendjének tartósságát szemléletesen mutatja a teljes termékenységi arányszám alakulása is: 1990-ben még 1,84 volt, 2011-re pedig 1,24-re csökkent.

[45] A ki- és bevándorlás kérdéseit a IV. fejezetben részletesen áttekintem.

[46] A 2011-es népszámlálás időpontjában az ország népességéből 143 ezren egy évnél hosszabb, 70 ezren pedig egy évnél rövidebb ideje éltek külföldön, ám ez az összeírás bizonytalanságai miatt csak minimális számnak tekinthető.

[47] Pongrácz Tiborné (szerk.): *Családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Budapest, 2011, KSH Népességtudományi Intézet. /Kutatási Jelentések 91./

2. ÁBRA | Az ország lélekszámát befolyásoló tényezők változása 1990 és 2011 között

Forrás | *Magyar Statisztikai Évkönyv, 2011.* Budapest, 2012, KSH.

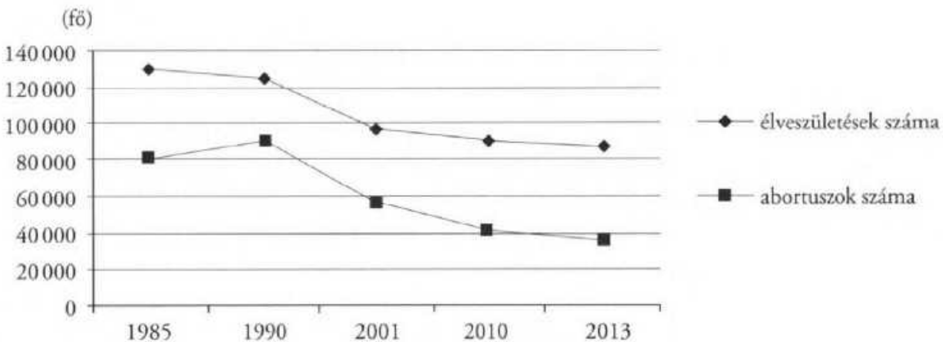
A ki- és bevándorlás mellett a halálozások alakulása is meghatározó módon befolyásolta az ország lélekszámát. A kétezres évek első évtizedének végén a halálozások száma az ország valamennyi régiójában meghaladta a születésekét, ám az ebből következő természetes fogyás mértéke területi eltéréseket mutatott. Ezer főre vetítve a Dél-Alföldön és a Dél-Dunántúlon volt a legmagasabb, Magyarország középső és észak-alföldi régiójában pedig a legalacsonyabb. Az elmúlt évtizedben – Pest megye kivételével – minden megyében csökkent a népességszám.

1. TÁBLÁZAT | A fontosabb népmozgalmi mutatók változása 1980 és 2011 között

ÉV	A NÉPESSÉG SZÁMA	ÉLVESZÜLETÉSEK SZÁMA		HALÁLOZÁSOK SZÁMA		TERMÉSZETES FOGYÁS/ SZAPORODÁS	
		összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra	összesen	ezer lakosra
1980	10 709 463	148 673	13,9	145 355	13,6	3318	0,3
1990	10 374 823	125 679	12,1	145 660	14,1	–19 981	–1,9
2001	10 198 315	97 047	9,5	132 183	13,0	–35 136	–3,4
2011	9 937 628	88 049	8,8	128 795	12,9	–40 746	–4,1

Forrás | *Népszámlálás, 2011.* 4. kötet, *Demográfiai adatok.* Budapest, 2013, KSH; Népesség, népmozgalom 1941–2011 között. http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_eves/i_wnt001a.html

A gyermekvállalást befolyásolja a születésszabályozás is, aminek valamilyen formáját a fogamzóképes női korosztályok tagjainak nagy többsége – több mint négyötöde – alkalmazza. A kémiai és mechanikus fogamzásgátló szerek eszközök széles körű használata háttérbe szorította az abortuszt. Ez utóbbi beavatkozások száma az 1990-es 90 000-ről 2013-ra 35 000-re esett vissza, ami jelentős javulás, bár az európai uniós átlaghoz viszonyítva még mindig magas szám. Az egyetlen nyugtalanító trend ezen belül az, hogy a művi vetélések száma a 20 évnél fiatalabb nők körében emelkedett, ami amellett, hogy jelzi a fiatal generációk ismerethiányát, utal a krízishelyzetbe került fiatalok támogatásának a hiányára is.

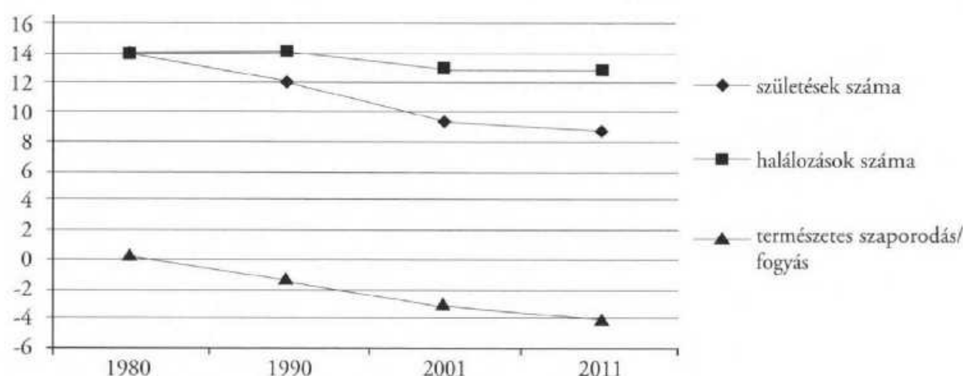

3. ÁBRA | Az élveszületések és az abortuszok változása 1985 és 2013 között

Forrás | Az 1990-es, a 2001-es és 2011-es népszámlálások, valamint KSH-gyorstájékoztatók (2010, 2013) alapján saját szerkesztés

Az ország népességének fogyásában a terhesség-megszakítás szerepe folyamatosan mérséklődött, hiszen az elmúlt negyedszázad folyamán regisztrált abortuszok száma gyorsabban csökkent, mint az élveszületések száma.

A születések száma Magyarország jelenkori története során először 1998-ban esett százezer alá, és azóta sem haladta meg ezt a szintet, sőt az utóbbi két-három esztendő során határozottan csökkenő trendbe váltott. Ez a tény önmagában is azt jelenti, hogy tovább romlottak a magyar társadalom demográfiai reprodukciójának lehetőségei. Ahhoz, hogy az egyszerű reprodukció megvalósuljon, arra lenne szükség, hogy száz nő az élete folyamán 210 gyereknek adjon életet, ez a mutató 2009-ben már csak 133 volt és továbbra is csökken. A születések száma az ezredfordulót követően 2003-ban érte el a mélypontját, majd mérsékelten emelkedett, aztán 2009-től újra csökkent. A születésszám átmeneti, mérsékelt emelkedésében szerepe volt annak, hogy a Ratkó-korszak generációjának unokái ebben az időszakban születettek meg. Másként fogalmazva, a hetvenes évek közepén született nagyobb létszámú generációkhoz tartozó nők jelentős része ekkor szülte meg gyermekét.

4. ÁBRA | Élveszületések és halálozások természetes szaporodás/fogyás 1980 és 2011 között (ezrelék)
Forrás | *Magyar Statisztikai évkönyv, 2011* (Budapest, 2012, KSH) alapján saját szerkesztés

Az összességében kedvezőtlen változás irányát, a trend tartósságát jól mutatja, hogy 2009-ben 22 százalékkal kevesebb gyerek született, mint húsz évvel korábban. Vagyis az élveszületési arány az 1990 óta eltelt két évtized folyamán 12 ezrelékről tartósan 10 ezrelék alá csökkent, s nem mutat semmi sem arra, hogy ez megváltozna. 2011-ben már csak 88 ezer gyerek született, ami történelmi mélypontot jelent.

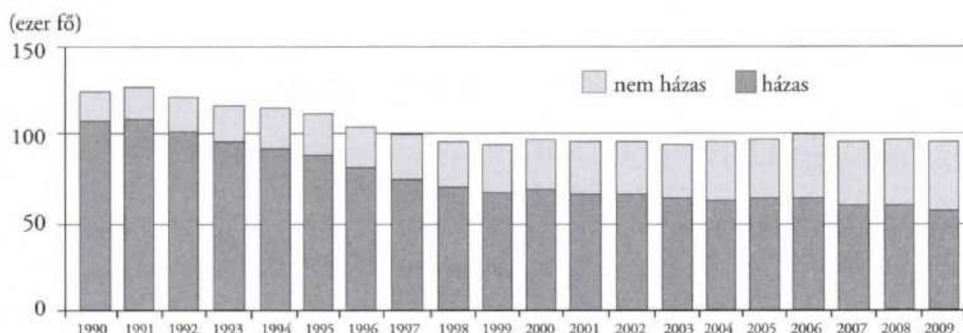
Az elmúlt másfél-két évtizedben egyre markánsabb trenddé vált az első gyermeküket vállaló nők életkorának emelkedése. A 35 évesnél fiatalabb női korcsoportokban erősen csökkent a gyermekvállalási hajlandóság. A termékenységet, a gyermekvállalási kedvet számos tényező befolyásolja, ezek között fontos szerepe van a női szerepfelfogás elmúlt évtizedekbeli jelentős átalakulásának, ezen belül az egyéni életcélok előtérbe kerülésének, az önmegvalósításra törekvésnek, a családformák átalakulásának, a szingli életforma gyors terjedésének, a gyermekkel kapcsolatos közfelfogás részleges átértékelődésének. „A rendszerváltozás nem hagyta érintetlenül a hagyományos párkapcsolati pályát sem: az együttélést házasságban kezdők gyermekvállalási hajlandósága szintén érzékelhetően mérséklődött. […] a termékenység csökkenése mögött, azzal szoros összefüggésben a párkapcsolatok radikális változása tapasztalható. Olyan párkapcsolati formák terjedtek el, amelyekben a gyermekvállalási hajlandóság alacsonyabb, mint a korábban jellemző formákban és pályákon.”[48]

A különböző statisztikai elemzések azt mutatják, hogy a gyermekvállalási kedv, a születések száma társadalmi csoportonként jelentős különbségeket mutat. A magasabb iskolázottságúak és képzettebbek esetében a kétgyermekes családmodell uralkodóvá

[48] Spéder 2006, 118 o.

válása gyorsabb volt, lényegében már a hatvanas évek elejére bekövetkezett. A magas gyermekszám általában az alacsonyabb iskolázottságúakra volt jellemző. Az iskolázottabb nők esetében, Nyugat-Európához hasonlóan, egyre erőteljesebben megfigyelhető a hivatásgyakorlás és a gyermekvállalás konfliktusa.[49] „Magyarország Európa és a világ egyik legalacsonyabb termékenységű országa. Az EU-27 tagállamait vizsgálva holtversenyben állunk Portugáliával, és egyedül Lettországban alacsonyabb a gyermekvállalási kedv, mint nálunk."[50]

A születésszám alakulásának szintén fontos tényezője a házas és nem házas termékenység alakulása. A rendszerváltás óta eltelt évtizedek során egyre népszerűbbé vált a házasságon kívüli tartós együttélés, és ezzel párhuzamosan csökkent a házasságkötések száma. Mindez azt jelentette, hogy a házasságon kívüli születések száma és aránya emelkedett, a házasságon belüli születéseké pedig csökkent. 2009-ben már az újszülöttek 40,8 százaléka házasságon kívül jött a világra. Mindez azt jelenti, hogy az élettársi kapcsolatban élők újszülött gyermekeinek az aránya 1980 és 2009 között öt és félszeresére emelkedett.

5. ÁBRA | Élveszületések 1990–2009 között az anya családi állapota szerint

Forrás | *Magyarország 1989–2009 – a változások tükrében*. Budapest, 2010, KSH.
Megjegyzés: Előzetes, részben becsült adatok.

A születésszám szempontjából azért is fontos a házasságban és a házasságon kívüli párkapcsolatban élő nők arányának az alakulása, mert a házas nők termékenysége több mint kétszerese a nem házasokénak. „Míg a gyermektelen 15–49 éves nők aránya

[49] A kérdéshez lásd Nagy Beáta: A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona. Bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle*, 2009. 3. sz. 81–91. o.; Paksi Veronika – Szalma Ivett: Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle*, 2009. 3. sz. 92–115. o.

[50] Pongrácz 2011, 28. o.

két évtized alatt 14 százalékponttal 43 százalékra emelkedett, addig az egy vagy két gyermeket nevelőké ugyanennyivel csökkent (45 százalékra), a három- és több gyermekeseké lényegében nem változott. Az alacsony születésszámból és a növekvő élettartamból adódóan a népesség tovább öregedett, ami távlatokban számos gazdasági és szociális gond forrása."[51] Általános társadalmi szempontból fontos lenne, hogy legalább a születések számának csökkenése megálljon, ám erre jelenleg és a következő években gyakorlatilag nincs igazán reális esély. Egy 2010 őszén végrehajtott reprezentatív felmérés[52] adatai szerint a felnőtt magyar lakosság kétharmada vélekedett úgy, hogy az ország népességének a fogyása komoly társadalmi problémát jelent, de csak minden ötödik megkérdezett gondolta úgy, hogy ez az ország legsúlyosabb problémája. Ez egyfelől jelzi, hogy a kérdés benne van a levegőben, másfelől a folyamat társadalmi következményeinek súlyosságát még kevesen ismerték fel. Ez arra is rámutat, hogy a közgondolkozásban egyelőre nem várható fordulat.[53]

HALANDÓSÁG ÉS HALÁLOZÁSI OKOK

A halandóság terén láthatóan egy a 20. század utolsó harmadától kezdődő hosszú távú trend érvényesülése figyelhető meg a magyar társadalomban. Ennek jegyében a halálozás – európai átlagban is – viszonylag magas, 13-14 ezrelékes szintre emelkedett a hetvenes-nyolcvanas évekre, s lényegében továbbra is magas szinten stagnált a kétezres évek elejéig, majd azóta kismértékben csökkent. A rendszerváltást követően 1993-ban emelkedett a legmagasabbra a halálozási mutató, ekkor meghaladta a 150 000-et a halálozások száma, ami az ezt követő bő másfél évtized során a 130 000-es érték közelébe mérséklődött, ami szűk 1 ezrelékes javulást jelent. Változatlan maradt a halálozás nemenkénti különbsége, férfiak halandósága átlagosan másfél ezrelékkel magasabb volt, mint a nőké. Ugyanakkor az is látható, hogy az 1990 előtti időszakhoz képest az azt követő két évtized során az 50 évesnél fiatalabb férfiak valamennyi korcsoportjában javult a halandóság, ami talán részben a társadalmi túlterheltség enyhe mérséklődésével is magyarázható.

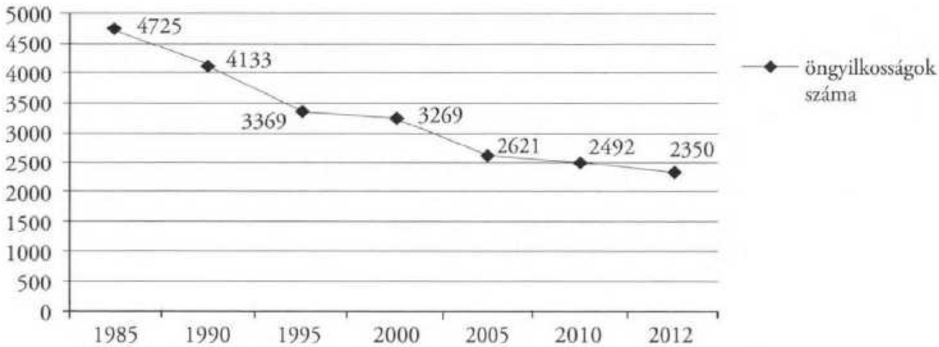
A rendszerváltást követő két évtizedben ugyancsak folytatódott a csecsemőhalandóság mérséklődése. 2013-ban ezer újszülött gyermek közül „csak" 5 hunyt el egy-

[51] *Magyarország 1989–2009 – A változások tükrében.* Budapest, 2010, KSH, 8. o.

[52] A KSH Népességtudományi Intézetének adatfelvétele a 18 éves és idősebb férfiak és nők 1000 fős országos mintáján készült.

[53] Kapitány Balázs: A pronatalista népesedéspolitikák támogatottsága, a családtámogatások ismertsége. In Pongrácz (szerk.) 2011, 149–166. o.

éves kora előtt, ami európai összehasonlításban is nagyon kedvező mutató. A halálozás terén szintén pozitív változást jelentett az öngyilkosságok számának markáns visszaesése, ami az életkilátások javulásával, pontosabban a rendszerváltás keltette reményekkel magyarázható. Annak ellenére, hogy ezek a várakozások a kilencvenes években csak részlegesen valósultak meg, sőt a reménykedéssel várt rendszerváltás vesztеseinek száma magasabb volt, mint a nyerteseké, ez a kialakult trendet érdemben nem befolyásolta. Ebben feltehetően a társadalom-lélektani nyomás, terhelés mérséklődése játszhatott szerepet. Az 1990-es 4725-ről 2012-re 2350-re esett vissza az öngyilkosságok száma, ami kétségbevonhatatlanul fontos pozitív változás. A gazdasági válság kibontakozását követően az öngyilkosságok számának csökkenése megállt, majd az évtizedfordulóig kisebb emelkedés volt megfigyelhető, ám az adatok alapján látható, hogy a csökkenő trend gyökeres megváltozása nem várható.

6. ÁBRA | Az öngyilkosságok számának változása Magyarországon 1985 és 2012 között

Forrás | www.ksh.hu; *Népesség, népmozgalom 1949-től. Magyar Statisztikai Évkönyv, 2011.* Budapest, 2012, KSH.

Az elmúlt néhány évtizedben az egyes haláloki főcsoportok szerepe és súlya időszakonként változott. Emelkedett a daganatok okozta halálozások aránya, ami jelenleg az összes halálozás mintegy negyedéért felelős, de a hatvanas vagy hetvenes évekhez viszonyítva nőtt az emésztőrendszer betegségei által előidézett halálozások hányada is, ami főleg az alkoholos májbetegségek terjedésének tulajdonítható. Mindemellett a keringési rendszer okozta halálozások változatlanul vezető szerepet töltenek be, és évtizedek óta ez teszi ki az összes halálesetek több mint felét.

2. TÁBLÁZAT | A meghaltak megoszlása kiemelt haláloki főcsoportok szerint 1949–2007 (százalék)

HALÁLOKI FŐCSOPORTOK	1949	1960	1990	2000	2007
fertőző és élősdiek okozta betegségek	11,2	4,4	0,7	0,5	0,4
daganatok	11,6	17,1	21,4	24,8	24,6
keringési rendszer betegségei	26,7	44,6	52,3	50,8	50,1
légzőrendszer betegségei	10,7	10,2	4,6	3,8	5,1
emésztőrendszer betegségei	5,6	3,5	6,2	7,4	6,6
erőszakos halálokok	5,2	5,9	9,1	7,0	5,6
egyéb halálokok	29,1	14,2	5,7	5,6	7,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

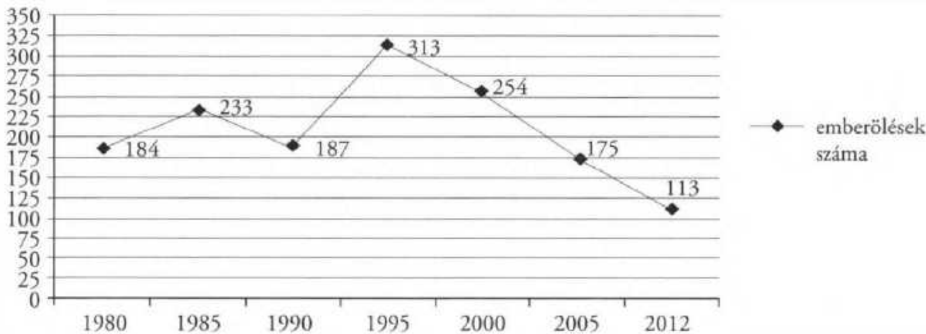
Forrás | *Statisztikai Tükör,* II. évf., 176. sz. 2008. december 17.

A halálozás életkor és nemek szerinti jellemzőit vizsgálva látható, hogy az egyes halálokok súlya életkor szerint különbözik, ezért a haláloki struktúra változása és az elhunytak korösszetétele között sajátos kapcsolat fedezhető fel. A haláloki struktúra változásában alapvetően két tényező játszott meghatározó szerepet: egyfelől az, hogy milyen eredményeket ért el a megelőző és gyógyító orvoslás az egyes halálokokat tekintve, más részt pedig az, hogy hogyan alakult az egyes halálokoknak kitett népességcsoportok száma és aránya, azaz a népesség korösszetétele. Az elmúlt évtizedekben mindkettő fontos szerepet játszott a jelenlegi haláloki struktúra kialakulásában és a meghaltak korösszetételének változásában.

Míg 1949-ben az elhunytak mintegy egyötöde a csecsemő- és gyermekkorúak közül került ki, jelenlegi arányuk az 1 százalékot sem éri el, ezzel szemben a 60 éves és ennél idősebb korúak halálozási hányada 51-ről közel 79 százalékra emelkedett. Nemek szerint jelentősek a különbségek: az elhunyt férfiak 71, míg a nők 87 százaléka 60 éves vagy ennél idősebb korú. A középkorú férfinépesség kedvezőtlenebb halandósági viszonyai miatt az elhunyt férfiak közel egynegyede a 40–59 éves korcsoportba tartozik, míg a meghalt nőknél ennek a korcsoportnak az aránya ennél jóval alacsonyabb, 11 százalék körüli. Ugyanolyan vagy hasonló halálok a férfiaknál fiatalabb életkorban jelentkezik, mint a nőknél, ezért az előbbiek átlagos életkora a halál bekövetkezésekor mintegy nyolc évvel alacsonyabb, mint a nőké. Gyakoriság szerint a második az erőszakos halálozás, amelyen belül a balesetek dominálnak. A harmadik helyen mindkét nemnél közel azonos gyakorisággal a daganatok okozta halálozás szerepel.

Az erőszakos halálokok esetén, ha az emberölések számát vizsgáljuk, látható, hogy a nyolcvanas évek eleji 180 körüli esetszámról az évtized közepére megközelítőleg 220-ra emelkedett, majd ismét 200 alatti értéket mutatott 1989–1990 táján.

A követő fél évtized során, feltehetően az átmenettel együtt járó jog- és jogalkalmazási bizonytalanság miatt is igen jelentősen nőtt a gyilkosságok száma, és 1995-ben meghaladta a 300-as számot. Ezután intenzív csökkenés kezdődött, és másfél évtized alatt kevesebb mint a felére esett vissza. 2012-ben az emberölések száma 113 volt. Aggasztó viszont, hogy aránytalanul magas – 8-10 százalék – a csecsemőgyilkosságok száma.

7. ÁBRA | Az emberölések számának alakulása Magyarországon 1980–2012 között

Forrás | *Magyarország 2012.* A KSH adatai alapján saját szerkesztés.

A társadalomstatisztikusok a hagyományos módszerek és eszközök alkalmazása mellett újabban az úgynevezett „elvesztett életévek" metódusát is alkalmazzák a halálozási viszonyok és ezen keresztül az életminőség jellemzésére. Ez a mutató azt szemlélteti, hogy hány életévet veszít el az átlag magyar polgár azzal, hogy nem éli meg a 70 éves életkorát. Ezt a korhatárt használják a nemzetközi szakirodalomban is.

Az adatok alapján látható, hogy igen markáns területi és nemenkénti különbségek voltak ezen a téren is. 2007-ben Magyarországon a teljes népességre számított, születéskor várható átlagos élettartam 73,3 év volt. Az eredmények az mutatják, hogy a férfiak több mint kétszer annyi életévet vesztenek el a potenciális 70 évből, mint a nők. Területi egységenként tekintve: a férfiaknál Budapesten a legkisebb, míg Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a legnagyobb ez a veszteség. A különbség másfélszeres. A nőket tekintve is Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a legmagasabb e mutató értéke, viszont nem a fővárosban, hanem Veszprém megyében a legalacsonyabb.

Mindezekből önkéntelenül adódik a kérdés: mi az oka, hogy Magyarországon az egészségügyi ellátás, az orvosi tudás fejlődése ellenére továbbra is az Európai Unió átlagát meghaladóan magas maradt a halandóság? Az elmúlt két évtizedben a népesség lelki-idegi megterheltsége, ha változó dinamikával is, de valamelyest mérséklődött. A rossz adatok hátterében, továbbra is jelen van a fizikai túlterheltség, a meg-

élhetéssel kapcsolatos túlvállalások, amelyek erősebben elhasználják az emberi szervezetet. S az is igaz, hogy a magyar társadalomban az egészségtudatos magatartás és életmód egyáltalán nem tekinthető általánosan elfogadottnak. Ezen túlmenően az orvostudomány fejlődése ellenére Magyarországon az egészségügyi ellátás színvonala átlagosan emelkedett ugyan, de az átlag nagyon különböző részteljesítményeket takar. Az egészségügyi rendszer[54] működésének nehézkessége, lassúsága, egyidejű alul- és túlfinanszírozása egyaránt rontotta az orvoslás hatékonyságát. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy a hálapénzes rendszer – ami úgy tűnik, makacsul tartja magát – erős társadalmi egyenlőtlenségeket teremt és tart fenn az egészségügyi szolgáltatások elérhetőségében, minőségében, ami önmagában is rontja a gyógyítás eredményességét és közvetve a halálozási adatokat is.

KORSZERKEZET, NEMEK ARÁNYA

Az elmúlt két és fél évtizedben, a magyar népesség korszerkezetében igazán jelentős változások nem történtek, folytatódott a 15 éves és ennél fiatalabb generációk térvesztése, valamint a 60 éves és ennél idősebb generációk térnyerése, vagyis a magyar társadalom elöregedése továbbra is tartós folyamat. Az 1940-es évek végétől az 1950-es évek első harmadáig született nagy létszámú korosztályok napjainkra 60 év felettiek lettek, s ezáltal nagymértékben gyarapították az idősebb felnőttkorúak létszámát. E korosztály gyermekei jelenleg zömmel a 35–40 éves korcsoportba tartoznak, ezért az 1990. évi adatokhoz képest ebben a korcsoportban is jelentős gyarapodás tapasztalható. Az elmúlt két és fél évtized alatt a legnagyobb mérvű létszámgyarapodás a 70–79 éveseknél következett be (163 százalék), akik a 20. század első évtizedeiben született alacsonyabb lélekszámú korosztályok helyére léptek be. A születések számának több mint két és fél évtizede tartó csökkenése következtében a 20 év alatti népesség minden korcsoportjának a létszáma csökkent az elmúlt évtized alatt. A korösszetétel eltolódása főként a nőknél figyelhető meg, akiknek több mint fele a 40 éves és idősebb korosztályba tartozik.

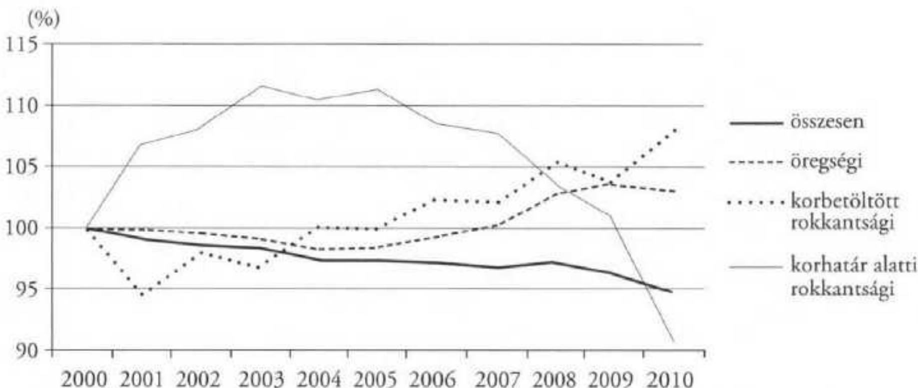
A magyar társadalom elöregedését az átlagéletkor emelkedése is mutatja. 1990-ben a férfiaké 37,6 a nőké pedig 39 év volt. 2011-re ez a férfiak esetében 39,3 évre, a nők esetében pedig 43,5 évre emelkedett. A születéskor várható élettartam több mint két évtizedes stagnálás, csökkenés után 1990 óta mintegy öt évvel nőtt, és 2012-ben meg-

[54] A kérdéshez lásd Kovács Katalin: Az egészségi állapot egyenlőtlenségei. In Őri – Spéder (szerk.) 2012, 73–88. o.

haladta a 75 évet. A javulás a férfiaknál valamivel nagyobb volt, de 71,45 éves várható élettartamuk még mindig hét és fél évvel alacsonyabb a nők 78,83 évnyi mutatójánál.

A gyermekkorúak aránya a társadalmon belül 1949-ben még 24,9 százalék volt, 1995-ben 18,2 százalék. A 60 éves és idősebb korosztályok létszámának aránya a magyar társadalmon belül 1949-ben még csak 10,7 százalék, 1995-ben pedig 19,4 százalék volt. 2020-ra a számítások szerint az időskorúak aránya elérheti a 23 százalékot. A 15 évnél fiatalabbak aránya 2013-ban 14,4 százalékot tett ki, miközben a 65 éves és idősebb népességé 17,2 százalékra emelkedett. A nők és a férfiak kormegoszlása eltér egymástól. A női népesség – miután nagyobb létszámú, és a születéskor várható élettartama is hosszabb – „jobban" öregszik, mint a férfi.

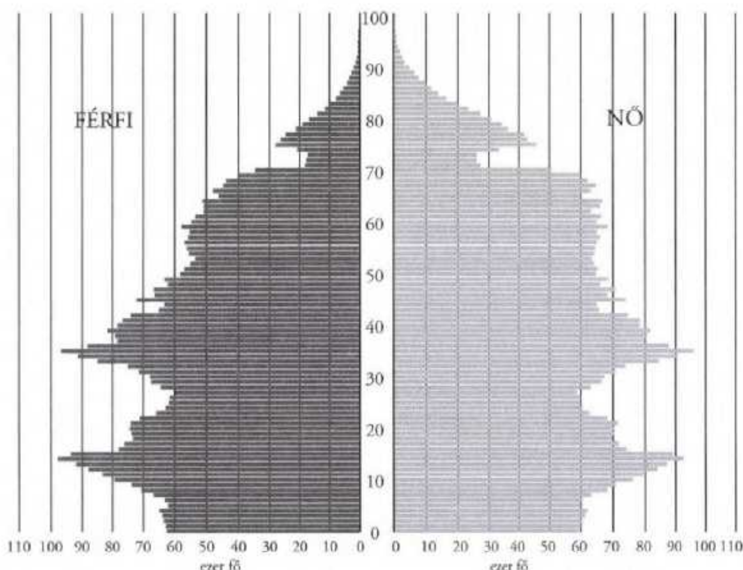
A kormegoszlás területi különbségeit vizsgálva látható, hogy Budapest népessége a legidősebb, az itt élők 22 százaléka volt 60 éves vagy ennél idősebb, a vidéki városok esetében a népesség 18 százaléka, a községekben pedig 21 százaléka tartozott az idős korosztályok tagjai közé. A főváros népessége hagyományosan idősebb az országos átlagnál. 2013-ban a gyermekkorúak aránya mindössze 12 százalék volt, ugyanakkor az időseké kiemelkedően magas (25 százalék), amiben a vándorlási folyamatok, valamint az országos átlagnál magasabb várható élettartam is szerepet játszik. A leginkább elöregedett megye Békés és Heves, a „legfiatalabb" pedig Fejér és Komárom-Esztergom megye. Településtípusokonként igen eltérő a népesség korösszetétele. A megyék közül Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népességének a korösszetétele a legkedvezőbb a gyermekkorúak magas és az öregkorúak igen alacsony aránya következtében. A társadalom folyamatos elöregedésével a nyugdíjas és időskorúak helyzete jelentős és rendszeres törődést igénylő demográfiai és szociálpolitikai kérdéssé vált.

8. ÁBRA | Nyugdíjban, járadékban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők fontosabb ellátási formák szerint
2000. január =100,0

Forrás | *Nyugdíjasok, nyugdíjak, 2010.* Budapest, 2010, KSH.

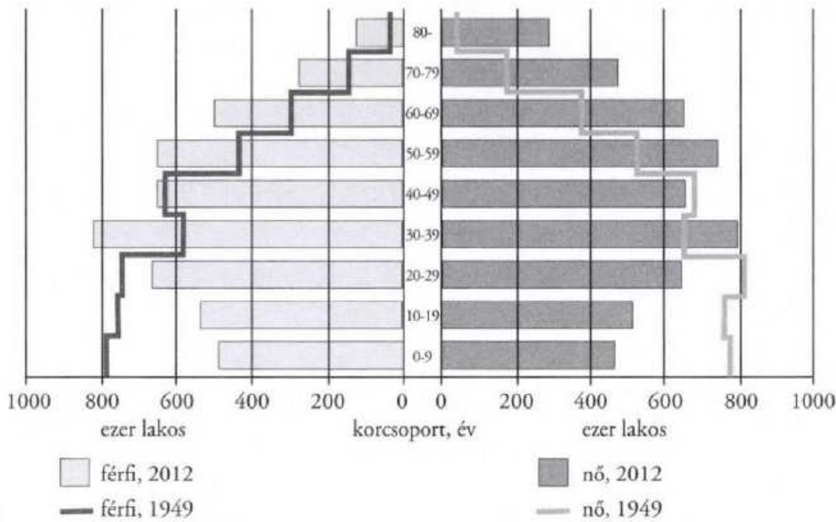
A nyugdíjasok létszámának emelkedése folyamatos. 1980-ban 1,9 millió főt, 1994-ben pedig 2 935 000 főt, 2010-ben 2 980 000 főt regisztráltak. A korszerkezet változásait jól mutatja a korfa alakjának változása is.

9. ÁBRA | Korfa, 1990

Forrás | http://www.ksh.hu/interaktiv/korfa/index.html

Ha az 1990-es és 2012-es korfát összehasonlítjuk, jól látható a korábbiakban bemutatott és elemzett korszerkezet változása és az általános elöregedési trend változatlansága. Markáns változást jelentett az elmúlt huszonöt évben a szépkorúak, a 90 év felettiek létszámának és arányának a növekedése is. Az idősek számának, valamint a megélt életéveknek az emelkedése természetesen örömteli dolog. A problémát sokkal inkább az jelenti, hogy a fiatal generációk létszámának alakulása nemhogy nem tart lépést ezzel, hanem – éppen ellentétes módon – csökken. Így alakul ki az aszinkronikus korszerkezet, ami a jelenlegi és a következő évtizedek magyar társadalmának a mozgásterét alapvetően meghatározza.

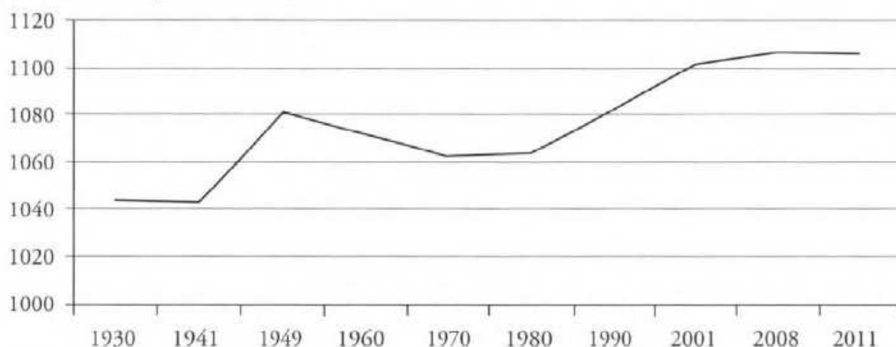
10. ÁBRA | Korfa, 2012

Forrás | *Magyar Statisztikai Évkönyv, 2012.* Budapest, 2013, KSH.

Ha a *10. ábra* segítségével áttekintjük a hosszabb távú folyamatokat, egybevetve az 1949-es és a 2012-es koradatokat, plasztikusan kirajzolódik a magyar társadalomban végbement korösszetétel szerinti átrendeződés és a mind markánsabbá váló elöregedési folyamat.

A nemek szerinti megoszlásban folytatódott a nőtöbblet növekedése, másként fogalmazva a feminitási index tovább emelkedett az elmúlt évtizedekben. 1980-ban 100 férfira 1062, 2001-ben 1102, 2008-ban pedig 1107 nő jutott. A jelenség hátterében alapvetően a férfiak magasabb halandósága húzódik meg, ami a középkorú és idősebb korcsoportokban igazán markáns.

A népességi előre számítások szerint a nőtöbblet tartósnak ígérkezik. 2020-ban már a magyar lakosság 53,1 százaléka lesz nő, ezer férfira 1109 nő jut majd. A nemek szerinti megoszlás területileg eltérő. A kilencvenes évek első felében a nőtöbblet Budapesten volt a legmagasabb: 1,164, a vidéki városokban 1,086, a községekben 1,051 volt ugyanez a mutató. A különbséget alapvetően az okozta, hogy a főváros népessége elöregedettebb, mint a vidéki városoké vagy a községeké. Az életkor emelkedésével a férfiak magasabb halandósága miatt egyre jelentősebb a nők számbeli fölénye. Közép- és hosszabb távon ez is komoly társadalmi problémákat okozhat, hiszen a nemek szerinti megoszlás befolyásolja az aktív keresők összetételét, s az idős korosztályokon belül pedig egyre extrémebbé válik az aránytalanság a nemek között.

11. ÁBRA | A nemek arányának változása Magyarországon 1930 és 2011 között

Forrás | www.nepszamlalas.hu és *Népszámlálás, 2011.* 4. kötet, *Demográfiai adatok.* Budapest, 2013, KSH.

CSALÁDSZERKEZET, CSALÁDFORMÁK

A családi állapot terén több jelentős változás zajlott le az elmúlt huszonöt év során. Ezek közül meg kell említeni a házasodási kedv folyamatos csökkenését, általános értelemben a párkapcsolatok markáns pluralizálódását, illetve a tartós élettársi kapcsolat felértékelődését. A 15 éves és ennél idősebb népességből 1990-ben még csak 250 000-en, 2005-ben már 740 000-en választották a társas kapcsolatnak[55] ezt a formáját. Az élettársi kapcsolat különösen népszerűvé vált a fiatalok körében, ahol ez, az első együttlakásos párkapcsolat egyre gyakrabban jelent egyfajta próbaházasságot is. Ezek egy része házasságként, másik része pedig élettársi kapcsolatként folytatódik. Az élettársi kapcsolatban élők többsége a kilencvenes évek elején még az özvegyek és elváltak közül került ki, húsz évvel később pedig a nőtlenek és hajadonok körében volt a legnépszerűbb. Évtizedek óta tartós tendencia a 15 éves és idősebb népesség családi állapot szerinti összetételében a házasok arányának csökkenése, amit mindkét nemnél az elváltak, valamint a nőtlenek, hajadonok számának és arányának növekedése kísér.

Az özvegy nők arányának növekedését elsősorban a férfiak és nők élettartamának a különbsége és a középkorú férfiak magasabb halandósága okozza. Az elváltak aránya mindkét nemnél emelkedett. Utóbbi jelenség hátterében – annak ellenére, hogy a kilencvenes években az előző évtizedhez képest a válások száma kismértékben csökkent – az újraházasodások számának hosszabb ideje megfigyelhető visszaesése

[55] Pongrácz Tiborné: Párkapcsolatok. In Őri Péter – Spéder Zsolt (szerk.) *Demográfiai Portré, 2012.* Budapest, 2012, KSH, 11–29. o.

áll. Amíg 1990-ben 100 házasságból 31 végződött válással, addig 2009-ben már minden második házasság szűnt meg válóperes eljárással.

Az 1990. évi népszámlálás óta a 30 éven aluliaknál nagymértékben visszaesett a házasok aránya. Amíg 1990-ben a 25–29 éves férfiak közel kétharmada, a nők több mint háromnegyede volt házas, addig napjainkban az ilyen korú férfiak alig több mint egyharmada, a nők valamivel több mint a fele házas. Emellett ebben a korcsoportban az elváltak aránya a férfiaknál 5 százalékról 3-ra, a nőknél 8-ról 6 százalékra mérséklődött. A házasságkötések száma 1990 és 2011 között 47 százalékkal csökkent.

3. TÁBLÁZAT | A 15 éves és idősebb férfiak és nők családi állapot szerinti arányának alakulása, 1970–2011 (százalék)

CSALÁDI ÁLLAPOT	FÉRFI					NŐ				
	1970	1980	1990	2001	2011	1970	1980	1990	2001	2011
nőtlen, hajadon	24,6	22,0	25,1	32,9	38,8	17,2	13,8	15,9	22,1	27,0
házas	69,9	70,8	64,6	55,6	47,2	63,8	64,4	58,1	49,4	41,9
özvegy	3,2	3,5	3,9	3,8	3,8	15,3	16,3	17,8	18,5	18,2
elvált	2,2	3,7	6,4	7,7	10,8	3,8	5,6	8,2	10,0	12,8
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás | *Népszámlálás, 2011.* 2 kötet, *Demográfiai adatok.* Budapest, 2013, KSH.

Új jelenségként a kilencvenes évektől terjed a szingliség, vagyis jelentősen emelkedett a tartósabban egyedül élők száma a húszas és harmincas éveikben járók, elsősorban felsőfokú végzettségűek körében. A tartós párkapcsolatot hosszabb ideig nélkülöző életforma hátterében az érintettek erős munka- és fogyasztásorientáltsága, a karriertörekvések megvalósításának a vágya húzódik meg, ami olykor tudatos döntés következménye, olykor pedig az élethelyzet velejárója. Mindez önmagában is jelzi a magyar társadalom demográfiai magatartásának változását. Az is megfigyelhető, hogy a házasság mint együttélési forma elveszítette kizárólagosságát, az élettársi kapcsolat általánosan elfogadottá vált. A hanyatló házasodási kedv ellenére – a különböző demográfiai és szociológiai kutatások szerint – a házasságnak mint intézménynek továbbra is jelentős presztízse van.

A rendszerváltás óta eltelt évtizedek során a házasodási kedv jelentős mérséklődését jól mutatja, hogy 2011-ben már 45 százalékkal alacsonyabb volt a házasságkötések[56] száma, mint 1990-ben. A házasulók életkora szintén folyamatosan emelkedett ebben az időszakban, 1990-ben az először házasodó nők átlagéletkora 22 év, 2010-ben ez 28,7 év volt. A férfiak esetében az első házasságkötés átlagos életkora 24,7 évről 31,4 évre emelkedett.

[56] A kérdést részletesen elemzi Pongrácz: Párkapcsolatok…

1990-ben még a nők közel háromnegyede életében legalább egyszer házasságot kötött, addig napjainkban – amennyiben tartósnak bizonyulnak a jelenlegi házasodási szokások – már csak a fele. Az első házasságkötés időpontját nagymértékben befolyásolja az iskolázottság és a képzettség szintje. A nyolc osztályt vagy ennél kevesebbet végzett férfiak és nők körében továbbra is gyakoribb a húszas évek eleji házasságkötés. Ezzel szemben a felsőfokú végzettséggel rendelkező nők és férfiak többsége már 25–29 éves korában köti meg első házasságát, de az ezredforduló után a férfiak 40, a nők 25 százaléka már a harmincas évei elejére halasztotta a házasságkötést.

A család-, illetve párkapcsolati formák sokszínűbbé válását mutatja az is, hogy az elmúlt fél évtizedben meghonosodott és fokozatosan népszerűvé vált az a „látogató partnerkapcsolatnak" – LAT[57] – nevezett forma, amelyekben a partnereknek nincs más, tartós párkapcsolata, ám külön háztartást fenntartva élnek. Ez az esetek nagy részében tudatos, önként vállalt, részben külső kényszerre vezethetők vissza. A kérdéssel foglalkozó, 2008–2009-es kisebb demográfiai felmérés[58] szerint Magyarországon mintegy félmillió felnőtt él(t) ilyen kapcsolatban, akik korösszetétel szerint főként a harmincas-negyvenes korosztály tagjaihoz tartoztak.

Nyilvánvalóan befolyásolta a családformák alakulását az is, hogy a fiatalok egyre nagyobb része egyre később válik le a szüleitől és lesz önálló. A családi állapotban bekövetkezett változások többek között azt mutatják, hogy az elmúlt húsz-harminc év során a magyar társadalom életmódjában és mentalitásában jelentős változások történtek. A családi állapot megválasztása kikerült a szűkebb-tágabb közösség felügyelete alól és végérvényesen magánüggyé vált. A 20. század hetvenes-nyolcvanas éveiben szokásossal ellentétben napjainkban már nem vagy csak alig „szólják meg" a házasságon kívüli tartós kapcsolatban élőket vagy a házasságon kívül gyermeket vállalókat.

A DEMOGRÁFIAI VISZONYOK TÁRSADALMI ÖSSZEFÜGGÉSEI ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Az 1989–1990-es rendszerváltás a népesedési helyzetet nem befolyásolta érdemben, a diktatórikus viszonyok megszűnése következtében kedvezőbbé váló társadalom-lélektani szituáció önmagában nem volt elégséges a trendek módosításához, a demográfiai folyamatok lényegében a politikai és társadalmi átalakulástól függetlenül zajlottak. A gazdasági szerkezetváltozás közepette a népesedési célú szociális intézkedések háttérbe szorultak, a gyermekvállalás költségei ellenben folyamatosan nőttek. 1992-től a

[57] LAT = angol betűszó a Living Apart Together kezdőbetűiből.
[58] NKI *Életünk fordulópontjai* című demográfiai adatfelvétel, 2008/09.

házasságkötések és a születések száma csökkent, ami önmagában is tartósította a népesség csökkenésének folyamatát. Komplex népesedéspolitika kidolgozására és bevezetésére a rendszerváltás utáni kormányok egyike sem tett kísérletet. A népesedéssel kapcsolatos kérdések a kilencvenes évek első felében egy időre elveszítették politikai jelentőségüket. A gazdasági egyensúlyt megteremtő intézkedések pedig kedvezőtlenül befolyásolták a népesedési helyzetet. Történt mindez annak ellenére, hogy a gyorsuló ütemű népességfogyás és a társadalom elöregedése már komoly gazdasági következményekkel együtt járó demográfiai válság kialakulását jelentette. Részlegesen pozitív hatása csak a magzati élet védelméről 1992-ben elfogadott törvénynek volt, mert valamelyest mérsékelte az abortuszok számát.[59] Az 1995. márciusi restrikciós gazdaságpolitikai intézkedések pedig tovább csökkentették a családok és a gyermekek támogatására fordítható állami kiadásokat. Bár a támogatások köre a kétezres évek első évtizedének végétől – főként a családi adókedvezmény bevezetése révén – bővült, ez sem változtatta meg érdemben a népesedési folyamatokat. Mindezek következtében nem zárható ki egy olyan népesedési trend kialakulása sem, amelynek jellemzője a közép- és felső rétegekbe tartozók gyermekvállalási hajlandóságának további csökkenése, s ezzel egyidejűleg az iskolázatlanabb, szegényebb társadalmi rétegekbe tartozók körében a termékenység viszonylag magas szinten stabilizálódása, bár ez utóbbi csoportokban a megélhetési költségek előteremtésének a korlátozottsága ez ellen hat.

Napjaink népességfogyásának megállításához a határozott és átgondolt népesedési politika kialakítása és érvényesítése mellett társadalmi szemléletváltásra is szükség lenne. A helyzet csak abban az esetben változhat meg, ha tartósan sikerül mérsékelni a halandóságot, és ezzel egyidejűleg növelni a gyermekvállalási hajlandóságot úgy, hogy a háromgyermekes családok aránya jelentősen növekedjen. Így lehetséges az egyszerű reprodukciót, illetve az azt meghaladó szintet biztosító családonkénti gyermekszám elérése. Bár az ország gazdasági helyzete a kilencvenes évek utolsó harmadában javult, a kétezres évek első évtizedének végén viszont erősen romlott, így még nem teremtődtek meg a szükséges anyagi erőforrások a fogyás ütemének mérsékléséhez, esetleges megállításához. Érdemi egészségügyi reformok és a gyermekvállalás támogatását célzó komplex – szociális, foglalkoztatási, egészségügyi elemeket egyaránt tartalmazó – program kidolgozása és bevezetése nélkül, ennek nincs reális esélye. Az új évezred első évtizedeiben a magyar társadalomban fennmarad a nemek egyenlőtlen megoszlása, folytatódik a népesség elöregedése, a születések számának csökkenése egyrészt újabb születési hullámvölgy(ek) kialakulását, másrészt pedig a fiatal korosztályokhoz tartozók számának csökkenését valószínűsítik. Ebből pedig

[59] Vukovich György: A magyar népesedéspolitika néhány vonatkozása. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995)*. Budapest, 1996, KSH.

2. KÉP | Idős asszony bódvalenkei házában, 2013 (MTI-fotó)

többek között olyan társadalmi és gazdasági következmények adódnak, hogy a magyar társadalomban folyamatosan növekedni fog az eltartási teher: csökkenő létszámú aktív keresőre folyamatosan emelkedő számú inaktív és eltartott jut. Akár néhány éven, egy évtizeden belül már komoly társadalmi feszültségeket okoz(hat) az aktív keresők létszámának csökkenése, többek között azért, mert egyre csökkenő létszámú nyugdíj- és egészségbiztosításijárulék-fizető lesz, akiknek a befizetéseiből egyre növekvő létszámú nyugdíj- és egészségügyi ellátásra szoruló/jogosult népességet kell eltartani. Nem szükségesek elmélyült közgazdasági ismeretek annak a belátásához, hogy a jelenlegi formájában mindkét rendszer már ma is csak nehezen finanszírozható, s várhatóan meglehetősen rövid távon belül fenntarthatatlanná válik.

Az időskorú népesség tartós létszámnövekedése az egészségügyi és szociálpolitikai rendszer fokozott terhelésével jár együtt, amire az ország az átalakult gazdasági szerkezet ellenére sincs – kellő mértékben – felkészülve. A helyzetet rontja, hogy a magyar társadalom tagjainak nagy része a rendszerváltás óta eltelt évtizedek során sem vette tudomásul, hogy az öngondoskodás feltétlenül szükséges. A társadalmi csoportok többsége továbbra is az állami gondoskodásban bízik, annak ellenére is, hogy többek között a magán-nyugdíjpénztári rendszer majdnem teljes körű felszámolása is azt mutatta, hogy az állam, a hatalmon levő politikai elit ezen a téren is a rövid távú gondolkodás híve.

IV. TÁRSADALOM A TÉRBEN

A RENDSZERVÁLTÁS HATÁSAI A MAGYAR TÁRSADALOM TÉRBELISÉGÉRE

A társadalom térbeli elhelyezkedését kifejező általános mutató, a népsűrűség már a nyolcvanas évek eleje óta a természetes fogyás következtében folyamatosan csökken Magyarországon, 1996-ban 109,8 fő, 2009-ben 107,2 fő, 2014-ben pedig már csak 106 fő volt négyzetkilométerenként. A népesség megoszlása az országon belül az elmúlt évtizedekben nem vált egyenletesebbé, a főváros, Pest megye és a százezernél nagyobb városok vonzáskörzete a legsűrűbben lakott és a Vas, Zala, Tolna megye népsűrűsége a legalacsonyabb. 2014-ben a főváros egy négyzetkilométernyi területére 3317 fő jutott. Pest megye volt a legsűrűbben lakott megye a maga négyzetkilométerenkénti 191 fős mutatójával, míg a legritkábban lakott területnek Somogy megye tekinthető, ahol csak 52 fő él egy négyzetkilométeren.

A népsűrűség mérséklődése a demográfiai viszonyokkal összefüggő, tartós trend, amit a társadalmi gazdasági átmenet is érintett. Hiszen azok a térségek, települések – Budapest, Miskolc, Ózd – ahol 1989–1990 előtt a nehéz- és alapanyaggyártó ipar koncentrálódott, jelentős népességvesztést szenvedtek el, így ezeknek a területeknek a népsűrűsége is mérséklődött.

A településpolitikát és a társadalom térbeli elhelyezkedését tehát az 1989–1990-es rendszerváltás jelentősen befolyásolta. Alapvetően megváltoztak a települések fejlődését/fejlesztését befolyásoló tényezők, az állami beavatkozás, a központilag elosztott források helyét nagymértékben átvette a piac, ami nyilvánvalóan előtérbe állította a gazdasági racionalitást a gazdasági telepítő tényezők vizsgálata és a beruházási döntések során, de továbbra is fontos maradt a helyi vezetők rátermettsége, kapcsolati tőkéje is. A kilencvenes évek első felében láthatóvá vált, hogy a magángazdaság és a külföldi beruházók telephelyválasztása eltért az 1989–1990 előtt preferált területektől. A szolgáltatóipar gyorsan túlsúlyba került a gyáriparral, ezen belül is a gyorsan összeomló hagyományos nehéziparral szemben, ennek következtében azoknak a területeknek a fejlődése vált gyorsabbá, amelyek képesek voltak a változásra. Ezzel egy időben a hazai vállalati szervezet is átalakult, az egy telephelyes cégek és magánvállalatok létrejötte vált jellemzővé, ami gyengítette az iparágak decentralizációját, és elősegítette

a koncentrálódást. A multinacionális cégek megjelenésével a magyar gazdaság újra nemzetközivé vált, ami a települési előnyöket esetenként felértékelte. Fontossá vált az innovációra alkalmas környezet, s megnőtt a kommunikáció, az infrastruktúra és a szállítás szerepe. Példaként említhető Székesfehérvár, ahol nagyszámú képzett munkaerő állt rendelkezésre, vagy Kecskemét, amelynek a fejlődése azt követően gyorsult fel, hogy autópályán is elérhetővé vált *(lásd 1. térkép).*

A kilencvenes években a gazdasági szerkezet gyökeres átalakulása funkcionális szempontból is átértékelte a magyarországi településhálózatot. Új „területi depressziós" vidékek alakultak ki, többnyire a szocialista nehézipar hagyományos területein – Ózd, Komló, Salgótarján, Miskolc-Diósgyőr –, ahol a korábbi meghatározó nehézipar, bányászat funkcióvesztése után a lakosság elvándorlása és/vagy cserélődése is felerősödött. Bár az elvándorlás – különböző társadalmi csoportok számára – egyes településeken igen gyakran áthidalhatatlan nehézségekbe ütközött, hiszen a tartósan magas munkanélküliséggel jellemezhető településeken megállt az „idő," leértékelődtek az ingatlanok és nehezen eladhatóvá váltak a fizetőképes kereslet drasztikus visszaesése miatt. Az itt élők többségének is többnyire a lakása vagy a háza volt az egyetlen mobilizálható tőkéje, amire máshol új egzisztenciájuk megteremtését alapozhatták volna. A hosszabb időre bezáródó településeken a leépülés folyamata helyenként drámai mértékűvé és – helyi erőből – gyakorlatilag visszafordíthatatlanná vált.

A területi egyenlőtlenségek nagymértékben növekedtek Magyarországon a rendszerváltást követő évtizedek során. Az átmenet átrendezte a „nyertes" és a „vesztes" régiókat. Az egykori szocialista nehézipari övezetek mellett a falusias térségek nagy része – különösen az Alföldön és a Tiszántúlon, Észak- és Északkelet-Magyarországon – többnyire a vesztes területek, települések közé került,[60] hiszen a kilencvenes években a téeszek megszűnésével ezekben a térségekben gyakran az egyetlen komoly gazdasági potenciállal rendelkező vállalkozás is megszűnt. A részben a helyükre lépő egyéni és társas vállalkozások pedig gyakran vagy csak az önfoglalkoztatásra vagy jóval kevesebb munkavállaló foglalkoztatására voltak alkalmasak. A képzett, de viszonylag olcsó munkaerő, a jó infrastruktúra egyes területeket felértékelt, míg a korábbi, monokultúrás ipari vagy nehezen megközelíthető – mezőgazdasági – területek leértékelődtek. Az itt élő, életüket alapvetően szocialista korszakbeli viszonyokra felfűző emberek nagy része tartósan kiszorult a munkaerő-piacról, és néhány év alatt fokozatosan elveszítette az oda történő visszatérés esélyét is.

[60] Virág Tünde: *Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén.* Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó, 266. o.; Enyedi György (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

A piacgazdaság rendszerének kiépülésével párhuzamosan a magyar gazdaság még nyitottabbá vált, amit a privatizációs folyamatok is tovább erősítettek. A globalizáció kiterjedése többé-kevésbé egybeesett ezekkel a változásokkal. A Magyarországra települő multinacionális cégek egy része tartósan a magyar gazdaság szereplőjévé vált, másik része a privatizáció révén elsősorban csak a piacokat akarta megszerezni és így iktatta ki a potenciális riválisokat, harmadik része pedig a tőke globális mozgástendenciáit követve, csak hosszabb-rövidebb ideig telepedett meg Magyarországon, kihasználva a kedvezményeket, az olcsó és képzett munkaerő-kínálatot, majd ennél is kedvezőbb telepítőtényezőket keresve és találva, továbbtelepült. A globalizálódó világgazdaságban a termelőtevékenység helyett fokozatosan a kereskedelmi és szolgáltató tevékenységre helyeződött át a hangsúly. Mindennek komoly következményei voltak elsősorban a foglalkoztatás és a helyi adózás révén az ország egyes területeire. Hiszen ahol új ipari és kereskedelmi telephelyek jöttek létre, ott az átmenet következtében kialakult munkanélküliség rendszerint viszonylag gyorsan és jelentősen mérséklődött, a foglalkoztatottság javult, a helyi adóbevételek pedig emelkedtek, többletforrásokat biztosítva az adott település fejlesztéséhez.

3. KÉP | Hétes telep, Ózd, 1997 (Benkő Imre felvétele)

A rendszerváltás vesztesei közül igen sokan élnek a falvakban, kisvárosokban, a nyertesek közül pedig viszonylag kevesen. Mindez azzal is jár, hogy a rendszerváltás időszakában megkezdődött és az ezredfordulóra lényegében be is fejeződött egy falusi alsó társadalmi réteg kialakulása. Ennek a tagjai több társadalmi és élethelyzetből kerültek ki. Ide tartoznak az „örökletes falusi szegények", az egykori agrárproletariátus leszármazottai, a másik markáns csoportot azok alkotják, akik szakképzettség hiányában elvesztették városi/ipari munkahelyüket, iskolázottságuk alacsony szintje miatt nem tudták magukat átképezni, ezért végleg hazatértek – korábbi – lakóhelyükre. A privatizációba, kárpótlásba, a helyi vagyon újraosztásába – mint késve ér-

kezők, kevés kulturális és kapcsolati tőkével rendelkezők – nem tudtak bekapcsolódni, egyébként is viszonylag ritka volt közöttük az erre jogosult. „Munkalehetőségek hiányában háztartások százezrei rendezkedtek be arra, hogy [...] szociális segélyekből éljenek, amit legfeljebb szerény élelmiszer-önellátással egészítenek ki. [...] sokak esetében a morális és fizikai leépülés olyan mértékű, hogy a munkapiacra történő visszalépésük szinte esélytelen."[61]

Hasonló alsó társadalmi réteg a városokban is kialakult, létszámának gyarapodása – a funkciójukat elvesztő egykori szocialista városokon kívül – azonban valamivel kisebb mértékű volt, mint a falusié. A városokban élő, alsó társadalmi csoportok tagjai is elsősorban a képzetlen, iskolázatlan munkavállalók közül kerültek/kerülnek ki. Ma már azt is egyértelműen látni lehet, hogy mind a falusi, mind a városi alsó társadalmi rétegek tartósan a magyar társadalom részeivé váltak, a szocializációs minták átöröklődése, a társadalmi mobilitási lehetőségek záródása miatt a fiatal generációk tagjai is csak elvétve tudnak kitörni ebből a helyzetből. Mindez arra enged következtetni, hogy a társadalmi integráció folyamatát Magyarországon a térbeli folyamatok is jelentős mértékben befolyásolták. Egyes területeken az ott korábban társadalmi integrátor szerepet betöltő üzemek, vállalatok megszűnése, időben elhúzódó vagy gyakran elmaradó helyettesítése felgyorsította az adott település és terület társadalmi erózióját, dezintegrálódását.

A kilencvenes években a területi tényezők mellett a jövedelmek erőteljes és gyors differenciálódása – az alsó jövedelmi tizedbe tartozók nagy része Észak- és Kelet-Magyarországi falvakban, egykori ipari központokban él – is hozzájárult a térségi és településen belüli szegregálódási folyamatok (részletesen lásd később) kibontakozásához, ami újabb szempontból rendezte át a magyar településhálózatot a 20. század végén. Az 1992-es és 1995-ös felmérések azt mutatták, hogy a főváros és a vidék közötti jövedelemkülönbségek ismét erős növekedésnek indultak, 1995-ben Budapest és a falvak közötti jövedelemkülönbség ismét elérte az 1962. évi szintet.[62] A legalacsonyabb jövedelműek arányát összehasonlítva azt tapasztalható, hogy Budapesten a lakosság 8,6 százaléka, a falvakban pedig 25,3 százalék tartozott ebbe a kategóriába. A tartós szegények közé 1994-ben Budapesten a lakosság 1,2 százaléka, a falvakban 10,4 százaléka tartozott.

A kilencvenes években a statisztikai adatok alapján az is láthatóvá vált, hogy a településhierarchiában elfoglalt hely mellett gyakran meghatározóbb a fekvés és a lakos-

[61] Csite András – Kovách Imre: *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán.* Budapest, 2000a, kézirat.

[62] Andorka Rudolf: A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete. In Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, 1996, Antológia Kiadó, 116–126. o.

ság iskolázottsága és képzettsége az adott település vagy táj jövedelemtermelő-képességének alakulásában. Mindez azt is eredményezte, hogy a területi egyenlőtlenségek rendszere is átalakult, a centrumhelyzetű, beruházások vonzására képes települések előnyt élveztek és jelentősebb településfejlesztési bázisra tettek szert az adóbevételek révén, míg a „barna területek", az aprófalvak által dominált, rossz közlekedési ellátottságú, foglalkoztatóval nem rendelkező térségekben a hátrányok halmozódtak. Napjainkra ezeknek a vidékeknek a jelentős része végleg leszakadt, lényegében egy „másik Magyarországot"[63] alkot.

KÖZIGAZGATÁSI RENDSZER, TELEPÜLÉSPOLITIKA ÉS TERÜLETI EGYENLŐTLENSÉGEK

A politikai átmenet lezárását az új önkormányzati törvény elfogadása és az önkormányzati választások megtartása jelentette 1990-ben. A hosszas viták után elfogadott önkormányzati törvény[64] felszámolta a tanácsrendszer látszat-önkormányzatiságát, jelentősen csökkentette a településrendszer centralizációját, helyreállította az egyes települések területi autonómiáját. Minden település megkapta az önkormányzat/képviselő-testület megválasztásának a jogát, és önálló gazdasági egységekké váltak. Az önállóság annak ellenére tény, hogy az önkormányzatok gazdasági mozgásterét a mindenkori kormányok jelentős mértékben igyekeztek mérsékelni az adózási rendszer segítségével. A vonatkozó jogszabályoknak megfelelően gazdasági önállóságuk alapját a helyi adók, a központi költségvetés által beszedett adók helyben maradó része és a pályázati formában megszerezhető központi források, támogatások jelentik.

Az átalakulás során az 1989–1990 előtt alapvetően a centralizációt szolgáló közös tanácsokat a legkisebb települések önkéntes társulásával kialakított körjegyzőségek váltották fel. Az újonnan megválasztott helyi képviselő-testületek[65] összetételüknél fogva alkalmasabbá váltak a helyi érdekek megjelenítésére is. A tanácsrendszernek formailag és tartalmilag egyaránt az 1990-es helyi választások vetettek véget. Az önkormányzatiság elve ismét a hétköznapi gyakorlat részévé vált. A helyi önkormányzatok létrejötte és tevékenysége önmagában is a központi hatalomtól való relatív függetlenedést jelentette. Jelentősen csökkent a megyék szerepe, többek között elve-

[63] Lásd többek között Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában.* Budapest, 2012, L'Harmattan Kiadó.

[64] 1990. évi LXV. tv.

[65] Az önkormányzati választásokról lásd a PTI kiadványait. Bőhm Antal – Táll Éva (szerk.): *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán.* Budapest, 1993, MTA Politikai Tudományok Intézete.

szították hatalmi és pénzelosztó szerepüket. Az elmaradott területek felzárkóztatása érdekében 1992-ben létrehozták a Területfejlesztési Alapot.

A megváltozott viszonyoknak megfelelő településpolitika kialakításának egyik legjelentősebb lépése volt 1996-ban a területfejlesztési törvény elfogadása. A törvény megteremtette az átfogó, a piacgazdaság viszonyaival összhangban álló területfejlesztés kereteit.[66] Tovább liberalizálódott a várossá nyilvánítás gyakorlata, aminek következtében városok száma dinamikus növekedésnek indult, számos „majdnem várost"[67] teremtve.

A kilencvenes évekbeli változások megnövelték az önkormányzatok szerepét a rurális települések életében, mert a korábbinál sokkal nagyobb szerepet kaptak a szociálpolitikában és a települések fejlesztésében. 1990-ben az önkormányzatok funkcióját a gondoskodó önkormányzatoktól a vállalkozói önkormányzat irányába kívánták elmozdítani. A gazdasági redisztribúció csökkentésével megnőtt az önkormányzatok szociális feladatköre és költségvetése.[68] A kisebb települések szociálpolitikai lehetőségeinek korlátját mutatja, hogy a városokban többszörös a helyben maradó, egy főre jutó személyi jövedelem- és iparűzési adó. Az államszocializmusban a kisebb és közepes nagyságú falvakban a mezőgazdasági termelőszövetkezetek voltak a legerősebb szervezetek, de 1990 után, a szövetkezetek hanyatlásával, megszűnésével a helyi hatalom az önkormányzatokhoz, majd a kilencvenes évek második felében részlegesen a megszilárduló magánvállalkozások befolyása alá került. A posztszocializmus első éveiben jelentős infrastrukturális fejlesztések történtek, ami az önkormányzatokat (és hatalmi elitjeiket) juttatta meghatározó szerephez a gazdaságban. A beruházások fejlesztési forrásait pályázati rendszerrel osztották szét, amelyben az önkormányzatok vehettek részt. A pályázatokon elnyert összegekkel az önkormányzati vezetők rendelkeztek, akik megrendeléseikkel erősíteni tudták pozícióikat a helyi társadalmakban.

Az önkormányzatok hatalmának megnövekedésében jelentős szerepet játszik a falusi munkanélküliség mértékének emelkedése, amelynek kezelésében, a segélyek szétosztásában, az ellenőrzésben vagy az új munkahelyek teremtésében a helyi közigazgatás lát el újraelosztási feladatokat.

Az állampolgárosodás és a civil autonómia a vidék társadalmában kettősséggel jellemezhető: a rendszerváltással megszűnt az államszocializmus lényegéből fakadó

[66] Csite András – Kovách Imre: *A terület- és vidékfejlesztés rendszere az EU tagországaiban és Magyarországon.* Budapest, 2000b. kézirat.

[67] Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza.* Budapest–Pécs, 1999, Dialóg Campus Kiadó.

[68] A rendszerváltást követő területfejlesztés és helyi hatalom kérdéséhez lásd Kovách Imre: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest, 2011, MTA doktori értekezés kézirata. Újabban: Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón.* Budapest, 2012, Argumentum – MTA Szociológiai Kutatóintézete.

kontroll a magánember és a magánszféra fölött, de a falvak lakossága, vagy legalábbis többségük, gazdasági autonómia nélkül csak részben gyakorolhatja állampolgári jogait. A formális jog szerint ugyan a demokratikus berendezkedésű politikai rendszerekhez hasonló módon és mértékben biztosítottak mindenki számára, ám ez önmagában nem vezetett a szuverén állampolgárosodáshoz.[69] A lokális elitek összekapcsolódó gazdasági és politikai befolyása új hierarchiákat hozott létre, amit a civil társadalom – intézmények hiányában – nem tud ellensúlyozni.[70] Az agrárgazdaság struktúraváltása[71] a teljes magyar gazdaság és társadalom transzformációs válságával egy időben történt, és a korábban hatékony lokális redisztribúció átalakításával együtt radikálisan változtatta meg át a kistelepülések lakosságának életfeltételeit.

A kilencvenes évektől az európai uniós fejlesztési gyakorlatnak megfelelően formálódott, illetve átalakult a magyar vidékfejlesztési politika is. Az uniós csatlakozással és uniós mintára bevezetett pályázati rendszerű forrásfelosztással a helyi hatalom, valamint az önkormányzatok működése körüli hatalmi hálózatok újra átrendeződtek, az önkormányzatok kapcsolatrendszere sokszereplőssé vált.

Az EU-s és nemzeti vidékfejlesztési programok megváltoztatták a helyi hatalmi viszonyokat, felerősödött a helyi társadalmak életébe történő külső beavatkozás, és új hatalmi pozíciók jöttek létre, amelynek legfontosabb képviselőivé a közvetítő szereplők váltak. A hatalmi hálózatok vidéki és városi szereplőinek kapcsolatait a közvetítő szereplők uralják, akiknek a részvétele a helyi javak és szolgáltatások fejlesztésében mindig valamiféle beavatkozást jelent, függetlenül attól, hogy az intervenció pozitív vagy negatív következményekkel jár.

A helyi hatalom szerkezete és a magyar vidéki társadalom struktúrái alapvonásaikban az európai tendenciákhoz hasonló módokon változtak, s ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszott az új településfejlesztési gyakorlat. A változások specifikuma, ugyanakkor ellentmondása, hogy amíg a helyi hatalom szerkezetének komplexebbé válása, a sokszereplős hálózatok kialakulása, a hagyományos hierarchikus államigazgatási módok erodálódása a magyar vidék kormányzási rendszereiben végbement, addig az új kormányzási módokra és technikákra történő intenzív váltást számos tényező akadályoz(t)za. A szereplők sokasága, az európai mintájú fejlesztési rendszerek hatalmi következményei, a régi hierarchikus, államközpontú kormányzási technikák elégtelenségének jelei a helyi társadalmakkal kapcsolatban is nyilvánvalóak. Az elmúlt két évtized kormányzati tehetetlensége részben a hatalomgyakorlás elavult formáinak is a következménye. A kormányzási helyzet, az állami és részben

[69] Kovách 2012.
[70] Uo.
[71] Uo.

az önkormányzati feladatok ellátatlansága és elláthatatlansága nem egy rövidebb kormányzási ciklus sajátossága, hanem strukturális kötöttség, amelyen csak egy új kormányzási modell tudatos kiépítésével lehet változtatni, kapcsolódva az Unióban zajló kormányzásváltási tendenciákhoz is. A változás szereplői megtalálhatók a gazdaságban, a civil szférában és a helyi hatalmi struktúrában is, az új, partnerségi hatalmi kapcsolatok kiépítéséhez viszont az állami szerepvállalás teljes átértelmezésre van szükség. Ez a strukturális jelenségcsokor is része annak, hogy a kezdeti rendszerváltási deficit egyre inkább demokráciadeficitté kezd válni.[72]

A TELEPÜLÉSRENDSZER JELLEMZŐI, A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY ÖSSZETÉTELE ÉS VÁLTOZÁSAI

A kilencvenes években a településrendszer fejlődését Magyarországon jelentősen befolyásolta az önkormányzatisággal együtt járó decentralizációs trend kibontakozása és érvényesülése. Ennek jegyében számos 1990 előtt politikai nyomásra összevont település vált ismét önállóvá, kismértékben emelve ezzel a magyarországi települések számát. Ekkor nyerte vissza önállóságát többek között az ország leghosszabb nevű települése, Hajdúhadháztéglás-Bocskaikert is, 3 önálló községgé visszaalakulva. A településrendszer alakulását továbbra is meghatározó módon befolyásolta a várossá nyilvánítási politika és a falvaknak juttatott fejlesztési források korlátozottsága, ami csak a 2004-es uniós csatlakozás után kezdett lassan és részlegesen megváltozni. Az uniós források felhasználásának céljai időnként ellenmondásos helyzeteket teremtettek egy-egy településen belül. Hiszen amíg ezek segítségével lehetővé vált az adott település központjának, főterének felújítása, addig ettől száz méterre továbbra sem épült meg a járda/csatorna/„köves út". Vagyis a települések tényleges modernizálását ezek a támogatások gyakran csak esetlegesen, véletlenszerűen segítették elő *(lásd 2. térkép)*.

2007-es adatok szerint a legnagyobb településsűrűség Baranya, Zala, Vas megyéket jellemzi, míg az alföldi megyékben ennél jóval alacsonyabb a településsűrűség. A jellegzetes eltérés részben a természeti környezet változatosságával magyarázható (tagoltabb domb- és hegyvidékek aprófalvai), részben pedig településtörténeti okai vannak. A magyar településhálózat népességnagyság-szerkezete meglehetősen tagolt.

[72] A folyamathoz lásd Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* (online társadalomtudományi folyóirat), 2013. 2–3. sz. 3–21. o.

4. TÁBLÁZAT | A települések számának változása Magyarországon 1980 és 2014 között

ÉV	VÁROSOK SZÁMA	KÖZSÉGEK SZÁMA	TELEPÜLÉSEK SZÁMA
1980	96	3026	3122
1990	166	2904	3070
1999	218	2913	3131
2001	222	2913	3135
2008	306	2846	3152
2010	328	2826	3154
2014	346	2808	3154

Forrás | *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH; *Magyar statisztikai évkönyv 1998.* Budapest, 1999, KSH. www.ksh.hu., *Magyarország 2013.* Budapest, 2014, KSH.

A településrendszer fejlődését alapvetően meghatározó folyamat volt az is, hogy az „1990-es évek gazdasági átalakulása, az örökölt válságkezelés, a városgazdaságok szerkezetének átalakítása, a globális gazdaságba csatlakozás főként a jelentősebb várostérségek (regionálisan ugyan differenciált) fejlődésével járt. A gazdasági, társadalmi átmenet nagyvárosi, nagyváros térségi fejlesztő következményeit részben történeti okok, részben az átalakuló gazdaság globális gazdasággal összefüggő igényei okozták. A magyar gazdaság térbeli szerkezete történetileg is nagyvároscentrikus volt. Ez akkor is igaz, ha az urbanizációs folyamatok globális törvényszerűségeit, közte a nagyvárosi fejlődést hatalmi beavatkozásokkal (adminisztratív eszközökkel, területi politikával) korlátozták az államszocialista hatalmi, gazdasági érdekek nagyvárosokhoz, városokhoz fűződő történetileg változó viszonya szerint. A különböző típusú városok (főként a nagyobb városok, megyeszékhelyek) érdekérvényesítő ereje a múlt század hatvanas éveinek gazdasági reformjai után növekedett."[73]

Az átmenet területi gazdasági folyamatait elemző munkákból egyértelműen kiderül, hogy a beáramló nyugati tőkét, a külföldi érdekeltségű vegyes vállalatokat, a részvénytársaságokat, a kisvállalkozásokat szinte kizárólag a centrumtérségek (regionális meghatározottságok szerint) vonzották. Ezt mutatja, hogy a kilencvenes években a budapesti régió, a Budapest–Bécs tengely, illetve a nyugat-magyarországi városi területek (Győr, Tatabánya, Székesfehérvár és térségeik) kiemelten fejlődtek. Az ország többi nagyvárosa (Pécs, Szeged, Debrecen) kisebb mértékben ugyan, de szintén fejlődésnek indult. Észak-Magyarországon, illetve a keleti térségekben, az Alföldön számos válságtérség jött létre, magas munkanélküliséggel, a gazdasági-társadal-

[73] Barta Györgyi: Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása. In Sipos András (szerk.): *Az ötvenéves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás.* Budapest, 2002, Budapest Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 201–217. o. /Tanulmányok Budapest múltjából 30./

mi fejlődés számos akadályával. Az e térségekben található városok egy részében (például Nyíregyháza, Gyöngyös) kialakultak a városi gazdaságot, ha nem is a válságból kiemelni képes magángazdaságok, de adott szinten stabilizáló erők, olykor nyugati vagy éppen keleti tőke segítségével.[74]

Az átalakuló gazdaság területi igényei sajátos módon polarizálták a város és a környékének viszonyát. Egyrészt megváltoztatták, az örökölt és hierarchikus viszonyokhoz képest kiegyenlítettebbé tették a város és vidéke, centrum és periféria történetileg egyenlőtlen kapcsolatrendszerét. A globális gazdaság a városok környékén is megjelent, így például a kilencvenes évek derekán a budapesti régióba, Pest megyébe érkező zöldmezős, külföldi ipari beruházások főként a főváros környékén, Budaörs, Gödöllő, Dunaharaszti térségében valósultak meg. A multinacionális cégek telephely-választási stratégiái egyértelműen felértékelték a nagyobb városok, köztük Budapest környékét.[75]

A piacosodó gazdaság területi igényei a város és környék viszonyában újfajta függéseket is létrehoznak. Magyarországon is érvényesül az a tendencia, hogy a külföldi vállalatok világgazdasági jelentőségük rangsorában helyezkednek el a térben. „A globális gazdaság térség, illetve városfejlesztő törvényszerűségeinek megfelelően a parancsnoki posztok, a termelésszervezés és döntéshozatal a nagyvárosi székhelyeken jelenik meg, míg a kisvárosi falusi részlegekben rendszerint a rutin jellegű termelés koncentrálódik. Ezzel a történetileg meglévő centrum és periféria egyenlőtlenségeket is újratermelik.[76]" Mindez a végbement folyamatok árnyalt értelmezését és értékelését teszi szükségessé.

5. TÁBLÁZAT | A népesség megoszlása a településtípusok között 1980–2009 (százalékban)

ÉV	BUDAPEST	TÖBBI VÁROS	KÖZSÉG	ÖSSZESEN
1980	19,2	43,8	37,0	100,0
1990	19,4	45,3	35,2	100,0
1999	18,2	45,3	36,5	100,0
2009	16,9	45,2	37,9	100,0

Forrás | Népszámlálási adatok és *Magyar Statisztikai Évkönyv 1998.* Budapest, 1999, KSH; KSH Gyorstájékoztató, 2010.

[74] Lásd Szirmai Viktória: Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle,* 2004. 4. sz. 3–25. o.

[75] Lásd Izsák Éva: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői.* Budapest, 2003, Napvilág Kiadó.

[76] A kérdést részletesen elemzi: Szirmai 2004.

Az ezredforduló után két évtizeddel kimondható, hogy markánsan és tartósan elvált egymástól a városodás és a városiasodás folyamata. Napjaink Magyarországán jóval magasabb a városi ranggal rendelkező települések száma – 2014-ben már 346 – azoknál, amelyek valóban képesek a városi funkciók ellátására. A városszám folyamatos növekedésének ellenére a kilencvenes években dinamikusabban, az ezredforduló után pedig mérsékelten fogyatkozott, illetve stagnált a városi népesség száma és aránya. 1990 és 2005 között az ország népessége 248 000 fővel lett kevesebb, a községi népesség létszáma ezzel ellentétben 102 000 fővel emelkedett. Elsősorban a főváros, valamint a szocialista korszak ipari központjaiként funkcionáló városok népessége csökkent jelentősen.

A kilencvenes évek elején új jelenség volt a városok népességkoncentráló erejének lassú mérséklődése. 1999-ben az ország lakosságának kevesebb mint egyötöde élt Budapesten, a városi népességnek pedig közel négytizede. Sajátos következménye volt az átalakulásnak és a gazdasági szerkezetváltásnak, hogy a legnagyobb magyar városok népessége szinte kivétel nélkül csökkent. A kilencvenes évek első felében a legnagyobb – 10 százalékot meghaladó – veszteséget Miskolc szenvedte el. Ugyanekkor a magyar városhálózat meghatározó elemeivé váltak a 10 000 fős lélekszám alatti kisvárosok.

6. TÁBLÁZAT | **Magyarország népességének megoszlása a települések nagyságcsoportjai szerint 1980 és 2005 között (százalékban)**

NÉPESSÉG NAGYSÁGCSOPORT	1980	1990	1998	2005
–499	2,4	2,6	2,8	2,7
500–999	5,2	5,0	5,0	5,0
1000–1999	9,4	8,9	9,3	9,2
2000–4999	15,1	14,0	14,6	14,9
5000–9999	9,4	8,4	9,3	9,5
10 000–49 999	21,8	22,4	21,9	22,9
50 000–99 999	7,5	7,6	7,5	7,5
100 000–	10,0	11,7	11,4	11,4
BUDAPEST	19,2	19,4	18,2	16,9

Forrás | Népszámlálási adatok. *Területi statisztikai évkönyv,* 1998. www.ksh.hu; Mikrocenzus 2005.

A városhálózaton belül az első hely a fővárosé, Budapesté volt és maradt, ahol 1 735 711 ember élt 2013-ban. A második helyen Debrecen végzett, ahol 204 331-en laktak. Miskolc 162 905 fővel a harmadik, alig több mint ezer lakossal megelőzve Szegedet (161 837). Míg Miskolc lakossága csökkent, addig a negyedik helyen álló Szegedé

dinamikusan nőtt. Pécsett a lakosságszám enyhén nőtt, ötödik helye megkérdőjelezhetetlen, 147 719 fővel. Győr a hatodik, 128 567 fős lakossággal, dinamikusan növekedéssel. Nyíregyháza a hetedik (118 185), majd Kecskemét következik 111 863 fővel, és még egy százezres nagyságrendű városunk van, Székesfehérvár (99 247).

A 3152 település felosztása jogállás szerint: 1 főváros, 23 megyei jogú város, 322 város, 140 nagyközség és 2666 község. Budapest kerületei önmagukban véve is nagyvárosokat alkotnak; például a legnagyobb kerület (XI.) lakosságszáma 139 049 fő, ez nagyobb, mint Győré, és ezzel a 6. helyet foglalná el a városok ranglistáján. A legkisebb kerület (I.) 24 728-as lélekszáma pedig pont az 50. helyhez lenne elég. Van néhány igen kicsi városunk: a borsodi Pálházának 1062, a vasi Őriszentpéternek 1198, Zalakarosnak pedig 1764 lakosa van.

Budapest, az ország fővárosa jelentős népességvesztességet szenvedett el az elmúlt két évtized során, ami elsősorban a gazdasági szerkezetváltással és a szuburbanizációval magyarázható.

7. TÁBLÁZAT | Budapest lélekszáma 1980 és 2013 között (1000 fő)

ÉV	1980	1990	1999	2013
FŐ	2059	2016	1839	1735

Forrás | Budapest statisztikai évkönyvei; *Területi Statisztikai Évkönyv, 1998.* Budapest, 1999, KSH., www.ksh.hu

A népesség fővároson belüli elhelyezkedésében és a városszerkezetben is változások következtek be, amelyek közül a legszembetűnőbb következményekkel a lakótelepi övezetek kialakulása járt. A rendszerváltást megelőző korszakban az épületállomány államosítása, az ingatlanpiac korlátozása, az infrastruktúra elhanyagolása nem szolgálta az ésszerű és korszerű területfelhasználást. A felső- és középosztályi rétegek által lakott bel-budai és pesti belső kerületekben a népesség jelentős mértékben cserélődött, de a vezető beosztásúak és az értelmiségiek dominanciája a budai kerületekben megmaradt. A belső kerületekből a családi házas övezetekbe és az agglomeráció településeire történő kivándorlás a nyolcvanas évektől kezdve öltött jelentősebb méreteket. Ugyanakkor a nyolcvanas-kilencvenes évektől egyes belső pesti kerületek slumosodása és – részleges – etnikai gettósodása is megfigyelhető.[77] A relatíve alacsony társadalmi státusúak, szegények, cigányok Budapestre vándorlása hosszú múltra visszatekintő folyamat, de az etnikai szegregáció markánssá válása a fővárosban új jelenség.[78] A gettó-

[77] Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten.* Budapest, 2008, Új Mandátum Kiadó, 150. o.

[78] Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországán és Budapestjén. *Kritika,* 1997. 7. sz. 4–12. o.

sodás folyamata – a felmérések szerint – a VIII. kerületben, a Középső-Józsefvárosban a legerőteljesebb. A kétezres évek megfigyelései szerint ebben a folyamatban annyi változás történt, hogy a korábbi, nagyobb területű gettók széttöredeztek, és kisebb területeken, erőteljesebb etnikai homogenizálódás ment végbe.[79]

Továbbra is megőrizte az országon belüli központi pozícióját a 6 városból és 37 községből álló budapesti agglomeráció. Az agglomerációs településeken fokozatos funkcióváltásnak lehettünk tanúi. Egyes településeken jelentős mértékben erősödött a lakófunkció, míg a fővároshoz közel eső, átlagosnál jobb infrastruktúrával rendelkező városokban és községekben a gazdasági szerepkör vált egyre jelentősebbé, elsősorban a zöldmezős termelő és munkahelyteremtő beruházások révén.

A magyarországi nagyvárosi terek térbeli társadalmi szerkezete történetileg a magas társadalmi státusú centrum és az alacsony társadalmi státusú periféria modellje szerint alakult. A századfordulót követő időszakban például a budapesti, jobb jövedelmű, magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és peremtelepüléseken helyezkedtek el. Az államszocializmus periódusában megkezdődött a történeti centrum és periféria szerinti társadalmi egyenlőtlenségi modell módosulása. A hatvanas-hetvenes években épült első új lakótelepek magas státusú népességei, illetve a belső részek lakosságának csökkenő társadalmi státusa megbontották a centrumból kifelé haladó ökológiai státuszromlás tendenciáját.

A kilencvenes években két nagy folyamat érzékelhető. A belváros válságát előidéző folyamatok egyrészt a korábbi modell felbomlását, a nagyvárosi centrum státuszának csökkenését erősítették. A magyarországi nagyvárosokban és Budapesten a belső városrészek lakás- és épületállománya fokozatosan romlott. A belső városnegyedek pusztulása történeti okokra, a különböző időszakok pusztulásának a halmozódására, valamint az államszocialista várostervezés és -fejlesztés folyamataira, érdekstruktúrájára, a városfelújítási koncepciók hiányára vezethető vissza, valamint abból fakadt, hogy a fejlesztési forrásokat jó ideig a lakótelep-építkezésekre fordították. A privát tőke részvétele elmaradt,[80] a belvárosi területek bérlakásainak kilencvenes évekbeli tömeges pivatizációja pedig tovább rontotta a helyzetet, hiszen a bérlakásukat kedvezményesen megvásárlók komolyabb beruházásokra, felújításokra rendszerint már nem voltak képesek.

A belső részek problémáit növelték a megnövekedett személygépkocsi-forgalom okozta környezeti problémák, a zaj, a légszennyezettség, a természeti környezet ká-

[79] Ladányi János – Virág Tünde: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika,* 2009. július–augusztus. 16–22. o.

[80] Lichtenberger, Elisabeth – Cséfalvay Zoltán – Paal, Michaela: *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Budapest, 1995, Magyar Trendkutató Központ. /Az átmenet trendjei 2./

rosodása, s mindezek egészségügyi következményei. A kilencvenes évek értékelései szerint Budapest sűrűn lakott belső negyedeiben a férfi lakosság halálozási aránya jóval nagyobb, várható élettartalma több mint 5 évvel rövidebb, mint egyes zöldterületi városrészek lakossága körében, ami a környezeti ártalmak következménye.

Az intézményellátottság és a szolgáltatóképesség figyelembevételével Beluszky Pál dolgozta ki a magyar városok hierarchikus tagolódásáról szóló megközelítését, amiben a fővároson kívül elkülönítette a regionális központokat, a megyei központokat, a középvárosokat, a kisvárosokat és a városias jellegű településeket. Ezeknek a segítségével próbálta meg bemutatni a település-társadalom-gazdaság igen sokrétű összefüggésrendszerét és változásait.[81]

A rendszerváltás után a falvak települési önállósága megerősödött. A falu ismét az autonóm, egyéni gazdasági döntések színterévé vált, s jelentős mértékben helyreállt a falu mint tulajdonosok közössége is. A helyi önkormányzatok mozgástere és döntési szabadsága növekedett, a normatív támogatási rendszer kedvezőbb a falvak számára. 1990-ben az önkormányzati törvény elfogadását követően 700 falu kapta vissza igazgatási önállóságát a társközségek szétválasztása révén. Ugyancsak fontos, hogy a kilencvenes években a falusi társadalmak önszerveződése is szélesebb körűvé vált. Természetesen az általában kedvezőbbé vált feltételek tájegységenként, településenként a gazdasági adottságok függvényében érvényesültek. „A faluhálózaton belül növekedtek az egyenlőtlenségek, a falusi életkörülmények földrajzi differenciáltsága erősödik. Ez elsősorban a falusi gazdaság nagy változásaival magyarázható."[82] A nyolcvanas és a kilencvenes években kibontakozó magyarországi szuburbanizáció nemcsak a főváros környéki településeket, hanem számos nagyváros vonzáskörzetébe tartozó, viszonylag kedvező infrastruktúrával ellátott települést is pozitívan érintett. Az Alföldön, elsősorban a megyeszékhelyek környékén fekvő falvak a nyolcvanas évek közepétől fontos célpontjai voltak a városokból elköltöző, de városi munkahelyét rendszerint megtartó népességnek. Számos helyen potenciális elővárossá váltak ezek a települések, például a Debrecenhez közel eső Józsa vagy a Kecskemét melletti Hetényegyháza.

A rendszerváltás követő évtized változásait figyelembe véve készítette el a rurális térségek egyik legfrissebb településtipológiáját Csite András és Kovách Imre. A kategorizálás során az egyes települések funkcióit, működőképességét társadalmi viszonyait és gazdasági adottságait tartották szem előtt. E megközelítés szerint a kilencvenes évek végének Magyarországán hat falutípus írható le: a szuburbanizálódó falu, a polgárosodó, az üdülő-, a stagnáló és a süllyedő falvak, valamint a „másság" falvai.[83]

[81] Beluszky 1999.

[82] Enyedi György (szerk.): *Magyarország település környezete.* Budapest, 2000, MTA, 34. o.

[83] Csite – Kovách 2000a.

SZUBURBANIZÁLÓDÁS, REURBANIZÁCIÓ ÉS SZEGREGÁCIÓ

Magyarországon a szuburbanizáció a nyugat-európai országok többségéhez képest csak megkésve, a nyolcvanas évek közepétől kezdett kibontakozni. A kilencvenes évek folyamán Budapestről, de szinte minden nagyvárosból, sőt a középnagyságú városokból is egyre többen költöztek ki a városszéli településekre, főként a társadalom felső-, illetve alsóbb társadalmi csoportjai. A különböző státuszú csoportok tagjai eltérő indokok alapján eltérő státuszú környékbeli településekre mentek. Budapest esetében például a magas státuszú csoportok a várostól nyugatra, északnyugatra fekvő településekre, míg az alacsonyabb státuszú rétegek az agglomerációs gyűrű távolabbi településeire költöztek.[84]

A szuburbanizációs folyamatok felgyorsulását a gazdaság területi decentralizációja, és a nagyvároslakók meghatározott csoportjainak a városkörnyéki lakóhely iránti növekvő igényei okozták. A nagyváros környéki önkormányzatok többnyire támogatták a kiköltözési folyamatokat. A centrumtelepüléseken jelentkező környezeti problémák, a légszennyezettség, a zajártalmak, a rehabilitáció hiánya is a szuburbanizációs folyamatokat támogatták. A magyarországi tudományos értékelések differenciáltan ítélik meg a hazai szuburbanizációt, a várható trendeket. Egyes értékelések már most is a szuburbanizáció gyorsulásáról adnak számot, illetve további dinamizmust jósolnak. Olyan vélemények is vannak, amelyek szerint a hazai városkörnyékek növekedése nemzetközi szinten alacsony. Ezek a szakértői tanulmányok visszafogott szuburbanizációról beszélnek. Más szakértők szerint az utóbbi években Budapest esetében is megindult a visszaköltözés, a reurbanizáció folyamata.[85] Különösen azokban a fővárosi térségekben, amelyek a kétezres évek elején érdemi lakóépület-rekonstrukción mentek keresztül, mint például a Belső-Ferencváros területe. Mindez azzal a következménnyel járhat, hogy a magyarországi nagyobb városokban a szuburbanizáció lendülete várhatóan megtörik. Az évtizedforduló folyamatai ezt a várakozást erősítik meg. Ugyancsak érdekes és jellegzetes, hogy a reurbanizációban többnyire azok a rendszerint jól képzett, magas jövedelmű családokból származó fiatalok vesznek részt, akiknek a szülei a kilencvenes évek első felében költöztek ki a nagyváros (Budapest) környéki falvakba, kisvárosokba.

[84] „A magyarországi nagyvárosok és térségeik esetében 1990 és 2000 között a lakosságszám változása alapján egyértelműen látszik a szuburbanizáció dinamizálódó folyamata. A statisztikai adatok szerint a városok és térségeik együttes lakossága (a budapesti, a miskolci és a pécsi agglomeráció kivételével) 5 százalék alatti mértékben nőtt, miközben a városok lakossága csak Nyíregyháza és Kecskemét esetében növekedett [...] Az adatok szerint 1990 óta például Budapest népessége 12 százalékkal csökkent, a környék népessége 20 százalékkal növekedett. Székesfehérváron a népesség 6 százalékkal csökkent, a környék népessége pedig 20 százalékkal növekedett." Szirmai 2004.

[85] Lásd Szirmai 2004.

Budapesten, a belváros slummosodását kiváltó folyamatok mellett felerősödött egy másik folyamat, a „city"-képződés. A kilencvenes években erőteljessé vált piaci alapú ingatlanfejlesztés következtében a városközpontokban új irodaházak, üzleti szolgáltatások, pénzügyi központok, szállodák, bevásárlóközpontok épültek,[86] megújultak egyházi intézmények, egészségügyi centrumok is. Budapest és a nagyobb városok esetében – jóllehet differenciált mértékben –, de lezajlottak a belváros és belváros környéki, a jobb módúakra koncentráló, magánbefektetők és ingatlanfejlesztők lakásfejlesztései, a magánerőkből megvalósult lakás és -házfelújítások. A lezajlott várospolitikai beavatkozások – a szigetszerű, de mégiscsak megindult városközponti rehabilitációk –, a „city"-sedés folyamatai, a szolgáltatások, a bevásárlási, a modern piaci társadalmak nagyvárosaira jellemző kulturális lehetőségek (kávéházak, éttermek, mozik) a belvárosi közterek fejlődése is hozzájárult ahhoz, hogy a jobb módú városi lakosság egy része a belső városi térben maradjon. A városkörnyéki települések visszafogott fejlődése, a városcentrumokból kimenő utak elmaradott állapota, a modern elővárosi tömegközlekedés hiánya is szerepet játszott abban, hogy a szuburbanizáció folyamata visszafogottabb maradt, hogy sokan visszaköltöztek a városokközpontokba, illetve az ottmaradás mellett döntöttek.

Ugyancsak a rendszerváltást követő két évtizedben bontakozott ki és erősödött fel a magyar társadalom vagyoni és etnikai alapú szegregálódása. A főváros egyes területein és az ország foglalkoztatási szempontból hátrányos helyzetű területein – például Borsod vagy Szabolcs-Szatmár-Bereg, illetve az aprófalvas övezetekben mélyszegény övezetek és részben etnikai alapon gettósodó települések jöttek létre. Vannak tehát olyan társadalmi csoportok, és vannak olyan országrészek Magyarországon, amelyeket a gazdasági növekedés jóformán meg sem érintett, amelyek esetében a leszakadás tartóssá válása a legsúlyosabb probléma.[87] „Ezeken a településeken a családok többségének bevételei a különböző szociális segélyekre és alkalmi munkákra korlátozódnak. A többé-kevésbé tartósan foglalkoztatottak zömét a falu működését szolgáló intézmények személyzete teszi ki: az iskolában, óvodában, önkormányzati hivatalban, postán dolgozók, amihez a valamivel szerencsésebb helyzetű falvakban még a boltban, kocsmában dolgozók is társulnak. Gyakorlatilag ők az a személyzet, akik »üzemeltetik« az adott települést, ők rendelkeznek minden forrás felett, e források adományozásával jutalmazzák a hűséget és megbízhatóságot, illetve büntetnek azok megvonásával. Ez a megvonás – ami többnyire a segélyekre, közhasznú munkaalkalmakra, gyakran uzsorakamatra adott kölcsönökre vonatkozik – az ily módon

[86] Cséfalvay 1999, 194

[87] Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest, 2004, Napvilág Kiadó, 190. o.

4. KÉP | Pécsi belváros, 2009 (MTI-fotó)

sújtott család életfeltételeinek a teljes ellehetetlenülését jelentheti. A források elosztásának szabályozása igen gyakran – és napjainkban egyre gyakrabban – figyelmen kívül hagyja a formális jogi viszonyokat, és patrónus-kliens viszonyokat alakít ki ezekben a premodern viszonyok között megrekedt, illetve oda visszasüllyedt térségekben."[88] *(Lásd 3. térkép)*

A magas jövedelműek pedig – részben a szuburbanizáció folyamatához kapcsolódva – olyan lakóterületeket alakítottak ki, amelyek alkalmasak a társadalmi pozíció kifejezésére, a reprezentációra és az átlagos jövedelmi helyzetben lévőktől történő térbeli elkülönülésre. Az ezredforduló táján az addig viszonylag nyitott villanegyedek helyébe immár zárt, őrzött lakókertek, lakóparkok léptek, ahol már önmagában az ingatlanok ára is szelekciós és szegregációs tényező. Jól mutatják ezeket a folyamatokat a vásárlóerő-paritással kapcsolatos kutatások. A GfK Hungária Piackutató Intézet 2013-as felmérése szerint Magyarországon az egy főre jutó átlagosan elkölthető jövedelem havi 122 000 forint, az EU-s átlagnak kevesebb mint egyharmada volt. „A 25 leggazdagabb magyar járásból 19 budapesti kerület – csak a VIII. nem fért bele –, és a hat vidéki járásból is négy a fővárosi agglomerációhoz tartozik (Budakeszi, Dunakeszi, Szentendre és Pilisvörösvár). Csak Székesfehérvár és Dunaújváros

[88] Ladányi – Virág 2009, 19. o.

került a leggazdagabbak közé. [...]" A *4. térképen* jól láthatóak napjaink területi különbségei.

„A legkevesebből az ország északkeleti határvidékén élő járások lakosai gazdálkodhatnak; a legszegényebb a Baktalórántházai járás, ahol a magyar országos átlag mindössze 62,2 százalékából, azaz 75 ezer forintból kellene kijönnie az átlagembereknek. A településeket vizsgálva még nagyobbak a jövedelmi különbségek földrajzi alapon. A megyeszékhelyek szinte mindenhol elérik az országos átlagot, de köztük is leginkább az számít, hogy mennyire vannak közel Budapesthez. A jövedelmi különbségek egyre nagyobbak: a leggazdagabb településben közel 60 százalékkal magasabb, a legszegényebben 70 százalékkal kevesebb az elkölthető jövedelem átlaga."[89]

AZ ORSZÁG NÉPESSÉGÉNEK TÉRBELI MOZGÁSA

A rendszerváltás jelentősen átalakította a hazai munkaerőpiacot. Az aktív keresők számának csökkenése felgyorsult, s ez az ingázók létszámcsökkenésében is tetten érhető. Az ingázó férfiak nagyobb számban veszítették el munkahelyeiket, mint a nők. Ugyanakkor az aktív keresők egészén belül a napi ingázók aránya 1989–1990 után sem csökkent, sőt kismértékben emelkedett. Ennek az a lehetséges magyarázata, hogy a lakosság munkahelye megtartása érdekében vállalta az ingázással együtt járó terheket. Másfelől a nagyvárosok környezetében megfigyelhető szuburbanizációs folyamatok következtében nőtt a városokból kiköltöző, de városi munkahelyeiket megtartók száma.

8. TÁBLÁZAT | A napi ingázók száma és nemenkénti aránya 1980 és 2005 között

	A NAPI INGÁZÓK SZÁMA (1000 FŐ)			NAPI INGÁZÓK ARÁNYA AZ AKTÍV KERESŐK SZÁZALÉKÁBAN		
ÉV	összesen	férfi	nő	összes aktív kereső százalékában	férfi	nő
1980	1218	829	389	24,0	28,9	17,7
1990	1145	744	401	25,3	29,6	19,9
1996	887	576	311	25,4	29,7	20,2
2001	1102	693	408	29,9	34,6	24,2
2005	1221	757	463	31,8	36,5	26,2

Forrás | *A Népszámlálások adatai, a foglalkoztatottság alakulása 1980-1996.* Budapest, 1998, KSH. Mikrocenzus, 2005

[89] *GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014.* Budapest, 2013, GfK Hungária Kft.

Többek között ez okozhatta a képzettebb és iskolázottabb szellemi foglalkozásúak csoportjában az ingázók számának emelkedését, ami némi fáziskéséssel, de lényegében egybeesik az Európa nyugati felében megfigyelhető értelmiségi szuburbanizációs trendekkel. A vándorlás társadalmi jelentőségének változásait jól szemlélteti, hogy azoknak a településeknek a száma, ahol az ingázók aránya elérte vagy meghaladta az 50 százalékot, 1960-ban még csak 143 volt, 1970-ben már 842, 1980-ban pedig 1820 „ingázó" községet és várost regisztráltak. S bár az aktív keresők száma a kilencvenes években jelentősen csökkent, átmeneti mérséklődést követően a foglalkoztatás élénkülésének hatására ismét jelentősen emelkedni kezdett az ingázók száma, ami szűk évtized alatt közel 50 százalékos növekedést jelentett. A munkalehetőségek diverzifikáltabbá válása pedig az „ingázó" települések számát is jelentősen növelte. Az aktív keresőkön belül az ingázók aránya az ezredfordulót követően ismét megközelítette az egyharmadot.

A magyar társadalom az ezredforduló időszakáig elsősorban az országon belüli munkavállalás szempontjából vált rugalmasabbá, egyéb tekintetben viszonylag alacsony volt a mobilitási hajlandóság. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a népesség egyötöde születéskori lakóhelyén lakik, tehát részint születése óta nem változtatott állandó lakóhelyet, részint időközben elköltözött onnan, majd visszaköltözött a szülei lakásába. A 2001-es népszámláláskor az állandó lakosoknak alig több mint egyharmada lakott községekben, nagyjából ugyanilyen arányban születtek is ott, de 40 százalékuk élete folyamán elköltözött, elsősorban a városokba. A fővárosban 1 millió 100 ezren születtek, de ma már csak háromnegyedük állandó budapesti lakos. A magyarországi állandó lakosok közül közel 317 ezren születtek külföldön, nagy többségük a környező államokban, közülük 140 ezren Romániában. A belső vándorlás az ezredfordulót követő években tovább mérséklődött, 2009-ben például 222 000-en változtattak állandó és 163 000-en ideiglenes lakóhelyet. A településtípusok közötti mobilitást vizsgálva látható, hogy Budapesten lassan mérséklődött az állandó vándorlás negatív egyenlege, az ideiglenes vándorlás többlete viszont emelkedett, így a főváros a 2009-es évet kismértékben pozitív vándorlási egyenleggel zárta *(lásd 5. térkép).*

Lényegében a születési hellyel kapcsolatos költözésekkel azonos tendenciájú a jelenlegit megelőző állandó lakóhelyről való elköltözés is, de tekintettel arra, hogy ez a költözés az egyén életében később következhetett csak be, ezért a lakóhelyet változtatók létszáma is kisebb. A népszámlálás eszmei időpontját megelőző egy évben az egyéves és idősebb népesség 6 százaléka változtatta meg állandó lakóhelyét. A bevallások szerint közülük mintegy 13 ezer főnek volt külföldön a 2000. február 1-jei állandó lakóhelye.

A bevándorlás az ország népességszáma mellett valamelyest a területi elhelyezkedést is befolyásolta. A nyolcvanas évek második felétől jelentősen megnőtt a szomszédos országokból, főként Romániából Magyarországra menekülők, elsősorban magyar nemzetiségűek száma. 1988 és 1992 között a több mint 118 000 főnyi Magyarországra menekülő 99,2 százaléka Jugoszláviából, Romániából és a (volt) Szovjetunióból érkezett, ugyancsak e három ország adta a Magyarországra bevándorló közel 94 000 fő négyötödét.[90] Az erdélyi menekülthullám mellett jelentős – 10 500 fő – volt az 1989-es (kelet)német ide-, majd továbbmenekültek száma, a délszláv válság kibontakozásával és elmélyülésével egyidejűleg pedig a volt Jugoszlávia területéről érkező menekültek létszáma emelkedett gyorsan. A menekülők jogi státuszának rendezése érdekében az ország 1989 őszén csatlakozott a genfi egyezményhez és a kapcsolódó kérdéseket szabályozó nemzetközi megállapodásokhoz.

2010. január 1-jén a Magyarországon érvényes engedéllyel, huzamosan itt tartózkodó külföldiek száma 194 000 fő volt. Az idevándorolt, itt élő külföldiek száma az ország népességének közel 2 százalékát tette ki. A bevándorlók többsége Romániából, Ukrajnából, Szerbiából és Németországból érkezett. A külföldieknek közel a fele a fővárosban, valamivel több mint egyharmada a vidéki városokban, egyötöde pedig községekben telepedett le.

A kilencvenes évek eleje óta Magyarország a nemzetközi vándorlás rendszerének részévé vált, kezdetben tranzitországként, hiszen innen viszonylag könnyű volt továbbutazni az Európai Unió országaiba, majd az ezredfordulótól egyre inkább célországgá vált. A migrációnak Magyarország a nyertesévé vált, hiszen az ebből adódó pozitív egyenleg mintegy 300 000 fővel mérsékelte az elmúlt évtizedek 700 000 fős természetes fogyását. Az új évezred első évtizedének végén a közép-magyarországi régió és Győr-Sopron megye volt az a két területe az országnak, ahol a lakosság lélekszáma a belföldi és nemzetközi vándorlásnak köszönhetően növekedett.

A kétezres évek elején Magyarországra évente 15-16 ezer fővel többen érkeztek, mint amennyi magyar polgár kivándorolt. A megváltozott politikai feltételrendszernek köszönhetően a kivándorlást már nem kell bejelenteni a magyar hatóságoknak, akik ezt mégis megtették, azok száma évente átlagosan 500–700 fő volt. Azt, hogy valóban mennyien hagyták el az országot sokkal pontosabban lehet meghatározni a befogadó országok bevándorlási statisztikái alapján. 1994 és 2007 között évente 20–30 ezer fő volt azoknak a száma, akit magyarként valamelyik európai országban bevándorlóként regisztráltak. Az országot elhagyók száma ennél nyilván magasabb,

[90] Tóth Pál Péter: Magyarország új állampolgárai 1988–1992. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995, 1956-os Intézet – Osiris Kiadó, 687–702. o.

5. KÉP | Magyar segédmunkás Bécsben 4 csillagos szállodát épít, 2011 (MTI-fotó)

hiszen más földrészeken levő országokba is vándoroltak ki honfitársaink. Az ország 2004-es európai uniós csatlakozása felerősítette a kivándorlást, hiszen fokozatosan megnyitotta a különböző uniós országok munkaerőpiacát a magyar munkavállalók előtt is.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a magyar kivándorlók számára melyek a legkedveltebb országok, akkor az adatok alapján látható, hogy az elsődleges célország Németország, de ugyancsak a legkedveltebb bevándorlási célpontok közé tartozik Ausztria, az Egyesült Királyság, 2004 óta pedig jelentősen növekedett Spanyolország, Hollandia, Olaszország és Svédország népszerűsége is. A kivándorlás a 2008-as pénzügyi válság után dinamikussá vált. Becslések szerint a 2010 óta kivándoroltak száma 300–400 ezer fő lehet.

Az Európán kívüli országokban is szép számmal élnek magyarok, akiknek a nagyobb része 1989–1990 előtt vándorolt ki. Az Egyesült Államok 2000-es népszámlálási adatai szerint 92 015 olyan személyt írtak össze, aki Magyarországon született, ebből mintegy 14 000-n 1990 és 2000 között érkezett az USA-ba. Ausztráliába 1990 és 2008 között 2228 magyarországi születésű bevándorló érkezett, akik közül mintegy ezren 2000 után választották új hazájuknak az ötödik kontinenst.

A tartósan vagy ideiglenesen külföldön munkát vállaló magyarok számát csak azokban az országokban lehet nyomon követni, ahol ez valamiféle regisztrációhoz kötött. Az Egyesült Királyságban például 2004 és 2008 között több mint 33 000 magyar regisztráltatta magát, Írországban pedig 2004 és 2009 között valamivel több mint 20 000 magyar munkavállalót tartottak nyilván. Ennek ellenére az is jól látható, hogy a magyar társadalom – munkavállalási célú – migrációs hajlandósága a volt szocialista országok között 2008-ig viszonylag alacsony maradt. Tovább árnyalja a képet, hogy a migráció jellegéből és részben az adatgyűjtés korlátaiból eredően nem lehet pontosan tudni, hogy az országot elhagyók és máshol állampolgárságot vagy letelepedési engedélyt nem kérők esetében a vándorlás mennyire hosszú távú vagy esetleg végleges-e?

V. KISEBBSÉGEK ÉS ETNIKUMOK ORSZÁGHATÁROKON INNEN ÉS TÚL

NEMZETI KISEBBSÉGEK ÉS NEMZETISÉGI POLITIKA MAGYARORSZÁGON

A rendszerváltás a Magyarországon élő kisebbségek és a kisebbségben élő magyarság számára egyaránt új helyzetet teremtett. Az már a Kádár-korszak utolsó éveiben világossá vált, hogy a korábbi, alapvetően passzív, magyar kisebbségvédelmi gyakorlat nem tartható fenn, miként a hazai kisebbségek helyzetét is szabályozni kell, méghozzá a valós viszonyokhoz és lehetőségekhez igazítva. Mindkét vonatkozásban alapvetően egyetértés volt a magyar politikai erők között, a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek ügye tehát a magyar politika szerves részévé vált.

A korszerű nemzet- és nemzetiségpolitika kidolgozása jegyében a Magyarországon élő nemzeti kisebbségekkel kapcsolatos szabályokat is újrafogalmazták.[91] 1990-ben létrejött a Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Hivatal, ahol a kormányzati szintű koordináció zajlott, a magyarországi nemzeti kisebbségek érdekeit pedig az 1991 elején megalakított Kisebbségi Kerekasztal képviselte. Hosszas előkészítést követően, 1993-ban elfogadták a hazai nemzeti kisebbségek helyzetét rendező törvényt, ami már lehetővé tette a kisebbségi önkormányzatok megválasztását is. A törvény 13 kisebbséget sorolt fel: bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, német, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén és ukrán. 1994–1995-ben 817, 1998-ban 1364, 2002-ben 1842, 2010-ben 2315 kisebbségi önkormányzatot választottak meg.

A 2011-es adatok azt mutatták, hogy a magyar társadalom etnikai összetételében nem történtek lényeges változások. A nemzetiségi nyelvet anyanyelvüknek tekintők száma alig változott. Az újonnan nyilvántartott kisebbségek közül az örmények, ukránok, lengyelek és ruszinok létszáma emelkedett, a szlovéneké csökkent.

Nemzetiséghez tartozás vállalás alapján, amint az a táblázatból is kitűnik, a cigányság esetében volt megfigyelhető a legjelentősebb elmozdulás, s ugyancsak jelentősen emelkedett a magukat német nemzetiségűnek vallók létszáma is.

[91] A kérdés összefoglalását lásd Dobos Balázs: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája. *Kisebbségkutatás,* 2006. 3. sz. 185–198. o.

9. TÁBLÁZAT | Magyarország népessége nemzetiség szerint 1980 és 2011 között

NEMZETISÉG	1980	1990	2001	2011
NÉPESSÉG	10 709 463	10 374 823	10 198 315	9 937 628
Ebből: magyar	10 638 974	10 142 072	9 416 045	9 314 029
Hazai nemzetiségek:				
bolgár	n. a.	n. a.	1358	3556
cigány (roma)	6404	142 683	189 984	308 957
görög	n. a.	n. a.	2509	3916
horvát	13 895	13 570	15 597	23 561
lengyel	n. a.	n. a.	2962	5730
német	11 310	30 824	62 105	131 951
örmény	n. a.	n. a.	620	3293
román	8874	10 740	7 995	26 345
ruszin	n. a.	n. a.	1 098	3323
szerb	2805	2905	3 816	7210
szlovák	9101	10 459	17 693	29 647
szlovén	1731	1930	3025	2385
ukrán	n. a.	n. a.	5070	5633

Forrás | *A 2011-es népszámlálás nemzetiségi adatai.* 9. köt. Budapest, 2014, KSH.

A nemzeti, etnikai kötődés meghatározására 1870–1930 között és 1970-ben az anyanyelvre, 1941 és 1990 között pedig – 1970 kivételével – az anyanyelvre és a nemzetiségre vonatkozó népszámlálási kérdés szolgált. A 2001. évi népszámláláskor a korábbi kettő helyett négy kérdésre – anyanyelv; családi, baráti közösségben használt nyelv; nemzetiség; nemzeti, etnikai kultúrához való kötődés – lehetett válaszolni, külön-külön három válasz megadásával. További eltérés, hogy az eddigiekben minden kérdésre, így a nemzetiségi kötődést tudakolókra is kötelező volt a válaszadás, míg a 2001-ben – a valláshoz hasonlóan – erre a kérdéscsoportra sem volt kötelező válaszolni. A népesség nemzetiségi hovatartozását meghatározó nyelvi, illetve a nyelvismeretet tudakoló kérdésekre adott válaszoknál, a lakosság majdnem teljes egésze valamilyen formában megjelölte a magyar nyelvet. 2011-ben ezt már ebben a formában nem kérdezték meg, ezért a pontosabb képet nyújtó 2001-es adatok alapján elemzem a nemzetiségi társadalmi viszonyokat.[92]

[92] Tóth Ágnes – Vékás János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon. (a 2001. évi népszámlási adatok rövid összefoglalása).* Budapest, 2003, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 21. o.

2001-ben az országban élők közül másodikként – több mint egymillióan – a német nyelvi csoporthoz tartozónak vallották magukat, de közülük mindössze 120 ezren jelölték meg valamilyen formában a kisebbséghez tartozásukat. A harmadik nyelvi csoportot – 217 ezres létszámmal – a cigány (roma) közösség alkotja, e személyek 95 százaléka kisebbséghez tartozónak vallja magát. Őket a román nemzetiségi, nyelvi csoporthoz tartozók mintegy 100 ezres létszáma követi, de közülük mindössze alig 15 ezren vallották magukat kisebbséghez tartozónak, és közülük is mintegy 3 ezren nem magyar állampolgárok. A lélekszám sorrendjében ezután a többi hazai kisebbség következik.

A különféle demográfiai jellemzők az egyes nemzetiségi, nyelvi csoportok körében – a cigányok (romák) kivételével – általában nem mutatnak nagy eltérést az országos átlagot meghatározó magyarokétól. Életkor szerint például a cigány anyanyelvűek a legfiatalabbak. Míg a magyar anyanyelvűeknél a 0–14 évesek aránya 16, addig a cigány anyanyelvűeknél 29 százalék volt. Ezzel szemben az időskorúak aránya az előbbieknél 20, az utóbbiaknál mindössze 6 százalékot tesz ki. Az iskolázottsági szint a cigány anyanyelvűeken belül rendkívül alacsony, a 7 éves és idősebb népesség közel 60 százaléka az általános iskola 8. évfolyamát sem végezte el. Alig több mint egyharmaduk tett eleget a kötelező 8 évfolyam elvégzésének, és mindössze 1,5 százalékuknak van érettségije vagy annál magasabb végzettsége.

Az eltartottak aránya a cigányok körében a legmagasabb. Az inaktív keresők aránya az országos átlagnak felel meg, de nem a magas életkor miatt, hanem a szociális támogatásból élők magas száma miatt. Körükben a legalacsonyabb a foglalkoztatottak aránya, amely szinte megegyezik a munkanélküliek hányadával (16 százalék). A magukat cigány nemzetiségűnek vallók korösszetétele fiatalabb, mint a cigány anyanyelvűeké, ami a nyelv fokozott elhalását jelentheti.[93]

A 20. század végére a magyarországi kisebbségek helyzetének az a sajátossága, hogy a háború után az egy tömbben élő népcsoportok száma és aránya is folyamatosan, helyenként drasztikusan csökkent. A nemzetiségek többnyire szétszórtan és kis csoportokban helyezkednek el, az eredeti nyelvet nem vagy gyengén ismerők létszáma nagyobb, mint a nyelvi és etnikai kötődés megőrzésére több lehetőséget biztosító tömbökben élőké. Ennek következtében folyamatosan növekszik azok száma, akiknek még megvan a nemzetiségi kötődésük, de a nyelvet egyre kevésbé, vagy nem is ismerik.

A németség mint továbbra is a legnagyobb létszámú magyarországi nemzeti kisebbség 1980-ban 406 településen élt. Az 1990-es népszámlálás anyanyelvi adatai

[93] A részletes adatokat lásd *Népszámlálás 2001.* 4. köt. *Nemzetiségi adatok.* Budapest, 2003, KSH.

szerint 11 olyan település volt Magyarországon, ahol ezer vagy ennél több szlovák anyanyelvű személy lakott. Mindösszesen 99 település volt Magyarországon, ahol legalább 100 szlovák anyanyelvű vagy szlovákul is beszélő polgár élt. 1990-ben a Magyarországon élő nemzetiségiek, kisebbségek kilenctizede kevesebb mint félezer településen élt.

A nemzetiség és állampolgárság összefüggéseit vizsgáló adatok és elemzések megerősítik, hogy Magyarország etnikai szempontból relatíve homogénnek tekinthető. Állampolgárságra vonatkozó kérdést a 2001. évi népszámlálást megelőzően utoljára az 1960. évi népszámlálás tett fel. Az akkori adatok szerint a lakosság szinte teljes mértékben magyar állampolgár volt. A 2001-es népszámlálás 93 ezer nem magyar állampolgárt, valamint 17 és félezer olyan kettős állampolgárt írt össze, akiknek egyik állampolgársága magyar volt, így az ország lakónépességéből 110 600 fő valamely más országnak az állampolgára. A nem vagy nemcsak magyar állampolgársággal rendelkezők több mint egyharmada Románia, alig egy-egy tizede Jugoszlávia (Szerbia és Montenegró), Ukrajna, illetve együttesen a többi környező ország polgára.

A környező országok Magyarországon élő állampolgárainak négyötöde magyar anyanyelvű, illetve magyar nemzetiségű. A nem magyar állampolgárok egyötöde más európai ország, zömében az Európai Unió valamelyik tagországának az állampolgára. 2001-ben a népszámlálás 11 ezer 400 ázsiai állampolgárt írt össze, akiknek több mint egyharmada kínai. Az ő létszámuk a kétezres évek elején, Magyarország uniós csatlakozását követően tovább emelkedett.

A nem magyar állampolgárságúak több mint fele 15–39 éves volt. Tekintettel arra, hogy a lakosság csupán 35 százaléka ilyen korú, a más állampolgársággal rendelkezők az ország lakosságához viszonyítva elenyésző mértékben fiatalítják a népességet. Fiatalabb korcsoportba tartozásuk révén átlagosan emelik a lakosság iskolai végzettségi szintjét is.

Az országban élő nemzeti kisebbségek mellett a magyar társadalomnak két nagy létszámú kisebbsége van, amelyek a kulturális azonosságtudatuk révén nagyon markánsan önálló csoportot alkotnak: a magyar zsidóság és a cigányság, ez utóbbit már hosszabb ideje nemzeti kisebbségként kezeli a statisztika, a zsidóság esetében a népszámlálások viszont csak a felekezeti kötődést mérik, ami messze nem mutatja e csoport valóságos adatait, jellemzőit napjaink magyar társadalmában. Mindkét csoport társadalmi helyzetének, belső viszonyainak, jellemzőinek bemutatását különböző szociológiai felmérésekre támaszkodva kísérlem meg.

ZSIDÓSÁG MAGYARORSZÁGON A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A második világháborús vészkorszakban – a jelenlegi országterületre vetítve – 200–210 ezer magyar zsidó pusztult el. A magyar zsidóság teljes vesztesége 440–465 ezer fő volt.[94] Az újabb történeti kutatások szerint 1946 tavaszán a trianoni Magyarországon a holokausztot túlélők létszáma a gettókból felszabadultakkal, a deportálásból és munkaszolgálatból visszatérőkkel együtt 220–240 ezer fő lehetett. A következő évtizedekben a magyar zsidóság lélekszámát a kivándorlás és a tömeggyilkosság által okozott hiányos demográfiai szerkezet keretei között zajló népességrekonstrukció befolyásolta. Miután a magyar zsidósággal kapcsolatos szociológiai felmérések évtizedeken keresztül nem készültek, nincs pontos ismeret sem a lélekszámról sem a demográfiai és társadalmi jellemzőikről. Ezt a hiányt jelentősen enyhítette a Kovács András és munkatársai által 1999-ben végzett tudományos kutatás a magyar zsidóság körében. A demográfiai adatokat elemző Stark Tamás[95] becslése szerint 2000-ben a zsidó joghagyomány szerint zsidó anyától születettek *(halákha)* száma minimálisan 64 ezer fő, a maximális érték szerint pedig 119 ezer fő lehetett. Hiteles adatok hiányában ez a becslés nem számolhatott a zsidó apai felmenőkkel. A férfiágon zsidó származású vegyes házasságokban születettek száma azonban valószínűleg több tízezres nagyságrendet ért el.

Sebők László 2012-ben részlegesen újragondolva Stark Tamás egy évtizeddel korábbi adatait és számításait, arra az eredményre jutott, „hogy jelenleg (2012-ben) a magyarországi zsidók száma 45 ezer és 85 ezer fő között lehet, az apai ágon zsidó származásúakkal együtt pedig legfeljebb valamivel 100 ezer fő felett".[96] Magyarország zsidósága ennek ellenére a Közép-Európa egyetlen számottevő zsidó közössége, térségünk más országaiban – Ausztria, Románia, Csehország, Lengyelország – számuk mindenhol tízezer fő alatt van.

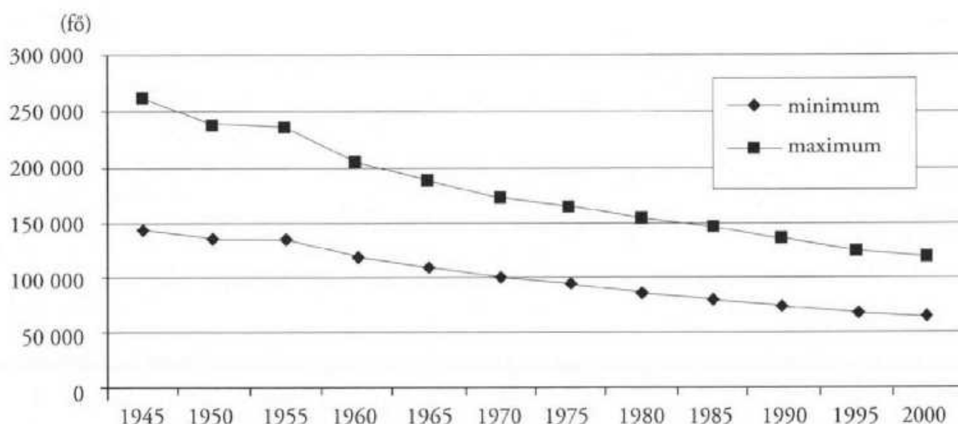
Az adatok értelmezéséhez hozzá kell tenni, hogy a 20. század második felében végbement társadalmi változások, a szekularizáció, a társadalmi és etnikai csoportok közötti határvonalak elmosódása miatt a hagyományos, felekezetre és vagy nemzetiségre épülő kritériumrendszerrel aligha lehet közelítően is pontos létszámadatokhoz jutni. Az újabb megközelítések ezért egy szűkebb és tágabb értelemben vett zsidóság,

[94] Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézet. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 15./

[95] Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 101–127. o.

[96] Sebők László: A magyarországi zsidóság a számok tükrében. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_magyarorszagi_zsidok_a_szamok_tukreben/ utolsó letöltés: 2014.07.16.

valamint a nem zsidókkal megnövelt zsidó népesség fogalmát használják. A szűkebb értelemben vett zsidósághoz azok tartoznak, akik magukat zsidónak vallják és ezt vállalják is. A tágabb értelemben vett zsidóságot ebben a megközelítésben azok alkotják, akik zsidó szülőktől származnak, ide tartozhatnak az etnikailag igen, felekezetileg nem kötődők. A kiterjesztett zsidóságot pedig az etnikai vagy felekezeti alapon kötődők mellett a vegyes házasságból származó családtagok, rokonok alkotják. Stark Tamás úgy vélte, hogy ezek a definíciók Magyarország esetében nem használhatók. A holokauszt után fél évszázaddal „Közép-Európában a zsidóság tudományosan aligha körülírható, meglehetősen szubjektív fogalom. Ez azt jelenti, hogy bár zsidók vannak, de hogy kik, az már koncepció, ideológia és hozzáállás kérdése."[97] Ezt illetően az e körben számontarthatók önidentifikálása is nagyon differenciált.

12. ÁBRA | A magyarországi zsidóság becsült minimális és maximális létszámának változása 1945 és 2000 között (anyai ágon való származás alapján)

Forrás | Stark (2002) adatai alapján saját szerkesztés

A fél évszázados kihagyás után a vallási adatokat újra megkérdező 2001-es népszámlálás szerint az izraelita felekezethez tartozók száma 12 875 fő volt, 2011-ben pedig 10 965 fő vallotta magát izraelitának. A történelmi traumák elhúzódó hatását mutatta, hogy ennek az adatgyűjtésnek a ténye is részben félelmet keltett, részben vitát váltott ki, a tekintetben, hogy egyáltalán szükség van-e ilyen felmérésre.

1989 előtt a zsidókérdés a tabutémák közé tartozott. A kommunista politika a problémakör nyilvánosság elé kerülését csak a nyolcvanas évek elejétől tűrte el. Az egyéni

[97] Stark 2002, 102. o.

emlékezetben pedig a holokausztot túlélt családok többsége – érthető módon – szintén a tragikus emlékek elhalványítására törekedett. „A szülők gyermekeiket a család zsidó származásáról egyáltalán nem, vagy ha igen, vonakodva, rossz lelkiismerettel világosítják fel, azzal a jól kivehető érzéssel, mintha saját törekvéseik ellen dolgoznának, mintha ezzel az »információval« valami rosszat zúdítanának gyermekeik fejére, valami olyat, amitől eddig sikeresen megóvták őket. A szülők a »negatív« asszimilációs stratégiát követték: úgy gondolták, ha elutasítják azoknak a problémáknak a tudomásulvételét, amelyek a háború utáni Magyarországon a zsidókérdést jelentik, akkor ezzel egyben magát a kérdést is megszüntetik."[98] A felekezeti iskolák felszámolása, az egységes állami oktatási rendszer ugyan a szocializációs különbségeket csökkentette, de a feledés homályába utalta a kényes kérdéseket. A vallásos nevelés helyébe lépő ateista szemlélet és értékrend gyengítette a csoportkötődéseket. A korszak politikai-ideológiai körülményei szintén nem kedveztek a zsidó identitás fenntartásához, a vallás- és egyházellenesség pedig a zsidó vallási közösségek tevékenységét is erősen korlátozta. Így sajnálatos módon a történelmi traumák feloldására, kibeszélésére sem kerülhetett sor.

A kérdéskör tabujellegének részleges felszámolása a nyolcvanas évek első felében kezdődött meg. Ám az elfojtások feloldása, a sérelmek orvoslása lényegében a rendszerváltás után sem történt meg. A kilencvenes évek első felében a nyilvánosságban teret kapott néhány nem túlságosan szerencsés nyilatkozat, gesztus, s ezek is hozzájárultak a zsidó és nem zsidó „viszony" kérdéseinek kvázi kibeszélhetetlenségéhez, a rossz történelmi reflexek átörökítéséhez. További negatívum, hogy az idegenellenesség, az intolerancia, az antiszemitizmus az ezredfordulón a politikai közbeszédben is mindinkább felbukkant. Az 1989–1990-es demokratikus átalakulás kétségtelenül pozitív következménye, hogy lehetővé tette a múlthoz való viszony tisztázását, az áldozatok emlékének nyilvános megörökítését. A felekezeti szabadság kiteljesedése pedig a magyar zsidóság esetében is javította a csoportos szocializáció, az önazonosság-tudat újjáépítésének lehetőségeit.

A zsidóság rendszerváltás utáni viszonyait alapvetően befolyásolta mindaz, ami a szocialista korszakban történt. A kor és a rendszer vallásellenességének, valamint a nemzetietnikai törekvéseket háttérbe szorító internacionalista szemléletmódjának megfelelően a kommunista hatalomátvétel elfojtotta a zsidó identitás nemzeti-szekuláris újjáteremtésének lehetőségét. A represszió, és ezzel egyidejűleg a teljes beolvadás alakította a magyar zsidóság azonosságtudatát[99] a szocialista korszakban. Kovács András

[98] Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" *Medvetánc*, 1986. 4. sz. 1987. 1. sz. 129–145. o.

[99] Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás – zsidó identitás történetek.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 311 o.

6. KÉP | Ortodox zsidó a makói temetőben, 1999 (Németh György felvétele)

elemzései szerint az 1935–1950 között született generációk tagjai, „különösen, ha felfelé irányuló mobilitási pályát jártak be – minden egyéb korosztálynál messzebb jutottak a zsidó identitás elutasításának útján".[100] A zsidó identitás nagyfokú kiüresedése mellett megjelent annak tartalmas újradefiniálási igénye is, különösen az 1970 körül születettek körében. Ez az úgynevezett rekonstrukciós folyamat már a nyolcvanas évek végén megindult a fiatal generációnál, a kommunista rendszer bukása után pedig még inkább felgyorsult. A változások idején rendszerint erősödik az igény az etnikai, vallási identitás iránt, másfelől megjelent, megerősödött a multikulturalizmus, harmadrészt az identitáskeresés/-teremtés fontos eleme volt a korábbi stigmatizált identitástól történő megszabadulás igénye is. Sokan gondolták úgy, hogy csak akkor tekintik önmagukat zsidónak, ha antiszemitizmussal találkoznak. Ebben az alapvetően védekező esetben kívülről definiálják a többség és a kisebbség közötti határvonalakat. Ez a fiatal, új identitást keresők számára elfogadhatatlan. Többségük nem negatív, hanem pozitív öndefiníciót keres zsidósága számára, amit nyíltan vállal, s ez a nyílt vállalás is az identitáskeresés része.

[100] Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 37. o.

Lényeges változás tehát, hogy az új identitásstratégiát keresők többsége már nem áll asszimilációs kényszer alatt, megváltoztak a körülmények. Ennek az is a következménye, hogy a „magyarországi zsidók körében egy viszonylag jelentős csoport a belátható jövőben is fenn fog tartani egy önmagát a zsidó hagyománnyal kifejezésre juttató identitást".[101] Ami segítheti azt, hogy Magyarországon a zsidóság, mint egyfajta társadalmi kisebbség fennmaradjon. Napjainkban már nem a vallásosság megerősödését jelenti automatikusan a hagyományokhoz történő visszatérés vagy azoknak az újraértelmezése, inkább az etnikus közösségtudatot erősíti.

A MAGYARORSZÁGI ROMÁK

A cigányság a magyar társadalom legnagyobb létszámú etnikai csoportjává vált az elmúlt évtizedekben. 1990-ben anyanyelv szerint a cigányság létszáma 48 072, nemzetiség szerint pedig 142 683 fő volt. A népszámlálási adatok mellett léteznek különböző felmérések és becslések, amelyek többnyire azt tekintik cigánynak, „akit a nem cigány közösség tagjai származása, a hagyományokhoz és a tradíciókhoz való ragaszkodása és nem utolsósorban életmódja alapján cigánynak tekintenek..."[102] Vitathatósága ellenére az 1971-es, 1993-as és 2003-as Kemény István által vezetett felvételek során is lényegében ezt a definíciót használták.

A cigány népesség száma az 1971-es felmérés adatai szerint 320 ezer fő, az 1993-as szerint 468 ezer fő, a 2003-as vizsgálat pedig 570–600 ezer fő volt. Utóbbi szerint a magyarországi roma népesség az ország lélekszámának megközelítőleg 5 százalékát jelenti.[103] Zárójelben meg kell jegyezni, hogy a KSH 1993-as reprezentatív összeírása 394 000 főben adta meg a magyarországi cigányok lélekszámát. A 2011-es népszámlálás szerint nemzetiségiként közel 309 000-en vallották magukat a cigánysághoz tartozónak. A létszám meghatározásánál nem hagyható figyelmen kívül, hogy az anyanyelvi, nemzetiségi kötődés bevallását a szubjektív elemek és a napi politika egyaránt befolyásol(hat)ják. Vagyis ha a magyar társadalomban erősödnek a cigánysággal szembeni előítéletek, akkor feltételezhetően kevesebben vállalják kötődéseiket.

A cigánysághoz tartozók több mint négyötöde magyar anyanyelvűnek vallotta

[101] Kovács 2002, 38. o.

[102] Mészáros Árpád – Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 1996. 11. sz. 908–999. o.

[103] Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete In *Beszámoló*... Budapest, 1976, 7–67. o. ; Havas Gábor – Kemény István: Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, TÁRKI, 352–380. o.; Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003.* Budapest, 2004, Gondolat Kiadó – MTA ENKI.

magát a hetvenes években éppúgy, mint a kilencvenes évtized közepén. 1984 és 1987 között – tanácsi becslések szerint – Magyarország több mint 3000 településéből 1748-ban éltek cigányok. A kilencvenes évek elején a magyarországi cigányság közel egynegyede (22 százaléka) Borsod megyében, valamivel kevesebb mint egyötöde (18 százaléka) pedig Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében élt, elsősorban községi lakosként. Baranya megyében egyes kedvezőtlen adottságú, az aprófalvak kategóriájába tartozó településeken nőtt meg jelentősen a cigányság aránya. Alsószentmártonban például a község népességének 93 százaléka, Gilgánfalván 49 százaléka, Kistamásiban 50 százaléka volt cigány már 1993-ban. Az azóta eltelt évtizedek során itt és az ország északi, északkeleti területein tovább emelkedett az etnikailag homogenizálódó települések száma.

A Kemény István-féle kutatások a városokban élő cigányság számának növekedését is kimutatták, ám ennek értékelésekor figyelembe kell venni, hogy a várossá nyilvánítások következtében nagyon sok cigány úgy lett városlakó, hogy nem költözött el. 1993-ban mintegy 44 000 cigány lakott Budapesten, számuk 2003-ra 60 000 főre emelkedett. A 2003-as felvétel adatai szerint a cigány népesség 49,7 százaléka városlakó, ami hozzávetőlegesen 282 000 főt jelent. Ugyanakkor a cigányok 40 százaléka 1000 főnél kisebb lélekszámú községekben él, a teljes népesség esetében ez az arány csak 17 százalék. Ugyancsak a cigányság „települési sajátossága" a teljes vagy részleges térbeli elkülönülés.

1993 és 2003 között a magyarországi cigányság földrajzi elhelyezkedése is sokat változott. Erősen növekedett számuk és arányuk az ország északi, északkeleti megyéiben és a Dunántúl nyugati megyéiben is. Számuk növekedett, ellenben arányuk csökkent a teljes cigány népességen belül a keleti megyékben, Budapesten és környékén és a Dél-Dunántúlon. 1971-ben a magyarországi cigányság egyötöde élt Borsodban, Hevesben és Nógrádban, 2003-ban már közel egyharmaduk.

Demográfiai jellemzőit tekintve a cigány népesség száma – ellentétben az ország népességének egészével – folyamatosan növekedett, bár ez mérséklődő ütemet mutatott az ezredforduló idején. 1993-ban 13 000 cigány gyermek született, 2003-ban 15 000. A cigánycsaládok gyermekszáma magasabb, de a halálozások száma és aránya sokkal magasabb, mint a többségi társadalomban. Mindez azt eredményezi, hogy a 15 évesnél fiatalabbak aránya kétszer akkora, mint a teljes népességben, a 60 éves és ennél idősebbek aránya a teljes népességben ötszöröse a cigányságénak, 20,2 illetve 3,9 százalék. Korösszetételét tekintve a cigányság fiatalabb, átlagéletkora alacsonyabb, mint az ország lakosságáé. A családi állapottal kapcsolatos adatok azt mutatják, hogy a cigányok fiatalabb korban kötik meg az első házasságukat, de a soha meg nem házasodók csoportja nem alacsonyabb, mint a társadalom egészében. Jelentős különbség van a törvényes és a tényleges családi állapot szerint, 2003-ban a

roma férfiak 46 százaléka volt nőtlen a törvényes állapot szerint, a tényleges családi helyzetét tekintve viszont csak 34 százalékuk. Kemény István kutatási eredményei szerint 1993 és 2003 között annak ellenére is mérséklődött a cigány családok gyermekvállalási hajlandósága, hogy a „családok természetesen figyelembe veszik a családi pótlékot a gyermekvállalásnál".[104] Utalt arra is, hogy a cigány és nem cigány szegény családokban megjelent a családi túlélést segítő gyermekvállalás stratégiája is.

A cigány háztartások átlagos létszáma magasabb volt az ezredfordulón, mint az országos átlag. A 2001-es népszámlálás szerint országosan 100 háztartásra 257 fő jutott, a cigány háztartásokban 2003-ban ez a mutató 464 volt, gyakori a több családból álló háztartás és alig 5 százalékos az egyszemélyesek részesedése.

A cigány etnikumhoz tartozók a népesség egészének átlagánál hátrányosabb helyzetben vannak. Ennek okai: az iskolázottság hiányosságai, a szakképzetlenek magas aránya, az állandó munkahellyel rendelkezők alacsony száma. Az 1989–1990-es rendszerváltás alapvetően átrendezte a foglalkoztatottságot, a cigányság (is) az átalakulás vesztesei közé tartozott, tömegesen veszítették el korábbi, rendszerint alacsony presztízsű és rosszul fizetett munkájukat. A foglalkoztatott cigányok száma 1985-ben 125 ezer, 1989-ben 109 ezer, 1993 végén 56 ezer volt. 1994-ben a 15-59 év közötti cigány férfiak 31 százaléka, a 15-54 éves nők 18 százaléka volt foglalkoztatott. 1993 és 2001 között nem csökkent a cigányok munkanélkülisége sem. A Kemény-féle 2003-as felmérés szerint a 15–74-éves cigány népességnek a 21 százaléka volt foglalkoztatott, a nyugdíjasok aránya 17 százalék volt, a gyesen, gyeden lévő nőké 30 százalék volt. A munkanélküli segély, jövedelempótló támogatás vagy szociális segély a cigányok 17 százalékának volt elsődleges bevételi forrása. 2003-ban a valamilyen munkát végző cigányok 71 százalékának volt rendszeres, egész éven át tartó kereseti lehetősége, 19 százaléknak néhány hónapnyi, 10 százaléknak pedig csak alkalmi munkája volt. A munkával rendelkezők 70 százaléka segéd- vagy betanított munkásként dolgozik, a főállásban foglalkoztatottak havi keresete átlagosan 61 ezer forint volt.

1994-ben a szellemi foglalkozásúak aránya a cigány népességen belül alig haladta meg az 1 százalékot, miközben az ország teljes népességének már egyharmada élt valamilyen szellemi munkából 1990-ben. A fizikai foglalkozásúak között pedig igen alacsony (7-8 százalék) a szakmunkások aránya. A munkanélküliek aránya 1990-ben az országos átlag ötszöröse, 1993-ban pedig kétszerese volt körükben. Amíg a kilencvenes évek elején az ország háztartásainak 9 százaléka volt kereső nélküli, a cigány háztartások esetében az arány 28 százalék, azaz hozzávetőlegesen minden harmadik-negyedik cigánycsalád nem rendelkezett munkajövedelemmel. Ezek a családok a szociális segélyekből, családi pótlékból, jövedelempótló támogatásból és feketemun-

[104] Kemény et al. 2004, 25. o.

kából tartották fenn magukat. A cigánycsaládokban hagyományosan magas az átlagos gyermekszám, részben emiatt az 1 főre jutó jövedelem átlaga is jóval az országos átlag alatt marad. Mindezek következtében a Kemény István vezetésével 1993-ban végrehajtott szociológiai felmérés azt mutatta ki, hogy a Magyarországon élő cigányság kétharmada a szegénységi küszöb alatt élt, ezt a 2003-as elemzés eredményei is megerősítették, hiszen az átlagos cigány háztartásokban az egy főre jutó havi jövedelem a teljes népességre vetített 60 ezer forintos átlagnak az egynegyedét sem érte el. Országosan a legalsó jövedelmi csoportba tartozók egy főre jutó jövedelme 19 200 forint volt, a cigány háztartások 56 százalékában még ezt a szintet sem érte el a jövedelem. „A cigány háztartások 18 százaléka a jövedelméből szűkösen meg tud élni, de nagyobb megtakarításokra vagy befektetésekre nem képes. A cigány háztartások 82 százalékának jövedelme nem éri el a KSH által számított létminimumot és alapvető szükségleteit is csak részben tudja kielégíteni. A cigány háztartások 56 százaléka a lakosság alsó jövedelmi tizedéhez tartozik és még táplálkozni sem tud kielégítően."[105]

A 2011-es népszámlálás adatai szerint a helyzet nem javult, nagyon lényeges különbségek vannak a cigány és a nem cigány nemzetiségűek társadalmi rétegek szerinti összetételében. Elenyésző a vezetők, az értelmiségiek és a hivatalnokok hányada a cigányoknál: a 15–74 éveseknek mindössze az 1 százaléka tartozik ebbe a csoportba. Viszont a szakképzetlen munkások aránya messze a lakossági átlagot meghaladó: a férfiak 27, a nők 22 százaléka sorolható ide. Nagyon magas a munkaerőpiacról kiszakadók hányada is a cigányoknál: több mint egynegyedük tartósan munka nélkül van, illetve olyan (már nem tanuló) fiatal, akinek még nem volt állása. A nőknél magas azon egyéb inaktívak, eltartottak aránya is, akik még soha semmilyen formában nem szereztek tapasztalatokat a munkaerőpiacon.

Az iskolázottság, ami a leszakadó, marginalizálódó, gettósodó cigányság számára a helyzet megváltoztatásának a kulcsa lehetne, nem javult érdemben a rendszerváltás után, sőt a gyorsuló elszegényedés miatt az iskoláztatás költségei vállalhatatlanok lettek sokak számára. A 2003-as szociológiai felvétel azt mutatta, hogy a cigány gyerekek életkorban késve, 15-16 éves korban, egyötödük pedig 17 évesen fejezi be az általános iskolát, minden negyedik gyerek pedig nem fejezte be az általános iskolát. Ugyancsak alacsony, 2–5 százalék volt a kilencvenes években és a kétezres évek elején a megfelelő korcsoportokon belül a befejezett középiskolai végzettségűek, érettségizettek aránya. A középiskolai képzés költségeit csak a szegénységi küszöb felett élő, stabil jövedelemmel rendelkező családok tudják biztosítani, az ő arányuké legfeljebb 15–20 százalékra tehető. Vagyis az iskoláztatás különbségei is erősítik a szegregálódást, a leszakadást. A cigány gyerekeknek az általános iskolát el nem végző egyötöde, gya-

105 Kemény et al. 2004, 135. o.

7. KÉP | Garabonci cigánytelep, 2005 (MTI-fotó)

korlatilag automatikusan tartósan munkanélküli lesz és a legszegényebbek közé kerül, de az általános iskolát befejező, de tovább nem tanulók 60-70 százaléka is nagy valószínűséggel a munkanélküliek közé kerül és a szegénység határozza meg az életét.

A magyarországi cigányságon belül is kialakult egy vékony és az elmúlt 20 év során sem nagyon bővülő „elitréteg". Ezt a csoportot a cigányság politikai képviselői, vezető értelmiségiek, a „hagyományos foglalkozások" gyakorlói – zenészek, népés iparművészek, vásározó kereskedők - és vállalkozók alkotják.

Amíg 1971-ben még a magyarországi cigányoknak több mint a kétharmada élt elkülönülő telepeken, addig 1993-ban 13 százalékuk (60 ezer fő), 2003-ban pedig 6 százalékuk (36 ezer fő.). Egy kilencvenes évek végén készült kormányzati felmérés 100 ezerre tette a telepeken élők számát. Megfigyelhető, hogy a rendszerváltás után új telepek jöttek létre, illetve a településeken belül gyorsult fel a szegregálódás, aminek következtében etnikailag homogén, gettósodó települések, településrészek alakultak ki. Főként a borsodi és a baranyai aprófalvas térségekben vált előrehaladottá a népességcserélődés folyamata, ami etnikailag egynemű lakosság kialakulását eredményezte. „Cigányok oda tudnak beköltözni, ahonnan a nem cigányok elköltöznek, vagyis a települések hanyatló, leromló részeibe. Az elköltözés azután erősödik a cigá-

nyok beköltözésének hatására és a leromlás erősödik az elköltözések hatására."[106] Jól mutatja ezt többek között Ózd esete, ahol az elmúlt 2-3 évtized során az egykor magas presztízsű, jó állapotban lévő vagy kevéssé elhanyagolt munkáskolóniák – Hétes, Kiserdőalja, Újtelep – népessége részben vagy teljesen kicserélődött és etnikailag, jövedelmileg gettósodó településrésszé vált.

Az ilyen népességmozgásoknak és az ismétlődő, cigánytelep-felszámolási törekvéseknek is szerepe volt abban, hogy számszerűen javultak a cigányság lakásviszonyai. 1993-ban a lakások egyharmada volt egyszobás, 2003-ban 28 százaléka, a kétszobás lakások aránya 10 év alatt lényegében változatlan (43-42 százalék) maradt, a háromszobásoké viszont 40-ről 47 százalékra emelkedett. Az ezredfordulón a lakások közel négyötöde tégla- vagy beton falazatú volt, a vertfalú vályogépületek aránya egyötöd volt. 1993-ban és 2003-ban egyaránt a lakások 98 százalékban volt villany, vezetékes víz 65, illetve 72 százalékukban volt elérhető, WC a lakások 49–51 százalékában, fürdőszoba pedig 48–57 százalékában fordult elő. A laksűrűség, összhangban a lélekszám emelkedésével, növekedett. 1993-ban a cigány népességben az egy szobára jutó személyek száma 2,27, 2003-ban 2,4 volt. A kis alapterületű lakásokban az egy főre jutó alapterület 36 százalék esetében kevesebb volt, mint 10 négyzetméter. Az életkörülmények alakulását a jövedelmi helyzet határozta meg, így annak ismeretében, hogy a cigányság jelentős része napjainkban a mélyszegénységben élők közé tartozik, az élet minősége is sokkal alacsonyabb a többségi társadalom átlagánál.

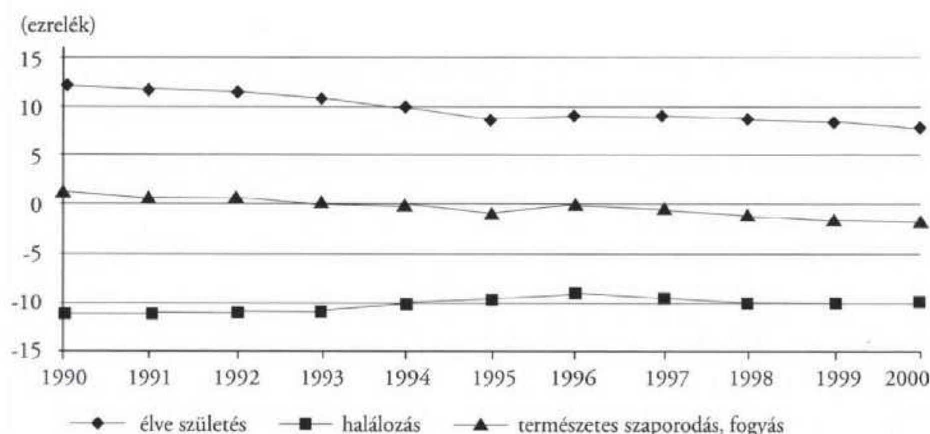
KISEBBSÉGI MAGYAR TÁRSADALMAK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A 20. századi történelem fordulatainak következtében a magyarság jelentős csoportjai kerültek a történelmi Magyarország utódállamaiba. Számukra az 1989–1990-es kelet-európai rendszerváltások többnyire alapvetően pozitív változásokat hoztak, hiszen a demokratikussá váló viszonyok között a magyar kisebbségek megszervezhették politikai és kulturális érdek-képviseleteiket, kevésbé korlátozták anyanyelvi oktatás lehetőségeiket, javult az anyaországgal történő kapcsolattartás is. Mindez korántsem volt zökkenőmentes folyamat, hiszen a hamis történelmi reflexek szinte mindenhol életre hívták azokat a szélsőséges politikai erőket, amelyek ideológiájukat a szélsőséges, kirekesztő nacionalista gondolkodásra alapozzák.

A rendelkezésre álló adatok szerint a Kárpát-medencében a jelenlegi országhatárokon kívül napjainkban mintegy 2,1-2,2 millió fő a magyar kisebbség lélekszáma. Ebből Erdélyben a 2011-es népszámlálás adatai szerint 1,24 millió, Szlovákiában

[106] Kemény et al. 2004, 56. o.

458 ezer, 2012-ben a Vajdaságban 254 ezer, Kárpátalján pedig 141 ezer magyar élt. Mellettük kisebb 3-40 ezer fős diaszpórák élnek Horvátországban, Szlovéniában és Ausztria Burgenland tartományában. A kilencvenes években az addig sem kiemelkedően kedvező természetes és technikai népmozgalmi trendek egyértelműen negatív irányt vettek. A természetes szaporodás mérséklődött, a halálozás növekedett, a migrációs kényszer/kedv fokozódott, csakúgy, mint az asszimilálódás. Mindez a kisebbségben élő magyarság általános létszámcsökkenését eredményezte. Az etnikai identitás megőrzése szempontjából a határ menti, illetve a továbbra is magyar többségű települések, területek lakói vannak a legkedvezőbb helyzetben. Összességében azonban látható, hogy az 1989–1990-es átmenet óta a kisebbségi magyar társadalmak demográfiai viszonyai jelentősen romlottak. Miután ebben a folyamatban meghatározó szerepet játszanak a természetes demográfiai tényezők, amelyeknek a megváltozására nem mutatkozik reális esély, jelentősen romlottak és romlanak a szomszédos országokban élő magyar kisebbségek tartós megmaradási esélyei.

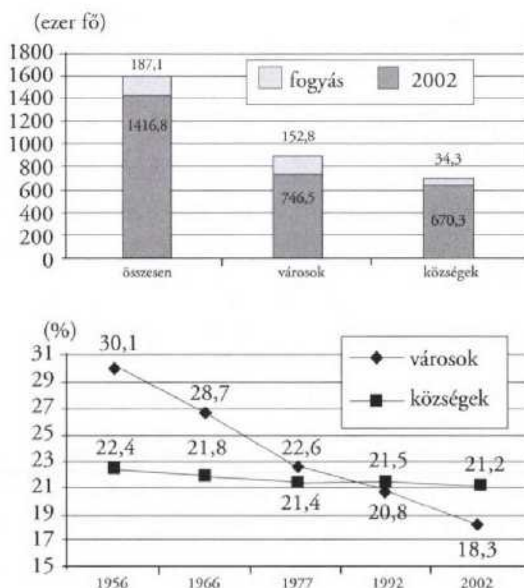
13. ÁBRA | A szlovákiai magyar népesség változása 1990 és 2000 között

Forrás | *Közép-európai népszámlálások az ezredfordulón.* Budapest, 2003, Teleki Intézet.

A szomszédos országokban élő magyarság[107] területi elhelyezkedése és településszerkezeti megoszlása folyamatosan változott és régiónként jelentős eltéréseket mutat. Az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeken élő magyarok aránya a Vajdaságban és Erdélyben a legmagasabb. S ugyancsak az erdélyi magyarok között a legna-

[107] A kérdéskört részletesen áttekinti Bárdi Nándor et al.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008, MTA ENKI – Gondolat Kiadó.

gyobb a 100 ezer főnél nagyobb városokban élők aránya is. Ezzel ellentétesen a rossz infrastruktúrájú, elöregedő társadalmú, 1000 főnél kisebb létszámú falvakban, a legmagasabb arányban a muravidéki, horvátországi, őrvidéki és szlovákiai magyarok élnek. Ebből az is következik, hogy az erdélyi és a vajdasági magyarok a legurbanizáltabbak, de a korábbi évek asszimilációs politikájának következtében a magyar kisebbség fokozatosan háttérbe szorult a szomszédos országok városaiban. Ez azokban a városokban – Marosvásárhely, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmárnémeti – a legszembetűnőbb, ahol a legnagyobb létszámú magyar kisebbségek él(t)nek.

14. ÁBRA | A romániai magyarság lélekszámváltozása

Forrás | *Közép-európai népszámlálások az ezredfordulón.* Budapest, 2003, Teleki Intézet.

A magyar kisebbségek népesedési helyzetét az asszimilációs nyomás, a migrációs kényszer mellett alapvetően a természetes népmozgalmi tényezők (születés, halálozás) határozzák meg. Bár ilyen összegző magyar kisebbségi statisztika nem áll rendelkezésre, általános trendként a természetes szaporodás mérséklődése és a halálozás enyhe emelkedése, stagnálása jellemző. A kilencvenes évek elején már csak Dél-Szlovákiában és Kárpátalján haladta meg az ott élő magyarok élve születési arányszáma a halálozási mutatót, máshol ez nem így volt. Az ezredfordulót követően gyakorlatilag

valamennyi kisebbségi magyar társadalom természetes fogyásnak indult.[108] Ebből következően az elmúlt évtizedekben a kisebbségi magyarságra is a természetes fogyás volt jellemző, aminek üteme közel azonos volt az anyaországiéval. A legrosszabb a helyzet Erdélyben, ahol a természetes szaporodás a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján ment át természetes fogyásba, az egyetlen pozitív tény ebben csak a székelyföldi magyar népesség az erdélyi átlagánál kedvezőbb természetes szaporodási mutatója volt. Szlovákiában az alacsony és mérséklődő termékenységi szinthez erősödő elöregedés társul, ami hosszú távon rontja a demográfiai kilátásokat. Ugyancsak kedvezőtlenre fordultak a vajdasági magyarok demográfiai folyamatai, ahol a kilencvenes évek menekülthulláma a fiatal generációkat érzékenyen érintette. Kárpátalján az elvándorlás/áttelepülés mellett a kilencvenes években jelentősen emelkedett a halandóság és csökkent a születések száma. Mindegyik kisebbségi magyar társadalomra nőtöbblet jellemző, ami Kárpátalján a legmagasabb (100 nőre 85 férfi) és Szlovákiában, valamint Erdélyben a legalacsonyabb (93-94). Az egyetlen kivétel az erdélyi Hargita megye, ahol a nemek egyensúlyban voltak.

A korösszetétel tendenciái sem igazán kedvezőek, főként az alacsony természetes reprodukció, a fiatalok elvándorlása, és természetes vagy szorgalmazott asszimiláció miatt. A gyermekkorúak (14 éven aluliak) aránya az erdélyi és szlovákiai magyarok körében 19-20 százalék volt, ezzel szemben a Muravidéken, Horvátországban igen alacsony, 10 százalék körüli volt. A magyar nemzetiségű idősekre éppen ennek az ellenkezője volt érvényes, vagyis itt volt a legmagasabb. A korstruktúra az erdélyi magyarok körében volt a leginkább kiegyensúlyozott.

A családszerkezettel kapcsolatos adatok azt mutatják, hogy a halálozás és válás miatt kialakult csonka családok aránya a szlovákiai és az erdélyi magyarok esetében volt a legalacsonyabb (12,7, 13 százalék). Viszont valamennyi magyar kisebbségre jellemző az eltartott gyermek nélküli családok magas – 32–43 százalék közötti – aránya. Az utóbbi években folyamatosan emelkedett az etnikailag vegyes házasságok aránya, ami egyértelműen a természetes asszimilálódás erőteljesebbé válására utal.

A kisebbségben élő magyaroknak közel a fele aktív kereső volt a rendszerváltás évtizedében, 44–49 százalék között mozgott ez az mutató. A foglalkozási átrétegződés lényegében hasonló volt, az államszocialista korszak végére a mezőgazdasági keresők aránya jelentősen csökkent, az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatottak aránya emelkedett, de ebben régiónként viszonylag jelentős eltérések voltak. A ki-

[108] A kérdéshez lásd többek között: Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében.* Kolozsvár, 2012, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet; Gyurgyik László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években.* Pozsony, 2006, Kalligram; Gyurgyík László: Egy csökkenés anatómiája. *Kommentár,* 2012. 3. sz. http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/egy_csokkenes_anatomiaja. Utolsó letöltés: 2014. 07.31.

lencvenes években például még továbbra is az átlagnál magasabb volt a mezőgazdasági keresők aránya a Vajdaságban, Horvátországban, Dél-Szlovákiában. Az ipari foglalkoztatottak aránya Erdélyben volt a legmagasabb, az összes magyar aktív kereső 52,7 százaléka tartozott ide, míg a mezőgazdaságban csak 16,2 százalékuk dolgozott. A szolgáltató szektor jelentősége a foglalkoztatásban minden régióban mérsékelt volt. S demográfiai, oktatáspolitikai okok miatt igen alacsony a magyarok szerepe/aránya a tudományban, a kutatásban és az oktatásban. Ennek nyilvánvalóan az utódállamok anyanyelvi oktatást korlátozó politikai gyakorlatának meghatározó szerepe volt. Jól mutatja ezt, hogy a 24 éves és idősebb korú kisebbségi magyarságban rendszerint a fele a felsőfokú végzettségűek aránya a befogadó/többségi ország/nemzet mutatójához képest. Erdélyben és Szlovákiában 4,7 százalék, Vajdaságban 5,9 százalék. Nem javítja az esélyeket a magyar értelmiség elmúlt évtizedekben növekvő kivándorlása sem. Kedvező viszont, hogy a magyar kisebbségek aránya az iskolázatlanok és írástudatlanok között mindenhol jóval kisebb volt, mint a többségi társadalomban. Erdélyben például 2,4 százalék, a románoké 4,8 százalék volt. Kétségtelenül fontos fejlemény, hogy az 1989–1990 óta eltelt évek során jelentősen megerősödtek a kisebbségi magyar társadalmak elitjei. A korábban domináló elitszegmens, a kulturális elit, politikai és gazdasági elitcsoportokkal egészült ki.[109]

Az identitás megőrzésében, a kisebbségi magyarlét élhetőbbé tételében az európai közösséghez tartozás kétségtelenül új helyzetet és lehetőséget teremtett. Egyrészt az EU transznacionális szelleme és rendje fékezheti a többségi társadalmak magyar kisebbségekkel szembeni erőszakos asszimilációs törekvéseit, másrészt ennek az ellentettje is bekövetkezhet, vagyis, hogy a multikulturalizmus a többségi társadalmakban is erősítheti a nemzeti azonosságtudat megőrzésének törekvését, ami újabb és új típusú konfliktusokhoz vezethet. Ugyancsak kérdéses, miként egyeztethető össze zökkenőmentesen a többségi és kisebbségi társadalmak nemzeti identitásának megőrzésére irányuló természetes törekvés az európaizáció folyamatával, hatásaival.

[109] A kérdéshez lásd Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában: Magyarországi elitek és kisebbségi magyar elitek.* Budapest, 2011, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum Kiadó.

VI. TÁRSADALMI RÉTEGZŐDÉS – MOBILITÁS ÉS TÁRSADALOMSZERKEZET

A KÉSŐ KÁDÁR-KOR MAGYAR TÁRSADALMÁNAK SAJÁTOSSÁGAI[110]

Magyarországot a hetvenes-nyolcvanas években a kelet-európai országok között – kicsit ironikusan – a legvidámabb barakkként emlegették, s ennek a megállapításnak volt is némi igazságtartalma, hiszen a gazdaságban és a mindennapi életben talán valóban Magyarországon volt a legenyhébb, a legelviselhetőbb a kommunista párt ideológiai és politikai felügyelete. Mindez természetesen nem valamiféle nagylelkű politikai belátásból fakadt, hanem 1956 emlékéből és a rendszer működőképességének fenntartásához fűződő elemi, haszonelvű hatalmi érdekből. Mindennek ismeretében válik érthetővé, hogy miért próbálkoztak 1968-tól a tervgazdaság részleges piacosításával, majd a (terv)gazdaság válságának elmélyülésével párhuzamosan miért engedélyezték már a nyolcvanas évek elején a kisméretű társas magánvállalkozások létrehozását.

A nyolcvanas évek elejére alakult ki a klasszikus Kádár-korszak társadalmi szerkezete. A társadalom újrarétegződésében egyre jelentősebb mértékben érvényesült a duális (az államilag ellenőrzött, valamint a részben legális, részben illegális[111] magán-) gazdaság szerepe, a jövedelmi különbségek folyamatosan és gyorsuló mértékben növekedtek, megkezdődött az (elő-) vállalkozói réteg szerveződése, meghatározó mértékűvé vált a rejtett gazdaság szerepe a társadalmi csoportok átrendeződésében.[112] Ekkorra már markánsan érzékelhetővé váltak a hatvanas évek végétől kezdődően végbement változások hatásai. Ezeknek lényeges eleme volt, hogy a kialakult keretekhez, feltételekhez alkalmazkodva előbb a mezőgazdasághoz kötődve, majd az ipa-

[110] Részletesen lásd Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

[111] A nyolcvanas évek második felében elképesztő méreteket öltött az illegális kereskedelem, a magyar bevásárlóturizmus, elsősorban Ausztria irányába, schillingmilliárdok vándoroltak az osztrák kereskedőkhöz, különösen 1988–1989-ben. Csak 1989-ben 51 500 személyautó került be Magyarországra magánimport formájában. Szintén fénykorukat élték a KGST-piacok, ahol milliárdos nagyságrendben cseréltek gazdát a különböző (csempész-) áruk. Mindez igen komoly mértékű, adózatlan jövedelmet jelentett a benne részt vevők számára.

[112] Lásd Árvay János – Vértes András: *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980–1992.* Budapest, 1993, GKI.

ri és szolgáltatótevékenységhez kapcsolódva (is) széles körűvé vált a második gazdaság. A nyolcvanas évektől pedig a legális kisvállalkozási formákban való részvétel vált fokozatosan egyre fontosabb struktúraképző tényezővé. Ezt támasztják alá a nyolcvanas évek első felében készült különböző közvélemény-kutatások és szociológiai felmérések, melyek szerint a magyar társadalom négyötöde hasznosnak tartotta a kisvállalkozásokat, és a háztartások háromnegyede részesedett valamilyen formában a második gazdaságban megtermelt jövedelmekből. Ez arra is utal, hogy a politikai tőke birtoklásának jelentősége a társadalmi rétegződés szempontjából a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától egyre jelentéktelenebbé vált, tulajdonképpen csak a kiemelt vezetői posztokon és szűkülő nómenklatúra-pozíciókban maradt az alkalmazás – egyre inkább formális – feltétele a kommunista párttagság.

A hetvenes-nyolcvanas években a társadalmi szerkezet változásai közül meg kell említeni a kvázi „középrétegesedést" – más kifejezéssel élve a „polgárjogok nélküli polgárosodást" –, a vagyon és jövedelem szerinti differenciálódást, s a magyar társadalom mobilitási szempontból történő lassú bezáródását. A mobilitási viszonyok záródása egyrészt a tömeges társadalmi helyzetváltoztatások megszűnését, másrészt pedig azt jelentette, hogy erősödött a különböző társadalmi csoportok önreprodukciós készsége, aminek éppúgy részét képezte az ötvenes években vezetővé, szellemi foglalkozásúvá váltak leszármazottainak értelmiségivé válása, mint a fizikai/városi munkásság erősödő pozícióátörökítése saját gyermekeikre. A nyolcvanas években a 30 éves és fiatalabb szakmunkás-generációkon belül erőteljes differenciálódás kezdődött. Kisebbik hányaduknak javultak az esélyei a korábbinál kedvezőbb társadalmi pozíció elérésére, míg a többség „még a szülők társadalmi pozíciójának megtartására is képtelen és a hátrányosabb helyzetű rétegekbe" csúszott le, vagyis betanított, segéd- vagy alkalmi munkásokká váltak.[113]

A korszak jellegzetessége a gondolkodásmódok és magatartásformák megkettőződése, aminek minden bizonnyal szintén jelentős hatása volt a társadalom szerkezetében végbement változásokra is. A hatvanas évek végétől a magyar munkavállalók – ipari munkások, földművesek – jelentős része kettős elv jegyében szervezte az életét. Reggel hattól délután kettőig irányított munkás volt egy gyárban vagy termelőszövetkezeti alkalmazottként dolgozott, délután kettőtől este hatig pedig vállalkozóként próbált boldogulni és többletjövedelemre szert tenni. Ettől az időszaktól kezdődően komolyan befolyásolta a magyar társadalom szerkezetét a gazdasági mentalitás átalakulása, az individualizáció, az autonómia igénye, az életmód átalakulása, a polgárit szimuláló formák terjedése. A vállalkozó hajlam, a kockázatvállalási készség növeke-

[113] Bukodi Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb társadalmi jellemzői. *Statisztikai Szemle,* 1995. 4. sz. 324–339. o.

dését ugyanakkor a nyolcvanas évek társadalmi változásainak irányát is mutatta a piaci szereplők gyorsuló térnyerése a magyar gazdaságban és társadalomban. 1982 és 1988 között a kisiparosok száma egyharmadával nőtt, a kiskereskedőké duplájára emelkedett, a különböző vállalkozási formákban részt vevőkkel együtt a magánszférában dolgozók száma – ugyanebben az időszakban hasonló dinamikával gyarapodott – 1988 végére meghaladta a félmillió főt, vagyis már a politikai rendszerváltás kibontakozása előtt az aktív keresők egynyolcada a magánszektorban dolgozott.

Új jelenség volt a kisvállalkozói réteg kialakulása és a kisiparos, kiskereskedői csoportok létszámának dinamikus bővülése. A mobilitásvizsgálatok szerint a kisvállalkozói réteg legfontosabb rekrutációs bázisa a szakmunkásság volt, ami egyben azt is jelenti, hogy nem a történeti kispolgárság született újjá, hanem egy részben új kisvállalkozói réteg alakult ki. A kisiparosok esetében már valamivel jelentősebb volt az ipar átörökítése.[114]

A falvakban élők esetében a kilencvenes évek történései azonban csak részben igazolták azt a nyolcvanas években elfogadott megközelítést, hogy a háztáji gazdálkodás megerősödése megteremtette egy „vállalkozó, törpebirtokos réteg" kialakulásának lehetőségét a falusi társadalomban. A magángazdálkodók létszámának növekedése jelentősen elmaradt a várakozásoktól, a földek és a művelésükhöz szükséges eszközök új típusú társas vállalkozások tulajdonába kerültek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján.

A társadalomban és a közgondolkozásban bekövetkezett átrendeződések jól nyomon követhetők a presztízsvizsgálatok[115] segítségével. Az egyes társadalmi pozíciók, foglalkozások megítélésében már 1983-ban is a foglalkozással járó kereseti lehetőség, a feladat ellátásához szükséges tudás, a hatalom és a társadalmi hasznosság voltak mérvadók. Rangsoruk 1988-ig csak kismértékben változott. A nyolcvanas években folyamatosan erősödött a tudás, az önállóság és a pénz társadalmi értéke. A vizsgálat tanúsága szerint azoknak a tevékenységeknek az elismertsége növekedett, amelyek ellátása során az előbb említett tényezőknek fontos szerep jutott. Többek között ide sorolható a körzeti orvos, az ügyvéd, a kisiparos, a kiskereskedő, az újságíró. A csökkenő értékű pozíciók közé került a megyei párttitkár, a bányász, a rendőr, a katonatiszt, a tanár vagy a gyári segédmunkás.

Ez a – lényegét tekintve – gazdaságra korlátozódó polgárosodás kezdetének és kibontakozásának időszaka. A magyar társadalomban és gazdaságban tehát már a nyolcvanas évek elejétől olyan fontos átrendeződések, változások kezdődtek el, amelyek csak a kilencvenes évek első felében, a politikai átmenetet követően válhattak teljes körűvé.

[114] Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle,* 1995. 2. sz. 101–120. o.

[115] Harcsa István – Kulcsár Rózsa: *Társadalmi mobilitás és presztízs.* Budapest, 1986, KSH.

A RENDSZERVÁLTÁS STRUKTURÁLIS HATÁSAI

A kilencvenes évek közepén már tetten érhetők a rendszerváltás strukturális hatásai. Ez az évtized egy lassan posztindusztriálissá váló és – számos vonatkozásban – továbbra is korlátozott módon polgárosodó társadalomszerkezet kialakulásának a periódusa, amelynek első felében végbementek a meghatározó átrendeződési folyamatok, többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, magánosítása, a szocialista intézményrendszer lebontása.[116] A kilencvenes évek második felében már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi.

A politikai átmenet időszakában a kilencvenes évek elejétől alapvetően megváltozott a társadalom szerveződésének és irányításának rendje. A centralisztikus, autoriter berendezkedést a jogra, a szabadságra, a demokráciára és az autonómiára épülő társadalomszerveződés váltotta fel. Alapvetően átalakult Magyarország gazdasági szervezete. A kvázipiaci elemeket tartalmazó tervgazdaságot felváltotta a piacgazdaság rendszere. A gazdasági szerkezetváltást annak minden – társadalmi – következményével együtt egyfelől az egykori szocialista (nehéz)ipar kezdődő leépítése, másfelől az 1988. évi VI. – a gazdasági társaságok alapításáról szóló – törvény és az évtizedforduló „spontán" privatizációja gyorsította fel. A tulajdon-, jövedelmi és vagyoni viszonyok átrendeződésében, ahogyan Pitti Zoltán megfogalmazta, „az egészen eredeti tőkefelhalmozásban"[117] fontos szerepe volt a szabályok tisztázatlanságának, az államot megillető adóbevételek magánzsebekbe vándorlásának is. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy az országba beáramló tőke a saját logikája szerint működött, nemritkán ellentétesen a privatizációs szándékokkal és az „állami" szociális ellátási kötelezettségekkel.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi helyzetét, pozícióváltását? A rendszerváltás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy az 1989-et követő bő fél évtizedben a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódás folyamatában. Tovább növekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodóképesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden

[116] Részletesen lásd Kornai János: Négy jellegzetesség – a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben I–II. *Közgazdasági Szemle,* 1995. 12. sz. 1097–1117. o., 1996. 1. sz. 1–29. o.

[117] Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. *Társadalmi Szemle,* 1997. 8–9. sz. A folyamat természeténél fogva lehetetlen megbecsülni, hány milliárd forint adót nem fizettek be, vagy például az olajszőkítés néven elhíresült tranzakciók során hány tíz- vagy akár százmilliárdos nagyságrendű illegális jövedelem keletkezett, ami aztán a tőkefelhalmozásban fontos szerepet játszott.

bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a – jövedelemtermelésre alkalmas – tulajdon. A jövedelmi-vagyoni egyenlőtlenségek növekedése a kilencvenes évek során folyamatos és gyorsuló ütemű volt. Lényeges változás, hogy az első és a második gazdaságbeli pozíció igen gyakran egységesült. Vagy úgy, hogy az első gazdaságbeli munkahely megszűnt, vagy az egyes ember a második gazdaságbeli tevékenységét – változó sikerrel – egyéni/társas vállalkozássá fejlesztette. Kialakult egy igen nagy létszámú vállalkozói-kisvállalkozói réteg. „1997-ben minden tizedik magyar háztartásban volt vállalkozó. A rendszerváltást követően az aktív háztartások egynegyede próbálkozott meg a vállalkozással és 15 százalékuknál a kísérlet eredményesnek bizonyult."[118] Az egyéni és társas vállalkozók száma meghaladta az 1 millió főt, közülük minden harmadik olyan vállalkozásnak volt tagja, amely érdemi gazdasági tevékenységet nem folytatott, hanem elsősorban adóoptimalizálási okok miatt jött létre. Magas volt tehát a kényszervállalkozók száma, a jelenség okai részben a magyar társadalomban meglehetősen széles körben elfogadott adóelkerülő magatartásra, részben az önfoglalkoztatást megvalósító vállalkozások gyors elterjedésére, részben pedig a formálódó gazdasági lobbik gazdasági jogszabályok tartalmát befolyásoló metapolitikai tevékenységére vezethető vissza.

Már az 1992-ben végzett mobilitásvizsgálat adatai szerint jelentős különbségek alakultak ki a magánszektorban és az állami tulajdonú gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak iskolai végzettsége, szakképzettsége között. 1992 végén a magánszféra foglalkoztatta a magyarországi aktív keresők egyötödét. Közülük csak minden ötödiknek volt a nyolc általános iskola a legmagasabb iskolai végzettsége, míg az állami foglalkoztatottak közül minden harmadiknak. A magánszektor alkalmazottainak 70 százaléka rendelkezett szakmunkás-bizonyítvánnyal, illetve érettségivel, az állami szektorban ugyanez az arány 56 százalék volt. A magánszektor keresői között jóval kevesebben voltak az alacsony képzettségű családból származók, mint az állami szférában, az érettségizett és diplomás apák gyermekeinek aránya ugyanakkor a magánszektor keresői között rendre magasabb volt. „A magán- és a nem magánszektorbeli keresők megoszlása arra enged következtetni, hogy a magánszektor keresői között – szülői hátterüket tekintve – a kedvezőbb helyzetű rétegek valóban nagyobb arányt alkotnak. Következésképpen a privatizációs folyamatoknak azok a kedvezményezettjei, akiknél az előnyösebb társadalmi helyzet már az előző generációnál is tetten ér-

[118] Kovách Imre: Szempontok a posztszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Debrecen, 2002, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389–414. o.

hető."[119] A munkaerőpiacról kiszorulók többsége viszont az 1989 előtt – az építő- és nehézipari nagyvállalatoknál – tömegesen foglalkoztatott alacsony iskolázottságúak, illetve szakképzetlenek közül került ki.

Megváltozott a társadalom tagoltsága is. A középrétegek súlya egyes értelmezések szerint mérséklődött, elsősorban azért, mert a „középrétegek társadalmi státuszát a gazdasági vonatkozású tőkefajtákkal (vagyon, tulajdon) szemben inkább az elmúlt három évtizedben megszerzett tőketípusok, különösen a kulturális tőke biztosítják. A privatizáció nem juttatott a független középosztályi egzisztenciához szükséges vagyont a középrétegek nagyobb csoportjainak."[120] A kilencvenes években tehát egyfelől folytatódtak a már a rendszerváltás előtt kibontakozó társadalmi átrendeződések, amelyek egyik meghatározója a piachoz, a magánszektorhoz, a jövedelemtermelésre képes javak birtoklásához való viszony volt, másfelől a gazdasági szerkezetváltás és privatizáció következtében alapvetően megváltozott az egyes társadalmi rétegek helyzete és összetétele. Ebben az átalakulásban – a kilencvenes évek második felében – egyre markánsabbá vált a munkavégzés intellektualizálódása, ami az új kommunikációs és információtechnikai iparágak kibontakozásával is összefügg. S továbbra is fontos maradt a foglalkozási rétegződés szerepe a magyar társadalom tagoltságának alakulásában.[121] A munkaerőpiac átrendeződése szintén jelentős volt, általános és tartós trendnek bizonyult az aktív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan munkaerő-piaci változás, ami az 1989–1990-es rendszerváltás következményének tekinthető. 1993 végére a munkanélküliek száma megközelítette a 700 000 főt, ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy minden ötödik aktív kereső munkanélkülivé vált a kilencvenes évek elején.[122] Ebben az időszakban folyamatosan növekedett a gazdaságilag inaktív háztartások száma, a nyugdíjasok és az eltartottak aránya.

Az átalakulás következtében az elit terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált. A politikai elit hatalma jogi és politikai korlátok közé került, ebben a csoportban igen nagymértékű elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak" tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növe-

[119] Bukodi 1995, 336. o.

[120] Kovách 2002, 395. o.

[121] Róbert Péter: Osztály és párt Magyarországon három választás után. *Politikatudományi Szemle,* 1999. 1. sz. 67–97. o.

[122] Kolosi Tamás – Tóth István György: *A rendszerváltás társadalma.* Budapest, 2000, MTA; Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta – a rendszerváltás társadalomszerkezete.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó; Kolosi Tamás – Keller Tamás: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, 2010, TÁRKI, 105–138. o.

kedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti parasztság nem teremtődött újra. A proletarizálódó/marginalizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú elemét alkották a kilencvenes évek magyar társadalmának. Általános jelenségnek tűnik, hogy a kilencvenes évtized végére a különböző társadalmi csoportok mobilitási szempontból zártabbá váltak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel. „A rendszerváltás lényegi periódushatása következtében a kilencvenes évek első felében Magyarországon jelentős foglalkozási turbulenciát figyelhettünk meg. Ezt egyfelől belső folyamatok, politikai szándéktól vezérelt gazdasági folyamatok (pl. privatizáció) ösztönözték, másfelől a globalizáció külső nemzetközi hatásai már akadálytalanul érvényesülhettek, tovább erősítve a posztindusztriális folyamatokat, a szolgáltatási szféra penetrációját, a multinacionális tőke beáramlását. [...] A magyar társadalom a rendszerváltást követő években »nyitottabbá« vált, mint korábban. [...] A mobilitás ugyanakkor a valóságban egyesek számára felemelkedést, mások számára viszont lesüllyedést jelentett a foglalkozási hierarchiában. Ez a nyitottság fokozatosan csökkent, a foglalkoztatási turbulencia kisebb mértékűvé vált az ezredfordulót követően."[123]

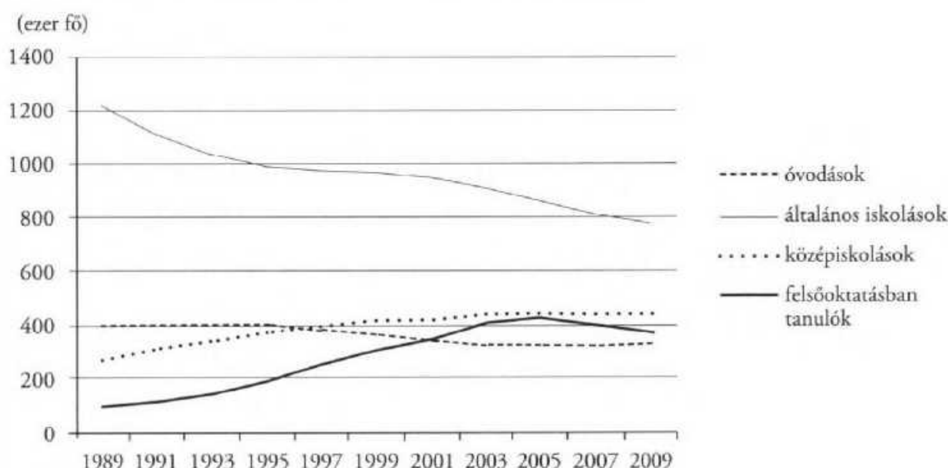
A TÁRSADALMI SZERKEZET ÉS AZ ÚJRATAGOLÓDÁS

A társadalmi szerkezet változása több dimenzióban közelíthető meg. A jelenkori magyar társadalom tagolódására számos tényező hat egyidejűleg, és a rétegződési folyamatok meglehetősen összetetté váltak, ezért a hagyományos elméleti megközelítések és struktúramodellek alkalmazásával nem ragadhatók meg a tényleges társadalmi változások. Tehát a nagymértékű újratagolódás, ami a múlt század utolsó évtizedében végbement, és a kétezres évek elején konszolidálódott, kettős megközelítésben ragadható meg: a makrotényezők – iskolázottság, gazdasági aktivitás, foglalkozásszerkezet, jövedelmi viszonyok – szerinti változások áttekintése után az újabb rétegződési megközelítések segítségével próbálom meg elemezni a mai magyar társadalom mobilitását és rétegződését. A társadalmi tagolódás három dimenziója: az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelem.

AZ ISKOLÁZOTTSÁG SZINTJÉNEK ALAKULÁSA 1990–2010 | A magyar társadalom általános és átlagos iskolázottsági szintje az elmúlt évtizedekben folyamatosan emelke-

[123] A foglalkozási mobilitás kérdéseihez lásd Balogh Anikó – Róbert Péter: Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992–2007. In Kolosi – Tóth (szerk.) 2010, 46–65. o.

dett. Az iskolakötelezettségi korból kilépő személyek körében csökkent az általános iskola 8. évfolyamánál alacsonyabb végzettségűek aránya, és nőtt a megfelelő korú népesség minden ennél magasabb szintű végzettsége.

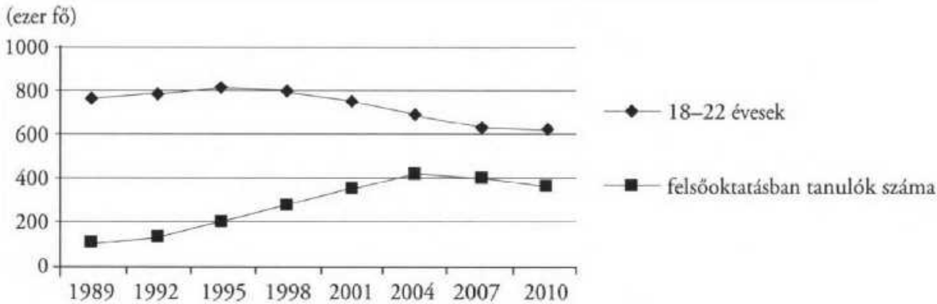
15. ÁBRA | Az iskolázottság változása 1989 és 2009 között

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.

A 2001. évi népszámlálási adatok szerint már a 15 éves és idősebb népesség közel kilenctizede végezte el legalább az általános iskola 8. évfolyamát. A 18 éves és idősebb népesség körében a legalább középiskolai érettségivel rendelkezők aránya az 1990. évi 29 százalékról tovább emelkedett, jelenleg az ilyen korú népesség több mint egyharmadának legalább érettségi bizonyítványa van. Különösen magas ez az arány a 20–24 éves korcsoportban (51 százalék). A népességből az egyetemi, főiskolai végzettséget szerzők aránya az utóbbi három évtized alatt jelentősen emelkedett. A 25 éves és idősebb népességen belüli arányuk az 1970. évi 4,2 százalékhoz képest 2001-re megháromszorozódott. A statisztikai adatok alapján jól látható, hogy a második világháborút megelőző tízéves időszakban csak felével, harmadával, ezt követően viszont évtizedenként több mint kétszeresével emelkedett a diplomás nők száma. E változások eredményeként 2001-re a diplomások fele nő. A fiatalabb (25–39 év közötti) korcsoportokban a felsőfokú tanulmányokat végzett nők aránya már jelentősen meghaladja a férfiakét.[124] 2011-ben a 25–64 évesek több mint egyötöde rendelkezett főiskolai vagy egyetemi diplomával, 31 százalékuk legmagasabb iskolai végzettsége az érettségi, ennél valamivel alacsonyabb a szakiskolai vagy szakmunkás-

[124] Az adatokat lásd *A 2001-es népszámlálás adatai.* 16. *Társadalmi rétegződés.* Budapest, 2004, KSH.

végzettségűek aránya (29 százalék). Alacsony képzettséggel, azaz legfeljebb befejezett általános iskolai végzettséggel a népesség 18 százaléka rendelkezett. Az utóbbi évtizedben az érettségi, de főleg a diploma megszerzése növekvő mértékben nem az iskolás korban, hanem általában munka mellett folytatott (esti, levelező, távoktatás stb.) tanulmányok végzésével történt.

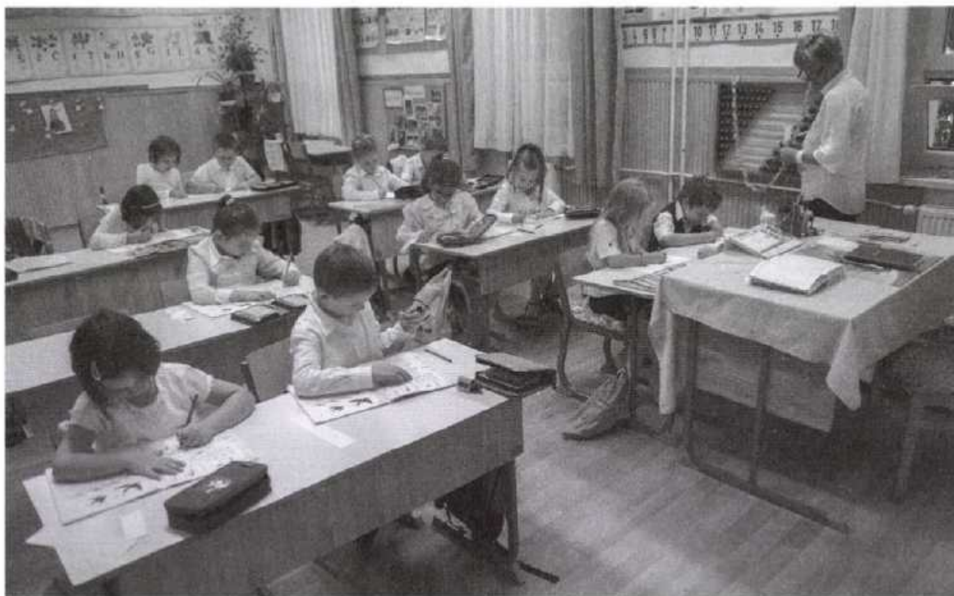

16. ÁBRA | A felsőoktatásban részt vevők számának alakulása 1989 és 2010 között

Forrás | *Magyarország 1989–2010.* Budapest, 2011, KSH.

Mindehhez az oktatási rendszer átalakulása is hozzájárult. Az 1993. évi közoktatási és felsőoktatási törvények szerint kitolódott a tankötelezettség korhatára 16, majd 18 évre, a szakképzés rendszere egységesült, új iskolatípusok, képzési formák jöttek létre, valamint az Európai Unió egyik legfontosabb célkitűzésével, az egész életen át tartó tanulással összhangban felgyorsult a felnőttképzés fejlesztése. A középfokú oktatásban a legfontosabb változás a 6, illetve 8 évfolyamos gimnáziumi képzés elterjedése, illetve a szakiskolák irányából az érettségit adó középiskolák felé történt arányeltolódás. A szakiskolai tanulók száma 36 százalékkal csökkent, a gimnáziumban tanulóké 73, míg a szakközépiskoláké 54 százalékkal emelkedett. Jelentős változások mentek végbe a felsőoktatásban is. A normatív finanszírozásra történő átállás az intézményeket érdekeltté tette abban, hogy növeljék a hallgatói létszámot, amire már régebben is jelentős társadalmi igény mutatkozott. Ennek eredményeként jöhetett létre a felsőoktatás expanziója. Szintén a felsőoktatást érintő – a 2000-es évtizedben jelentkező – fontos változások az intézmény-összevonások, a bolognai rendszer bevezetése és a felvételi rendszer átalakítása.

Az oktatásban részt vevők számát és arányát az alapfokú képzésben alapvetően a demográfiai folyamatok, közép- és főleg felsőfokon ezen túlmenően az új igények és lehetőségek is formálták. A változások méretei érzékelhetőek az egyes korosztályokra jellemző arányokból. Az óvodáskorúak ellátottsága csökkenő korosztályi létszám mellett alig változott: a 3–5 évesek közül az óvodába járók aránya az 1989. évi

8. KÉP | Első osztályosok a békéscsabai szlovák iskolában, 2014 (MTI-fotó)

86 százalékról 2009-re 87 százalékra nőtt. A két évtized alatt a nappali képzésekben tanulók aránya a 16 évesek között 79-ről 94-re, a 20 évesek esetében – a középfokú tanulmányok hosszabbodása és a felsőoktatás expanziója következtében – 11-ről 53 százalékra emelkedett.[125]

A felsőoktatásban jelentősen nőtt a jelentkezők és a felvettek létszáma. Az összes jelentkezőből felvettek aránya a nappali tagozaton 1989 és 2008 között 35-ről 77 százalékra nőtt, majd 2009-ben 67 százalékra mérséklődött. Összességében a nappali tagozaton tanulók száma több mint háromszorosára emelkedett az időszak alatt. 2011-ben a magyar felsőoktatásban 241,6 ezren tanultak nappali tagozaton.[126] A különböző képzési területek hallgatói létszámában átrendeződés történt. Jelentős mértékben csökkent a tanárképzésre járók aránya, és kevesebben tanulnak műszaki és mezőgazdasági területen is. Nőtt a humán- és társadalomtudományok, a gazdaság és irányítás és a természettudományok hallgatóinak aránya. Az átrendeződésben szerepe volt a bővülő képzési kínálatnak. A felsőoktatás részeként a kilencvenes évek elején jelent meg a doktori (PhD- és DLA-) képzés, és az évtized végén a felsőfokú szakképzés. Mindkettő dinamikusan fejlődött, a doktori programoknak a 2009/2010-es tanév-

[125] Az adatokat lásd *Magyarország 2011*. Budapest, 2012, KSH.

[126] Az adatokat lásd: *Népszámlálás 2011 – 7. Iskolázottsági adatok*. Budapest, 2013, KSH.

ben közel 7 ezer hallgatója volt, 71 százalékuk nappali tagozatos, a felsőfokú szakképzésben 18 500 tanuló vett részt, ebből 15 ezer fő járt nappali tagozatra.

Az iskolarendszerű felnőttképzés részben a korai iskolaelhagyók arányának mérséklésére hivatott, részben pedig a munka melletti tanulást teszi lehetővé azok számára, akik – például szakiskolai végzettséggel – a munkaerőpiacra történő kilépésükkel egyidejűleg a tanulást is folytatni szeretnék. Ez utóbbi funkciója egyre nagyobb jelentőségre tett szert. Az iskolarendszerű felnőttoktatásban részt vevők száma alapfokon jelentősen csökkent a húsz év alatt, középfokon az ezredfordulóig bővült, majd csökkent, felsőfokon pedig 2004-ig csaknem hétszeresére nőtt, majd fokozatosan visszaesett. A két évtized alatt nagymértékben kibővültek az iskolarendszeren kívüli képzési lehetőségek is. A különböző át- és továbbképzési, valamint egyéb tanfolyamokon 2008-ban több mint 450 ezren vettek részt.

A költségvetés oktatásra fordított kiadásainak GDP-hez mért aránya a kilencvenes évek első harmadában volt a legmagasabb, 6,6 százalék, ezt követően visszatért a rendszerváltás idején regisztrált 5 százalék körüli szintre, és lassan tovább mérséklődött, 2010-ben már csak a GDP 4,7 százalékát fordították oktatásra Magyarországon. 2008-ban az összeg csaknem háromnegyedét a közoktatásra, ötödét a felsőoktatásra fordították. A csökkenő ráfordítások minden bizonnyal hozzájárultak a kulturális egyenlőtlenségek növekedéséhez és az ország gazdasági fejlődésének stagnálásához is.

Az oktatásban való részvétel arányai és számai azonban némiképp kedvezőbb színben tüntetik fel a magyar iskolázottsági helyzetet a ténylegesnél. Különösen igaz ez az állítás, ha az iskolázottság és a foglalkoztatottság összefüggéseit vizsgáljuk. „Azon fiatalok többségének, akik a mai Magyarországon nem tudnak valamilyen középiskolai végzettségre szert tenni, tartósan munkanélküli létre vagy rendszertelen foglalkoztatásra kell berendezkedniük. Ilyen kilátásokra számítva, igen nehéz társadalomba beilleszkedő életformát kialakítani. A foglalkoztatási esélyek szerint éles választóvonal rajzolódik ki a társadalomban a középiskola valamilyen formáját elvégezni képes, illetve azt elvégezni nem képes rétegek között."[127] Az alacsony iskolázottságúak számának és arányának a növekedése már a nyolcvanas közepén is megfigyelhető volt, a nyolc osztálynál vagy szakiskolánál magasabb végzettséggel nem rendelkezők aránya a rendszerváltást követően egy-egy születési évjárat esetén elérte a 20 százalékos szintet, s ez a csoport azóta is szinte folyamatosan újratermelődik.[128] A kulturális és társadalmi egyenlőtlenségek növekedését jól mutatják egy 2007-es szociológiai felvétel adatai, amelyek szerint „a gyermekek iskolázottságában a kulturális tőke át-

[127] Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006–2009 közötti hullámaiból. In Kolosi – Tóth (szerk.) 2010, 371–407. o.

[128] Kertesi Gábor – Varga Julianna: Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* LII. évf., 2005. július–augusztus. 633–662. o.

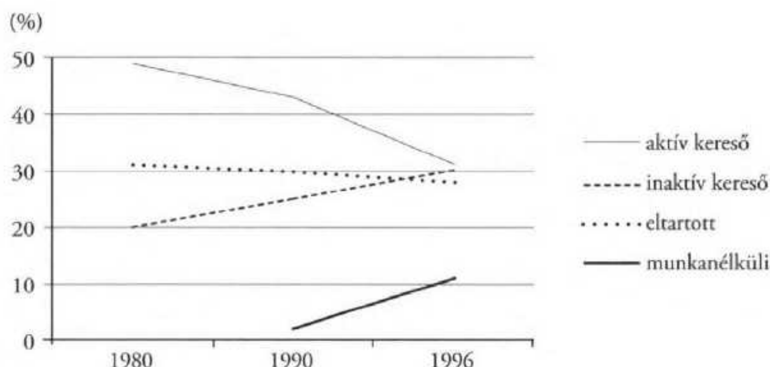
örökítésének hatása fontosabb, mint a vagyoné, bár utóbbi is jelentős szerepet tölt be. [...] az érettségivel nem rendelkező szülőkhöz képest legalább egy érettségizett szülő jelenléte ötszörösére, egy diplomásé pedig tizenegyszeresére növeli annak esélyét, hogy a gyermek legalább érettségit szerez. A háztartás jövedelmi helyzetének a szülők iskolázottságán felül önálló hatása is van. A hatás ugyan nem túl erős, de az eredmények alátámasztják a testvérek számára vonatkozó várakozásainkat is, vagyis a magasabb gyermekszám alacsonyabb iskolázottsággal jár együtt. A gyermeküket egyedül nevelők iskolázottsága és jövedelme kiegyenlítheti a gyermek hátrányát a két szülővel nevelkedő kortársakkal szemben. A háztartásjellemzők mellett azonban a gyermek neme is meghatározó: a lányok részére kétszeres esélyhányadost becsültünk. Emellett romának lenni önmagában nyolcszor kisebb esélyt jelent az érettségi megszerzésére, mint nem romának."[129]

A rendszerváltást követő évek során Magyarországon az oktatási expanzió mellett, ami a legszegényebb rétegeket alig érte el, az iskolázottság vonatkozásában is megfigyelhető az az újratagolódás, aminek egyik legfőbb jellegzetessége a kulturális tőke átörökítésének hiánya és az eltérő vagyoni-jövedelmi helyzet markáns különbségekből eredő, napjainkra tartóssá vált, társadalmi esélyegyenlőtlenség. Mindez felerősítette az elmúlt évtizedekben a társadalmi dezintegrálódás folyamatát, hiszen az alsó társadalmi csoportok tagjai számára már gyermekeik alap- és a középfokú oktatása is igen nagy anyagi megterhelést jelent. A kedvezőtlen tendenciákat erősítette az elmúlt évek során az iskolaköteles kor határának leszállítása is.

FOGLALKOZTATOTTSÁG ÉS GAZDASÁGI AKTIVITÁS | A gazdaság és társadalom 1989–1990-ben bekövetkezett mélyreható átalakulása a munkaerőpiacon alapvető változásokat eredményezett. Ennek legfőbb jellemzője a teljes foglalkoztatás megszűnése, valamint a – tömeges – munkanélküliség megjelenése és állandósulása volt. A magyar népesség gazdasági aktivitása jelentős mértékben csökkent, többek között a vállalatok és szövetkezetek megszűnése vagy átalakulása, a termelés és forgalom visszaesése, valamint a munkaerő – új feltételek közötti – intenzívebb kihasználása miatt, miközben a gazdaságilag inaktív rétegbe tartozók száma emelkedett. A kilencvenes években a munkanélküliség elkerülésére tömegesen választották a nyugdíjat, illetve valamely nyugdíjszerű ellátást, miközben a fiatalok a jobb elhelyezkedési esélyek reményében hosszabb ideig maradtak az iskolapadban, így a jóval alacsonyabb születésszám mellett is szinte ugyanannyian vették igénybe a gyermekellátás otthoni

[129] Gábos András – Szivós Péter: A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In Kolosi Tamás – Tóth István György: *Újratervezés – életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben.* Kutatási jelentés. Budapest, 2008, TÁRKI, 121–134. o.

formáit, mint korábban. 1998 után az inaktívak száma enyhén mérséklődött, de 2009-ben a 15–64 évesek körében így is 2,6 millió volt, mintegy 7 százalékkal (166 ezerrel) több az 1992. évinél.

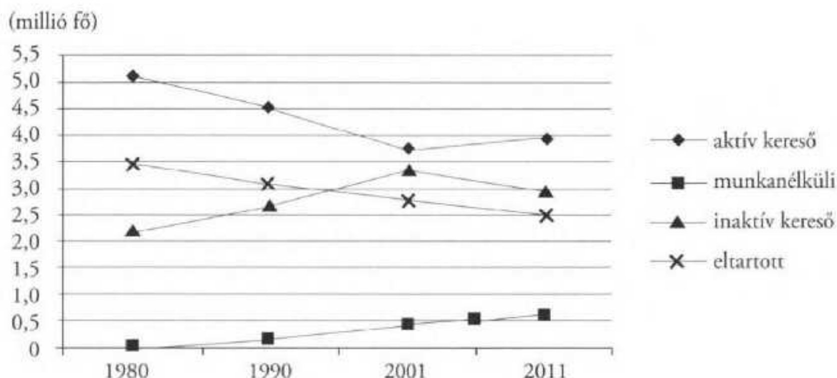

17. ÁBRA | A népesség megoszlása Magyarországon gazdasági aktivitás szerint, 1980–1996 között

Forrás | *Mikrocenzus, 1996. Budapest, 1998.* A KSH adatai alapján, saját szerkesztés

A foglalkoztatottság a rendszerváltást követő években – leginkább a gazdaság átalakulása következtében – jelentős mértékben visszaesett. A folyamat mélypontját 1996-ban érte el, ekkor mintegy 3,6 millió embernek volt munkája, ami 1,3 millióval kevesebb a nyolcvanas évek közepéhez képest. A foglalkoztatási ráta a kilencvenes évek legelején még meghaladta a 60 százalékot, majd 1996-ig 52 százalékra csökkent. A foglalkoztatottak létszámának a rendszerváltást követő első időszakban bekövetkezett nagyarányú csökkenését 1996 és 2006 között a 15–64 éveseknél 327 ezres, 9 százalékos javulás követte, a foglalkoztatottsági ráta 57 százalékra nőtt. 2008–2009-ben – a gazdasági világválság munkaerőpiacra gyakorolt hatásával összefüggésben – ismét megindult a csökkenés, és a nemzetközi összehasonlításban mindvégig alacsony foglalkoztatottsági ráta 2009-ben a tíz évvel korábbi értékre süllyedt (55,4 százalék). Ezen belül a fiatalok (15–24 évesek) mintegy 18 százaléka volt foglalkoztatott. Ez a foglalkoztatottsági arány feleannyi, mint a tíz évvel korábbi, míg a 40 év felettiek rátája valamennyi korcsoportban nőtt, a növekedés különösen az 50 évesnél idősebbek körében volt jelentős. A 2010-es években a foglalkoztatottsági mutatók előbb stagnáltak, majd javultak, ám ebben csekély szerepe volt az új munkahelyek megteremtésének, a bővülés elsősorban a közfoglalkoztatás[130] kiterjesztésének, valamint az aktív korúak közül nagy számban kivándorlóknak volt köszönhető.

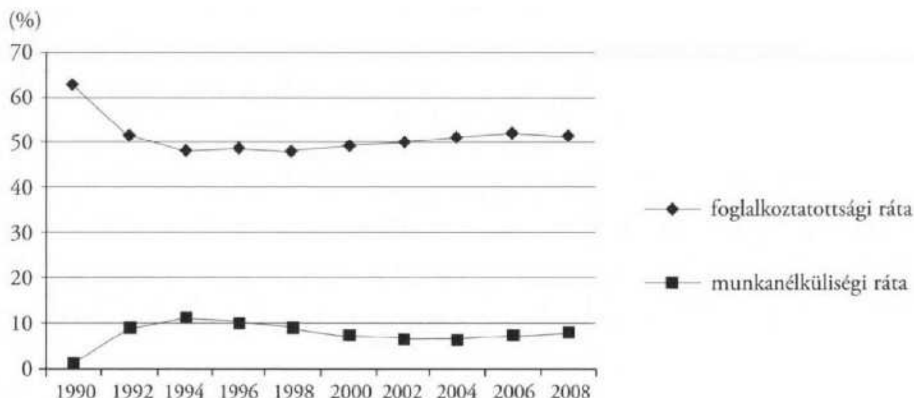
[130] 2013-ban a közfoglalkoztatottak száma 129 ezer fő volt. Önmagában ez a tény is jelentősen árnyalja a foglalkoztatással kapcsolatos adatok értelmezését. Az adatokat részletesen lásd *Magyarország 2013.* Budapest, 2014, KSH.

18. ÁBRA | A magyar társadalom gazdasági aktivitásának változása 1980–2010 között

Forrás | Népszámlálási adatok alapján saját szerkesztés

A fiatalok foglalkoztatottságának csökkenése a magasabb oktatási részvétellel és a tanulás melletti munkavállalás alacsony elterjedtségével, valamint a generációs munkanélküliségi ráta 2004-től tartó ugrásszerű növekedésével magyarázható, ugyanakkor az idősebbek hangsúlyosabb jelenléte a nyugdíjszabályok változásával és szigorodásával hozható összefüggésbe.

19. ÁBRA | Foglalkoztatottság és munkanélküliség 1990–2008 között a 15–74 éves népességen belül

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH. A kiadvány adatai alapján saját szerkesztés

Az ágazati struktúrában a gazdasági szerkezetváltással húsz év alatt jelentős arányeltolódás zajlott. Az árutermelő szektorok foglalkoztatási súlya fokozatosan csökkent, és ezzel párhuzamosan a bővülő lakossági igények kielégítését célzó különféle szol-

9. KÉP | Építkezés a Rózsadombon. Budapest, 1989 (Benkő Imre felvétele)

gáltatásoké nőtt. A kitermelő ágazatokban (mezőgazdaságban vagy bányászatban) dolgozók aránya a kilencvenes évek elején még jelentősen meghaladta a 10 százalékot, ez 2009-re 5 százalék alá esett vissza, az ipari és építőipari ágazatokban (bányászat nélkül) foglalkoztatottaké 5-6 százalékkal, 31 százalékra csökkent, miközben a szolgáltatásokban munkát vállalóké ugyanezen időszak alatt folyamatosan emelkedett, és 2009-ben a foglalkoztatottak 64 százaléka ebben az ágazatcsoportban dolgozott.

A munkaerő-piaci pozíció és az iskolai végzettség között szoros kapcsolat van, a képzettség jelentősége egyre nő. Az alacsony iskolai végzettségűek vagy az elavult, nem keresett szakmával rendelkezők versenyhátránya a legjelentősebb, elhelyezkedési, munkavállalási esélyeik a legrosszabbak. Az elmúlt két évtizedben – a népesség képzettségi színvonalának emelkedésével összhangban – a foglalkoztatottakon belül csökkent az alapfokú végzettségűek aránya, miközben a középfokú, illetve a felsőfokú végzettségűeké emelkedett. Ugyanezen időszak alatt eltérő mértékben, de mindhárom iskolai végzettségi szint esetében mérséklődött a foglalkoztatási arány. Az iskolázottság jelentősége abban ragadható meg, hogy míg az alapfokú végzettségűek foglalkoztatási aránya az utóbbi években nem érte el a 26 százalékot, addig a diplomásoké 80 százalék körül alakult.

Az egyéni társadalmi helyváltoztatás lehetőségeit alapvető módon befolyásolta a munkaerőpiac radikális átrendeződése. Általános és tartós trendnek bizonyult az ak-

tív keresők számának és arányának mérséklődése. Az aktív háztartások közel kétharmadában következett be olyan munkaerő-piaci változás, ami az 1989–1990-es rendszerváltás következményének tekinthető.[131]

A népesség gazdasági aktivitás szerinti szerkezete átstrukturálódott a foglalkoztatottak, illetve a gazdaságilag aktívak hátrányára és a gazdaságilag nem aktív lakosság javára. „Az 1990-es évtized második felében a foglalkoztatottság csökkenése megállt, sőt a foglalkoztatottak száma szerény mértékben növekedett 2001-re megközelítette a 3,7 millió főt, míg a munkanélkülieké a fokozatos javulás ellenére 400 ezer felett maradt. 2001 után a foglalkoztatottak állományának mérsékelt növekedése folytatódott: 2005-ben 3 millió 846 ezer dolgozó tevékenykedett főállásban, 156 ezerrel több, mint négy évvel korábban. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dolgozók létszáma még ekkor is közel 700 ezerrel maradt el az 1990. évi létszámtól. Egyértelműen kedvezőtlen jelenség viszont, hogy a munkanélküliség enyhülése átmenetinek bizonyult, és azt újabb növekedési hullám váltotta fel. A mikrocenzus 2005-ben 467 ezer munkanélkülit talált, 50 ezerrel többet, mint a 2001. évi népszámlálás. Az adatok jól mutatják az átrendeződés hatását: a foglalkoztatottak aránya – az elmúlt négy évben végbement némi növekedés ellenére – még 2005-ben is 9 százalékkal maradt el az 1980-as értéktől."[132] A kétezres évek első évtizedének a vége ismét jelentősen átrendezte a magyarországi foglalkoztatást és munkaerő-piacot. A 2008-ban kirobbant pénzügyi-gazdasági válság következtében a munkanélküliség ismét jelentősen emelkedett, és lényegében visszatért az ezredforduló konszolidációs szakaszát megelőző szintre. A népszámlálási adatok szerint 2011-ben a munkanélküliek száma 568 ezer fő volt, ami az akkori aktív keresők 13 százalékát tette ki, az aktív keresők száma 3,9 millió volt. 2013 végére a regisztrált munkanélküliek száma 448 ezer főre mérséklődött, ami 10,3 százalékos munkanélküliségi rátát jelent.

1990 – óta – a valóságos munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól; nem kezeli munkanélküliként a statisztika azokat, akik nem regisztráltatták magukat, vagy akik segélyjogosultságukat elvesztették. A munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötöde alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. A kilencvenes években a munkanélküliek átlagosan 41 százalékának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15–29 éves korosztályok tagjai fordultak elő. A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutat, legmagasabb arányú az egykori „szocialista" ipari körzetekben és az Alföld északi területein, viszonylag alacsony a Nyugat-Dunántúlon.

[131] Kolosi –Tóth 2000.

[132] Uo. 64. o.

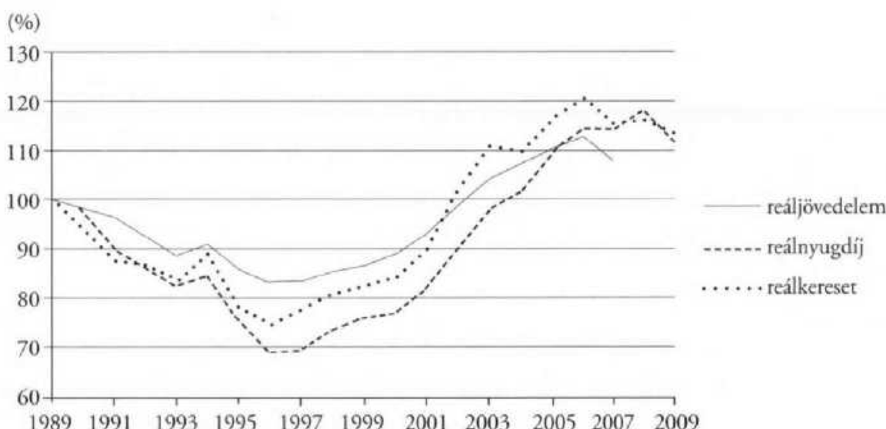
A munkanélküliség időtartama és a szegénység között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszerváltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűséggel lesz munkanélküli. A kilencvenes évek közepén a munkanélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzetteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélye az állásba kerülésre, a felsőfokú iskolázottságúak között a munkanélküliek aránya igen alacsony. 1990 és 1996 között 3 százalékról 10 százalékra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli-háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan depressziós területté, előbbi a nehézipar gyors leépülése, utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága következtében.[133] A kilencvenes évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek, az évtized első éveihez viszonyítva jelentősen javultak, ami a munkanélküliség csökkenésében is szerepet játszott. Szintén a rendszerváltás egyik fontos következménye volt a foglalkoztatás terén a feketemunka állandóvá és tömegessé válása. A statisztika a dolog természeténél fogva ezt nem tudja mérni, így a fekete- (vagy bejelentés nélküli) foglalkoztatásra csak következtetni lehet a különböző információk egybevetése alapján. A feketemunka aránya 2011-ben a kutatói becslések szerint 18 százalék, ami mintegy 660 ezer foglalkoztatottat jelent. Az átlagosnál nagyobb a férfiak aránya ebben a körben. A zsebbe kapott fizetés általában a munkaerőpiac perifériáján levőkre jellemző, akik többsége alacsonyabb iskolázottságú, fiatal, alkalmi munkás vagy munkanélküli, aki hosszabb ideje nem tud elhelyezkedni.

JÖVEDELMI TAGOLÓDÁS | A társadalmi átrendeződés következtében radikálisan átalakult a jövedelemelosztás rendszere is. A folyamat legfontosabb és legmarkánsabb jellemzője a jövedelmi egyenlőtlenségek növekedése volt. „A piaci viszonyok térhódítása, valamint a rendszerváltást követő gazdasági válság együttesen jelentős változásokat hoztak a lakosság jövedelemszerkezetében és a jövedelmi egyenlőtlenségek alakulásában is. A szovjet típusú társadalmi berendezkedés korszakában a jövedelmeket alapvetően a központi akarat határozta meg és szabályozta, a jövedelmi egyenlőtlenségek fő forrása – közvetlenül, vagy közvetett módon – az állami újraelosztás volt. A szocialista egyenlősítő törekvések elsősorban a nyugati társadalmakban viszonylag magasabb jövedelemmel rendelkező csoportok – vezetők és értelmiségiek – jöve-

[133] *Mikrocenzus, 1996: A munkát keresők.* Budapest, 1997, KSH.

delmét húzták lejjebb, közelebb az átlaghoz. A piaci viszonyok dominánssá válása, a központi egyenlősítő akarat megszűnése már önmagában is törvényszerűen azt kellett, hogy eredményezze, hogy ezek a mesterségesen alacsonyan tartott jövedelmek – az átlaghoz képest – növekedjenek, elinduljanak a valós piaci értékük irányába."[134]

Ha a jövedelmi viszonyok történeti alakulását vizsgáljuk, akkor látható, hogy a lakossági jövedelem legnagyobb tételét képviselő kereset bruttó értéke az 1989. évi 10 600 forintról húsz év alatt a 19-szeresére emelkedett. Az adózás utáni nettó átlagkereset ennél kisebb mértékben nőtt: 8200 forintról 15-szörösére. A keresetek reálértéke – nagyarányú nominális növekedés és fogyasztóiár-emelkedés mellett – 1996-ig folyamatosan csökkent, ekkor az 1989. évinél 26 százalékkal volt kisebb. Ezt tíz éven keresztül tartó, csaknem töretlen emelkedés követte, azonban a 2006. évi csúcspontot követő éveket ismét a csökkenés vagy a kismértékű növekedés jellemezte. Az 1989. évi reálbér szintjét 2002-ben érték el, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala a 20 évvel korábbit 13 százalékkal haladta meg. 2013-ban a teljes munkaidőben alkalmazásban állók havi bruttó átlagkeresete 231 ezer forint volt, ennek a nettó összege 151 ezer forintot jelent, ami azt jelenti, hogy az átlagos havi magyar nettó átlagkereset nem érte el a havi 500 eurót, ami az EU-tagországok rangsorában az utolsó harmadba kerülésre elegendő.

20. ÁBRA | Reálkereset, reáljövedelem és reálnyugdíjak alakulása 1989–2009

Forrás | *Magyarország 1989–2009. Budapest, 2010. KSH-kiadvány adatai alapján saját szerkesztés*
Megjegyzés: 1989 = 100

[134] Sági Matild: *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után* . http://www.ofi.hu/tudastar/jelentes-magyar/tarsadalmi-folyamatok. Utolsó letöltés: 2014. 07. 21. A jövedelmi viszonyok, egyenlőtlenségek változásaihoz lásd Krémer Balázs: Mennyire lett kifosztva a társadalom? *Beszélő*, 2014. június 17. http://beszelo.c3.hu/onlinecikk/mennyire-lett-kifosztva-a-tarsadalom

A nettó és bruttó keresetek hányadosa jelentősen csökkent az időszak alatt: 2009-ben 100 forint keresetből 62 forint maradt a munkavállalóknál az 1989. évi 77 forinttal szemben, ami önmagában is jól mutatja a rendszerváltás által okozott átlagos társadalmi teherválallás mértékét, az adóteher növekedését. A keresetek alakulásában a nemek közötti különbség csökkent, a nők 22 százalékos hátránya 13 százalékra mérséklődött. A rendszerváltást követően a keresetek alakulásában az iskolai végzettség szerepe nőtt. A szellemi foglalkozásúak kereseti előnye a fizikai dolgozókhoz képest a rendszerváltás idején 70–75 százalékos volt, napjainkra 100 százalék fölé emelkedett. Az ágazatok közötti különbségek is nőttek, és a kereseti arányok több tekintetben átrendeződtek.

A jövedelemkülönbségek növekedésének sajátosságait jól szemlélteti, hogy „1992 és 1996 között a felső vezetők átlagos jövedelme több, mint kétszeresére nőtt, s így majdnem elérte az infláció mértékét, s a beosztott értelmiség jövedelemnövekedése is majdnem kétszeres [...] ezen időszak alatt. Ugyanakkor a képzetlen munkások átlagos jövedelme csak 53 százalékkal emelkedett ez alatt az öt év alatt, ami 135 százalékos inflációs rátát figyelembe véve jelentős elszegényedést, az átlagtól való leszakadást eredményezett. S végül, de nem utolsósorban, bár a kisvállalkozók jövedelme nem mutat jelentős növekedést, a frissen kialakult vállalkozók egy részének – a sikeres nagyvállalkozóknak – a jövedelme szintén kiugró mértékben nőtt a rendszerváltást követő időszakban. A gazdaságilag aktívak jövedelmének rendszerváltást követő átstrukturálódása tehát három dimenzió mentén következett be. Egyrészt, megjelent a tulajdon mint egyenlőtlenségnövelő faktor, másrészt megnőtt a szakképzettségnek, a munkaerő piacképességének a jelentősége, harmadrészt pedig, jelentős tényezővé vált az is, hogy a jövedelem a fejlett nyugati piacról vagy pedig a fejletlen és válsággal küszködő hazai piacról származik."[135]

A társadalmi jövedelmek az egy főre jutó nettó jövedelem több mint harmadát adják. A pénzbeli társadalmi juttatások legmeghatározóbb tétele – mintegy kétharmada – az elsősorban időskorúak ellátását biztosító nyugdíj. Ennek aránya az összes társadalmi jövedelmen belül a kilencvenes évek második harmadától növekvő volt. A nyugdíjban és nyugdíjszerű ellátásban részesülők száma a rendszerváltást követő első nyolc évben 30 százalékkal nőtt, és a kilencvenes évek közepétől meghaladta a hárommilliót. A gyors növekedést részben a nyugdíjkorhatárt elérők tömeges nyugdíjba vonulása, részben pedig a munkaerőpiacról kiszoruló munkavállalási korúak nyugdíjrendszerbe történő menekítése okozta. A kilencvenes évek végétől az ellátottak száma mérséklődött, részben a nyugdíjkorhatár fokozatos emelése miatt, részben az engedmények korlátozása, valamint a rokkantnyugdíjazás szabályainak szigorítása

[135] Uo.

miatt. A nyugdíjak reálértéke 1997-ig 31 százalékkal csökkent, majd egy évi stagnálást követően fokozatosan emelkedett, és 2004-ben meghaladta az 1989. évi szintet. A növekedés 2007-ben megtorpant, 2009-ben pedig 5,7 százalékos csökkenés következett be. A gyermekneveléshez való egyik fontos társadalmi hozzájárulás, a családi pótlék rendszere többször változott, néhány évig a gyermekek után járó adókedvezménnyel kombinálva működött, később (2006-ban) a kettőt egyesítették. E változásokkal is magyarázható, hogy a kifizetett összeg aránya a GDP-hez viszonyítva fokozatosan csökkent, 3,1 százalékról 0,9 százalékra, majd 2006 óta 1,3-1,4 százalékot ér el. A gyermekgondozási segélyben részesülők száma megduplázódott, a gyermekgondozási díjban részesülőké pedig összességében 40 százalékkal visszaesett a 20 év alatt. A munkanélküliek támogatására fordított kiadások aránya a pénzbeli társadalmi juttatások között 1993-ban volt a legmagasabb (8 százalék), onnantól a jelen évtized elejéig folyamatosan csökkent, az utóbbi években ismét nőtt.

Az 1990-es évtized első hét évében az egy főre jutó összes reáljövedelem 17 százalékkal csökkent. A foglalkoztatottság visszaesése és a munkájukat megtartók reálbérének csökkenése egyfelől, a nyugdíjasok számának gyors emelkedése másfelől a munkajövedelem arányának csökkenéséhez, a társadalmi jövedelmek szerepének emelkedéséhez vezetett. Az egy lakosra jutó reáljövedelem 1997-től tíz éven keresztül folyamatosan emelkedett, azonban a 2007–2009-es időszak három évéből kettőben ismét csökkent; színvonala 2006-ban 20 százalékkal, 2008-ban mintegy 9–10 százalékkal volt magasabb az 1989. évinél.

A jövedelmi különbségek az időszak elején nagymértékben növekedtek. A legmagasabb jövedelmű népességtized előnye a legszegényebb 10 százalékhoz viszonyítva az 1987. évi 4,6-szeresről 1995-ig 7,5-szeresre nőtt, ami megmaradt 2004-ig, és azóta mérsékeltebben emelkedve, elérte a 8,7-szeres különbséget. A gazdasági válságot követően „2009 és 2012 között Magyarországon ismét jelentősen nőttek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Az egy főre jutó jövedelmek legfelső és legalsó jövedelmi deciliseinek aránya 7,2-ről 9,0-ra emelkedett. Ez a legnagyobb mértékben a jövedelem-eloszlás alját érintette: a legalsó tized részesedése az összes jövedelemből 3,1 százalékról 2,5 százalékra csökkent. A legfelső decilis aránya viszont – kicsit ugyan, de – növekedett. A jövedelem-eloszlást jellemző valamennyi mutató (beleértve az ún. Gini-együtthatót) statisztikai értelemben szignifikáns növekedést mutat, azaz a jövedelemegyenlőtlenség mérték nőtt."[136] Ennek oka a megváltozott viszonyokhoz történő gazdasági alkalmazkodással és a 2010 után megváltozó kormányzati politikával egyaránt magyarázható.

[136] Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenségek és polarizálódás a magyar társadalomban 2012.* Budapest, 2013, TÁRKI. /Tárki Monitor jelentések, 2012./

A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltást követően határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya tízről 14 százalékra nőtt, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, 10,1 százalékról 31,1 százalékra emelkedett.[137] A rendszerváltás jelentette társadalmi-gazdasági átmenet leglényegesebb – többek között az egykori állami tulajdon újraosztása, a szocialista rendszer lebontása – a jövedelmi viszonyokat is alapvetően befolyásoló folyamatai a kilencvenes évek első felében lezajlottak, a kilencvenes évek végén már az átmenettel együtt járó változások konszolidálódásának lehettünk a tanúi. A növekvő jövedelmi egyenlőtlenségek mellett a többes jövedelemszerzési stratégiák is állandósultak, aminek az alapvető oka az alacsony átlagos jövedelem-színvonal. A legális jövedelemszerzési lehetőségek mellett széles körben a mindennapok szerves részét képezték a féllegálisan, illegálisan szerzett jövedelmek is, amelyek skálája a minimálbéres és azt zsebbe fizetett bérrel kiegészítő foglalkoztatástól, a feketemunkák különböző formáin át a csempészetig és más büntetőjogi kategóriába tartozó jövedelemszerzési lehetőségek kihasználásáig terjedtek és terjednek napjainkban is. Mindezek, valamint az általános gyakorlattá vált adóoptimalizálás és jövedelemeltitkolás következtében a magyar társadalom valóságos jövedelmi viszonyai, ténylegesen meglévő egyenlőtlenségei a statisztikai adatok alapján csak hozzávetőlegesen határozhatók meg, a valóságos jövedelmi egyenlőtlenségek a statisztika által kimutatottnál nyilvánvalóan nagyobbak.

TÁRSADALMI MOBILITÁS ÉS RÉTEGZŐDÉS | A rendszerváltást követő évek során a különböző társadalmi csoportok terjedelme és összetétele jelentősen megváltozott.[138] A teljesség igénye nélkül: nagymértékben átalakult az elit, aminek a terjedelme növekedett, összetételét tekintve heterogénebbé vált, de hatalma jogi és politikai korlátok közé került, elitcsere zajlott le. Jelentősen bővült a „nagypolgárságnak" tekinthető jómódúak rétege. Új csoportként megjelent a tulajdonosi-vagyoni elit. A középrétegek valamelyest karcsúbbá és tagoltabbá váltak. Jelentős és dinamikus volt a kispolgári jellegű csoportok létszámának gyarapodása. Újra növekedett az egyéni gazdálkodói réteg a falvakban, de a történeti/tradicionális parasztság nem teremtődött újra. Az elszegényedő, proletarizálódó városi és falusi rétegek is jelentős létszámú alkotóelemévé váltak a kilencvenes években a magyar társadalomnak. Mobilitási szempontból általános jelenségnek tűnik, hogy az évtized első felében meglehetősen nagyarányú társadalmihelyzet-változtatások zajlottak le, az ezredforduló időszakára viszont a kü-

[137] Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika 1988–1997. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve.* I–II. Budapest, 1999, DMKK Alapítvány, 554–570. o.

[138] Lásd Valuch 2001.

lönböző társadalmi csoportok zártabbá válnak, a ki-, illetve a belépés egyre nagyobb erőfeszítést igényel, a társadalmi státusz átörökítése is egyre markánsabb tendenciának tűnik a kétezres évek elejétől.

Mindennek ismeretében megkerülhetetlen a kérdés: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek társadalmi pozícióját, pozícióváltását? A rendszerváltás társadalmi hatásait röviden összefoglalva meg kell jegyezni, hogy a piacivá váló körülmények között folyamatosan felértékelődött az iskolázottság, a szakképzettség és a szaktudás – ezen belül a konvertálható tudás – szerepe a strukturálódási folyamatokban. Jelentősen megnövekedett a szimbolikus tőkék – kapcsolatok, kreativitás és vállalkozói hajlandóság, az alkalmazkodó képesség – szerepe a társadalmi pozícióváltás során. Minden bizonnyal nagymértékben befolyásolta az egyének és csoportok helyzetét a korábban felhalmozott tőke vagy éppen ennek hiánya, ismét döntő jelentőségű rétegződési tényező lett a tulajdon.

Az 1989–1990 óta eltelt évtizedek társadalmi átrétegződését a számok[139] felől közelítve látható, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak 23, a nők 26 százaléka tartozott a vezetők és az értelmiségiek, szakértők, hivatalnokok közé. A belső tagolódást illetően lényegesek a nemek közötti különbségek: a férfiaknál a felső- és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók, illetve a magasan képzett értelmiségiek, a magas beosztású hivatalnokok vannak többségben, a nőknél viszont az alsószintű vezetők, az alacsonyabb beosztású értelmiségiek. Minél idősebb foglalkoztatotti csoportot vizsgálunk, annál magasabb a vezetők, az értelmiségiek és a szakértők aránya.

Emelkedett a képzett szolgáltatási, kereskedelmi, irodai, technikusi – más szóval, a kiszolgálói, az asszisztensi – jellegű tevékenységeket végzők aránya. Ezt a foglalkozási területet alapvetően a nők uralják: a foglalkoztatottak 37 százaléka tartozik ide, szemben a férfiak egytizedével. Nagyon markánsak a korcsoportok szerinti különbségek is: a harminc éven aluli foglalkoztatott nőknek majdnem a fele, az ötven éven felülieknek „csak" a 31 százaléka sorolható ebbe a rétegbe. Szintén jelentősnek mondható az önfoglalkoztatók, a vállalkozók és a különböző nagyságú munkaadók aránya. Ezt támasztja alá, hogy 2001-ben a foglalkoztatott férfiak majdnem egyötöde, a nők 11 százaléka volt önálló. A vállalkozók hányada az idősebbeknél magasabb, mint a fiatalabbaknál. A harminc év alatti foglalkoztatott férfiaknak csak az egytizede tartozik ebbe a társadalmi csoportba, a 40–49 éveseknek viszont már csaknem az egyötöde.

A foglalkoztatott férfiak fele, a nők 28 százaléka tartozott az ezredfordulón valamilyen munkásrétegbe. A férfiak egyötöde szakképzett munkás, és 33 százalékuk végez képzettséget nem igénylő munkát; a nőknél a szakképesítéssel rendelkezőkhöz viszonyítva jóval magasabb a betanított és a szakképzetlen foglalkozásúak hányada.

[139] Lásd *A 2001-es népszámlálás adatai.* 16. A 2011-es népszámlálás hasonló adatai még nem hozzáférhetők.

Figyelemre méltóak az életkori különbségek, amelyek másként jelentkeznek a férfiaknál és másként a nőknél: a férfiaknál az életkor előrehaladásával visszaesik a réteghez tartozók aránya, a nőknél viszont megemelkedik.

A mára kialakult feltételek mellett az aktív keresők a népességen belül kisebbségben vannak. Ez a tény előtérbe állítja az inaktívak (nyugdíjasok, rokkant nyugdíjasok, egyéb inaktívak) és a munkanélküliek rétegződésének problémáját. A rokkantnyugdíjasok több mint 40 százaléka korábban betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgozott, azaz viszonylag nagy hányaduk már aktív idejében is periferikus, kevés előrelépési lehetőséget kínáló pozícióban volt. Az öregségi és a hozzátartozói nyugdíjban részesülők társadalmi-foglalkozási helyzet szerinti összetétele ennél valamivel kedvezőbb képet mutat. Ez leginkább a vezetői, az értelmiségi, hivatalnoki, szakértői társadalmi státuszúak magasabb hányadában nyilvánul meg; és a rokkant nyugdíjasokénál alacsonyabb azok aránya is, akik a munkaerőpiacról való kivonulást megelőzően betanított vagy szakképzetlen munkásként dolgoztak.

2001-ben a 15–74 éves népesség 5 százaléka volt munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűnek tekinthető. Ide tartoznak a tartósan munka nélkül lévők éppúgy, mint az iskolapadból kikerülő, de elhelyezkedni nem tudó fiatalok. Ez utóbbiak aránya különösen a 20–24 évesek között magas, de a 25–29 éves nők között is több mint 6 százalékos. A tartósan – legalább 12 hónapja – munka nélkül lévők részaránya viszont a középgenerációban – a 30–49 évesek között – a legmagasabb.

Nyilvánvaló az összefüggés a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet között. A felső és középvezetők, a nagy- és középvállalkozók több mint 90 százaléka legalább érettségizett, és a férfiak 60, a nők 55 százalékának diplomája is van. Már a kategória megnevezéséből is adódik, hogy a magas beosztású hivatalnokok, szakértők szinte mindegyike diplomás. A hierarchia másik oldalán, a szakképzettséget nem igénylő foglalkozási pozíciókban dolgozó nők 70, a férfiak 60 százalékának nincs semmilyen képzettsége. Az életkori vizsgálódás arra utal, hogy a képzettség és a társadalmi-foglalkozási helyzet közötti kapcsolat a fiataloknál gyengébb. Az alacsonyabb iskolázottságú fiatalok között az idősebbekénél magasabb a szakképzett szolgáltatási, kereskedelmi foglalkozásúak, illetve a vállalkozók (az esetek nagy részében az önfoglalkoztatók) aránya. A 20–24 éves betanított munkát végzők egynegyede pedig legalább érettségizett. Ehhez hasonló mintázat adódik a szakképzetlen foglalkozásúaknál is. Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy a viszonylag jól képzett fiatalok nem elhanyagolható hányada kezdi karrierjét a foglalkozási hierarchia alján.

Az iskolai végzettség, a képzettség nemcsak azt befolyásolja, hogy ki milyen foglalkozási pozícióban helyezkedik el, hanem azt is, hogy egyáltalán el tud-e helyezkedni. 2001-ben az általános iskolai végzettséggel sem rendelkező 15–74 évesek 9 százaléka volt tartósan munka nélkül, illetve tartozott azok közé a fiatalok közé,

akik már kikerültek az iskolapadból, de még nem volt rendszeres munkájuk. Természetszerűen a harminc év alattiak között a legmagasabb az arányuk: a legképzetlenebb férfiak egynegyede, a nők 40 százaléka tartozik a munkaerő-piaci szempontból rendkívül hátrányos helyzetűek közé. Az iskolai végzettség emelkedésével csökken a munkapiacról kiszakadók hányada; ugyanakkor még a fiatal diplomás férfiaknak is az 5, a nőknek pedig a 7 százaléka tartozott ebbe a csoportba 2001-ben.

Figyelemre méltók az összefüggések a társadalmi-foglalkozási státusz és a munkavégzés különböző szempontjai között. Az átlagosnál többeknek van rövidebb munkaidejük a magasan képzett értelmiségiek, szakértők, valamint az alsószintű vezetők, alacsonyabb beosztású hivatalnokok között, de a szakképzetlen munkásnők 13 százaléka is olyan munkarendben dolgozik, amelyben a szokásos heti munkaidő nem haladja meg a 35 órát. A foglalkoztatott férfiak 35, a nők 24 százaléka napi ingázó. Arányuk különösen magas a szakképzett ipari foglalkozásúak és a betanított munkát végzők között.

A területi-lakóhelyi jellemzőket tekintve markáns különbségek adódnak. Az urbanizációs lejtőn lefelé haladva csökken a szellemi foglalkozásúak aránya. A településtípusok szerinti differenciák még szembetűnőbbek, amikor a foglalkoztatottakra és ott is csak a legfiatalabbakra koncentrálunk. A Budapesten élő 15–29 évesek 30 százaléka vezető vagy értelmiségi; ez az arány a községekben élő kortársaiknál alig haladja meg a 10 százalékot. A lakóhelyi kistérségek fejlettségi színvonala szerint vizsgálódva szintén lényeges különbségek adódnak, amelyek leginkább a szellemi foglalkozásúak arányszámaiban érhetők tetten. Amíg a gazdasági szempontból nagyon fejlett térségekben a 15–74 évesek 44 százaléka végez valamilyen szellemi, szolgáltatási munkát, addig a fejletlen területeken élők 22 százalékáról mondhatjuk el ugyanezt, ami jól mutatja az átrétegződés területi-társadalmi vetületeit is.

A társadalmi tagolódás vizsgálata során továbbra is komoly nehézséget jelent, hogy a statisztikai és szociológiai elemzések egy része mellőzi a történetiség elvének alkalmazását, s gyakran olyan kategóriákkal próbálták/próbálják meg leírni a struktúrát, a strukturális változásokat, amelyek csak az adott időszakra érvényesek, illetve egyediségük miatt nem vagy csak kevésbé operacionalizálhatók történeti megközelítésben. Ennek ellenére meg kell jegyezni, hogy a kortárs magyar szociológia számos figyelemreméltó elemzésben próbálta meg értelmezni a rendszerváltás időszakában és azt követően a társadalmi átrétegződés folyamatát és igyekezett képet adni az ennek következtében kialakult társadalmi struktúráról. Ám a különböző megközelítési és értelmezési kísérletek között viszonylag kevés a közös pont, esetenként pedig a társadalmi rétegek és csoportok kategóriáinak definíciói sem tűnnek teljesen kiforrottnak. Amiben többnyire egyetértés van, az egy markáns felső társadalom és egy

ehhez hasonlóan markáns, ám sokkal nagyobb létszámú, nagyon heterogén alsó társadalom, valamint egy erősen átalakuló, többszörösen tagolt, középréteg jelenléte.

Kolosi Tamás és Róbert Péter 2004-ben a foglalkozási viszony, a jövedelem, a fogyasztás és az életkörülmények, valamint a mobilitási jellemzők segítségével próbálta meg nyomon követni és értelmezni a magyar társadalom szerkezeti változásait az 1988–2003 közötti időszakban.[140] Az általuk felvázolt struktúrakép szerint a rendszerváltás a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat rendezte át a legerőteljesebben. Az egyes emberek és csoportok társadalmi pozícióinak megváltozása már a nyolcvanas években, még a politikai átmenet kibontakozását megelőzően megkezdődött, a kilencvenes évek közepéig volt igen intenzív, majd fokozatos konszolidálódás volt megfigyelhető. Ennek eredményeként alakult ki az a társadalomszerkezet, ami Kolosi Tamás és Róbert Péter szerint az általuk kialakított státuszindexek alapján a következő makrocsoportokra tagolódott: elit (3 százalék),[141] felső középosztály (8,1 százalék), középosztály (30,8 százalék), munkásosztály (37,8 százalék), depriváltak (20,3 százalék). „Az elitbe tartoznak a nagy- és közepes vállalkozók, a szabadfoglalkozású értelmiségiek, de a felsővezetők és az értelmiségiek esetében már csak azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek. A felső középosztályba tartoznak a legfelső tizednél rosszabb státuszú felsővezetők; a középvezetők, az egyéni vállalkozók és a gazdálkodók közül azok, akik a státuszindex legfelső decilisébe kerültek; valamint az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindex 6–9. tizedébe tartoznak. A középosztályba tartoznak a legfelső decilisnél rosszabb státuszú középvezetők, egyéni vállalkozók és gazdálkodók; az értelmiségiek közül azok, akik a státuszindexen az 1–5. tizedbe kerültek, az alsóvezetők, az egyéb szellemi (irodai) foglalkozásúak; valamint a szakmunkások közül azok, akik státuszukat tekintve a felső három decilisébe kerültek. A munkásosztályba tartoznak az ennél rosszabb státuszú szakmunkások; valamint a szakképzetlen és a mezőgazdasági munkások, ha a státuszindex 4. vagy annál magasabb tizedébe kerültek. A depriváltak közé tartoznak azok a szakképzetlen és a mezőgazdasági fizikai munkások, akik a státuszindex alsó három decilisébe kerültek."[142] Ez az osztályséma tehát alapvetően a foglalkoztatási pozícióra épül, amit a szerzők a társadalmi státusz jellemzőkkel korrigáltak. Mindezt olyan, az ezredfordulón már konszolidálódó osztályszerkezetként értelmezték, amelynek valamennyi csoportja – foglalkozási helyzete és jövedelemszerző képessége alapján – belsőleg erősen differenciált, ám ezekről a mikroszintekről ez a megközelítés már nem

[140] Kolosi Tamás – Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004.* Budapest, 2004, TÁRKI, 48–74. o.

[141] A 16 éven felüli népességen belül.

[142] Kolosi – Róbert 2004, 57. o.

ad igazán részletes leírást. Kolosi Tamás más munkáiban[143] is többnyire hasonló megközelítésben vizsgálta és értelmezte a rendszerváltás által okozott társadalmi változásokat, azzal a fontos kiegészítéssel, hogy szempontjai közé beemelte a fogyasztás és a rétegződés összefüggéseit is. Ezáltal a fogyasztásban való részvétel képessége alapján különítette el egymástól a társadalmi csoportokat. Ugyanakkor ezeknek a különböző szempontoknak a segítségével kialakított rétegződési modelleket nem vagy csak ritkán kísérelte meg egymással összekapcsolni, így az előbbiekben vázolt makroszintű társadalmi tagozódásnál részletesebb, összetettebb, a különböző tényezők hatását egyidejűleg figyelembe vevő összefoglaló struktúramodellt nem dolgozott ki, s a differenciálódás tényét hangsúlyozva, továbbra is a középrétegek súlyát tartja meghatározónak a magyar társadalomban.

Vele ellentétben Laki László viszont nagyon határozottan a differenciálódást és az ezzel együtt járó dezintegrálódást tartotta a korszak legfontosabb társadalomszerkezetet befolyásoló folyamatának. Értelmezése szerint az átmenet során a társadalmi átrétegződést meghatározó módon befolyásolta, hogy a gazdaság nem az egységesülés irányába mozdult el, hanem egy sajátos, némileg átalakult duális gazdasági szerkezet alakult ki, aminek az egyik része a teljes egészében külföldi tulajdonban levő és dinamikusan fejlődő szektorból és egy vegyes – magyar és külföldi tulajdonban álló, minimális fejlődést mutató – szektorból áll. S a kettő között elég gyenge a viszony. A gazdaságra ebben a felállásban egyfajta dezintegráció jellemző, ami meghatározza a foglalkozási és a jövedelmi viszonyokat is.

E duális piaci szerkezet mellett a magyar gazdaságban a legális tevékenységek mellett továbbra is jelen van a fekete-szürke gazdaság a maga ügyeivel, szereplőivel és a magas részesedésével, „továbbá a hatalmas kiterjedésű naturális önellátás, melyet a munkaerőpiacról való kiszorultság, az alacsony keresetek, stb. okán előálló megélhetési kényszerek tesznek időszerűvé és meghaladhatatlanná."[144] Ugyancsak befolyásolta a társadalmi struktúrát és az átrétegződést a magyar gazdaság kilencvenes évekbeli transzformációs válsága, a vállalati csődök sorozata, a GDP gyors és jelentős, 20 százalék körüli visszaesése, a két számjegyű infláció, a bérek és fizetések reálértékének csökkenése. Alig fél évtized alatt másfél millió munkahely szűnt meg Magyarországon, tömegessé vált a munkanélküliség, a foglalkoztatás szintje alacsonnyá vált, és ott stabilizálódott. Az elmúlt 20-25 évben az aktív keresők száma 3,6 és 3,9 millió között ingadozott. A 15–64 éves népességen belül Magyarországon 57 százalékos volt a foglalkoztatottak aránya, Ausztriában 69 százalék, Németországban 65 százalék

[143] Kolosi – Tóth 2000; Kolosi 2000.

[144] Laki László: Rendszerváltások Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 67. o.

ugyanez az arány. Mindez felgyorsította az elszegényedést és a lecsúszást egyes társadalmi csoportokban, a szegények száma ismét jelentősen növekedett, a munkaerőpiacról tartósan kiszorulóké hasonlóképpen. Ez utóbbi azt is jelenti, hogy tartóssá vált a marginalizálódás is ebben a csoportban, hiszen e helyzet átörökítése is jelen van napjaink magyar társadalmában. S ez nem a társadalmi integrálódást előmozdító ún. „középosztályosodás", hanem egy lefelé irányuló szétzilálódás felé mutat.

Laki mindezek alapján úgy véli, hogy a rendszerváltást követő évtizedek során nem az a társadalom jött létre, amit az új politikai elitek ígértek, és aminek kialakulását a társadalom a rendszerváltástól várta. Egyrészt az 1989 előtti társadalmi csoportok, helyzetek leértékelődtek, a széles középosztályosodás elmaradt, másrészt az újkapitalizmus rétegeit, a tulajdonosokat, nagyvállalkozói csoportokat kellett „létrehozni", gyakran olyan erőforrás-átcsoportosítással, ami más társadalmi csoportok kárára ment végbe. Harmadrészt megjelentek „»a rendszerváltás által nem vizionált« társadalmi csoportok, rétegek: 1. a még állásban lévő, de elszegényedő, lecsúszó, társadalmi identitásukat elvesztők, 2. a munkaerőpiac mezsgyéjén billegők, akik hol munkához jutnak (többnyire közmunka keretében), hol nem, hol segélyből élnek, hol nem, 3. a reményvesztett marginalizáltak, a »feleslegesek«, akiknek a megváltozott, igényesebbé vált munkaerőpiacon nem tudnak mit eladni."[145] Ez azzal a következménnyel járt, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek „elszabadultak", és a polarizáció vált meghatározóvá. Mindez egy olyan struktúrát hozott létre, ami a következő csoportokból áll: 1. a társadalom 5-8 százalékát kitevő, a globalizációval lépést tartani tudó, vagyonos réteg; 2. 10-15 százaléknyi, nem igazán módos és széles felső középosztály; 3. 30-40 százaléknyi alsó középosztály, amelynek a helyzete a rendszerváltás után nem változott meg lényegesen, a léthatár fölött, de az instabilitás állandó fenyegetésében élnek; 4. 37-55 százalékot kitevő szegények, marginalizáltak, belsőleg tovább tagolt/tagolható csoportjai. Ez inkább egy kevés gazdagra és sok szegényre tagolódó, polarizált társadalomszerkezet felé mutat, semmint a szociális piacgazdaság középosztályosodó társadalmára, ahol a társadalmi közép a társadalom felét/kétharmadát is elérheti. Laki gyakorlatilag egy fordított kétharmados társadalom képét vázolta fel, ahol a társadalom kisebbsége rendelkezik a javak fölött és van esélye a stabil életre, és ahol a többségnek minderre egyre kisebb vagy semmilyen lehetősége nincs.

A harmadik, több tényezővel dolgozó, azok szerves összekapcsolására is törekvő, releváns rétegződési modellt Bukodi Erzsébet dolgozta ki. Abból indult ki, hogy az összetett megközelítés révén a társadalmi folyamatok mikrotényezői is jobban megragadhatók és a társadalmi tagolódás is pontosabban leírható. Hagyományos társa-

[145] Uo. 69. o.

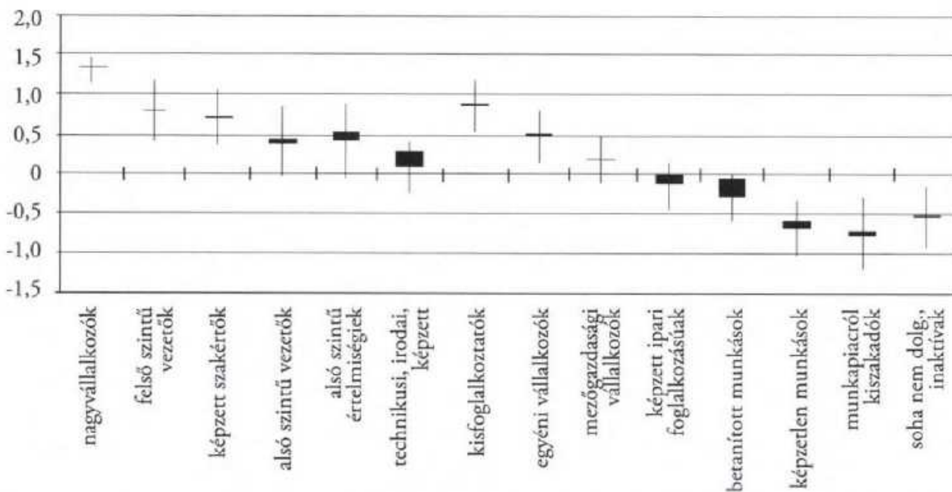
dalomstatisztikai megközelítésben a társadalmi rétegződés vizsgálata három dimenzióban történik: *a)* iskolai végzettség, *b)* foglalkozási pozíció és *c)* a jövedelem mentén. Ezek megmagyarázzák a társadalmi egyenlőtlenségek egy részét, a társadalmi tagolódás folyamatát, ám kétségtelenül elsősorban egy statisztikus/statikus értelmezésre adnak lehetőséget, a finomabb tagoltság feltárására nem vagy csak kevésbé. A rétegződési folyamatok megválaszolására egy összetettebb, szélesebb alapokon nyugvó szempontrendszerre és klasszifikációra van szükség. Ezért – különösen napjainkban – létjogosultsága van a fogyasztásra, a fogyasztói csoportokra, valamint az életmód és életstílus szerinti csoportosításra is, illetve a hagyományos és a modern rétegződési megközelítések együttes alkalmazására. A hagyományos és az újabb rétegződési szempontok együttes/párhuzamos alkalmazását a magyar társadalom 1989 előtti, igen sajátos, töredezettsége és számos ponton tetten érhető dualitása is szükségessé teszi.

Bukodi Erzsébet olyan rétegződési elemzés kidolgozására vállalkozott, ami a foglalkozási viszonyok mellett a mindennapi élet egyes dimenzióit is figyelembe veszi. Mindez számos kérdés vet fel: például foglalkozási viszonyaik alapján azonos rétegbe tartozóknak az anyagi életkörülményei hasonlóak-e avagy sem? Mennyiben azonos, és mennyiben tér el a mentalitásuk, értékrendjük? Milyen fogyasztási és kulturális preferenciáik vannak? Hasonlóak-e az egy réteghez tartozó, azokat alkotó csoportokban a státuszátörökítés trendjei avagy sem? Ez viszont a vertikális mellett a horizontális tagolódás kérdéseit is felveti, a területi különbségekről nem is beszélve. Hiszen ha a példa kedvéért megpróbáljuk összehasonlítani egy alsó középosztályi pozícióban levő budapesti és kisvárosi gimnáziumi tanár társadalmi helyzetét, akkor a kisebb bérdifferenciák mellett nyilvánvalóan eltérőek a kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek, különbözőek lakásviszonyaik, életkörülményeik, háztartási kiadásaik, ami jól mutatja az azonos réteghez tartozó, azonos foglalkozási csoportot alkotók közötti belső tagoltságot (is).

A rendszerváltást követő évtizedek társadalmi viszonyainak leírása, értelmezése során Bukodi az ún. EGP-sémára támaszkodik, ami a réteghelyzetet a foglalkozási viszony szempontjából két részre bontja: „A munkamegosztási pozícióra, amely a végzett munkához szükséges szakképzettséget, az önállóság, autonómia fokát jelöli, illetve a munkaerő-piaci helyzetre, amely a jövedelem mértékét, a felfelé irányuló mobilitás esélyeit, a státuszvesztés kockázatát, a munka biztonságának a fokát fejezi ki."[146] Rétegelnevezései a következők: 1. felső szolgáltatói réteg (felső- és középszintű vezetők, magas beosztású értelmiségiek, nagyvállalkozók), 2. alsó szintű szolgáltatói réteg (alsó szintű vezetők, dominánsan kiszolgáló jellegű munkát végző értelmiségiek)

[146] Bukodi Erzsébet: Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 118. o.

3. középszintű szellemiek, 4. rutinszerű szolgáltatási foglalkozást űzők, 5. kisfoglalkoztatók, 6. nem mezőgazdasági önállók, 7. mezőgazdasági önállók, 8. szakképzett munkások, 9. szakképzetlen munkások, 10. mezőgazdasági foglalkozásúak. Bukodi Erzsébet ennek alapján a következő csoportokat tartalmazó társadalmi rétegződési sémát vázolta fel: 1. nagyvállalkozók, 2. felső szintű vezetők, 3. képzett szakértők, 4. alsó szintű vezetők, 5. technikusi, irodai képzettek, 6. kisfoglalkoztatók, 7. egyéni vállalkozók, 8. mezőgazdasági vállalkozók, 9. képzett ipari foglalkozásúak, 10. betanított munkások, 11. képzetlen munkások, 12. munkapiacról kiszakadók, 13. soha nem dolgozó inaktívak.

21. ÁBRA | A jelenkori magyar társadalom foglalkozási rétegződése

Megjegyzés | Az ábrán a vízszintes vonal vastagsága az adott réteg társadalmi súlyát szemlélteti. A nem dolgozók az utolsó társadalmi-foglalkozási helyzetükkel szerepelnek. Az ábrához használt adatok forrása: *Életünk fordulópontjai*. Budapest, 2002, KSH NKI.

Forrás | Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

A társadalmi-foglalkozási réteghelyzet további árnyalása az anyagi életkörülmények bevonásával lehetséges. Ez jól mutatja, hogy az egyes munkapiaci-foglalkozási rétegek mennyire rendelkeznek tőkével, mennyire képesek a fogyasztásra. Ezt kiegészítve a másik megközelítésben az anyagi körülményekre, a szabadidős tevékenységekre és a lakásviszonyok jellemzőire alapozva igyekezett elkülöníteni a státuszcsoportokat. Eszerint a magyar társadalom a fogyasztás és az életstílus jellemzőit vizsgálva: 1. konzisztensen magas státuszúakra, 2. konzisztens felső-középrétegre, 3. fogyasztás-orientált középrétegre, 4. felhalmozásorientált középrétegre, 5. jó lakású kisegzisz-

tenciákra, 6. szabadidő-orientált kisegzisztenciákra, 7. jó lakású szegényekre, 8. konzisztens szegényekre, 9. leszakadókra tagolható. Ez utóbbi rétegződésmodell szerint több foglalkozási-munkapiaci csoport tagjai tartoznak egy-egy fogyasztási és életstíluscsoportba, melyeknek demográfiai és társadalmi összetétele is változatos. Ha a fogyasztási csoportok és a gazdasági aktivitás kapcsolatát vizsgáljuk, akkor a „konzisztensen magas státuszúak és a fogyasztásorientált felső középréteghez tartozó 15–64 évesek csaknem 90 százaléka dolgozik, de a konzisztens felső középrétegben is 83 százalékos ez az arány. A foglalkoztatottak hányada a leszakadók körében a legkisebb, mindössze 38 százalék, egyötödük munkanélküli, 15 százalékuk rokkant nyugdíjas, további 9 százalékuk pedig inaktív. A munkanélküliek és az inaktívak részaránya a konzisztensen szegények közt is majdnem eléri a 25 százalékot, és a jó lakású szegények mellett közöttük a legnagyobb a rokkantnyugdíjasok hányada is. Az öregségi (és özvegyi) nyugdíjasok az idősebb korstruktúrájú, jó lakású szegények és a jó lakású kisegzisztenciák esetében a leginkább felülreprezentáltak."[147]

A fenti adatok és elemzések alapján megállapítható, hogy a foglalkozási rétegek szerint a magyar társadalom szerkezete eltolódott a szellemi foglalkozások felé, ezen belül is a képzett kereskedelmi, szolgáltatási, irodai és technikai foglalkozásúak súlya nőtt meg, ezzel egyidejűleg mérséklődött a közvetlen termelésirányítók és képzett ipari foglalkozásúak részesedése. Ezzel párhuzamosan folyamatos képzettségi és iskolázottsági polarizáció figyelhető meg a foglalkozási rétegződésben. A munkapiaci rétegződés az anyagi-vagyoni helyzet meghatározó tényezője lett. Markánssá vált az elmúlt két évtized során a tőketulajdonosok elkülönülése a többi társadalmi rétegtől. A vezetők és értelmiségiek csoportján belül is erőteljes vagyoni-jövedelmi differenciálódás zajlott le a felső és középszintű, szakértői, elitértelmiségi csoportok és az alsó szintű vezetők, hivatalnok értelmiségiek között.

A szakképzetlen fizikaiak és a munkapiacról kiszakadók alkotják a periferikus réteget. „Életstílus-tipológia alapján is elmondható, hogy a magyar társadalom alapvetően hierarchikus-vertikális elrendezettségű, amelyben jól lehatárolható, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve viszonylag homogén, a különböző fogyasztási dimenziókat tekintve konzisztens profilú felső és alsó (szegény) réteg."[148] Egymáshoz viszonyítva és egymáson belül is jól tagolt és meglehetősen zárt társadalmi rétegek jelenléte határozza meg tehát a mai magyar társadalom szerkezetét.

Végül negyedikként megemlítendő, hogy a legfrissebb, 2014-es adatfelvételen alapuló képet a társadalmi struktúráról a GfK Hungária Kft. és az MTA Társadalomtu-

[147] Bukodi 2006, 153. o.

[148] Uo. 159. o.

dományi Kutatóközpont közös kutatócsoportja[149] dolgozta ki 2014-ben online és személyes kérdőíves felvétel adatai alapján. Eszerint napjaink magyar társadalma 8 egymástól jól elkülöníthető rétegre tagolódik. A magyar társadalom 2 százaléka tartozik az elithez, 10,5 százaléka a felsőközéphez, 6 százaléka a feltörekvő, önmegvalósító fiatalok rétegéhez, 7 százalék alkotja a vidéki értelmiséget, 17 százaléknyi a kádári kisemberek aránya, 18 százalék a sodródóké, 16,5 százalékot tesz ki a munkásság, és 22 százaléknyi a leszakadók csoportja. A csoportosítás alapját a *gazdasági tőke* [jövedelem – havi kereset és a vagyon (lakás érteke, megtakarítások, felhalmozások)]; a *kulturális tőke* (a magas kultúra fogyasztása – színház, múzeum, komolyzene, könyvek), az „újkultúra"-fogyasztás formái (internetezés, közösségi oldalak látogatása, szabadidős sportokba bekapcsolódás]; valamint a *kapcsolati tőke* (mennyiségi kapcsolatok – hány embert ismer, a kapcsolatok társadalmi helyzete – ismer-e fodrászt, bankárt, tanárt, politikust és kérhet-e tőlük segítséget) határozta meg. Az adatok előzetes feldolgozása után a kutatók úgy vélték, hogy a kétezres évek elején megfogalmazott várakozásokhoz képest nem következett be a társadalom középosztályosodási folyamata, ugyanakkor drámai mértékben növekedett tovább a társadalmi távolság a főváros/nagyvárosok és a kisvárosi/falusi lakóhely között. Szintén fontos jellemzője napjaink viszonyainak, hogy a magyar társadalomban súlyát és arányát tekintve egyaránt meghatározó az alsó társadalmi rétegek szerepe. Ugyancsak figyelemreméltó megállapítása a kutatásnak az, hogy a magyar társadalomban meglehetősen gyenge a kohézió, az azonos helyzetben lévők között a közös léthelyzet tudata, más szóval az osztálytudat nem, vagy alig-alig létezik. Mindemellett arra is rámutattak, hogy a mobilitási lehetőségek nagymértékben egyirányúvá váltak, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy könnyű az egyik rétegből lejjebb kerülni, ám a visszalépés vagy egy magasabb társadalmi státuszba kerülés gyakorlatilag majdnem lehetetlen.

Az egyes rétegek jellemzőit összefoglaló táblázat tényszerűen és valóságközeli módon mutatja be a jelenkori magyar társadalom egyenlőtlenségeit, ami különösen szembeötlő a legfelső és a legalsó társadalmi csoportok esetében, ha a jövedelmet vagy a lakásminőség mutatóit nézzük. A tíz-tizenötszörös szintet is elérő háztartási átlagjövedelem-különbség plasztikusan mutatja meg, mekkora társadalmi távolságok lehetnek napjaink magyar társadalmában. Ugyancsak érdekes lenne egy olyan elemzés, ami legalább megbecsüli a kutatás során kialakított csoportok részesedését az éves összjövedelemből, hiszen ez még pontosabban megmutathatná a tényleges egyenlőtlenségeket.

[149] Az Osztálylétszám 2014 kutatás előzetes eredményei a www.tk.mta.hu oldalon érhetőek el. A kutatói team tagjai (MTA TK): Albert Fruzsina, Antalóczy Tímea, Dávid Beáta, Kristóf Luca, Szabó Andrea, vezetője Róbert Péter.

10. TÁBLÁZAT | Az „Osztálylétszám 2014" kutatás rétegeinek legfontosabb, legjellemzőbb tulajdonságai

Réteg	Legmagasabb befejezett iskolai végzettsége (%)*	Életkori átlag (Év)	Háztartási nettó összjövedelmi kategória (Ft)	Családi állapota (%)	Roma származásúnak mondja magát (%)	Állandó lakhelyének településtípusa (%)	Lakásérték átlag (millió Ft)	Nem beszél idegen nyelven (%)	Volt nyaralni külföldön az elmúlt évben
elit	43% érettségi, 52% felsőfok	45,1	50% 301–500 ezer, 33% 501 ezer–1 millió	53% házas, 16% elvált	NJ**	45% Bp., 40% megyei jogú város	21,5	24%	70%
felső közép	40% érettségi, 39% felsőfok	39,8	24% 201–300 ezer, 22% 301–500 ezer, 2% 501 ezer–1 millió	33% egyedülálló, 43% házas, 14% elvált	NJ	32% Bp., 27% egyéb város, 22% község	12,5	30%	35%
feltörekvők	49% érettségi, 33% felsőfok	39,6	16% 121–150 ezer, 38% 151–200 ezer, 31% 201–300 ezer	33% egyedülálló, 15% élettársa van, 36% házas	NJ	42% Bp., 26% megyei jogú város	10,7	26%	34%
vidéki értelmiség	29% érettségi, 44% felsőfok	43,8	33% 151–200 ezer, 26% 201–300 ezer, 17% 301–500 ezer	71% házas	NJ	46% egyéb város, 31% község	12,7	30%	30%
kádári kisemberek	25% legfeljebb alapfok, 22% szakmunkás, 34% érettségi	44,6	16-16% 91–120 ezer és 121–150 ezer, 19% 151–200 ezer, 24% 201–300 ezer	19% élettársa van, 43% házas, 12% elvált	NJ	46% egyéb város, 29% község	9,7	55%	18%
sodródók	31% legfeljebb alapfok, 17% szakmunkás, 40% érettségi	38,1	8% 60 ezer alatt, 16% 121–150 ezer, 22% 151–200 ezer, 33% 201–300 ezer	38% eyedülálló, 12% elvált	NJ	25% Bp., 24% megyei jogú város, 29% egyéb város	9,2	54%	23%
munkások	23% legfeljebb alapfok, 38% szakmunkás, 33% érettségi	40,9	15% 91–120 ezer, 33% 151–200 ezer, 23% 201–300 ezer	34% egyedülálló, 15% élettársa van, 35% házas	4%	47% egyéb város, 23% község	8,8	78%	9%
leszakadtak	39% legfeljebb alapfok, 28% szakmunkás, 29% érettségi	44,7	8% 60 ezer alatt, 26% 61–90 ezer, 19% 91–120 ezer, 14% 121–150 ezer	14% élettársa van, 35% házas, 13% elvált, 12% özvegy	11%	39% egyéb város, 28% község	7,1	80%	3%

* Az adott csoportban leggyakoribb, legjellemzőbb (szignifikáns) százalékos értékek. Nem feltétlenül ad ki 100%-ot.
** Nem jellemző.

Forrás | www.tk.mta.hu

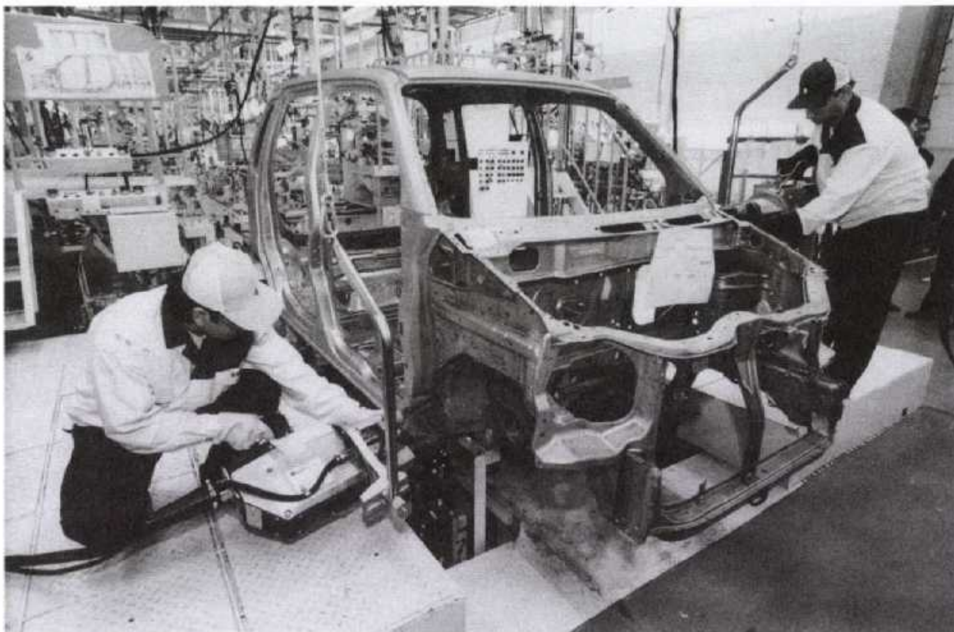
Remélhetőleg erre is sor kerül majd a részletes eredmények publikálása során, csak úgy, mint a rétegek elnevezésének és elhatárolásának alapos indoklására, hiszen a rendelkezésre álló anyagból ezek még nem derülnek ki teljesen egyértelműen és világosan.

Alapvető kérdés: milyen struktúrában és milyen formában írhatók le az elmúlt húsz év/napjaink magyar társadalmi csoportjai? Az világos, hogy az egytényezős megközelítések csak hozzávetőlegesen adják vissza a jelenkori magyar társadalom tagoltságát. Többé-kevésbé eltérő képet kapunk, ha a jövedelmi viszonyok, a vagyon, a gazdasági aktivitás és tevékenység, a foglalkozási viszony vagy éppen a képzettség és iskolázottság szerint próbálunk meg rétegeket és csoportokat képezni, s akkor még nem is beszéltünk arról, hogy milyen réteg-/csoportképző szerepe van, illetve lehet napjainkban a különféle társadalmi tőkéknek (kapcsolati tőke, kulturális tőke, stb.) De ugyancsak fontos jellemzője napjaink társadalmi tagolódásának az életmód, az életstílus vagy éppen a fogyasztás szerint kialakítható társadalmi csoportosítás.

Egy ilyen összetett megközelítésben kétségtelenül realitása van annak, hogy – alapvetően – vertikális és makroszintű megközelítésben olyan felső társadalomról, társadalmi középről és alsó társadalomról beszéljünk, amelyek a fentebb említett rétegződési tényezők segítségével különböző csoportokra tagolhatók. Eszerint a *felső társadalmat* az elit – kiugróan magas jövedelmű vezető beosztásúak, politikusok, nagyvállalkozók/nagytulajdonosok, topmenedzserek és értelmiségiek –, valamint a jómódúak – középvállalkozók, felső vezetők – gyakorlatilag korlátlan, illetve az átlagost sokszorosan meghaladó fogyasztásra, felhalmozó megtakarításra képes rétege alkotja.

A társadalmi középhez tartoznak a magasan képzett, átlag feletti jövedelemmel rendelkező értelmiségiek, középvezető beosztásúak, valamint a stabil megélhetéssel rendelkező hivatalnokok, tisztviselők, közalkalmazottak, a stabil közép- és kisvállalkozók, jól kereső szakmunkások, akiknek jövedelme, kiegyensúlyozott fogyasztói magatartást tesz lehetővé, sőt változó mértékű megtakarításra is képesek.

Az alsó társadalmat az 1989 előtti társadalmi középből lecsúszó kisegzisztenciák, a beosztott, alacsony(abb) képzettségű hivatalnokok, közalkalmazottak, az önfoglalkoztató, létükért küzdő egyéni és kisméretű cégeket birtokló – mikro- – vállalkozók, a rendszeres jövedelemmel és munkahellyel rendelkező, gyakran minimálbéres/zsebbe fizetett alkalmazottak, félig képzett fizikai foglalkozásúak, a minimálbért meghaladó nyugdíjjal rendelkező nyugdíjasok alkotják, akikre alacsony, elsősorban a létfenntartási szükségleteket kielégíteni képes, esetleges megtakarítási képességgel vagy annak hiányával leírható fogyasztás jellemző. A szintén az alsó társadalom részét képező marginalizáltak közé, a képzetlen, alacsony jövedelmű munkások, a rendszertelenül foglalkoztatottak, a tartósan munkanélküliek, a foglalkoztatásból tartósan kiszorult, önmagukat feketemunkából fenntartók, a minimálnyugdíjból, rend-

10. KÉP | Szakmunkások a Suzuki esztergomi üzemében, 1999 (Szigetváry Zsolt felvétele)

szeres szociális segélyekből élők, a gettósodó településeken/településrészeken élő, tartósan mélyszegények tartoznak, akiknek a fogyasztását a hiány, a mindennapi létfenntartás küzdelme és az állandó anyagi gondok határozzák meg. Ugyancsak fontos jellemzője az egyes társadalmi csoportoknak az egymástól való távolság és a zártság is. Ezek tekintetében a kétezres évek elején a társadalmi távolságok növekedése, az egyes csoportok/rétegek zártabbá válása, a mobilitás csökkenése és az egyes társadalmi rétegek fokozódó mértékű újratermelődése, önrekrutációja vált jellemzővé.

Az elemzésekből és értelmezésekből kétségtelenül kiderül, hogy a rendszerváltás alapvetően megváltoztatta a magyar társadalom szerkezetét, az egyes társadalmi rétegek összetételét, tagoltságát, életkörülményeit és életstílusát is. A következő fejezetben ezeknek a változásoknak a jellegzetességeit vizsgálom meg az egyes társadalmi csoportok esetében.

VII. RÉGI, ÚJ ÉS MEGÚJULÓ TÁRSADALMI CSOPORTOK

ELITEK ÁTALAKULÁSA A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN MAGYARORSZÁGON

Az 1989–1990-es változások társadalmi hatásait vizsgáló tudományos megközelítések közül a legtöbb elemzés talán az elit témakörét dolgozta fel. A folyamatok jellegének értelmezése és megítélése, valamint a magyar társadalom (újjá)szerveződésének megismerése miatt a hazai társadalomtudományok képviselői alapvető fontosságúnak tartották az elit problémakörét. Önmagában már az is vita tárgyát képezte, miként lehet/kell értelmezni a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján az elitekben, a vezetőcsoportokban végbement átrendeződéseket. Vajon helycserével, pozícióváltással „átmentették-e" magukat a szocialista korszak elitjei? Valóban létrejött-e a különböző vezetőcsoportok „nagy koalíciója"? A régi, nómenklatúra-alapon kialakult szocialista korszakbeli elitet tényleg legyőzte-e a nyolcvanas években kialakuló és megerősödő, a kritikai-ellenzéki elittel – átmeneti – szövetségre lépő új technokrata csoport? Mi volt a tényleges szerepe a rendszerváltás folyamatában azoknak a szakértelmiségi csoportoknak, amelyek a nyolcvanas években egyre nagyobb szerephez jutottak? A hosszan sorolható kérdésekre nem adhatók egytényezős, a folyamatok összetettségére kevesebb figyelmet fordító, netán politikai/ideológiai indíttatású magyarázatok. Időről időre előtérbe kerül például az az erősen leegyszerűsítő felfogás, ami szerint a vezető csoportokban semmi sem változott, a folyamatok lényegét az egykori kommunistákból lett nagytőkések és újsütetű „demokraták" határozták meg, akik korábbi vezető pozíciójukból, kapcsolati tőkéjükből származó előnyöket konvertálták vagyonná, befolyássá. Az ilyen értelmezés egyszerűen összemossa egymással a különböző elitcsoportokat, és elfedi a ténylegesen lezajlott változásokat. Az átrendeződés mértéke az egyes elitszegmensekben eltérő volt, de kétségbevonhatatlanul érdemi és érzékelhető módon megváltozott az elitcsoportok összetétele, a csere és a metamorfózis párhuzamosan volt jelen a rendszerváltás átrendeződő magyar társadalmában.[150]

[150] A kérdéshez lásd Kristóf Luca: De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle,* 2014. 1. sz. 7–26. o.

Ha a felső társadalom csoportjait vizsgáljuk, akkor látható, hogy jelentősen átalakultak, újratagolódtak, személyi összetételükben megváltoztak a különböző elitcsoportok is. A Kádár-korszak politikai vezetői közül az idősebb generációkhoz tartozók döntő többsége visszavonult. A képzettebb, iskolázottabb és fiatalabb korosztályok tagjai pedig nem elhanyagolható arányban, számban pályát váltottak, visszatértek korábbi szakmájukba, foglalkozásukhoz vagy 1989 előtti politikusi létük során felhalmozott kapcsolati tőkéjüket próbálták gazdasági előnyökké átalakítani, s többnyire valamilyen formában a kialakuló új magánszféra résztvevőivé váltak. A gazdasági vezetők közül is elsősorban az idősebbek választották a nyugdíjba vonulást, a fiatal és középkorú vezetők döntő többsége pedig sikerrel alkalmazkodott a kialakuló piaci viszonyokhoz, aktív résztvevőjévé vált a privatizációs folyamatoknak s tulajdonossá és/vagy menedzserré vált. A kulturális és tudományos életben a cserélődés ehhez képest alacsonyabb mértékű volt, szinte csak azok szorultak háttérbe, akik a szocialista rendszer mellett feltűnő módon elkötelezték magukat a Kádár-korszakban, másrészt a korábbi disszidensek, politikai okokból háttérbe szorítottak újrapozicionálása történt meg.

A kilencvenes évek közepén, empirikus kutatási eredményeinek birtokában megfogalmazott hipotézisében Szelényi Iván úgy vélte, hogy az államszocialista és a posztkommunista gazdasági elit körében nagymértékű kontinuitás mutatható ki a menedzseri és a technokrata pozíciókat elfoglalók vonatkozásában. Ezzel szemben a politikai elit igen nagymértékben cserélődött. 1989–1990-ben a változás egyik jellemző vonása az egypárti politikai elit kikerülése a hatalomból és a nyolcvanas évek informális, illetve ellenzéki politikai csoportjaihoz tartozók elitbe kerülése volt. A nyolcvanas évek politikai ellenelitje a rendszerváltás következtében a kilencvenes évek hatalmi elitjének meghatározó csoportjává vált. Erről az átalakulásról, az új politikai csoportok társadalmi hátteréről, összetételéről részletes összefoglaló elemzést[151] készített Körösényi András. Rámutatott arra, hogy a politikai elit tekintetében a változások igen markánsak voltak. 1993-ban a politikai elit tagjainak a fele jött beosztott értelmiségi pozícióból, magasabb iskolázottsággal és képzettséggel rendelkeztek a szocialista korszak politikai vezetőihez képest. Az 1988-as politikai vezetőréteg egyharmada 1993-ban már nyugdíjas volt, ezen belül egyharmaduk 60 év alatti kényszernyugdíjas. Ez is arra utalt, hogy amíg a gazdaságban az elit részleges reprodukciója, helycserés pozíciómegőrzése és folytonossága is jellemző volt, addig a politikában az elit cserélődése a meghatározó. A különböző – politikai, gazdasági és kulturális elitcsoportok életkörülményeiben nem mutatkozott még jelentős eltérés 1993-ban, megközelítőleg azonos életmódmintákat követtek. Szelényi Iván szerint az elitcso-

[151] Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó, 41–67. o.

portokban végbement változások másik meghatározó vonása, hogy a technokrata-menedzser elit a kilencvenes évek közepéig még nem alakult át nagyburzsoáziává, gazdasági hatalmát nem magántulajdonával, hanem technikai know-how-jával igazolja, s nem kell hatalmát megosztania a tulajdonos burzsoáziával, ami akkor még éppen csak kialakulófélben volt.[152] A hipotézise alapjául szolgáló felmérés adatai szerint 1993-ban a 3000 legnagyobb forgalmú gazdasági vállalkozás vezetőinek négyötöde már a nyolcvanas években is a gazdasági vezetés tagja volt. Ugyanakkor a vezérigazgatók alig 2 százaléka volt magánvállalkozó 1989–1990 előtt, s ugyancsak alacsony azok aránya, akik 1988-ban állami vagy pártfunkcióban voltak. Ebből az a következtetés adódik, hogy a lehetségesnél kevesebben tudták politikai tőkéjüket gazdasági tőkévé konvertálni. A nagyvállalati menedzserréteg a gazdasági hatalom megszerzésével ekkor még nem alakított ki a maga számára olyan nagy magánvagyont – állította Szelényi –, ami alapján nagyburzsoáziának lehetne nevezni. Magyarországon a kutatás során megkérdezett 3000 felső gazdasági vezető mintegy 50 százalékának volt valamilyen üzleti vagyona, zömmel kisvállalkozása vagy nagyobb vállalkozás szerényebb részvényhányada. Ez arra utal, hogy a magánvagyon birtoklása, a gazdasági tőke a kilencvenes évek első felének Magyarországán önmagában még nem volt elég ahhoz, hogy valaki a posztkommunista gazdasági elit csúcsára kerüljön, de nélkülözhetetlen a szaktudás és a kapcsolati tőke. Szelényi értelmezésében a posztkommunista hatalmi elit harmadik csoportját ebben a megközelítésben a politikai és a gazdasági elithez egyaránt kötődő társadalomtudományos értelmiség szűk rétege adja.

Kérdés, mennyiben helytálló Szelényi Iván hipotézise? Valóban nem jött létre a kilencvenes években jelentős tulajdonosi réteg Magyarországon? A rendelkezésre álló adatok szerint az állítás inkább csak a kilencvenes évek első harmadára tekinthető helytállónak, akkor is csak korlátozottan, hiszen a magyar nagyvállalkozói életpályák ismeretében tudni lehet, hogy már a kilencvenes évek első felében is számos milliárdos magyar nagyvállalkozó tevékenykedett a magyar gazdaságban, s ennek a nagytőkés-nagytulajdonosi rétegnek a jelenléte a rendszerváltást követő évtized második felében – a nagyfokú rejtőzködési hajlam ellenére is – már érzékelhető volt. Bár erről nem készültek elemzések és tanulmányok, de a közvélemény számára is jól érzékelhető módon, az eszközökben nem válogatva, komoly küzdelmek[153] folytak a kilenc-

[152] Szelényi Iván: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány*, 1996. 4. sz. 385–402. o.

[153] Közvetetten is jól mutatják mindezt a kilencvenes évek – elsősorban az illegális gazdasági tevékenységekhez kapcsolódó – nagyszámú leszámolásos merényletei a Prisztás- és a Fenyő-gyilkosságtól az Aranykéz utcai robbantásos merényletig. Sajátos módon lényegében mindegyik ügy felderítetlenül maradt, vagy csak jóval később került sor egy-egy részlet felderítésére.

venes évek legális és illegális – egymással itt-ott érintkező – gazdaságában a piacokért és a meghatározó gazdasági befolyás megszerzéséért, megtartásáért. Lengyel György elemzései szerint már 1996-ban minimálisan 120–150 főre volt tehető azok száma, akik 1 milliárd forintot meghaladó személyes és üzleti vagyonnal rendelkeztek.[154] Szelényi szerint a rendszerváltás utáni időszak társadalmi folyamatainak specialitása a tulajdonos polgárság hiánya, illetve kialakulásának az elhúzódása, ami az előzmények ismeretében érthető. E réteg feladatait az átmenet első éveiben jelentős részben a technokrata-menedzser elitcsoport tagjai látták el. Nekik ennek következtében az átmenet szabályainak kialakítására, a tulajdon újraelosztásának, a privatizáció rendjére is igen nagy volt a befolyásuk, melynek következtében jelentős szerepük lett a tulajdonos-polgári réteg „létrehozásában" is. Arról nem is beszélve, hogy a kilencvenes években alakultak ki a különböző politikai elitcsoportok gazdasági klientúrái és a gazdasági elitcsoportok politikai klientúrái.

Szelényi Iván megközelítésének részigazságait nem vitatva meg kell jegyezni, hogy a kilencvenes évek második felében már egyre kevésbé lehet elkülöníteni a menedzser és a tulajdonosi elitcsoportokat egymástól, hiszen mind gyakoribbá vált, hogy a menedzser egyúttal tulajdonosa is a vállalkozásnak, vagy a többségi tulajdonos az adott vállalkozás első számú menedzserének a feladatait is ellátta. Másfelől a Szelényi-féle megközelítés teljes mértékben figyelmen kívül hagyta azokat a vállalkozókat, akik a kilencvenes évek megnyíló lehetőségeit kihasználva futottak be dinamikus, többnyire self-made man típusú üzleti karriert és váltak a gazdasági élet jelentős súlyú szereplőivé. Harmadrészt nem szentelt kellő figyelmet a kilencvenes években egyre erősebbé váló multipozicionalitásnak, annak, hogy egy-egy gazdasági szereplő több meghatározó tisztséget birtokolt, illetve a politikusok gazdasági és az üzletemberek politikai pozícióhalmozásainak. Negyedrészt pedig nem adott választ arra a kérdésre, hogy kikből lettek a tulajdonos polgárok, mikor és hogyan, illetve meddig „uralkodtak" a menedzserek.

A kilencvenes évek második felétől kezdett magától értetődővé válni, hogy a magas jövedelmek lehetővé teszik a vagyonosodást, a felhalmozott vagyon pedig állandósította a magas jövedelem megszerzésének a lehetőségét.

Az elitcsoportok egymás közötti kapcsolatai is igen érdekesen alakultak a kilencvenes években és a 21. század elején. A politikai elit szerepe 1989–1990 és 1996–1997 között felértékelődött, hiszen a demokratikus intézményrendszer kialakítása és a privatizáció felügyelete révén döntő módon befolyásolták/befolyásolhatták a korábbi állami vagyon- és a tőkejavak újraosztását. Ezáltal hosszabb-rövidebb ideig

[154] Lengyel György: *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén.* Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.

részleges ellenőrzésük és befolyásuk alatt tartották a gazdasági elitben zajló folyamatokat, illetve az elitcsoportok egy részét is. Másfelől az is igaz, hogy a politikai pártok és nemritkán vezetőik, vezetőcsoportjaik feltőkésítéséhez szükség volt olyan gazdasági háttéremberekre, akik eligazodtak a kialakulófélben levő piacgazdasági viszonyok között, és „nélkülözhetetlen szövetségesként" maguk is számos előnyt élveztek.

A kilencvenes évek utolsó harmadában, a privatizáció lezárulását, a piacgazdaság működőképessé válását s az ország gazdasági helyzetének fokozatos stabilizálódását követően a helyzet alapvetően megváltozott. A gazdasági elitcsoportok országos és lokális szinteken egyaránt jelentősen megerősödtek, nyomásgyakorló, döntéseket befolyásoló képességük javult, a politikai elitcsoportok korábbi domináns helyzetüket számos vonatkozásban elvesztették, a gazdasági és a politikai elitcsoportok közötti viszony kiegyenlítettebbé vált, az ezredforduló időszakára már számos jel mutatott arra, hogy a gazdasági elitcsoportok – formális és/vagy informális módon egyaránt – komoly befolyásolási képességekkel rendelkeznek az országos és helyi politikai elitcsoportokban. A kétezres évekre pedig meglehetősen sajátos és igen összetett kapcsolatrendszer alakult ki a magyar politikában és a gazdaságban. A politika alulfinanszírozása tartósan megteremtette annak a lehetőségét, hogy a különböző politikai beállítottságú gazdasági elitcsoportok rejtett pártfinanszírozással[155] erősítsék befolyásukat, amiért cserébe rendszeresen gazdasági előnyökhöz jutottak többek között bőkezű állami megrendelések, EU-s pályázati támogatások formájában. Mindez a magyar politika és a gazdaság megkerülhetetlen elemévé tette a korrupciót is. Ennek a politikai, gazdasági és a kulturális elit sajátos – esetenként korruptív – kapcsolatrendszerét reflektorfénybe állító esete volt a kilencvenes végén kirobbant Postabank VIP-lista-botrány, aminek kapcsán fény derült arra, hogy az egyébként veszteségesen működő magyar bank kiválasztott politikusok, közéleti személyiségek, vállalkozók, művészek – több mint félezer fő – számára igen kedvezményes – az átlagemberek számára el nem érhető – feltételekkel nyújtott kölcsönt. A politikai pozíció, a hatalom, a befolyás és kapcsolatrendszer gazdasági előnyökre váltása napjaink elitjének ugyancsak jellemző és jellegzetes működési módja, ezt a politikai vezetők kötelező, nyilvános vagyonbevallásai és az általuk keltett kisebb-nagyobb viharok egyértelműen mutatják. Ugyancsak szembeötlő, hogy a ritka kivételektől eltekintve az elmúlt negyedszázad során egyetlen igazán komoly gazdasági visszaélés – Postabank-botrány, olajszőkítési-ügyek, K&H bróker-botrány – sem zárult le érdemi felelősségre vonással. Az egyes korrupciós ügyekben, gazdasági bűncselekményekben pedig gyakorlatilag sohasem jutottak el a szálakat mozgató háttéremberekig.

[155] A kérdéshez lásd Juhász Gábor: *Pénzképviselet – pártkasszák titkai.* Budapest, 2007, Kisszikra Kiadóház.

Összegezve megállapítható, hogy a magyarországi elitcsoportok, vezető rétegek a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján meglehetősen összetett átrendeződési-átalakulási folyamatokon mentek keresztül. A rendelkezésre álló elemzések adatai szerint a rendszerváltást követően valamennyi elitszegmens tagjaira általában jellemző, hogy a korábbi időszakhoz képest fiatalabbak, magasabb iskolázottságúak és képzettségűek. Ha az elitbe kerülés életútjait vizsgáljuk, akkor az egyéni életutak és a karrierminták alapján látható, hogy az új elit tagjainak egy része folyamatos karriert futott be, többnyire lépcsőzetesen haladt előre a pályáján, a hagyományos karrierutakat bejárva, másik részére viszont jellemző az ugrásszerű pozícióváltás. Társadalmi helyzetüket, elitpozíciójukat életmódjukban és életkörülményeikben is egyértelműen kifejezésre juttatják. Bár az is kétségtelen, hogy ebben korántsem a polgári mintaadás szándéka volt a domináns. A kilencvenes évek első felének meglehetősen mulatságosan ízléstelen magamutogatása után a visszafogottabb, „rejtőzködő reprezentálás" időszaka következett, az elvárhatónál jóval kisebb társadalmi felelősségvállalással. „A gazdasági elit új tulajdonos csoportjai még nem jutnak akkora profithoz, amely elég lenne az autonóm értékvilág megteremtéséhez, amelyet még a magyar társadalom legtehetősebb és képzett csoportjainál is akadályoz a minták hiánya és az információs társadalom korszakának globalizációs érték- és normacseréje. A kilencvenes évek nagyvállalkozói és a tradicionális magyar társadalom polgárságának értékei és normái között nem fedezhető fel semmilyen kapcsolat sem."[156]

A kilencvenes évek utolsó harmadában egyre markánsabb jelenséggé vált a rendszerváltás utáni, fiatal generációkhoz tartozó, magasan kvalifikált szakemberek vezetővé válása, különösen a gazdasági életben s ez a tendencia az ezredfordulót követően is folytatódott, emellett több, felkészült szakembergárdára és egy-egy jó ötlet sikeres megvalósításán, alkalmazásán alapuló vállalkozás – NAV N Go, Prezi – került a világ élvonalába, rövid idő alatt a gazdasági elit tagjaivá katapultálva alapítóit, tulajdonosait és vezetőit.

POLITIKAI ELIT | A közvélemény számára az elitpozíciókban lévők körét a legkézzelfoghatóbb módon az országos és a helyi politikai vezetők testesítik meg. Ha meg akarjuk határozni, kik sorolhatók napjaink politikai elitjének tagjai közé, akkor első megközelítésben kézenfekvőnek tűnik a pozicionális megközelítés alkalmazása, vagyis azok tartoznak ide, akik az országot irányító testületek, intézmények, szervezetek tagjaiként, vezetőiként meghatározó befolyással rendelkeznek a magyar társa-

[156] Kovách Imre: *Szempontok a poszt-szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon.* Budapest, 2000, kézirat.

dalom ügyeinek intézésében, a döntéshozatalban makro- és mikroszinten. A szűkített értelemben vett politikai elitbe a parlamenti pártok vezetői, a parlamenti képviselők, a kormány tagjai (miniszterek, államtitkárok, helyettes államtitkárok) és a kormányzati és országos hatókörű közigazgatási intézmények vezetői sorolhatók, számuk mintegy 600–800 főre tehető. A tágabb értelemben vett politikai elitbe mellettük beletartoznak a helyi vezetők, polgármesterek is, az ily módon képzett politikai elit létszáma 4500–5000 fő. A rendszerváltás időszakában[157] ez volt az az elitcsoport, ami személyi és társadalmi összetételét tekintve a legradikálisabban alakult át, bár a helyi vezetők között sokan voltak olyanok, akik 1989 előtt tanácselnökök voltak egy-egy településen, majd független jelöltként immár a demokratikus választásokon nyerték el, akár több ciklusban is a polgármesteri posztot. Az országgyűlési képviselők között jóval kevesebben voltak azok, akik 1989 előtt is a parlament tagjai voltak. Természetesen arról sem szabad megfeledkezni, hogy valamennyi politikai tömörüléshez tartoznak olyan befolyásos személyiségek is, akik átmenetileg vagy tartósan nem töltenek be formális politikai pozíciót, ám véleményükkel, tanácsukkal, informális politikai szereplőként nagy hatást gyakorolnak a döntéshozatalra.

Az Országgyűlés politikai szerepe és jelentősége Magyarországon 1985 után kezdett újra növekedni, törvényhozó szerepe pedig a rendszerváltás időszakában vált ismét fontossá. Ezt mutatja az is, hogy 1989-ben a magyar parlament 58 törvényt fogadott el, köztük az átmenettel kapcsolatos úgynevezett sarkalatos törvényeket. Valóságos téttel bíró választásokra 1990. március 25-én került sor. A rendszerváltás folyamatában, 1989. október 30-án kihirdetett új választójogi törvény (1989. évi XXXIV. tv.) az általános és egyenlő választójog alapján, vegyes, többségi és arányos választási rendszert vezetett be. A szavazás módját a törvény titkosnak és közvetlennek minősítette. A megválasztható 386 képviselő közül 176-an egyéni választókerületből, 152-en a területi – megyei és fővárosi – pártlistákról, 58-an pedig a pártok országos listáiról kerülhettek be a parlamenti padsorokba.[158]

A választások eredményeként az országos listát állító 12 párt közül hat – az MDF, az SZDSZ, az FKGP, a Kereszténydemokrata Párt, a Fidesz és az MSZP – jutott be az újjászerveződő egykamarás parlamentbe. A választásokon győztes MDF vezetésével, a kisgazdák és a kereszténydemokraták részvételével alakult meg Antall József kormánya. 1990 őszén az önkormányzati választások lezárták a politikai átmenet időszakát,

[157] A korszak politikatörténetéhez lásd Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom.* Budapest, 1998, Kossuth Kiadó. 472 o. és Ripp: *Rendszerváltás Magyarországon...* 588 o.

[158] Körösényi 1998.

a tanácsrendszert felváltotta a valóságos és kisebb-nagyobb zökkenőkkel ugyan, de működőképes helyi önkormányzatok rendszere.

A demokratikusan megválasztott új országgyűlés összetétele radikálisan megváltozott, az 1985–1990-es időszakhoz viszonyítva a képviselők a 95 százaléka kicserélődött. A parlament tagjainak 89 százaléka felsőfokú végzettségű volt, meghatározóvá vált a különböző értelmiségi-szellemi foglalkozásúak aránya a képviselők körében. Fontos vonása volt az új parlamentnek, hogy tagjai többnyire nem professzionális politikusok, hanem szakértelmiségiek voltak, akiknek a politikussá válás olykor új karrierlehetőséget, olykor szolgálatot jelentett. Ha a szocializációt és a párthátteret nézzük, akkor az új parlamentbe a rendszerváltás időszakában létrejött új pártok – a Fidesz, SZDSZ, MDF – delegálták a legtöbb képviselőt, a második csoportba az egykori, 1988–1989-ben újjászerveződött történelmi pártok – Kisgazdapárt, KDNP – kerültek, a harmadikba pedig az egykori állampárt szociáldemokrata irányba elmozduló, reformer szárnyából létrejött MSZP képviselői tartoztak.

Az 1990 és 1994 közötti időszak a parlamentáris demokrácia intézményrendszerének kialakítása és megerősítése jegyében telt el. A politikai mezőny a kilencvenes évek első felében jelentős mértékben tisztult, az egyes parlamenti pártok belső válságjelenségei vagy átalakulása a parlamentáris rendszer működését lényegében nem veszélyeztette. Az 1994-es választásokon gyakorlatilag ugyanaz a hat párt került be a parlamentbe, mint 1990-ben. A kormányalakításra a legtöbb mandátumot szerzett párt, az MSZP elnöke, Horn Gyula kapott megbízást. Hosszú, előzetes tárgyalásokat követően a szabad demokratákkal közösen 1994 júliusában alakított új kormányt. Ez fontos változást hozott a politikai életen és az eliten belül, mert ettől kezdve több mint másfél évtizeden keresztül meghatározó erővé vált a balliberális pólus. Négy évvel később, 1998-ban szoros küzdelemből végül a szélső-liberális ideológiai-politikai pozícióból önmagát a jobbközépre átpozicionáló Fidesz került ki győztesen, és annak elnöke, Orbán Viktor alakíthatott kormányt, a kisgazdákkal és a Magyar Demokrata Fórummal lépve koalícióra. Az 1998-as választásokkal alakult ki az a két nagy tömb – a balliberális és a jobbközép – amelyek egymással folytatott harca lényegében napjainkig meghatározza a magyar közéletet és a politikai elit működését, összetételét.

1990 és 1998 között a parlamentáris demokrácia rendszere és intézményei működőképesnek bizonyultak. A magyar politikai elit egyik legkomolyabb, a rendszerváltás óta meglevő deficitje az ügynökkérdés elkenése és az ebből kialakított zsarolási potenciál fenntartása és alkalmankénti felhasználása volt, ami önmagában a demokratikus működést még nem kérdőjelezte meg, viszont a közbizalmat erősen erodálta, csakúgy, mint az átláthatatlan politikai és gazdasági összefonódások. A csekély társadalmi támogatottsággal rendelkező szélsőjobb (MIÉP) és szélsőbal (Munkáspárt)

politikai pártok kivételével a demokratikus berendezkedés alapintézményeit egyetlen komoly politikai erő sem kérdőjelezte meg. A rendszerváltás időszakának és a kilencvenes évek felfokozott ritmusú törvényhozási tevékenységének köszönhetően a demokratikus rend közjogi alapjai stabilakká váltak. A kialakult politikai rendszer működését tekintve a kilencvenes években leginkább a konszenzusos demokrácia modelljéhez állt közel, ami a politikai elit működésének rendjét, feltételeit és szocializációját is alapvetően meghatározta.[159] A kétezres évek első évtizedfordulóján a politikai elit működési feltételei ismét alapvetően megváltoztak. A 2002-es és 2006-os balliberális választási győzelmet 2010-ben a jobbközép Fidesz kétharmados győzelme követte, ami 2014-ben megismétlődött. Mindez véget vetett Magyarországon a konszenzuális demokrácia korszakának, és egyértelműen a tekintélyelvű/vezérelvű rendszer kiépítése és konszolidálási kísérlete jellemzi ezt az időszakot, annak minden következményével együtt. Az erős centralizációs törekvések meghatározó módon befolyásolják a kiválasztódás folyamatát, hiszen az elitbe kerülés egyik legfontosabb kritériumává vált az adott párt vezetőjéhez való feltétlen lojalitás.

Ugyanakkor a politikai mezőny átrendeződése is jelentősen megváltoztatta a magyar politikai elit összetételét, az SZDSZ és az MDF 2010-es választási veresége eltüntette ezeket a rendszerváltás időszakában kialakult csoportokat a magyar politikából, egyidejűleg a Jobbik és az LMP parlamenti párttá válása és 2014-es pozíciómegtartása azt jelentette, hogy a szélsőjobb és a zöld-liberális ideológiát képviselő csoportok tartósan a magyar politikai elit részévé váltak.

Ily módon egy részleges elitváltás is lezajlott 2010-ben és azt követően Magyarországon. Szociológiai értelemben nagy kérdés, hogy a Jobbik, illetve az LMP megjelenésével – a hátterükben álló szerveződésekkel (pl. kuruc.info, illetve Critical Mass)[160] együtt – vajon az új elitgeneráció jelent meg a politikában, vagy csupán arról van szó, hogy egy ifjabb generáció elitje, mintaadó csoportjai mutatkoznak meg ezekben a formációkban, s hallatják hangjukat a politikai színtéren.

A politikai elit cserélődése a kilencvenes évek – és részben az ezredforduló – egyik legfontosabb és leglátványosabb eseménye volt. Egyes értelmezések szerint lényegében egy új politikai osztály[161] kialakulása ment végbe. A Kovách Imre és kollégái által végzett követéses elitvizsgálat eredményei szerint két csoportról lehet beszélni: a hatalmat közvetlenül gyakorló kormányzó elitről, és az ebben közvetlenül részt

[159] Körösényi 1998, 370. o.

[160] Szabó Andrea – Kern Tamás: A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Szabó Andrea – Bauer Béla: *Arctalan (?) nemzedék.* Budapest, 2011, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

[161] A kérdéshez lásd Kovách Imre (szerk.). *Elitek a válság korában. A magyarországi és a kisebbségi magyar elitek.* Budapest, 2011, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum.

nem vevő, de hatalommal, privilégiumokkal, befolyással rendelkezőké, akiket hatalmi elit néven is szokás emlegetni. A kilencvenes évek első felében még lehetett régi és új politikai elitről is beszélni, ám az azóta eltelt másfél-két évtized során a politikai osztály jellemzőiben egységesebbé vált, különböző részcsoportjai – gyakran a politikai kötődéstől függetlenül – már egyre jobban hasonlítanak egymásra viselkedésükben, gondolkodásukban, társadalmi magatartásukban, mint a társadalom más csoportjaira. S ezen túlmenően felnőtt egy olyan elitgeneráció, a különböző pártokhoz, politikai csoportokhoz kötődve, amelyiknek a szocializációja a rendszerváltást követően az ezredforduló időszakára esett. Az ő gondolkodásukat és viselkedésüket alapvetően a demokratikus normák, illetve azoknak egy-egy sajátos, adott párt által képviselt felfogása határozza meg. Megkerülhetetlen annak a felvetése, milyen szerepet játszott/játszik a demokratikus értékek megtapasztalásának, elsajátításának hiánya, töredékessége az egyes, napjaikban jelen lévő politikai (elit)generációk társadalmi viselkedésében, magatartásában. A mai magyar társadalom elbizonytalanodását miként tartósítja/tartósíthatja a jelen politikai (elit)generációinak demokráciadeficitje? Vagy: milyen társadalmi következményekkel jár az, ha egy, a posztszocializmus viszonyai között szocializálódott, a hatalmat birtokló elitgeneráció[162] nem demokratikus normák szerint viselkedik, és/vagy tartósan deformálja a demokratikus normákat? Képes-e ténylegesen a demokratikus mintaadásra és normakövetésre, ha a mindennapi politikai gyakorlatban a hatalom feletti, tényleges demokratikus kontroll lehetőségét, működését folyamatosan korlátozza és a valóságos demokratikus procedúrák alól kibújva, megelégszik a demokratikus látszatok minimumának fenntartásával?[163]

A jelenkori, alapvetően új, egységesülő politikai osztály tagjainak egyik legfontosabb közös jellemzője a professzionalizálódás, a hivatásos politikussá válás. A fiatal politikusgeneráció tagjai már többnyire tudatosan léptek erre a pályára. A politikai osztály egyre zártabbá vált, 2002-ben a parlamenti képviselőknek csak az egyharmadát jelentették azok, akik első alkalommal jutottak mandátumhoz, ugyanekkor a képviselők 15 százaléka már 1990 óta folyamatosan mandátummal rendelkezett. Hasonló folyamat volt megfigyelhető a lokális elit szintjén is: a polgármesterek háromnegyede már megválasztása előtt is önkormányzati döntéshozó volt.

A politikai elit szociodemográfiai jellemzőit vizsgálva látható, hogy miként más

[162] A 2010-ben elitváltást is ígérő Fidesz vezetőinek többsége a posztszocialista korszakban kialakult politikai elit tagja, akik között továbbra is magas az egykori MSZMP-tagok aránya is. A kérdéshez lásd Ilonszki Gabriella – Kurtán Sándor: Látszat és valóság. A 2010-ben megválasztott parlamenti képviselők arculata. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 95–122. o.

[163] Róbert Péter – Valuch Tibor: Generációk a történelemben és a társadalomban. *Politikatudományi Szemle,* 2013. 4. sz. 116–139. o.

elitcsoportok esetében, itt is a középkorú, magas iskolai végzettségű férfiak adták a domináns csoportot. Ez a parlamenti képviselők esetében azt jelenti, hogy a magas iskolázottság azonos a diplomával, a kétezres években több mint 80 százalékra volt ez jellemző. A polgármestereknél a diplomások aránya alacsonyabb, mintegy 50 százalék volt. A képzettséget tekintve a jogi és a bölcsész végzettség a meghatározó. Többségük életpályájának közös vonása a vidéki városi születés, diplomaszerzés, értelmiségimunka-vállalás a politikai pályára lépés előtt. Jövedelmi helyzetük stabil. A 2009-es felmérés adatai szerint a politikai elit egyharmadának nettó éves jövedelme 2-4 millió forint volt 2000-ben, egyötödüké 4 millió forint felett, ami hasonló, mint a kulturális elit esetében. Ehhez azonban hozzá kell tenni, hogy ezek azok a bevallott jövedelmek, amelyek a politikusi léttel járó előnyök, természetbeni juttatások értékét nem tartalmazzák. A felmérés során megjelölt összegek nem tükrözik az érintettek tényleges jövedelmi helyzetét, ezt jól mutatják a képviselői vagyonbevallások sajátos változásai. Arra is rá kell mutatni, hogy politikusok szintén előszeretettel alkalmazzák a magyar társadalomban széles körben elterjedt jövedelemelrejtési technikákat, a rejtett bankszámláktól a strómanok alkalmazásán át a családtagok előnyhöz juttatásáig terjed többek között a skála. Világosan látható, hogy a politikai elit tagjai – legális jövedelmük alapján – is a magyar társadalom legmagasabb jövedelemmel rendelkező csoportjaihoz tartoznak.

A politikai elit értékrendjében közös vonás: erősen intellektuális és munkaorientált értékrendszerrel rendelkeznek. „A politikai elit rekrutációjának módjai közül a rendszerváltás környékén, a pártalapításkor megszerzett politikai tőke a legerősebb. A szakértelemre épülő karrier általában csak a politikai elit másodvonaláig történő eljutásra elegendő, kivétel a gazdasági kormánypozíciók, amelyeket hagyományosan a pártokhoz közelálló szakértők töltenek be."[164] Az elmúlt másfél évtizedben a politikai elitbe kerülés lehetséges útjává vált a párton belüli tevékenységre épülő fokozatos emelkedés, ami a pártpolitikusok újabb generációjának jellegzetes karrier útja. A harmadik lehetséges út: helyi ismertség, sikeres lokális szereplés, széles kapcsolatrendszer, majd országos politikai szereplés.

A politikai osztályra jellemző az országos és a lokális pozíciók egyidejű birtoklása, 2002-ben például a megválasztott parlamenti képviselőknek a fele önkormányzati vezető is volt. Mind országos, mind helyi szinten fontos a politikai és a gazdasági elit kapcsolatrendszere. „A kilencvenes évek első felében kevéssé aktív és az adminisztratív, önkormányzati érdekeknek alárendelt gazdasági elit a helyi és regionális politika

[164] Kovách Imre – Kristóf Luca – Lengyel György: Elit és társadalom a kilencvenes években. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 431–449. o.

fölött ellenőrzést szerzett a kilencvenes évek utolsó harmadában."[165] Ennek a hátterében a fejlesztési források megszerzése és szétosztása feletti kontroll biztosításának az igénye állt. Ez meg is történt, s a stabilizálódó gazdasági elit helyi és országos szinten egyaránt a politikai élet egyik befolyásoló tényezőjévé vált. Az újabb kutatási eredmények alapján Kovách Imre már nem is csak elitszegmensként, hanem úgynevezett „projektosztályként"[166] értelmezte ezt a csoportot. Ennek a csoportnak a tagjai elsősorban a pályázatok előkészítésében, a döntéshozatalban, lebonyolításában hasznosítható speciális tudásuk, befolyásuk alapján választód(t)nak ki és válnak megkerülhetetlenné és játszanak egyre fontosabb szerepet helyi és országos szinteken egyaránt. Kérdéses még, hogy ez a magas kulturális és kapcsolati tőkével, befolyásolási képességgel rendelkező „új" osztály tartósan részese marad-e napjaink magyar társadalmának, s képes lesz-e/lehet-e arra, hogy súlyánál fogva egyenrangúvá váljon más meghatározó – hatalmi-döntéshozói – pozíciót birtokló társadalmi csoportokkal, például a nagytulajdonosokkal és/vagy a politikai elitekkel, és átrendezze a hatalmi viszonyokat is.

A mindennapok gyakorlatában manapság a magyar politikai elit centralizációs törekvései a kulturális terekben is érvényesülnek, többek között azért, mert nincs erős és gazdag, független mecenatúrára képes és hajlandó – lokális – civil társadalom, így az országos és helyi kulturális elit és intézményei erősen kiszolgáltatottak a politikai elitnek, hiszen finanszírozási kérdésekben a központi vagy a helyi hatalom dönt.

Az elmúlt húsz év során a politikai eliten belül csak fokozatos és korlátozott generációs[167] váltás volt megfigyelhető. A meghatározó posztok a rendszerváltó elitgeneráció(k?)hoz sorolhatók birtokában vannak, ők határozták meg az elmúlt egy-két évtizedben a politikai elit szocializációs mechanizmusait, magatartás- és viselkedéskultúráját. Az utódgeneráció(k) tagjai számára már egyértelműen életpálya a hivatásos politikusság. Mindez komoly konfliktusokkal is járhat, hiszen – erőteljesen érzékelhetően – részben már zajlik, részben a következő évek során szükségszerűen kibontakozik a generációváltás folyamata a magyar politikai elitben, elsősorban a Fideszben és az MSZP-ben.

GAZDASÁGI ELIT | A gazdasági elit tulajdonképpen csak a rendszerváltás után vált szét vagyoni és jövedelmi elitre, bár a szétválasztás gyakran nem volt egyértelmű. A vagyoni elitbe való bekerülésnek igen gyakran előfeltétele volt a kapcsolati tőke birtoklá-

[165] Uo. 445.

[166] Kovách Imre: *Vidék az ezredfordulón – A jelenkori magyar vidéki társadalom szervezeti és hatalmi változásai.* Budapest, 2013, Argumentum Kiadó, 244. o.

[167] Róbert – Valuch 2013.

sa, ami a privatizáció során felbecsülhetetlen előnyöket jelentett/jelenthetett. Másfelől pedig rendelkezni kellett a pénzbeli tőkefelhalmozás képességével, amihez szükséges volt, hogy az illető hosszabb ideig dolgozzon az átlagot magasan meghaladó jövedelmet biztosító állásban. Ettől az időszaktól kezdve vált lehetségessé, hogy a magas jövedelmet termelő vagy értékőrző vagyontárgyak beszerzésére fordítsák, s a tőkejövedelmek kialakulása is a kilencvenes évek elejétől gyorsult fel.

A kilencvenes években a vagyoni és jövedelmi elit létezése is láthatóbbá vált ugyan, de az igen magas jövedelemmel rendelkezők minimálisan félmilliós létszámúra becsült csoportjának valóságos jövedelmi viszonyairól nem állnak rendelkezésre megbízható statisztikai adatok. Ennek a pontos felméréséhez az adóbevallások gyakorlatilag használhatatlanok, legreálisabban a kérdést az úgynevezett regresszív becslés révén lehet megközelíteni, ami a tartós fogyasztási javak állományának és a fogyasztási kiadások figyelembevételével készül. E szerint a kilencvenes évek közepén a magas jövedelmű csoportba való bekerülés alsó határértéke a 400–500 ezer forintot elérő havi jövedelem volt. Azóta nagymértékben emelkedett. Ez az egy főre számított havi átlagjövedelemnek mintegy tíz-tizenkétszerese volt. Az ezredfordulót követő évtizedben a jövedelmi elitbe kerülés alsó határa minimálisan 1 millió forint/hó volt,[168] ezt többé-kevésbé még a személyijövedelemadó-bevallásokkal kapcsolatos hivatalos statisztikák is alátámasztják.

1999-ben a nem állami tulajdonú nagyvállalkozások – 300-400 főnél többet foglalkoztató gazdasági egységek – vezetőinek az éves bére 15-25 millió forint volt, a legnagyobb vállalatok, pénzintézetek topmenedzsereinek jövedelme elérte, illetve meghaladta az évi 50 millió forintot. Az ország akkor, egyik legnagyobb bankjának 1998-ban menesztett vezetője 8 millió forint havi jövedelmet húzott. A 21. század elején a nagyvállalati vezetők éves bérének alsó határa 30–40 millió forint között volt, a topmenedzserek esetében a juttatásokkal együtt az éves jövedelem elérte, illetve meghaladta a 80 millió forintot.[169]

1999-ben az adóhivatal kimutatása szerint a legmagasabb bevallott személyijövedelemadó-alap 1,8 milliárd forint volt, a legtöbb adót fizetők százas csoportjába 101 millió forint feletti éves jövedelemmel lehetett bekerülni.[170] 2009-ben a legnagyobb adófizető[171] éves adóalapja 3,4 milliárd forint volt, ami teljes egészében munkajövedelemből származott, a századik helyre pedig 100 millió forint éves jövede-

[168] Megbízható jövedelemstatisztikák hiányában ezt a szintet nem lehet egészen pontosan meghatározni.

[169] A kétezres években – a regnáló kormányzatoktól függetlenül – nagy figyelmet keltett az állami és önkormányzati vállalatvezetők kiugróan magas jövedelme, prémiuma, végkielégítése, a példák a BKV-tól az MVM-en és a Magyar Fejlesztési Bankon át a Paksi Atomerőműig hosszan sorolhatók.

[170] Viszonyításképpen a KSH adatai szerint az egyhavi bruttó átlagkereset 1999-ben bruttó 77 200 forint volt, ez éves szinten 926 400 forint adóköteles jövedelmet jelentett.

[171] Az adatok az APEH 2009. évi szja-bevallást elemző statisztikájából származnak.

lemmel lehetett bekerülni. A 2012-ben realizált legnagyobb összevont jövedelem 760 millió forintot tett ki, ezzel az illető a 17. volt a legtöbb adót fizetők rangsorában. A legnagyobb adózó és legmagasabb jövedelemmel rendelkező 2012-ben 5 milliárd forint osztalékjövedelmet és 3,6 millió forint összevont jövedelmet vallott be, ami után 794 millió forint adót fizetett.[172]

2012-ben az adóhivatali kimutatások szerint 171 ezren adtak be olyan személyi jövedelemadó-bevallást, amiben a bevallott éves jövedelem meghaladta a 6 millió forintot. Ők fizették be az összes adó 26,1 százalékát, ami amellett, hogy az adózási és jövedelmi egyenlőtlenségeket jól mutatja, arra is felhasználható, hogy megbecsülhető legyen az ebben a csoportban egy főre tehető adóköteles jövedelem átlaga. Az adózók létszáma és belső megoszlása szerint ebben a csoportban a bevallott éves adóköteles jövedelem átlagosan 18,7 millió forint volt, ami kicsivel több, mint havi 1,5 millió forintnyi jövedelmet jelentett. Mindez azt jelent(het)i, hogy a legális és bevallott jövedelmi adatok alapján havi másfél millió forintra tehető a jövedelmi elitbe történő bekerülés alsó határa, amit a magyarországi gyakorlat szerint gyakran különböző adóoptimalizálási technikák révén adómentessé tett legális és egyéb adózatlan jövedelmek egészítettek ki.

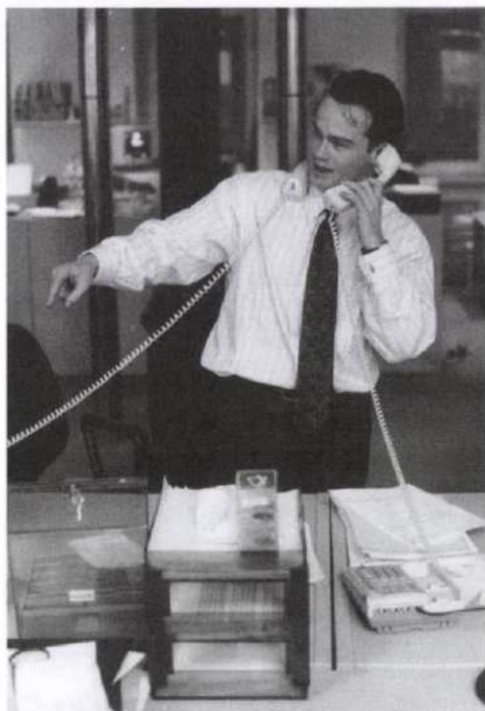
A kialakuló tőkés, vállalkozói réteg társadalmi viszonyait 1997 elején végzett szociológiai kutatás segítségével lehet szemléltetni. Miután a felvétel nem volt teljes körű, az elemzés inkább esettanulmányként értelmezhető. Eszerint a kilencvenes évek magyar nagyvállalkozóinak több mint a kilenctizede férfi, 44 százalékuk középkorú (40-49 éves), egyötödük a negyvenévesnél fiatalabb generációk tagja, közel egyharmaduk tartozott az 50-59 éves korosztályba, és 6 százalékuk volt hatvanéves vagy ennél idősebb. Több mint négyötödük felsőfokú, egynyolcaduk középiskolai végzettségű, ennél alacsonyabb iskolázottságú csak minden harmincadik volt közöttük. Tíz megkérdezett nagyvállalkozó közül, a saját bevallása szerint, hét beszélt valamilyen idegen nyelvet. A csoport alapvetően városlakó, minden második Budapesten, minden harmadik pedig valamelyik megyeszékhelyen élt a kilencvenes évek közepén.

A vállalkozások méreteire jellemző, hogy a felvétel során megkérdezett nagyvállalkozók cégeinek kétharmada esetében az éves forgalom félmilliárd és ötmilliárd forint között volt. Ennél nagyobb forgalmat a megkérdezettek kevesebb mint egytizede, kisebbet pedig egynegyedük esetében figyeltek meg. Korábbi életpályájuk alapján az új magyar nagyvállalkozók valamivel kevesebb mint egyharmada azok közül került ki, akik már 1990 előtt is gazdasági vezetők voltak, és valamilyen mó-

[172] Az adatokat lásd: NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

don szereplői a második gazdaságnak; több mint egynegyedük a nyolcvanas években kezdte vállalkozását, megközelítőleg egyötödük pedig az 1990 előtti állami szektor vezetője volt, és csak ebben a minőségében tevékenykedett, illetve a kilencvenes évek lehetőségeit kihasználva lett nagyvállalkozó.[173]

Más vizsgálatok is azt támasztják alá, hogy a tulajdonszerzésben, az állami tulajdon újraosztásában többnyire azok kerültek kedvező helyzetbe, „akiknél a középrétegbeli helyzet már a szülői generációban is jellemző volt. Valószínű, hogy ezek a rétegek nem véletlenül kerültek kedvező indulóhelyzetbe az átalakulást követően, hiszen többségüknél az elmúlt évtizedek a kulturális, anyagi, kapcsolati tőkét tekintve egyfajta felhalmozási időszakként jellemezhetők."[174]

11. KÉP | Bróker munka közben, 1992 (Farjaszewski Zoltán felvétele)

Lehetséges olyan megközelítés is, miszerint a gazdasági elit alapvetően két csoportra tagolódik: a tulajdonosi elitre, akik a jövedelemtermelésre képes javak feletti ellenőrzést szerezték meg, és a jövedelmi/menedzser elitre, ennek tagjai e javak jövedelmező működését biztosítják, és ennek köszönhetően tesznek szert kiugró jövedelemre. A „felső tízezer" létrejötte és megerősödése is a rendszerváltás egyik markáns társadalmi jelensége, annak ellenére, hogy életük a társadalom nyilvánossága előtt rejtve maradt. E csoport a hazai nagyvállalkozókból, a magyar és multinacionális nagyvállalatok menedzsereiből, a pénzügyi élet vezetőiből és a vezető pozíciókban levő értelmiségiekből tevődik össze.

A kilencvenes évek második felétől, a privatizáció nagy hullámának lezárulását követően a gazdasági eliten belül nőtt a fiatalabb és a legidősebb korosztályokba tartozók aránya, „az új fiatal gazdasági elittagok társadalmi háttere az átlagnál jóval

[173] Kolosi Tamás – Sági Matild: Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése. In Hankiss Elemér – Matkó Iván: *A tulajdon kötelez.* Budapest, 1997, Figyelő Rt., 61–88. o.

[174] Bukodi Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemző. *Statisztikai Szemle,* 1995. 4–5. sz. 324–339. o.

magasabb presztízsű volt. A gazdasági elit elsősorban a kereskedelemben érdekelt vállalkozók köréből bővült. A gazdasági elitbe kerülésben egyre kisebb szerepe van annak, ki mekkora politikai tőkével rendelkezik. 1997-et követően két elitcsoport erősödött meg létszámát és befolyását tekintve, a multinacionális nagyvállalatok alkalmazottai és a hazai nagyvállalkozók."[175] A kilencvenes évek végére kialakult gazdasági struktúrában a cégek tulajdonosi szerkezete, létrejöttük története és a gazdasági elit jellemzői között erős a kapcsolat. A gazdasági elit nem homogén, hanem markáns csoportokra tagolódó társadalmi réteg. Kovách Imre elemzése szerint ezek a következők: a „vállalkozók" – a hazai magánalapítású és magántulajdonban lévő cégek vezetői; a „klientúra" – az állami és önkormányzati tulajdonban lévő vállalatok vezetői; a „technokraták" – a szövetkezetek és az egykor állami tulajdonban lévő, privatizált vállalatok vezetői; és a „külföldi beosztottak" – a külföldi tulajdonú vagy vegyes vállalatok vezetői. A 2001-es ismételt elitvizsgálat eredményei azt mutatták, hogy az ezredfordulóra a gazdasági elit jelentősen átalakult. Az állami/önkormányzati vezetők aránya csökkent, a multinacionális vezetők aránya nőtt. A technokraták aránya a gazdasági eliten belül majdnem a felére csökkent (42-ről 23 százalékra), a hazai magánvállalkozók aránya jelentősen nőtt, és 35 százalékos részesedésével a gazdasági elit legnagyobb csoportjává vált. Ez utóbbi társadalmi jellemzőit, mobilitását vizsgálva megállapítható, hogy a legnagyobb arányban a 40–49 éves korcsoporthoz tartoztak, családi hátterük nem volt alacsonyabb, mint a többi elitcsoporté. A gazdasági elit egészénél magasabb volt körükben a felsőfokú végzettséggel nem rendelkezők aránya, és a relatíve alacsonyabb társadalmi származást mutatja, hogy ebben a körben volt a legalacsonyabb azoknak az aránya, akinek az apja is felsőfokú végzettségű volt. Ez azt is jelentheti, hogy ebben az elitcsoportban viszonylag magas volt az ún. self-made man típusú karriert befutók száma. A gazdasági elit tehát igen sokféle változáson ment át az elmúlt évtizedek során, továbbá ezen a csoporton belül sincsenek napjainkban jelentős változások. A legfontosabb új fejlemény, hogy az elmúlt évtized folyamán fokozatosan bekapcsolódtak a vállalkozások irányításába a „második generáció" tagjai, vagyis azok, akik az 1990 után a gazdasági elitbe tartozók családjában születtek. A nyolcvanas évek első felében lépett színre az újraalapítók csoportja, az általuk alapított vállalkozások vezetését pedig éppen napjainkban veszik át a konszolidáló örökösök nemzedékének tagjai. A köztes, részben generációs alapon is szerveződő gazdaságielit-csoportot, a rendszerváltás után színre lépett új vállalkozók közül kiemelkedők jelentik.

Ha a közel egy évtizede megjelentetett leggazdagabb magyarok listáját nézzük, akkor látható, hogy ennek a körnek vannak állandó tagjai, akik rendszerint a lista

[175] Kovách et al. 2006, 437. o.

első tíz-tizenöt helyén szerepelnek, vannak olyanok, akik a bekerülési szintek emelkedése vagy más okok miatt kiestek ebből a csoportból, és van egy fiatal középkorú nagyvállalkozói generáció, amelynek a tagjai az utóbbi évek során kerültek be. A negyedik csoportot azok alkotják, akik – bár igen jelentős vagyont birtokolnak – továbbra is kerülik a nyilvánosságot. Az első lista 2002-ben jelent meg. Miután ezek a listák nem a szociológiai reprezentativitás igényével készültek, elsősorban csak korlátozott értelemben, a trendek és a jellegzetességek érzékeltetésére használhatóak. A legvagyonosabbak Top 100-as listájának élén 2003-ban[176] Várszegi Gábor állt 46 milliárd forintra becsült vagyonával, őt Demján Sándor és Leisztinger Tamás követte 45, illetve 35 milliárd forinttal. A lista 10. helyéhez 16,5 milliárd forint volt szükséges. Az ezredforduló magyar üzleti életének egyik legbefolyásosabb személyisége, Csányi Sándor ekkor 17 milliárdos vagyonával a 9. helyen állt, a 100. helyre 2,5 milliárd forintot meghaladó vagyonnal lehetett bekerülni.

Egy évtizeddel később, 2014-ben[177] Csányi Sándor bankár, üzletember állt az első helyen 150 milliárd forintnyi vagyonával, őt a már 2003-ban is az élmezőnyhöz tartozó Bige László követte 145 milliárdnyi vagyonnal, a harmadik helyre pedig a vállalatbirodalmát az ezredforduló időszakától felépítő Gattyán György állt 135 milliárddal. Az első tízben Várszegi Gábor, Demján Sándor, Széles Gábor, Veres Tibor, Leisztinger Tamás, Rákosi Tamás és Wáberer György volt megtalálható, a lista 10. helyére 73 milliárd, a 98–100. helyére 5,3–5,5 milliárdnyi vagyonnal lehetett bejutni. Ennek a nagyvállalkozói listának az egyik szembeötlő jellegzetessége a 2010 óta hatalmon levő politikai erőkhöz kötődő, sajátos módon feltőkésített nagyvállalkozók megjelenése.

A rendszerváltás időszakában a legnagyobb vagyonnal rendelkezők közé többnyire azok kerültek be, akik (Demján Sándor, Kapolyi László) már a nyolcvanas években is a késő Kádár-korszak gazdasági vezetői voltak; akik (Széles Gábor, Bojár Gábor, Várszegi Gábor) egyfajta self-made man karriert befutva a nyolcvanas évek elején indították el kisvállalkozásaikat, amelyek a kilencvenes években nagyvállalatokká váltak; akik a kapcsolati tőkéjüket konvertálták át gazdasági tőkévé (Gyurcsány Ferenc, Nagy Imre, Benkő László) és azok, akik a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, illetve a rendszerváltás után indították vállalkozói karrierjüket (Horváth Rudolf, Simicska Lajos, Kovács Gábor, Lantos Csaba, Boros József, Matyi Dezső, Kóka János, Kósa Erika). A leggazdagabb magyarok listája szerint a vagyonok mérete, a Top 100-ba való bekerülés alsó határa is jelentősen növekedett az ezredforduló

[176] *100 leggazdagabb magyar.* A *Magyar Hírlap* extra különszáma, 2003. november. Szerkesztette: Szakonyi Péter.

[177] *A 100 leggazdagabb magyar 2014.* A Napi.hu kiadványa. Szerkesztette: Szakonyi Péter.

óta. A legnagyobb vagyonnal rendelkezők mögött kialakult egy olyan, néhány ezer családból álló, stabil üzletmenettel és egymilliárd forint értéket meghaladó vagyonnal rendelkező nagyvállalkozói/nagytulajdonosi réteg, amelynek tagjai jövedelmi helyzetük, életkörülményeik alapján a gazdasági elithez tartoznak/tartozhatnak, ám e réteg társadalmi jellemzőiről még nem állnak rendelkezésre részletes adatok.

KULTURÁLIS ELIT[178] | A harmadik markáns, a közvélemény számára is érzékelhető és meghatározó elitcsoport tagjai a kultúra és a tudomány művelői közül kerültek ki. A múlt század végi politikai átalakulások ismeretében (is) érdekes kérdés: kik voltak/maradtak, kikből lettek a kulturális elit tagjai a rendszerváltás után? Többfajta értelmezés alapján is meghatározhatók ennek az elitszegmensnek a tagjai, s itt a rátermettségnek, a tehetségnek, a kiemelkedő személyes teljesítménynek az átlagnál nagyobb szerepe van. Az egyik lehetséges megközelítés azokat sorolja ide, akik a kultúra szempontjából a fontos pozíciókat birtokolják. Egy másik a pozíció mellett a szellemi teljesítményt is figyelembe veszi, a harmadik pedig azokat tekinti az elmúlt húsz-huszonöt évben a kulturális elit tagjainak, akik kultúraformáló személyiségek, és alkotó- vagy szervezőtevékenységük révén hatásuk meghatározó a közvéleményben és a kulturális közegben egyaránt. Mindezek értelmében a kulturális elitbe tartoznak a tömegtájékoztatási intézmények vezetői, a nyomtatott és elektronikus sajtó vezető munkatársai, tudományos, kulturális szervezetek, felsőoktatási intézmények vezetői, akadémikusok, Kossuth- és Széchenyi-díjasok, a művészeti élet meghatározó személyiségei, sikeres és ismert írók, képzőművészek, filmesek, színészek.

A rendszerváltás után az ún. pozicionális kulturális eliten belül jelentős volt a cserélődés, a kulturális intézmények vezetői körében a politikai elithez hasonló mértékű változások zajlottak le. A teljesítmény szerint kiválasztódott kulturális elitben ez kevésbé volt jellemző. A rendszerváltás folyamatában a kulturáliselit-csoportok jelentős szerepet játszottak, hiszen a rendszerváltó pártok vezetőinek, befolyásos személyiségeinek egy része is a korábbi kulturális elit tagjai közül került ki. Ennek részben az volt az oka, hogy a szocialista rendszer korlátozott nyilvánossága miatt 1989 előtt a kulturális és a politikai szerepek egybemosódtak, a politikai kérdések gyakran kulturális köntösben, metaforikus megfogalmazásban jelentek meg. Az értelmiségi hivatáshoz, a kulturáliselit-pozícióhoz többé-kevésbé magától értetődően hozzátartozott valamilyen közéleti szerepvállalás is. A nyolcvanas években egyre erősödő ellenzéki hangvétel jelent meg a nyilvánosságban is. A sajtószabadság hiánya

[178] A kérdést számos vonatkozásban részletesen elemzi Kristóf Luca: *A magyar elitértelmiség reputációja.* PhD-értekezés kézirata, Budapest, 2011.

miatt a kulturális és politikai állásfoglalások, szerepek gyakran összemosódtak. A kilencvenes évek első felében a politika fokozatosan önálló, professzionális tevékenységgé vált, s egyre kevésbé vettek részt benne az értelmiségi szereplők. Aki nem tudott vagy akart politikussá válni, az viszonylag gyorsan kimaradt a politikából, amit a parlamenti képviselők társadalmi-foglalkozási összetételének részleges megváltozása is mutat az 1994-es választás után. A kulturális elit politikai és ideológiai kötődések szerinti részcsoportokra, egymással gyakran ellenséges szekértáborokra bomlott a kilencvenes években, és időről időre a pártok körül meg-megjelentek, mint nyomásgyakorlásra képes csoportok, ám mindent egybevetve a kulturális elit súlya, szerepe, befolyása jelentősen csökkent a kilencvenes évek folyamán, a korábbi meghatározó, politikával érintkező befolyás – a nyilvánosság szabaddá válása és szerkezetének átalakulása miatt is – elveszett. Mindez természetesen nem jelenti, hogy az egyes értelmiségi csoportok nyomásgyakorlásra, befolyásolásra képes személyiségei teljesen háttérbe szorultak volna a közéletben, inkább csak a szerepek értelmezése és a befolyásolás módozatai alakultak át jelentős mértékben. Mindez bizonyos értelemben együtt járt a kultúra le(át)értékelődésével is „A közpénzekből finanszírozott kulturális és tudományos intézmények, az állami díjak és megrendelések a politikai elittől függenek, a kulturális piaci pozíciók pedig a nagytőkétől."[179] Ez is alapvetően új helyzetet teremtett, miként a kultúrafinanszírozás rendszerének az átszervezése is. A közvetlen állami szerepvállalás, költségvetési támogatás rendszere leépült, a helyére köz- és magánalapítványok pályázati rendszere lépett, aminek a működtetésében, a források elosztásában a lobbizás legalább olyan fontos, mint a kulturális, tudományos teljesítmény elismerése és támogatásának a szándéka. A helyzetet nehezítette, hogy a gyorsan növekvő magántőke a lehetőségeihez képest jóval kisebb szerepet vállal(t) a mecenatúrában, másfelől pedig a különböző kormányok, változó mértékben ugyan, de éppen a támogatások és források elosztása révén igyekeztek fenntartani és megerősíteni kulturális befolyásukat, illetve az általuk képviselt ideológiai-politikai beállítódást is igyekeztek megerősíteni. A központilag vezérelt kulturálisérték- és eszményteremtés szándéka elsősorban a jobboldali kormányokra volt jellemző az elmúlt évtizedekben.

Egy 1993-as és 2001-es összehasonlító elemzés[180] szerint a kulturális elit életkor és iskolázottság szerinti összetétele a szűk évtized során nem változott meg jelentősen, a 45 évesnél idősebbek alkották az elit meghatározó hányadát (87 százalékát), hasonlóan magas volt a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya is. A kulturális elit tagjainak a többsége férfi volt, 1993-ban 94 százalék, 2001-ben 84 százalék. A foglalkozási meg-

[179] Kovách et al. 2006, 439. o.
[180] Kristóf 2011.

12. KÉP | Esterházy Péter dedikál az Ünnepi Könyvhéten a budapesti Vörösmarty téren, 2014 (MTI-fotó)

oszlásban viszont jelentős változások voltak megfigyelhetők. 1993-ban az elit 43 százaléka, 2001-ben viszont már 78 százaléka dolgozott vezetőként. Sajátos, de fontos mutató, hogy a kulturális elit tagjainak többsége sem az 1993-as, sem a 2001-es felvétel adatai szerint sohasem volt az MSZMP tagja.

1990 után a kulturális eliten belül is volt cserélődés, a 2001-es felvétel adatai szerint a teljes kulturális elit 51 százaléka, a pozicionális kulturális elit 45 százaléka 1989 után került a kulturális elit tagjai közé, de a változás az egyes elitszegmensekben igen eltérő volt. Csurgó Bernadett 2005-ös elemzése például azt mutatta ki, hogy a szépirodalmi elitet, a természetes generációváltáson túl nem érintette a rendszerváltás elitcseréje. Ennek oka lehet többek között, hogy az irodalmi élet a maga belső logikája szerint működik, speciális kulturális tőke strukturálja. Az irodalmi életben a politika dominanciáját a piac vette át. A piaci siker néhány kivételtől eltekintve – például Závada Pál, Esterházy Péter, Nádas Péter, Spiró György művei – sajátosan szelektál(t), a minőségi szépirodalom háttérbe szorult, és helyét nagyrészt a lektűr- és tömegirodalom vette át.

Egy 2001-ben készített részletes elemzés pozicionális és reputációs kulturális elitre kettébontva próbált átfogó képet adni a kulturális elitről. Társadalmi jellemzőik

vizsgálata során kiderült, hogy a reputációs elit minden tagja felsőfokú végzettséggel rendelkezett, egyötödüknek két diplomája is volt. A kulturális elit jelentős része – ezen belül elsősorban a reputációs csoport tagjai – diplomáját az ELTE-n szerezte. Emellett a többiek főként a BME-n és a Közgazdasági Egyetemen diplomáztak.

A kulturális elit egészére jellemző volt az átlagosnál kedvezőbb szociokulturális háttér, azaz a diplomás szülők, a városi, fővárosi származás kiemelkedő. A csoportra a magas műveltség és az ehhez kapcsolódó igen jelentős szimbolikus tőke birtoklása a jellemző. Ugyancsak jellemző a teljes kulturális elitre a családi biztonság és a stabilitás, a házasok aránya jóval magasabb, mint a teljes népességben. Az elitpozícióból feltételezhetően következik a kedvezőbb jövedelmi-vagyoni helyzet. A kutatási eredmények szerint a magyar kulturális elit jövedelmének a fele állami vagy önkormányzati forrásból származott. Legvagyonosabbnak a reputációs csoport számított, de jövedelmeik átlagát tekintve nem voltak kiemelkedően kedvező helyzetben. „Összességében a kulturális elit vagyoni, jövedelmi viszonyai inkább kényelmes, biztonságos középosztályi életminőség és életmód jegyeit mutatták, a valódi elit életnívó nem jellemezte a magyar kultúraformáló személyiségeket."[181]

A kulturális elit társadalmi tőkefajtáinak jellegzetességei: mind a szülői háttér, mind a szerzett tőkefajtákat tekintve messze a társadalmi átlagot meghaladó tőkékkel rendelkeznek, így önmagában a képzettség és a foglalkozás is magyarázhatja az elitbe kerülésüket. A legfontosabb társadalmi tőke az iskolázottság, ami nemcsak a társadalmi, hanem a gazdasági elit átlagánál is magasabb. A kapcsolati tőkét tekintve a reputációs eliten, valamint a kulturális eliten belüli speciális csoportként a médiaelit a legbefolyásosabb.

Számos ponton hasonló képet mutat az a teljes körű statisztikai adatfelvétel, amit 1997-ben hajtottak végre a tudományos fokozattal rendelkezők körében. A tudományos fokozatúak köre és a felsőoktatásban dolgozó vezető és beosztott oktatók csoportja azonban nem tekinthető teljesen azonosnak, hiszen a kutatásban foglalkoztatottak jelentős része nem aktív résztvevője az egyetemi és főiskolai oktatásnak. A fokozattal nem rendelkező egyetemi oktatók pedig nem kerülhettek be a megkérdezettek közé. Így az 1997-es felmérés adatai inkább csak a tendenciák jelzésére alkalmasak. Emellett azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy – a társadalmi összetétel vonatkozásában – inkább csak a szocialista rendszer kései időszakának változásait tükrözik. Ennek alapján (is) megállapítható, hogy a tudományos tevékenység a 20. század végi Magyarországon alapvetően férfias pálya maradt, hiszen a minősített kutatók több mint négyötöde volt férfi. 1997-ben a 12 431 tudományos minősítéssel rendelkező

[181] Kovách et al. 2006, 442. o.

oktató és kutató 82 százaléka kandidátus, 18 százalékuk rendelkezett a tudományok doktora címmel. A kandidátusoknak valamivel kevesebb mint a fele, a tudományok doktorainak pedig az egyharmada volt egyetemi-főiskolai oktató. Szociális összetételük jellemző vonása, hogy az idősebb, 1938 előtt született generációkhoz tartozóknak több mint a fele fizikai foglalkozású családi háttérrel rendelkezett, a legfiatalabb, az 1958 után születettek esetében ugyanez az arány csak egyhatod volt. A legidősebbek esetében az értelmiségi családi háttér egyharmados, a fiatalabbak esetében elérte a héttizedet. Mindez arra is utal, hogy a hatvanas-hetvenes évek fordulójától folyamatosan és jelentős mértékben csökkentek az ipari és mezőgazdasági munkáscsaládból származók esélyei arra, hogy tudományos pályára kerüljenek.[182] Ezek a folyamatok, a szociális háttér záródása, lényegüket tekintve az ezredforduló időszakában sem változtak meg jelentősen. Az egyes társadalmi rétegek bezáródása és fokozódó mértékű önreprodukciója, a kulturális egyenlőtlenségek növekedése, a kivételesen tehetségesek és szorgalmasak kivételével gyakorlatilag majdnem lehetetlenné tette, hogy az alsó társadalom különböző csoportjaiból valaki tudományos pályára kerüljön és az elit tagjává váljon. A tudományos elitben a meritokratikus kiválasztódás elve, ha nem is mindig kizárólagos módon, de többnyire érvényesült, jóllehet továbbra sem csak a teljesítmény határozza meg az elitpozícióba kerülés folyamatát.

Az MTA és a KSH 2009–2010-ben készített felmérésének adatai szerint akkor kicsivel kevesebb mint 7000 kandidátust és doktori fokozattal rendelkező adatait dolgozták fel, akiknek a nagy része férfi volt. A fokozattal rendelkezők átlagéletkora 39 év, több mint a kétharmaduk a felsőoktatásban vagy az akadémiai kutatóintézetekben dolgozott.[183] A tudományos pálya viszont a kedvezőtlen munkakörülmények és anyagi feltételrendszer, az alacsony felsőoktatási és kutatói fizetések miatt az utóbbi években jelentősen veszített vonzerejéből. Sokak számára csak a tartós külföldi munkavállalás teszi lehetővé szakmai karrierjük felépítését, tehetségük hasznosítását.

ELIT ÉS TÁRSADALOM VISZONYA | A magyar társadalom ellentmondásosan kezeli az elitcsoportokat, megítélésük és elfogadottságuk is igen vegyes.[184] Befolyásolja az elithez való viszonyt, hogy a közvélemény miként ítéli meg a társadalmilag kitűzött célokat és az elérésükhöz rendelt eszközöket. Magyarországon a közvélemény a sike-

[182] Bukodi Erzsébet: A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 1998.* Budapest 1998, TÁRKI, 200–216. o.

[183] Az adatokat és az elemzés összefoglalását lásd: A doktori fokozattal rendelkezők életpályája. *Statisztikai Tükör,* V. évf. 19. sz. 2010. Az adatgyűjtésben csak a 70 évnél fiatalabb minősített kutatókat kérdezték meg.

[184] Kovách Imre – Kristóf Luca: Elit és társadalmi integráció. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon.* Budapest, 2012, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 30–44. o.

rességhez az egyéni teljesítményt és a tehetséget is fontosnak tartja, de emellett hangsúlyos a származás és a személyes kapcsolatok szerepe is. Nem jellemző hogy általános lenne a gazdaság meritokratikus legitimációja – miként az Nyugaton általános –, a magyar társadalom egyszerre tiszteli és el is ítéli a gazdagokat, a hatalmon levőket, a gazdagságról sokan a tisztakezűség hiányára asszociálnak. A kulturális és tudományos elitcsoportok megítélése, elfogadottsága sokkal kedvezőbb a gazdasági, de különösen a politikai elitcsoportokhoz képest.

A politikai elit megítélése igen vegyes, elsősorban a negatív elemek és a bizalomhiány dominálnak. A magyar társadalom jelentős létszámú csoportjai sem az ezredfordulón, sem azóta nem gondolják úgy, hogy a kormány és a parlament a magyar társadalom többségének az érdekeit képviseli, hogy a hatalmi elit a saját érdekeken kívül mást is figyelembe venne a döntéshozatal során. A hatalmi intézményekkel szemben általában magas fokú a bizalmatlanság. „Az elitek hatalma és befolyása kétségkívül elegendő volt a kommunista típusú politikai rendszer lebontásához és az állami, önkormányzati vagyon széles körű privatizációjának intézményes biztosításához. A társadalom strukturálódására a rendszerváltozásnak hívott változások sorozata valóságos hatást gyakorolt: új társadalmi csoportok jöttek létre, a társadalom szegmentálódott, fragmentálódott, megnőttek az egyes társadalmi csoportok közötti vagyoni és egyéb különbségek, és az egzisztenciális kockázatok, a piacgazdaság és az átalakított rediszTribúció a társadalmi újratermelés új módon összekapcsolt rendszerének működési feltételeit hozta létre. [...] Elitek, társadalmi struktúra és az egyenlőtlenségek kapcsolatát tekintve" látható, hogy „az elitek hatalma gazdasági és uralmi érdekeik biztosítására korlátozódik a gazdaság, a politika és átvitt értelemben a kultúra területén is. A magyar társadalom elitcsoportjainak nincs hatalmuk érdekeik közvetlen érvényesítésén túlmenően a társadalom strukturálódásának befolyásolására és az egyenlőtlenségek kialakult mértékének és módjainak kezelésére. Az elitek a rendszerváltás folyamatában végrehajtották és legitimálták a gazdaság piaci és a politikai rendszer többpárti parlamenti demokráciává történő átalakítását, de nincs befolyásuk és érdekeltségük a társadalom olyan strukturális folyamatainak kezelésére, amelyek nem közvetlenül kapcsolódnak gazdasági vagy hatalmi érdekeikhez."[185] Szintén alapvetően befolyásolja az elit és társadalom viszonyát az általánosnak tekinthető társadalmi bizalmatlanság, valamint az, hogy az 1989–1990 óta eltelt évtizedek során az elitcsoportok helyi és országos szinten, minden szegmensben zárttá váltak, a be- és kikerülés egyaránt nehezebbé vált.

[185] Kovách et al. 2006, 448. o.

AZ ELIT ÉS A KÖZÉPOSZTÁLY KÖZÖTT – A JÓMÓDÚAK

A legmagasabb jövedelműek és a legnagyobb vagyonnal rendelkezők mellett már a nyolcvanas évek végén is létezett a magyar társadalomban egy olyan csoport, amelynek tagjai az átlagost sokszorosan meghaladó jövedelemmel és – többnyire – ingatlanokba, értéktárgyakba fektetett vagyonnal is rendelkeztek. A statisztikai felmérésekben, a nyolcvanas években azokat tekintették „az átlagosnál jóval kedvezőbb anyagi körülmények között élőknek", akik „saját bevallásuk szerint rendelkeztek a háztartás által nem lakott családi házzal, öröklakással, vagy egyéb értékes ingatlannal, személygépkocsival, és lakásuk felszereltsége – háztartási gépekkel és egyéb kulturális eszközökkel – teljes körűnek mondható."[186] Az akkori jómódú családok száma mintegy 200 ezerre tehető, ha a jómód alapjának azt tekintjük, hogy a család pénzbeli megtakarításai legalább elérték, illetve meghaladták a félmillió forintot (ez a nyolcvanas évek végén kb. 3-3,5 évi átlagjövedelmet jelentett). Rendszerint nagy alapterületű saját tulajdonú lakásban vagy lakóházban éltek, aminek felszereltsége általában modern, korszerű és nagy értékű tárgyakból állt. Rendelkeztek olyan ingatlannal/ingatlanokkal,[187] amelyeket gyakran bérbeadás útján hasznosítottak, s emellett értékesebb nyaralót is tulajdonoltak valamelyik frekventált üdülőterületen. Nemritkán két személyautót birtokoltak. Alátámasztja ezt az is, hogy 1987-ben már a népesség 4,7 százaléka, ami hozzávetőlegesen 450 ezer főt jelent, tartozott a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők kategóriájába.[188] Foglalkozásukat tekintve a jól menő magánpraxissal rendelkező orvosok, ügyvédek, nagyvállalatok felsővezetői posztjait betöltők, sikeres kisiparosok, kisvállalkozók, magánkereskedők, gebines vendéglátók, főtisztviselői posztok birtokosai voltak többnyire e rétegnek a tagjai. Feltehetően ez volt az a csoport, amelynek tagjai a rendszerváltás után nemcsak meg tudták őrizni társadalmi helyzetüket, hanem egy részük javítani is tudta, élve a megnyíló vállalkozási és munkaerő-piaci lehetőségekkel.

Napjaink magyar társadalmának a mintegy 2-3 százalékot (60-70 ezer családot) jelentő elitje mellett a hétköznapi tapasztalatok és a társadalomtudományi kutatások szerint is van egy 7-8 százalékot (150–200 ezer családot) kitevő jómódú rétege is. Miután ezzel kapcsolatban nem állnak rendelkezésre megfelelő adatbázisok és részletes elemzések, csak a különböző kutatások részleges adataira lehet támaszkodni.

Az adóhivatal jövedelemstatisztikájából kiindulva ennek a csoportnak a havi átlagos jövedelme hozzávetőlegesen 800 ezer–1 millió forint közé tehető. Valószínűleg ők

[186] *Rétegződés, életkörülmények, életmód, 1984.* Budapest, KSH, 1985.

[187] 1986-ban a magyar háztartások 8 százaléka birtokolt második ingatlant, 1999-ben ez a mutató 10,9 százalék volt. Forrás: *A háztartások tartós javai.* Budapest, 2000, KSH.

[188] Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI.

alkotják az szja-statisztikában kimutatott legmagasabb jövedelmű csoportnak azt a részét, amelynek a jövedelme az egyértelműen a jövedelmi elitbe sorolhatók havi bevételének a felét-kétharmadát éri el felső határként, ily módon legalább 90–120 ezer kereső azonosítható be a hivatalos jövedelmi adatok alapján. Ez a csoport becsült létszámához számított keresőknek még csak a 60-70 százaléka. Kérdéses, hogy a jövedelmi és adózási adatok alapján biztosan megállapítható-e, kik sorolhatók még ebbe a csoportba. Ezt a logikát követve ide tartozik a második legnagyobb, évi 6 millió forintot elérő jövedelemmel rendelkezők köre is, vagyis a havi félmillió forintot elérők csoportja, ami talán lefedheti az előző csoportból hiányzókat. Ám valószínűleg arról lehet inkább szó, hogy a legtöbb adót fizetők körének egynegyede-egyharmada nagyon magas – havi többmilliós, esetenként több tízmilliós és százmilliós nagyságrendű – jövedelemmel rendelkezik, háromnegyede pedig a jövedelmi elitbe kerüléshez szükséges átlagos szintet – 1,5 millió forint/hó – elérő, azt megközelítő bevétellel rendelkezik. Ezt teszi valószínűbbé az is, hogy ha a hivatalosan meghatározott átlagjövedelemhez viszonyítunk, akkor alacsonynak tűnik az annak valamivel több mint kétszeresét jelentő félmillió forint, mint a jómódú csoporthoz tartozás alsó határértéke. Ebből az is egyértelművé válik, hogy ebben az esetben meghatározó formája van, lehet az adó- és jövedelemstatisztikában személyi jövedelemként nem megjelenő, tényleges gazdasági tevékenységet folytató vagy adóoptimalizálási céllal működtetett vállalkozásokból származó jövedelmeknek is, amelyek mértéke a fentiekben meghatározott havi jövedelemszinteknek a többszörösét is eléri/elérheti, ám ezt jellegénél fogva a statisztika képtelen regisztrálni. A fogyasztási szokások alapján meghatározott társadalmi felső csoporttal kapcsolatos elemzések alátámasztják mindezt. A fogyasztásalapú rétegződéselemzések nyomán kijelenthető, hogy magatartás, beállítottság alapján a legfelső decilist követő két tizedhez tartozók gyakorlatilag lefedik ezt a csoportot.[189] Bukodi Erzsébet struktúramodelljében[190] a fogyasztás és életstílus jellemzői alapján a „konzisztens felsőközép réteg" elnevezéssel határozta meg a jómódúak csoportját.

A vagyonalapú meghatározás[191] esetén feltételezhetően ebbe a csoportba sorolha-

[189] A TÁRKI és a GfK Hungária közös kutatása során kidolgozott fogyasztói csoport meghatározásban az ún. „felső klasszik" és a „befutott értelmiségi" elnevezéssel illetett csoportok fedik le a leginkább a jómódúak rétegét. Keller Tamás: *Fogyasztói szegmentáció.* Budapest, 2008, TÁRKI. A kérdéshez lásd továbbá: Fábián Zoltán – Kolosi Tamás – Róbert Péter: Fogyasztás és életstílus. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2000.* Budapest, 2000, TÁRKI, 225–249. o.; Kolosi Tamás – Keller Tamás: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In uo. 105–138. o.

[190] Bukodi 2006, 153. o.

[191] A privátbanki szolgáltatásokkal kapcsolatos elérhető információk nem igazán segítik e csoport körülhatárolását, mert ebben nyilván a legvagyonosabb réteg tagjai is jelen vannak. Az mindenesetre jelzésértékű, hogy a magyarországi bankoknál a privátbanki szolgáltatások igénybevételének átlagos alsó határa 40-50 millió forint között volt 2012-ben, amikor 42 135 ilyen ügyfélszámlát kezeltek a bankok, a privátbanki megtakarítások összesített értéke meghaladta a 2000 milliárd forintot. Forrás: portfolio.hu, Privátbanki felmérés, 2012.

tók manapság a 100 millió forintnál nagyobb, de a milliárdos értéket el nem érő magán- és üzleti vagyonok birtokosai. A vagyon itt többnyire nem személyes, hanem családi vagyont jelent. Példaként említhető a családi vállalkozás formájában üzemeltett kisebb szálloda, panzió, étterem, a néhány tíz főt foglalkoztató, több százmilliós, esetenként milliárdos nagyságrendű árbevételt elérő vállalkozás birtoklása.

Ha a foglalkozás és a munkaerőpiacon elfoglalt hely, birtokolt pozíció alapján próbálkozunk a meghatározással, akkor a magyar és a multinacionális nagyvállalatoknál, vállalkozóknál dolgozó vezetők és a stabil középvállalkozások vezetői és tulajdonosai mellett a vezető közalkalmazottak, köztisztviselők, főhivatalnokok köréből kerülnek ki elsősorban ennek a csoportnak a tagjai.

Életmódjukra az átlagot legalább 5-6-szorosan meghaladó, stabil, magas életszínvonalat és rendszeres megtakarítást, felhalmozást, befektetést lehetővé tevő jövedelemszint jellemző, ami már egy anyagi korlátoktól mentes fogyasztói magatartás és életstílus megvalósítását teszi lehetővé. A leggyakoribb felhalmozási célok közé az ingatlanok, értékpapírok, műtárgyak tartoznak, megtakarításaikat már rendszerint professzionális befektetési szolgáltatók kezelik, s a fogyasztási, beruházási döntések is megfontoltabbá váltak, bár a társadalmi reprezentációs törekvések a lakóhely megválasztásával, minőségével, az évi többszöri külföldi nyaralással, külföldi nyaraló birtoklásával, a legmodernebb tartós fogyasztási cikkek beszerzésével, továbbra is markánsak. Ugyanakkor nagy gondot fordítanak a kulturális tőke átörökítésére is, elsősorban a gyermekeik itthoni és külföldi iskoláztatása, iskolaválasztása révén. A klasszikus, ám kissé sematikus megfogalmazással élve e csoport tagjai alkotják napjaink magyar nagypolgárságát.

A TÁRSADALMI KÖZÉP

A klasszikus Kádár-korszak önmagát középrétegesedőnek[192] tekintő és a valóságban is egy viszonylag széles középréteget kialakító társadalma után megkerülhetetlen és fontos kérdés: mi történt mindazokkal, akik a rendszerváltás előtt a társadalmi középhez tartoztak, vagy odatartozónak tartották saját magukat? Megváltozott-e ezeknek a csoportoknak a helyzete, összetétele, s ha igen, miként? Kik is alkotják a rendszerváltás után a társadalmi középet? Miként lehet ezt meghatározni? A jövedelem, az iskolázottság, a képzettség, a jövedelemszerző tevékenység, foglalkozás szerint? Milyen szerepe van a féllegális, illegális jövedelmeknek ebben a csoportban? Milyen kul-

[192] A kérdéshez lásd Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

turális kritériumai vannak a társadalmi középhez tartozásnak? Van-e ténylegesen polgári/középosztályi tudata és ehhez tartozó társadalmi autonómiája mindazoknak, akik napjainkban a társadalmi középhez tartoznak vagy ide tartozónak tekintik magukat? A nyolcvanas évek magyar társadalmi középrétege, amelynek jelentős része csak korlátozott társadalmi autonómiával rendelkezett, a rendszerváltás után jelentősen megváltozott. Kevesen voltak azok, akik a felső társadalom irányába tudtak elmozdulni, velük ellentétben jóval nagyobb volt azoknak a száma és aránya, akik – éppen a társadalmi középre jellemző létbiztonság elvesztése miatt – deklasszálódtak és az alsó társadalom különböző csoportjaiba kerültek át. A társadalmi rétegződéssel foglalkozó elemzések nagy része is elsősorban a középréteg társadalmi térvesztését regisztrálta a kilencvenes évek első felében.

Sági Matild és Róbert Péter egy 1992-es empirikus szociológiai felvétel adatait elemezve[193] öt markáns részcsoportból álló társadalmi rétegként értelmezte a rendszerváltást követő évek társadalmi közepét. Az ő megfigyelésük szerint az első csoportba (5 százalék) a „tulajdonos középosztály" tartozott, ahová az önállókat és a nem csak önmagukat foglalkoztató vállalkozókat sorolták. A felső és középszintű vezetőkből, az értelmiségi foglalkozásúakból, az érettségizett szellemi foglalkozásúakból és az „elit" szakmunkásrétegből tevődött össze a „foglalkozási középosztály" (36 százalék). A harmadik alkotóelemet az ún. „hatalmi középosztály" (24 százalék) jelentette, ahová a felső- és középszintű vezetők, a legalább tíz beosztottat irányító pozícióban levők, a munkahelyi döntéshozatal résztvevői tartoztak. A negyedik „kulturális életstílus szerinti középosztály" csoportot (10 százalék) a kulturális fogyasztás és aktivitás szerint határolták körül, elsősorban az átlagot meghaladó kulturális javak – könyvek – birtoklása és kulturális aktivitás – színház, koncert, múzeum, tárlatlátogatás – alapján. Az ötödikként az anyagi „életstílus szerinti középosztályi" (25 százalék) szegmenst jelölték meg, idesorolva azokat, akiknek vagy második ingatlan volt a birtokában, vagy rendelkeztek részvényekkel, kötvényekkel, devizaszámlával, nagyobb értékű fogyasztási cikkekkel, akkor jelentősebbnek számító, 200 000 forintot meghaladó megtakarítással. Az így kialakított csoportok között lehetséges kisebb-nagyobb átfedés is, de a modell jól szemlélteti a kilencvenes évek elején a társadalmi közép tagoltságát, foglalkozási, jövedelmi szegmentáltságát és azt, hogy nem többé-kevésbé hasonló jellemzőkkel leírható, egységes középosztályról, hanem pozicionálisan egymáshoz közel álló középrétegekről lehet beszélni a kilencvenes évek elején. Sági Matild és Róbert Péter a kutatási adatok[194] alapján arra is rámutatott, hogy a

[193] Róbert Péter – Sági Matild: A középrétegek helyzete és társadalmi identitása. In Kovách Imre (szerk.): *Középosztályok nyomában.* Budapest, 1995, MTA Politikatudományi Intézet, 11–56. o.
[194] Uo.

magyar társadalomban már ekkor erős volt az igény egy „konzisztens középosztály" kialakítására és az ehhez való tartozásra. Ám a fogalom – épp a permanens átalakulás évtizedében – nehezen tölthető fel egyértelmű kritériumok szerinti tartalommal.

Az azóta eltelt két évtized során időről időre napirendre került az erős középosztály létrehozása, a középosztály megerősítése, ám erre végül is nem vagy csak részlegesen került sor, ami szintén a rendszerváltás társadalmi deficitjei közé tartozik. A mai magyar társadalmi közép – jelentős része – majdnem ugyanolyan széttagolt, egzisztenciálisan függő helyzetben levő, polgári öntudattal kevéssé rendelkező csoportokból áll, mint húsz évvel ezelőtt.

A közvélekedés szerint a társadalmi közép minimuma manapság is a stabil, egzisztenciális fenyegetettségtől mentes élethelyzet, aminek feltétele a rendszeresen foglalkoztatott két kereső családonként, a mindenkori jövedelmi átlag körüli, illetve valamivel ezt meghaladó havi jövedelem, ami lehetővé teszi a rövid és középtávú életcélok megvalósítását, ami mentesíti a mindennapi életet a létfenntartási küzdelem ismétlődő stresszhelyzetétől.

A mindennapi tapasztalatok és a rétegződési elemzések szerint az ezredforduló és napjaink társadalmi középrétege korántsem egységes, jövedelmi, vagyoni és foglalkozási viszony szerint is tagolt. Azt a kérdést többek között megbízható jövedelmi adatok hiányában, most még gyakorlatilag lehetetlen minden kétséget kizáróan megválaszolni, hogy ki az igazi közép-közép, kik alkotják a középrétegek felső csoportját vagy éppen a közép és az alsó társadalom határán egyensúlyozókat, a billegőket napjaink Magyarországán. Ha a korábbi gyakorlatot követve az adó- és jövedelemstatisztikát vesszük alapul, akkor a havi 350 ezer forintnál magasabb, de félmillió forintnál alacsonyabb jövedelemmel rendelkező keresők, illetve családjaik tartoznak/tartozhatnak ide. 2012-ben 518 ezren nyújtottak be olyan adóbevallást, amiben a bevallott éves jövedelem 3 és 6 millió forint közé esett.[195] Ha figyelembe vesszük a felső és az alsó határok esetében alkalmazandó korrekciós szempontokat (tudniillik, hogy e kategória legjobban keresői a jómódúak, a legrosszabbul keresők pedig az alsó társadalomhoz is sorolhatóak), akkor is minimálisan 400–420 ezer aktív kereső, mintegy 300–350 ezer család, 1,1–1,2 millió fő tartozott ide, a hivatalos jövedelmi adatok alapján. Ez a ténylegesnél is, a szükségesnél is kisebb létszámnak tűnik.

Foglalkozását tekintve az önfoglalkoztató kisvállalkozó, a (több évtizede pályán levő) pedagógus, az iskolázott közalkalmazott és nem vezető beosztású köztisztviselő, a minimálbérre bejelentett és – gyakran – részben zsebből fizetett szakmunkás, a képzett irodai, ügyviteli alkalmazottak egyaránt ide tartoznak, persze ez utóbbi in-

[195] Az adatokat lásd: NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

kább az alsó középosztályhoz sorolható. Ha a társadalmi középhez tartozás egyik kritériumának tekintjük az önálló foglalkoztatást, a kis és közepes tulajdon, vállalkozás birtoklását, akkor feltehetően – legalább – részben a társadalmi középhez tartozik az ezredforduló Magyarországán az a mintegy 800 ezer ember, akik az önállóak csoportját alkotják.[196] Alapvető kérdés, hogy viszonylag egységes, alapvetően a tulajdon nagysága szerint rétegződő vagy erősen tagolt, korántsem homogén társadalmi rétegről van-e szó? Úgy tűnik, hogy ebben az esetben is erősen fragmentált társadalmi csoportról beszélhetünk. Az egyik nagy létszámú csoportot az önfoglalkoztatók adják, akik általában jogi személyiség nélküli vállalkozások tulajdonosai vagy egyéni vállalkozók, akik saját munkahelyüket is megteremtik önmaguk számára. Ezen belül markáns részcsoportot képeznek, akik közvetlenül a piacra termelnek (mezőgazdasági kisvállalkozók, szolgáltatók, kisboltok, vendéglátóhelyek tulajdonosai, üzemeltetői). A másik csoportba azok sorolhatók, akik más vállalkozásoknak értékesítik a termékeiket, illetve együttműködve tevékenykednek ezekkel.

Az önfoglalkoztatók egyik része a munkanélküliség elől menekülve vált kisvállalkozóvá a kilencvenes években, csekély tőkével, főként a munkaerejükre és a nem igazán széles körű tudásukra, tapasztalataikra építik a tevékenységüket. Ők gyakran rövid idő alatt feladják, és újra alkalmazottá válva próbálnak megélni. A másik típust azok jelentik, akik számára a bolt és a műhely nem csupán üzlet, megélhetés, hanem életforma. Életük elválaszthatatlanul összefonódik a (kis)vállalkozással. Ilyenek többek között a vendéglátósok, panziósok. A harmadik csoport esetében az önfoglalkoztatói identitás legfontosabb eleme nem a vállalkozói lét, hanem a szakma, ami ezt lehetővé teszi. Ezek többnyire a magánpraxissal is bíró orvosok, szellemi szabadfoglalkozásúak, akik az önállókon belül rendszerint a legmagasabb jövedelemmel rendelkeznek. Az önállóságnak a társadalom átlagához képest viszonylag magas az iskolázottsági küszöbe. Már 1989 előtt is, de a kilencvenes években egyértelműen felülreprezentáltak voltak a szakmunkások, az érettségizettek és a felsőfokú végzettségűek ebben a körben.

Az önálló kis- és középvállalkozók mellett a társadalmi közép alsó rétegét alkotják azok az önfoglalkoztatók, akiknek egy része egyéni vállalkozó, a másik része pedig jogi személyiség nélküli, mikrovállalkozás jellegű gazdasági társaság tulajdonosa. Ők többnyire a valóságban nem is igazán vállalkozók, hanem sokkal inkább olyan speciális helyzetű foglalkoztatottak, akik kizárólag önmaguknak teremtik meg a munkavégzés lehetőségeit. Jellemző az igen kicsiny üzemméret és az alacsony gazdálkodási volumen, az állandó küzdelem a megrendelésért, ami az önálló tevékenység fenntartásá-

[196] Kuczi Tibor: Kisvállalkozók a magyar társadalomban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

nak és nem utolsósorban a megélhetés fenntartásának a záloga. „Azok a határok, amelyek elválasztják egymástól a mikrovállalkozásokat, a kisvállalkozásokat és a középvállalkozásokat, nem egyszerűen a tőkeellátottságot vagy az alkalmazottak létszámát fejezik ki, hanem az önálló csoportok között húzódó kulturális határokat is."[197]

Ugyancsak a társadalmi közép különböző csoportjaiba sorolhatók a jól képzett, nagy tapasztalattal rendelkező, az átlag feletti jövedelemhez jutó szakmunkások, akik a megváltozó munkához, követelményekhez éppen a tudásuk és a tapasztalatuk, átlag feletti szakmai tapasztalatukra alapozott kulturális tőkéjük révén tudtak alkalmazkodni és stabilizálni pozícióikat. Ők alkotják a rendszerváltást követően nagy átalakulásokon keresztül ment városi munkásság[198] legfelső rétegét. Ha a fizikai munkavégzéshez kapcsolódó csoportosítást követjük, akkor a társadalmi közép részét képezik a termelésirányítók, üzemvezetők is, akik azonban már inkább a társadalmi közép felső csoportjába sorolhatók. Szintén a társadalmi közép része például az iskolaigazgató, a képzett, beosztott tisztviselő, a gimnáziumi tanár és tanító, az alkalmazásban álló értelmiségiek és alkalmazott szellemi foglalkozásúak többsége. Az ő kulturális tőkéjük rendszerint meghaladja az érettségizettek szintjét, nagy részük felsőfokú végzettséggel rendelkezik.

Nemcsak a foglalkozás, hanem a jövedelem, a tudat és az önbesorolás szerint is jelentősek a középrétegekhez tartozók/sorolhatók közötti különbségek. Hiszen egy egyetemi tanársegédet vagy adjunktust pozíciója és önbesorolása szerint is a társadalmi közép tagjának szokás tekinteni, ugyanakkor a havi jövedelme nem éri el az átlagkereset[199] szintjét és elmarad egy gimnáziumi tanárétól is. A társadalmi középhez tartozását csak folyamatos többes jövedelemszerzéssel tudja biztosítani, aminek a nagy része az ő esetében sem látható a statisztika számára. Miközben a gimnáziumi tanárok többsége szintén állandó jelleggel órát ad, korrepetál, hogy jövedelmét kiegészítse. Ez is jól mutatja egyrészt a réteghelyzetek fragmentáltságát, másrészt a különböző kereső/foglalkozási csoportok egymásra tolódottságát és a zavaros jövedelmi viszonyokat, valamint az önkép és a valóságos jövedelmi helyzet között tartósan meglevő inkonzisztenciákat is.

A közepet alkotó csoportokhoz tartozók önképe és identitása kapcsán fel kell tenni a kérdést: melyek – lehetnek – ennek a legfontosabb elemei? Az egzisztenciális biztonságérzet? A sem szegény, sem gazdag nem vagyok tudat? A biztos állásom van, nem vagyok kiszolgáltatva a munkanélkülivé válásnak? Sokan tesznek nagy erőfeszí-

[197] Kuczi 2006, 477. o.

[198] A kérdéshez lásd Bartha Eszter: *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó.

[199] A KSH kimutatása szerint 2014 májusában Magyarországon az átlagkereset 234 000 forint volt. Forrás: KSH – *Gyorstájékoztató,* 2014. július 18., 95. sz. Az egyetemi tanársegéd havi bére 178 600, az egyetemi adjunktusé 229 400 forint volt ugyanekkor.

13. KÉP | A Csepel Pláza megnyitása, Budapest, 1997 (Habik Csaba felvétele)

téseket azért, hogy önmaguk és a szűkebb-tágabb társadalmi környezet megítélése szerint a társadalmi középhez tartozzanak.

Ha az életmód, az életkörülmények és a fogyasztás szerint igyekszünk meghatározni e csoport jellemzőit, akkor a többség esetében az első szembeötlő ellentmondás a társadalmi pozíció és az ahhoz tartozó /rendelhető/elvárt életkörülmények közötti feszültség. A középrétegekhez tartozók esetében az egy háztartáson belüli két kereső jövedelme gyakran csak a létfenntartásra elegendő, gyakorlatilag a másod- és harmadlagos jövedelmek teszik lehetővé a stabilitást, a társadalmi közép életnívójának fenntartását. Ez főként az alkalmazott értelmiségi és beosztott szellemi foglalkozásúakra jellemző. A társadalmi középhez tartozók többsége viszonylag kicsi alapterületű, 50–70 négyzetméteres, 2-3 szobás lakásban él, ami gyakorta a legfontosabb vagyontárgya is. A családi ház és az ennél nagyobb szobaszámú lakás birtoklása elsősorban a társadalmi közép felső csoportjaira, a legmagasabb jövedelemmel rendelkezőkre jellemző.

Fogyasztásukat általában a megfontoltság és nemritkán a tervszerűség jellemzi. A Bukodi Erzsébet által kidolgozott fogyasztásirétegződés-modellben[200] a társadalmi

[200] Bukodi 2006.

középet elsősorban a fogyasztásorientált középréteg, a felhalmozásorientált középréteg és a jó lakású kisegzisztenciák jelenítik meg. A második ingatlan birtoklása ebben a csoportban már ritka, a személyautó is a legnagyobb értékű birtokolt fogyasztási cikkek közé tartozik. Külföldi nyaralás ritkán jöhet szóba, és még a belföldi üdülés sem általánosan jellemző erre a rétegre. A társadalmi középhez tartozó csoportok tagjainak nagy része, ha állandó megtakarításra nem is, de alkalmankéntira képes, anyagi erőforrásait a gyermek/gyermekek iskoláztatására összpontosítja, és komoly erőfeszítéseket tesz annak érdekében, hogy többé-kevésbé rendszeres kulturális fogyasztó lehessen.

Napjaink magyar társadalmában ez az egyik feszültségforrás, hogy a társadalmi közép nagy részének pozíciója megőrzése, a stabil megélhetés biztosítása jelenti a legnagyobb feladatot. Ezzel pedig elveszti az esélyét arra, hogy betöltse azt a kiegyensúlyozó szerepet, ami a modern társadalmakban a középosztály szerves feladata. A réteg sajátos léthelyzetéből eredő függőség, kiszolgáltatottság mérsékli a társadalmiautonómia-igényt, a pozíció megőrzéséért folytatott küzdelem nehezíti az öntudatos polgári magatartás és viselkedéskultúra kialakítását is.

Az eddig tárgyalt „közép"-nek van egy speciális – részben felfelé, részben lefelé tendáló – része. Talán a legtalálóbban nem együtt élő, új szerkezetű „nagycsaládi" képződménynek lehetne őket nevezni, mivel változatos formában kombinálják a nukleáris család, a csonka család és a hagyományos – többgenerációs – nagycsalád jellegzetességeit. Az idetartozók bizonyos mértékig korrigálják a jövedelem és/vagy fogyasztás szerinti státuszbesorolásukat. Miről van szó? Egy viszonylag jól kereső, középgenerációs férj-feleség nukleáris egységként akár a felső középosztályhoz is tartozhatna, ám külön élő, kisnyugdíjas szüleik csak az ő „gyermeki" támogatásukból tudják fenntartani saját háztartásukat: főként a rezsi, a gyógyszerkiadások, illetve az „orvosjárások" fuvar- és egyéb költségei hárulnak a gyermeki generációra. Így a nyugdíjas generáció őrizni tudja „tisztességben megőszült" öregkori létformáját, aminek – elhalasztott – ellentételezése az általuk hagyott ház-porta vagy lakás örökül hagyása. Ennek másik változata, midőn a fentebb említett középgenerációs férj-feleség páros gyermekeik „saját lábra állásába" segít be tartósan. Ez lehet a saját lakás megszerzéséhez szükséges hitelek törlesztésének átvállalása, a mindennapi létfenntartáshoz való költséghozzájárulás („családi apanázs"), de lehet olyasmi is, hogy a szülői generáció nagymamává lett tagja azért vállalja be a lehető legkorábbi nyugdíjba vonulást, hogy a gyermekcsalád nőtagjának ismételt munkába állását segítse elő. A „főállású nagymamaság" a financiális támogatáson túl nagycsaládi szolgáltatás. Ennek ideáltipikus esete, ha a gyermekcsalád mindkét tagjának van munkája (akár részidős, akár otthonról is végezhető – piacképes – termékbeszállítással), komplikáltabb eset, ha a gyermekcsalád egyik tagjának sincs rendszeres munkája-javadalma vagy válás után csonkacsalád jön létre, mert ekkor a nagyszülői generáció kénytelen vállalni a há-

romgenerációssá bővült – bár külön élő – „nagycsalád" konszolidált létfenntartását. Manapság ez is sokféle kombinációban működő létforma. Attól függően, hogy a családfenntartó házaspár – saját jövedelemforrásai tekintetében – mely grádicsán helyezkedik el a „közép"-nek, a nukleáris család pozíciója lehet a felsőpolgári életnívóból való alább adás, rosszabb esetben viszont az alsó társadalom irányába történő tendálás is. Az ilyen típusú „nukleáris közép" viszont a leírt, adakozó önkorlátozással egyik irányban éppen úgy korrigálja valamelyest az ő szülőgenerációjának öregkori szegénységét, mint ahogy – a másik irányban – gyermekei életpályakezdő nincstelenségét, esetleges deklasszálódását is. Ennek ugyan nincs a felmérésekből, statisztikákból pontosan meghatározható nagyságrendje, ám jellemző „rétegbuborék" a társadalmi közép sokváltozós halmazában. A vagyoni-jövedelmi szempontból felette elhelyezkedő rétegnél ez az új szerkezetű „nagycsaládi" képlet belefér a családi büdzsébe, a közép alattiaknál viszont a támogatásra fordítható jövedelemhányad hiánya miatt nincs mód ezt a fajta „nagycsalád"-variánst életben tartani.

ALSÓ TÁRSADALOM ÉS MARGINALIZÁLTAK

Bár a korabeli hivatalosság erről 1989 előtt nem vett tudomást, a szocialista korszaknak is voltak alsó társadalmi csoportjai, akik éppen, nehezen vagy egyáltalán nem tudtak megélni: alacsony volt a jövedelmük, időről időre vagy rendszeresen nélkülöztek, rossz lakásviszonyokkal rendelkeztek, potenciális hajléktalanok voltak. A mélyszegénységet a szocialista rendszer sem volt képes felszámolni, bár kétségtelen, hogy a modern magyar történelemben a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján volt ennek a csoportnak a legalacsonyabb a létszáma, mintegy 200–300 ezer fő. A szocialista korszak válságával párhuzamosan az elszegényedés ismét szélesebb társadalmi csoportokat érintett, a tisztes szegénységben élők és a mélyszegények száma is növekedett a nyolcvanas évek végére, s a rendszerváltás felgyorsította ezt a folyamatot.

A kilencvenes évek társadalmi-gazdasági átrendeződésének ebben a csoportban voltak a legsúlyosabb hatásai és következményei. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy elsősorban az 1989 előtt szociális funkcióval is bíró, látszólagosan teljes foglalkoztatás megszűnése következtében jelentős társadalmi csoportok váltak munkanélkülivé, kerültek lejjebb, csúsztak le, veszítették el korábbi társadalmi helyzetüket. A legveszélyeztetettebbek ebből a szempontból az alacsony iskolázottságú, szakképzetlen, többnyire segédmunkásként alkalmazott városi és falusi fizikai dolgozók voltak, hiszen az ő esetükben majd minden olyan kulturális tőke hiányzott, aminek segítségével kikerülhettek volna a lecsúszás folyamatából. Ugyancsak ebbe a csoportba kerültek az idős kisnyugdíjasok, akik életkoruk és az alacsony nyugdíj miatt képtelenek voltak

szinten tartani magukat, megőrizni korábbi, már akkor sem túl stabil életviszonyaikat, életkörülményeiket. Szintén lefelé mozdultak el, elvesztve korábbi alsó középrétegbeli pozíciójukat az egyszerű szellemi foglalkozásúak jelentős csoportjai és azok a félig képzett vagy szakképzett munkások is, akik egyes monokultúrás gazdasági tevékenységhez – nehézipar, vaskohászat, acélgyártás, bányászat – kötődtek képzettségükkel. Helyzetükből nem tudtak kimozdulni, mert életkoruk, az adott munkakör betöltéséhez szükséges speciális munkatapasztalatuk gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy átképzés révén szakmát váltsanak. Ezeknek a csoportoknak a tagjait rendszerint a tartós munkanélkülivé válás, a korengedményes vagy rokkantnyugdíjba menekülés, a munkaerőpiacról történő tartós, gyakran végleges kiszorulás, a jövedelempótló, illetve szociális segélyezésre való tartós rászorultság és az ezzel járó elszegényedés jellemezte. A rendszeres jövedelem hiánya, vagy esetleges megléte esetén annak rendkívül alacsony szintje is hozzájárult a marginalizálódáshoz, a társadalom peremére kerüléshez, a tartós mélyszegénnyé váláshoz, elnyomorodáshoz. A létbiztonság hiányának megtapasztalása ezekben a csoportokban a rendszerváltást követő évtizedekben meghatározóvá vált.

Mindez azzal is járt, hogy jelentősen átalakult[201] az 1989 előtt is rendkívül tagolt városi munkásság Magyarországon. A hagyományos nehéz- és alapanyaggyártó ipar nyolcvanas-kilencvenes években végbement leépülése nemritkán teljes szakmákat, szakmacsoportokat – bányászok, kohászok, hengerészek – szüntetett meg vagy erősen korlátozta az ezeken a területeken foglalkoztathatók létszámát. Jelentősen mérséklődött a szakértelmet nem igénylő segédmunkások iránti igény is. Az átalakulás során gyakorlatilag majdnem teljesen eltűnt a tradicionális munkásság csoportja, és ezzel párhuzamosan a fizikai munka társadalmi presztízse is erősen gyengült. Hatékony érdekvédelemre képes szerveződési tapasztalatok és szakszervezetek hiányában az e csoportba tartozók kiszolgáltatottsága tovább növekedett. Napjaink nem mezőgazdasági, fizikai foglalkozású – munkás- – csoportjában a különböző elemzések szerint az alsó társadalomhoz sorolható betanított munkások vannak többségben, akik önmagukat már nem elsősorban munkásnak, hanem „operátornak" tekintik. Természetesen a nem mezőgazdasági munkavállalói – városi munkás – rétegen belül is igen nagy különbségek vannak, gyakran attól is függően, hogy multinacionális vagy hazai vállalkozás foglalkoztatja őket. Ez a viszonylag nagy létszámú csoport egységes társadalmi osztályként, valamiféle önálló entitással is rendelkező munkásosztályként nem értelmezhető.

[201] A kérdéshez lásd Szalai Erzsébet: Tőke-munka viszony és hatalmi szerkezet a magyarországi új kapitalizmusban. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 349–374. o. és Mark Pittaway: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway (1971–2010) emlékére.* Budapest, 2012, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, 337–350. o.

Foglalkozás szerint az alsó társadalomhoz tartoznak a beosztott kistisztviselők, a különösebb szakértelmet és szaktudást nem igénylő rutinfeladatok ellátói – portások, kapusok, gondnokok, biztonsági őrök –, az önfenntartó, alkalmazott nélkül dolgozó, alacsony árbevételű vállalkozásokat működtető mikrovállalkozók, szolgáltató iparos-vállalkozók, akik az alsó társadalom és a társadalmi közép határán élnek. Ugyancsak ennek a csoportnak a tagjai az alacsony és rendszertelen keresetű, bizonytalan egzisztenciával rendelkező, életvitelszerűen alkalmi munkából élők, az „örökletes agrárszegények". Az egykori agrárproletár, szegényparaszti réteg leszármazottai a szocialista korszakban is tartós létbizonytalanságban éltek, ezek az emberek az átmenet során tartósan munkanélkülivé váltak, majd kikerültek a munkanélküli-ellátásra jogosultak köréből, létfenntartásukat alkalmi munkákból próbálják meg biztosítani. Rendszeres jövedelem és kulturális tőke hiányában kicsi az esély arra, hogy azok, akik ebbe a helyzetbe kerültek, a saját erejükből ki tudnak törni onnan.

A 2012-es jövedelmi és adózási adatok alapján 1,503 millióan a minimálbért elérő vagy annál kevesebb jövedelem alapján adóztak, a minimálbér és 2 millió forint közötti jövedelemmel rendelkezők közé pedig 1,341 millióan tartoztak, 2 és 3 millió forint jövedelmet vallott be 2012-ben 697 ezer fő, az adóhivatali statisztikák[202] szerint. Ez összesen megközelítőleg 3,6 millió főt jelent. Ez az összes személyijövedelemadó-bevallást benyújtónak több mint a kétharmada volt.

Egy másik megközelítés szerint „Magyarországon 2012-ben a szegénységi küszöb értéke, vagyis az OECD2-skálával számított ekvivalens éves háztartás-jövedelem mediánértékének 60 százaléka nettó 792 ezer forint, azaz havi 66 ezer forint volt. Ennél kevesebb jövedelemből élt, tehát a jövedelmi szegénység által érintett volt az elmúlt évben a teljes népesség 17 százaléka,"[203] ami megközelítőleg 1,6-1,7 millió főt jelentett, és ez a tömeg alsó társadalmának csak egy, kétségtelenül jövedelmi szempontból – is – legrosszabb helyzetben lévő része.

Az ezredforduló időszakában a magyar társadalom struktúrája zártabbá vált, a kilencvenes években kialakult társadalmi pozíciókból egyre kevesebben tudnak/tudtak kilépni, a jövedelmi egyenlőtlenségek tovább növekedtek. Ferge Zsuzsa úgy vélte: „A szegénység és a kirekesztettség fenyegetettsége a réteghierarchia [...] alján a legérzékelhetőbb. A legsebezhetőbbek továbbra is azok, akiknek az anyagi és szimbolikus erőforrásuk kevés, illetve akik elvesztették a munkaerőpiaccal való kapcsolatukat, vagy sosem volt ilyen kapcsolatuk. A munkahiány következtében a szegények között most új csoport jelent meg Magyarországon: olyan fiatal családok, amelyekben

[202] Az adatokat lásd: NAV sajtótájékoztató háttéranyag, Budapest, 2013. szeptember 13.

[203] Szívós Péter –Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenségek és polarizálódás a magyar társadalomban 2012.* Budapest, 2013, TÁRKI. /Tárki Monitor jelentések, 2012./

a szülők valamilyen szociális ellátáson kezdték felnőtt életüket, és a gyermekeik sem ismernek más életet, mint amit a szegénység és a reménytelenség alakít."[204] A legelesettebbek közé tartoztak a romák, akiknek a kétharmada szegény volt, de hangsúlyozni kell, hogy a szegények, az alsó társadalmi csoportokba tartozók, a marginalizáltak többsége nem roma. A szegények aránya a kétezres évek első felében stagnált, 2009-től viszont napjainkig jelentős mértékben emelkedett. A tartósan elszegényedőket fenyegeti a végleges marginalizálódás és a gettósodáshoz vezető szegregálódás.

A mély és kilátástalan nyomorban élők többnyire hajléktalanok, tartósan minimum 3-5 éve munkanélküliek, nyomortelepeken élő aktív kereső nélküli családok. Mindennapjaikra a létfenntartásért folytatott állandó harc, a gyakori éhezés, az elemi létfeltételek hiánya jellemző. A népesség 5 százalékára[205] tehető ennek a rétegnek a lélekszáma. A mélyszegénységben élők másik, egy árnyalattal jobb helyzetben lévő csoportjába tartoznak a hátrányos helyzetű településeken és/vagy szegénytelepeken élő, piacképes tudással nem rendelkezőkből álló családok, az egyedül élő özvegyi nyugdíjasok, az alacsony rokkantnyugdíjjal rendelkezők. Életüket az alapvető szükségletek egy részének állandósuló kielégítetlensége, az állandó választási kényszer – rezsi vagy élelmiszer? –, gyermekeik taníttatásának nehézkessége/lehetetlensége, a rossz minőségű szegény- vagy cigánytelepi lakás határozza meg. E csoport aránya a népességen belül kb. 10–15 százalék. Őket, az állandóan szűkölködőket fenyegeti a további lecsúszás.

A stagnáló szegények szintén a népesség 10–15 százalékát jelentő csoportját, a szakmával nem rendelkező, de munkához legalább rendszertelenül hozzájutók és családjaik mellett az egyedül élő kisnyugdíjasok, kistelepüléseken és külvárosokban élő képzetlen, középkorú, alacsony és bizonytalan jövedelemmel rendelkezők alkotják. Az életviszonyaikra a kiszolgáltatottság jellemző, életüket a „mindenből van egy kevés, de semmire sem elég" helyzete, az állandó hiány határozza meg.

A negyedik, mintegy a népesség 5 százalékát kitevő csoportot az „átmenetileg szegények" alkotják, akik többnyire egy átlagjövedelemmel rendelkező, sokgyermekes családok, munkanélküli családtaggal/családtagokkal rendelkező családok, gyermeküket egyedül nevelő, inaktív keresők közül kerülnek ki. Egyfajta billegő léthelyzetben élnek, a szűkösség által meghatározott tisztes szegénység és a kilépés lehetőségének a határán, és van esélyük a kilépésre.[206]

Ferge Zsuzsa úgy vélte 2006-ban, hogy a szegénység és peremén vagy árnyékában élők a népességnek közel a 40 százalékát teszik ki. Bukodi Erzsébet mobilitásvizsgálata szerint a szegények aránya a 18–74 év közötti korcsoportokban 35 százalék, ami

[204] Ferge Zsuzsa: Struktúra és szegénység. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 495–496. o.

[205] Uo.

[206] Uo.

14. KÉP | Krumpliosztás. Budapest, 1995 (Toroczkay Csaba felvétele)

szintén arra enged következtetni, hogy a teljes népességre vetítve ez az arány magasabb lehet. Mindezek azt is jelzik, hogy a mai Magyarországon az alsó társadalomhoz tartozók nagyobbik része a társadalom perifériájára szorult, s csak a kisebbik része az, amelyik – ha nagy erőfeszítések árán is, de – a szegénységi küszöb felett képes megélni. A hivatalos adó- és jövedelemkimutatások szerint ebben az esetben is nagyon nehéz megítélni a valóságos viszonyokat. Nem lehet tudni, mekkora lehet a feketemunkából származó jövedelem aránya, s mindez mennyiben segíti a megélhetést, túlélést.

Ezekben az alsó társadalmi csoportokban rendszerint nincsenek markáns fogyasztói igények, hiszen az alacsony és rendszertelen jövedelem, gyakran az uzsorásnak való kiszolgáltatottság, a létfenntartáshoz szükséges legfontosabb dolgok előteremtése behatárolja a mozgásteret, ami a jobb helyzetű alsó társadalmi csoportok esetében lehetővé teszi ugyan a szint fenntartását, de a többség esetében nem. Hiszen a néhány tízezer forintnyi segély, az időszakos közmunka hasonló szintű jövedelme vagy a rapszodikus alkalmi munka, a napszám napi 3-4 ezer forintja gyakorlatilag semmire sem elég. A legfőbb és gyakran az egyetlen értéktárgy a lakás, de hitel- vagy közműtartozásnak ez is könnyen áldozatul eshet. Így még a jó lakással rendelkező

szegényeket is fenyegetheti a hajléktalanná válás veszélye. Ha a szociológiai megközelítésekben alkalmazott besorolást alkalmazzuk, akkor fogyasztási szempontból az alsó társadalom jó lakású szegényekre, konzisztens szegényekre, leszakadókra tagolható. A Központi Statisztikai Hivatal által számított létminimum, amely minden szükségletet szűkösen elégít ki, de lehetővé teszi a rezsi kifizetését, egy két aktív korú felnőttből és két gyerekből álló családnál 2013-ban 253 779 forint volt. Ehhez képest például egy segélyből élő, mélyszegény család havi jövedelme a legjobb esetben is 100 és 150 ezer forint közé esik a családi pótlékkal és minden lehetséges juttatással együtt, ami azt jelenti, hogy a létminimum összegének a feléből-kétharmadából kell fenntartaniuk magukat.[207] Ha van a családban legalább egy minimálbéres kereső, akkor kicsivel jobb a helyzet, de az összes családi jövedelem még akkor sem éri el a létminimum szintjét. Ez is azt mutatja, hogy a tartóssá vált szegénységből nem vagy csak elvétve vezetnek kiutak, sokkal általánosabb a bezárulás és a tartós marginalizálttá válás.

[207] Az adóhivatal adatai szerint 2012-ben 3771 ezer fő rendelkezett munkaviszonyból származó bérjövedelemmel, melynek átlagos összege éves szinten 2034 ezer Ft/fő, míg havi szinten 170 ezer Ft/fő volt.

VIII. TÁRSADALOM ÉS POLITIKA

POLITIKAI RÉSZVÉTEL, POLITIKAI AKTIVITÁS

A 20. század végének és a 21. század elejének magyar társadalmát az előző évtizedek lenyomataként többnyire a politikától való távolságtartás, a semlegesség/közömbösség, a civil öntudat alacsony foka, hiánya, a közös fellépésre való késztetés és szándék minimális szintje jellemezi.[208] Nincs arra lehetőség e kötet keretei között, hogy hosszasan elemezzük azokat a történelmi helyzeteket, erőviszonyokat és tapasztalatokat, amelyek ezt a viselkedésformát életre hívták, fenntartották és fenntartják. Elegendő az 1956-ot követő kényszerű elfojtásra és a szocializmus politikai rendszerének működésének sajátosságaira utalni. A nyolcvanas években kisebb módosulásokkal, továbbra is ez volt az alaphelyzet, ami természetesen a rendszerváltás folyamatait is befolyásolta. A Kádár-rendszer válságának elmélyülésével párhuzamosan, a nyolcvanas évek közepétől, kétségtelenül egyre érzékelhetőbbé vált a változás szükségességének az igénye, ennek ellenére a kialakuló ellenzéki mozgalmakban való részvétel korántsem vált tömegessé, sokkal inkább egy fokozatosan szélesedő, hallgatólagos támogatottság alakult ki.

A szocializmus autoriterré szelídülő politikai rendszere sem volt teljes mértékben képtelen a változásra. A késő Kádár-korszak politikai vezető rétege a saját rendszerének keretein belül, megpróbált elébe menni a változásoknak, abban reménykedve, hogy ezekkel az engedményekkel elodázhatja a tényleges politikai reformokat és megőrizheti hatalmi monopóliumát, a szocialista rendszer működőképességét és társadalmi támogatottságát. Ennek érdekében a nyolcvanas évek közepén módosították az egyesülési jogot és a választási törvényt is, tágítva ezzel a formális politikai részvétel kereteit. A nyolcvanas években a politikai rendszer működésében is egyre nagyobb szerephez jutottak az informális érdekérvényesítési törekvések és a különböző lobbicsoportok. Az egypárti berendezkedés kényszerűen toleránsabbá is kez-

[208] A kérdéshez lásd többek között Szabó Ildikó: Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban. *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 22–29. o.; Valuch Tibor: „Ne szólj szám..." A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországán. *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 146–156. o. www.metszetek.unideb.hu

dett válni, bár ez a jól felfogott politikai és gazdasági érdekeken alapuló tolerancia meglehetősen kiszámíthatatlanul változott évről évre. Részben ennek következtében, részben pedig már a hetvenes évektől a piac jegyében zajló átrétegződési folyamatoknak is köszönhetően olyan társadalmi csoportok/erők jöttek létre, melyek számára a szelídülő autoriter keretek is szűknek bizonyultak. Azt természetesen nem lehet kijelenteni, hogy a változások önmagukban és kizárólagosan ezeknek a törekvéseknek a következményei lettek volna.

A politikai megmozdulások csak a nyolcvanas évek utolsó harmadában váltak gyakorivá és tömegessé. Az 1987 és 1990 közötti időszak[209] többé-kevésbé a spontaneitásra, a szélesebb körű társadalmi részvételen alapuló megmozdulások periódusa volt. A tüntetéseknek mindig határozott politikai célja volt: az erdélyi magyar kisebbség melletti szolidaritás kifejezése, a sajtószabadság helyreállításának, a demokratikus politikai rendszer kialakításának követelése, a dunai vízlépcső felépítésének megakadályozása, az 1956-os forradalom mártírjai előtti tiszteletadás. Mindezek olyan célok és követelések voltak, amelyek tényleges társadalmi mozgósító erővel is rendelkeztek, s lényegében a rendszerváltoztató folyamatok társadalmi támogatottsága ezek által a megmozdulások által nyilvánult meg. Az akkori demonstrációk közül kétségtelenül Nagy Imre és mártírtársainak 1989. június 16-i újratemetése volt a legnagyobb jelentőségű.[210] Nemcsak azért, mert a legnagyobb társadalmi érdeklődés és részvétel kísérte – közel negyedmillióan voltak a Hősök terén –, hanem azért is, mert ekkor vált a magyar társadalom legszélesebb rétegei számára nyilvánvalóvá és egyértelművé a szocialista korszak lezárulása. Egyidejűleg ez az esemény átélhetővé tette a több évtizedes elfojtással terhelt egyéni és kollektív történelmi emlékezet felszabadulásának katarzisát. Ezek a határozott karakterű politikai tartalmú megmozdulások kivételként erősítik azt a szabályt, miszerint a rendszerváltás folyamatában általában nem volt jellemző az állandó, tömeges társadalmi részvétel.

Az átalakulás várakozással és némi eufóriával jellemezhető hangulatát követően a rendszerváltás után alapvetően elutasító maradt a viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem vagy csak igen szelektíven) szolgáló államhoz. A létrejött politikai pártok nem váltak tömegpártokká, alacsony taglétszámmal, eltérő társadalmi mozgósítási képességgel rendelkező választási pártok maradtak. A civil kurázsi sporadikus jelenség maradt, továbbra is jellemző volt az atomizáltság és az érdektelenség

[209] Az átmenet politikatörténetéhez lásd Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 587 o.

[210] Az esemény rendszerváltásban betöltött szerepéről lásd Rainer M. János: Rendszerváltás és a közelmúlt. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Szerk. Valuch Tibor. Közreműködött: Püski Levente. Budapest, 1995, Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, 338–347. o.; az 1989-es újratemetésről pedig az 1956-os Intézet tematikus honlapját. Egy nap anatómiája http://www.rev.hu/89/f?p=107:24:1953723925790681

15. KÉP | Környezetvédelmi tüntetés a Mártírok útján (ma: Margit körút). Budapest, 1989. április 21. (Fejér Zoltán felvétele)

a közügyekkel szemben. A magyar társadalom egyik sajnálatosan jellemző gyenge pontja a szolidaritás igen alacsony foka, és ezzel együtt a magas fokú bizalmatlanság a többiekkel szemben, az az érzés, hogy az egyén csakis magára számíthat.

Az egyes társadalmi csoportok politikai magatartásának, aktivitásának mérései azt mutatják, hogy az általános aktivitási szint a rendszerváltástól egészen napjainkig továbbra is viszonylag alacsony maradt. Ezt mutatták a választási részvételi arányok, ahol rendszerint a választásra jogosultak 50-60 százaléka élt szavazati jogával. Ezen túlmenően a nem parlamentáris keretek közötti, utcai politizálás meglehetősen szűk körű és átmeneti jellegű volt. A kilencvenes években a tömeges utcai megmozdulások – egy-egy érdekvédelmi felvonulástól vagy politikai támogatás igazolását célzó tüntetéstől eltekintve – nem voltak gyakoriak. A parlamenti pártok többsége a kilencvenes években általában tartózkodott attól, hogy politikai törekvéseiknek utcai demonstrációkkal adjon nyomatékot. A spontán társadalmi megmozdulások közül akkortájt az 1990. őszi – pro és kontra megosztó – úgynevezett taxisblokád volt a legnagyobb hatású és társadalmi támogatottságú.

Mi áll a viszonylagos társadalmi passzivitás hátterében? A lehetséges okok és tényezők közül hármat érdemes kiemelni. Elsőként egy sajátos és részleges depoliti-

záltság és politikai inaktivitás kialakulását és átörökítését lehetővé tevő szocializációs folyamatot, amit az 1989 előtt elsajátított magatartásforma jellemez. A szocializmus évtizedeiben a valóságos kollektív véleménynyilvánításra nem adódott lehetőség, és ezeknek az eszközöknek az alkalmazása nem is tűnt célravezetőnek, ami tartósította az összefogás, a közös fellépésre való hajlandóság enerváltságát. Másodsorban a magánélet és a közélet erősödő kettéválása/kettéválasztása, az egyéni boldogulás lehetőségeinek a keresése folyamatosan és jelentősen mérsékelte a társadalmi szolidaritás fontosságát. Harmadszor a szocialista kor törvényein belül álló érdekvédelmi szervezetek jellegüknél fogva nem láthatták el tényleges képviseleti szerepüket, az akkori törvényeken kívül álló politikai, társadalmi érdekképviseletek kialakítására pedig egészen a nyolcvanas évek utolsó harmadáig nem volt valóságos társadalmi igény, illetve határozott szándék és lehetőség. Részben erre a „távolságtartó" beállítódásra vezethető vissza a rendszerváltást követő évtizedek viszonylag mérsékelt politikai érdeklődése, aktivitása is.

Ennek az időszaknak a politikai tagoltságára elsősorban a választási részvételi adatok,[211] illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak ugyan az elkötelezett támogatói csoportjai, ám nem elég nagy létszámúak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be. A fontos politikai döntésekben, így a választások során is, jelentős a szerepe a markáns politikai elkötelezettséggel többnyire nem rendelkező választópolgárok tömegének. Miután a kétezres években a politika jelentős mértékben beszorult a pártok által meghatározott keretek közé, a pártok taglétszáma viszont továbbra is alacsony maradt, a társadalom tagjainak jelentős hányada számára a hatalom és a politika feletti ellenőrzés jogának a gyakorlása így a négyévenkénti választásokra korlátozódik. Sokan mindezt úgy élik meg, hogy döntési joguk és a folyamatok befolyásolásának lehetősége számukra erősen korlátozott. A „nem az én döntésem, nem az én rendszerem" gondolkodás arra is utal, hogy a magyar társadalom tagjainak általában gyenge a demokratikus elkötelezettsége. A pártpolitika túltengése, a normális politikai verseny politikai háborúvá alakítása segítette ennek a beállítódásnak a kialakulását és megerősödését a kétezres évek elejétől.

A demokratikus politikai keretek kialakulását és megszilárdulását követően a társadalmi tudatban továbbra is fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami akadályozta a demokratikus beidegződések és viselkedés megerősödését, a polgári/civil autonómia,

[211] Az adatokat lásd Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve – Kormányzati rendszer a parlamenti demokráciában.* Budapest, 2009, Demokráciai Kutatások Alapítvány; Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás.* Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.

valamint magatartás- és viselkedéskultúra kialakulását. Hiányzik az oktatásból és a mindennapok kultúrájából a demokratikus viselkedési formák, az állampolgári ismeretek elsajátításának a lehetősége. Nagyon fontos a szocializáció szerepe: a depolitizált, politikailag közömbösített, antiszolidáris közegben felnevelkedő, csak önmagára és a saját családjára koncentráló ember, aki fél a politikától, fél a hatalomtól, a saját személyes autonómiáját korlátozottnak tartja, önkéntelenül is az ehhez kapcsolódó értékeket közvetíti, és ezzel átörökíti a modern társadalmi viszonyok kialakítását akadályozó értékeket. Ez a gondolkodás és szemléletmód tulajdonképpen alkalmatlanná teszi arra, hogy öntudatos polgárként kiálljon a demokratikus értékek és a szabad ember eszménye mellett.

Milyen jellemzői voltak a kétezres években, különösen pedig 2006 után időszakban a politikai aktivitásnak és részvételnek? Változott-e a politikai részvétel jellege, szándéka Magyarországon, s ha igen, miben, mennyiben? Az ezredfordulót követően mindezt sajátos kettősség jellemezte, egyfelől a korábban kialakult szokások, normák, viselkedési formák érvényesültek, másfelől a politikai pártok társadalmi bázisépítésének, mozgósításának a gyakorlata megváltozott, különösen a 2002-es, ismét baloldali győzelmet eredményező választást követően. Az akkortájt elkezdődő belpolitikai hidegháborúban mindegyik politikai erő, de különösen a jobboldal, szisztematikusan próbálta meg stabillá tenni a maga törzstámogatóit, aktivistáinak körét. Ez azonban továbbra is csak a politikaképes magyar felnőtt lakosság kisebb részét érintette.

Szabó Andrea és Kern Tamás szerint „minden politikai törekvés ellenére (például politika által vezérelt civilszervezetek megjelenése, így polgári körök, a közpolitikai jellegű népszavazások megszervezése, valamint az utcai politikai demonstrációk látszólagos megerősödése) – vagy éppen azért – össztársadalmi szinten a politikai társadalom alóli, minden korábbihoz képest is magasabb arányú »kivonulásról« beszélhetünk. [...] Magyarországon súlyos demokratikus deficit mutatható ki, aminek egyik jellemzője, hogy a politikai kultúra nyugat-európai mintáival szemben, a kelet-(közép-) európai politikai szocializációs mechanizmusok működnek húsz évvel a rendszerváltást követően is."[212] A magyar társadalom politikai aktivitását meghatározó módon befolyásolta mindaz, ami ekkoriban történt. Sokakat zavart, hogy a politikai törésvonalak megjelentek a privátszférában is, ami nem élénkítette a többség politikai érdeklődését és aktivitását. Ez a fajta militáns politika, politikai magatartás, ami a versenytársat nem legyőzendő ellenfélnek, hanem megsemmisítendő ellenségnek tekintette és így is kezelte, sokakat taszított. S nem a társadalmi integrációt, hanem a dezintegrálódást mozdította elő, mert csak a társadalom azon csoportjai

[212] Kern Tamás – Szabó Andrea: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In Tardos et al. 2011, 17–56. p.

számára tette lehetővé és erősítette az azonos közösséghez tartozás tudatát, ennek az élménynek a megélést, akik a jobboldali politikai közösség elkötelezett vagy érdekvezérelt tagjai voltak. „Magyarország az atomizált és dezintegrált társadalmak közé tartozott a kétezres évek elején, ahol társadalmi szinten nem volt elég ösztönző erő (jutalom, haszon) a kollektív cselekvésekben való mobilizációhoz, a politikai kultúra kialakult gyakorlatától messze állt az aktív részvétel, a társadalom és a politikai alrendszer között jelentős űr keletkezett. A 2002-es és a 2006-os országgyűlési választások körüli pártpolitikai szintről irányított mobilizációs aktivitás, a választások kimenetelével összefüggő mobilizáció, a balatonőszödi beszéd körüli politikai viharok, valamint a 2008-ban kibontakozó súlyos gazdasági válság hatásai elvileg felülírhatták a társadalmi szintű apátiát."[213] A látszólagosan erősödő kollektív cselekvéssel szemben megállapítható, hogy a kétezres évekhez képest Magyarországon nem nőtt, hanem inkább csökkent az általános politikai aktivitás. Igaz ez annak ellenére is, hogy a 2008-as népszavazáson 50 százalék fölé emelkedett a részvétel, ami korábban elvétve fordult elő. A „kivonulás" opció még karakterisztikusabb attitűdjévé vált a magyar társadalomnak. Vagyis a gyakorlatban inkább a politikából történő kiábrándultság erősödött fel. S ennek a kétezres évek parlamenti választásait kísérő, a politikai pártok által szervezett mobilizáció, az őszödi beszéd keltette, gyakran erőszakba torkolló tiltakozások, megmozdulások sem mondanak ellent.

Az egyes emberek, társadalmi csoportok politikai aktivitását napjainkban is meghatározó módon befolyásolja a szolidaritás alacsony szintje, a társadalmi integráció kezdetlegessége és a politikai-hatalmi viszonyok által is befolyásolt szocializációs folyamatok is. A 2010-es választások óta eltelt időszak kétharmados hatalomgyakorlása a kizárólagosságra törekvéssel, az intoleráns beállítódásával tovább erősítette mindezt. „A Fidesz 2002-es mobilizációs párti identifikációja, valamint 2006-os folyamatos utcai jelenléte átértelmezte a politikai tiltakozások 2002/2006 előtti jelentését, hiszen korábban ez a szervezeti fegyver kifejezetten a kisebb vagy szélsőségesnek tekinthető politikai aktorok fegyvertárába tartozott. A Fidesz [...] legitimálta a magyar társadalom előtt a nem erőszakos utcai politizálást. Mindezt tetőzte, hogy 2006 őszén, majd 2007-től kezdődően a nagy nemzeti ünnepek napját folyamatos, helyenként erőszakos politikai tiltakozások kísérték, amelynek első és mindmáig legnagyobb hatású megjelenési formája a balatonőszödi beszédet követő tévéostrom, majd a *postmodern riot.*"[214] A mindehhez hozzá nem szokott magyar közvélemény számára az erőszakos utcai megmozdulások riasztóak voltak, s inkább a

[213] Szabó Máté: A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.): *A demokrácia deficitje avagy a deficites hatalomgyakorlás.* Pécs, 2008, PTE ÁJK – Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület, 237–263. o.

[214] Szabó 2008, 237–263. o.

rendpárti velleitásokat erősítették sokakban, ami a későbbiek során némiképp paradox módon a „rendcsinálás" ígéretével fellépő jobboldali és szélsőjobboldali politikai erőket segítette. Nem túlzó tehát az az állítás sem, hogy a magyar társadalom alapvetően rendpárti, nem elfogadott a hétköznapi élet rendjének „felforgatása" valamilyen politikai vagy társadalmi cél elérése érdekében szervezett akciókkal, tömegmegmozdulásokkal.[215]

A rendszerváltást követő évtizedek során a magyar társadalom jelentős része még távolabb került a kollektív cselekvés szándékától, az abban való részvételtől. A folyamat többféleképpen is magyarázható. Az öröklött szocializációs beállítottság mellett talán a közintézmények, a politika és a politikusok iránti bizalom visszaesése, a kevés számú spontán kollektív fellépési kísérlet részleges vagy teljes kudarca okozta mindezt. A helyi vagy a központi politikai akarattal szemben ritkán sikerült érvényesítenie egy-egy adott közösségnek az akaratát, ami rendszerint utólagosan is megkérdőjelezte a közös fellépések értelmét.

A kollektív cselekvéssel szemben az individuális, az informális érdekérvényesítés valamennyi lehetséges eszközét alkalmazó, kis kockázatú politikai és érdekérvényesítő fellépések az általánosan elfogadottak. Vagyis az „átlag magyar" nem fog össze a másikkal, nem ütközik, nem küzd, nem versenyez, hanem megkeresi a könnyebbik utat, „kibulizza", amit akar, vagy egész egyszerűen a korrupciós eszközöket használja érdekeinek érvényesítése során. Ennek velejárójaként a hétköznapokban a valóságos helyett a gyakorlatban csak a „színlelt demokrácia"[216] működik, ami nem jelent mást, mint az egyre inkább formális demokratikus állami és társadalmi berendezkedés fenntartása mellett az általánosan, minden társadalmi csoport által elfogadott és alkalmazott normaszegés gyakorlatát. Az egyre gyengülő magyar civil szféra képtelen az állam és az államot elsősorban működtető pártok (pártokrácia) szisztematikus ellenőrzésére, többek között azért sem, mert ez az éppen hatalmon levő elitcsoportoknak sem áll érdekében. A helyzet elemzéséhez és értelmezéséhez valóban találó az Ilonszki Gabriella és Lengyel György által bevezetett „színlelt demokrácia" fogalma. A szerzők elsősorban az egyre inkább látványos, az elitek és a jelentős társadalmi csoportok által egyaránt „gyakorolt" normaszegésből vezetik le a fogalom lényegét.[217] Úgy vélik, hogy a rendszerváltás után a politikai eliten belül egyre látványo-

[215] Lásd Kern – Szabó 2011.

[216] Ilonszki Gabriella – Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle,* 18. évf. 2009. 1. sz. 7–25. o.

[217] Álláspontjuk szerint a színlelt demokrácia feltételei között az elit és a társadalmi makrocsoportok csak imitálják a szabályok elfogadását. A normaszegés rövid távon nem szükségszerűen rombolja le a demokratikus intézményeket, így a demokratikus elitizmus nincs veszélyben, ám ineffektívvé teheti ezen intézmények működését. Ilonszki – Lengyel 2009, 9. o.

sabban tapasztalható törésvonalak, az általános politikai bizalomhiány, a politikai ellenfél legitimációs alapjainak megkérdőjelezése, az egyre konfrontatívabb politizálási stílus ellenére a politikai osztálynak közös érdeke a „jelenlegi állapot, intézményi helyzet és politikai hangulat fenntartása, mégpedig azért, mert élvezik ennek a helyzetnek az előnyeit".[218] Ezen a téren is változik tehát a politika és a társadalom viszonya. S emellett a politikusok és a társadalom aktivitását, magatartását az utóbbi fél évtizedben felerősödött vezérszerep összetett módon alakította át. A politikai elit tagjai egyre erősödő függő helyzetbe kerültek az adott politikai erő első számú vezetőjétől, a támogató csoportok pedig csak a vezérszerepet betöltő politikus állításait, viselkedéskultúráját, politikai magatartását fogadják el követendőnek. A politikai vezér szerepének túlerősödése egyes társadalmi csoportok esetében erősítette a politikától történő távolmaradás hajlandóságát, vagyis egyrészt inkább a közömbösítés irányába hatott, másrészt erősítette a választói/rajongói blokk összetartását, s a mindennapok politikai gyakorlatában lehetővé tette a vezér és követőinek a társadalommal történő azonosítását. Mindezek következtében a mai magyar társadalomból továbbra is nagyon hiányzik a modern, öntudatos polgár, „aki nem csupán értesülni akar az őt érintő döntésekről, hanem aktívan részt kíván venni ezek előkészítésében és megvitatásában".[219] Vagyis a társadalom aktív tagjaként ellenőrzi és befolyásolja az államot. A polgár hiányának egyrészt az az oka, hogy a rendszerváltás időszakában általánosan ígért/várt gazdasági, politikai jólét nem következett be, a vesztesek száma sokkal nagyobb, mint a nyerteseké, s csak kevesen tudták megőrizni, megteremteni, megerősíteni az ehhez szükséges stabil középosztályi hátteret. Másrészt – Laki László kifejezésével élve – az újkapitalizmusban a magyar társadalom a „roncstársadalom"[220] állapotába került, amelyben nem várható el, hogy a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelmet felülírja a közösségi érdekek figyelembevétele.

További velejárója volt az átmenetnek és a rendszerváltás óta eltelt évtizedeknek, hogy nagyon alacsony volt és maradt egyrészt a különböző munkás és alkalmazotti rétegek érdekérvényesítő képessége, másfelől pedig csekély maradt a szakszervezetek súlya, jelentősége és mozgósítási képessége.[221] S ez utóbbi gyakorlatilag majdnem teljesen független a tulajdonviszonyoktól, vagyis attól, hogy magyar vagy nemzetközi tulajdonban lévő vállalkozás/vállalat alkalmazottairól van-e szó. A mai Magyarországon a szakszervezetek alig respektált intézményei az egyébként is a különböző

[218] Ilonszki – Lengyel 2009, 13. o.

[219] Huszár Ákos: Civil társadalom és kritikai elmélet. *Századvég*, 2005. 2. sz.

[220] Lásd Gazsó Ferenc – Laki László: *Fiatalok az újkapitalizmusban*. Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

[221] A kérdést részletesen elemzi Tóth András: A kádárizmus búvópatakként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989–2013). *Metszetek*, 2013. 2–3. sz. 118–145. o. www.metszetek.unideb.hu

intézményekkel, szervezetekkel szemben erősen bizalmatlan társadalomnak.[222] Ezzel összefüggésben a szakszervezetek, illetve általában a civil társadalom érdek-képviseleti szervezeteinek alacsony érdekérvényesítő, mobilizáló képessége egyrészt messze elmarad a tőlünk nyugatra működő demokráciák hasonló szervezeteitől, másrészt, miközben ezen szervezetek nem bizonyulnak alkalmasnak az egyének és csoportok érdekeinek becsatornázására, nem alakult ki az érdekérvényesítésnek alternatív, szervezett módja, és ilyen közegben csak az egyéni boldogulás, individualizált (és mondhatni „hagyományos") formái kecsegtetnek a siker lehetőségével.

A társadalmi részvétel(t) és civil társadalom (működését biztosító intézmények) nem „csak" az egyes önérdekek és az egyes személyek integritásának védelme miatt fontosak, hanem a demokratikus intézményrendszer „egészséges" működtetéséhez is nélkülözhetetlenek. Ezt pedig a Kádár-rendszer iránti nosztalgia oltárán áldozók hajlamosak elfelejteni, csakúgy, mint ahogy a rendszerváltó elit sem fordított erre kellő figyelmet, amennyiben „a politika irányítói számára ekkorra [1990 elejére] ugyanis körvonalazódott az a korábban egyáltalán nem triviális tény, miszerint rendszert váltani társadalmi részvétel nélkül is remekül lehet."[223] A szakszervezetek rendszerváltás alatti és azt követő (ki)alakulásának elemzésekor nem lehet kellőképpen hangsúlyozni a kádári hagyatéknak a jelentőségét. „Mind az állami redisztribúcióhoz való konformista alkalmazkodás, mind a polgárosodás »magyar módjával« járó individualizáció a magyar társadalomban az osztály- és rétegtudat fokozatos felmorzsolódásával, a társadalom atomizálódásával, a politikai és kulturális közösségek folyamatos leépülésével és eltűnésével jár."[224] A bukdácsoló érdek-képviseleti és szakszervezeti mozgalom gyengeségének egyik legfőbb oka az előző rendszer működésmódjából, felemás polgárosodásából, illetve a szakszervezeteknek szánt transzmissziós szerepből adódik. „Az 1988-ban meginduló szakszervezeti szervezkedésnek Magyarországon szűk volt a társadalmi bázisa... [a munkavállalók] nem akartak a hatalom ellen szervezkedni. Lekötötte őket a túlmunka, az egyéni »túlélési esélyeik« [...] A nyolcvanas évek végén alakuló új szakszervezetek és munkástanácsok nem támaszkodhattak a munkások és a munkavállalók tömegeire, nem építhettek a munkásokra, mint osztályra, nem támaszkodhattak a munkavállalók nagyobb rétegeire sem."[225] A politikai rendszerváltás és a többpártrendszer megtörténhetett a társadalom széles körű részvétele nélkül, ez a szakszervezetek esetében azonban lehetetlen volt. Szakszervezeti

[222] Ehhez részletesen: Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest, 2009, TÁRKI,

[223] Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora: előjáték a rendszerváltáshoz: a TDDSZ és a Liga születésének története.* Pozsony, 2008, Kalligram Kiadó, 164. o.

[224] Thoma László: *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992.* Budapest, 1998, Villányi úti könyvek.

[225] Uo.

rendszerváltás csak a tömegek részvételével lett volna lehetséges, a szakszervezetek általános gyengesége főként ennek a következménye.

Az elmúlt évek társadalmi folyamataiból és az ezeket elemző, értelmező tudományos elemzésekből kirajzolódik, hogy a mai magyar társadalom politikai aktivitásában, részvételében, viselkedésében meglehetősen erős folyamatosság figyelhető meg, a Kádár-kori beidegződések kis módosulásokkal vagy szinte változatlanul ma is kimutathatók, és meghatározzák az egyes emberek és csoportok politikai szerepvállalását. A közgondolkozásban – egyfajta Kádár-kori örökségként – továbbra is markáns a paternalizmus, az állami gondoskodás iránti igény. Mindeközben, ahogyan ezt az utóbbi évek értékkutatásai[226] is kimutatták, az államnak mint intézménynek erős az elutasítottsága. Paradox módon viszont a kétezres évek első évtizedének a végére egyre szélesebb körben jelent meg az erős állam iránti vonzódás is. A mindennapok társadalmi gyakorlatát meghatározza a demokratikus tapasztalat hiánya, a hatalomnak való kiszolgáltatottság maradandó élménye, a helyzet megváltoztathatatlanságának érzése.

A POLITIKAI TAGOLTSÁG ÉS A VÁLASZTÁSOK

Magyarország modern kori történelmében meghatározó szerepe volt annak, hogy a választóknak csak ritkán adatott meg a tényleges és valóságos választás lehetősége. A szocializmus időszakában a négy- majd ötévenként megrendezett parlamenti és tanácsi választások lényegüket tekintve teljesen formális szavazások voltak, ahol a kommunista párt által állított egyetlen jelöltet lehetett és kellett megválasztani. Az 1985-ös, még egypárti viszonyok között tartott parlamentiképviselő-választásnak[227] részben pedig azért volt nagyobb politikai jelentősége, mert ez annak az időszaknak a kezdetére esett, amikor a szocialista rendszer válsága egyre nyíltabb lett s valamelyest érzékelhetőbbé vált a demokratikus jogok tényleges gyakorlásának igénye. A korabeli politikai hatalom ennek úgy próbált elébe menni, hogy meghirdették az egypártrendszeren belüli demokratizálást. Ennek keretében például a választójogi törvény módosításával kötelezővé tették a kettős jelölést, ami természetesen önmagában még nem jelentett lényeges változást, de többek között lehetővé tette azt, hogy a kommunista politikai vezetés jelöltjeivel szemben a helyi közösségek jelöltet állíthassanak, s alkalmanként, esélytelenebb jelöltként is mandátumhoz jussanak. A képviselőjelöl-

[226] Tóth 2009.

[227] Kukorelli István: *Így választottunk... adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez.* Budapest, 1988, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

teknek a kor viszonyainak megfelelően el kellett fogadniuk a Hazafias Népfront választási programját. Ugyanakkor az ország legfontosabb politikai vezetőit „tapintatosan" megkímélték a vereség lehetőségétől, hiszen ők országos listán szerepeltek, velük szemben továbbra sem lehetett ellenjelöltet állítani. Szintén fontos, hogy 1947 óta ez volt az első alkalom, amikor az ellenzéki csoportok megpróbálkoz(hat)tak a részvétellel. Ám az általuk állított jelölteknek gyakran már a listára való felkerülését is megakadályozta a kommunista párt vagy a jelölőgyűlésekre kivezényelt pártaktivisták, munkásőrök gátolták meg az ellenzéki jelölést.[228] Ezt követően – eltekintve az időközi képviselő-választásoktól – még öt évet kellett várni arra, hogy a magyar választópolgár ismét valóságos politikai alternatívák között választhasson.

Az MSZMP vezetői továbbra is bizalmi-legitimációs kérdésként kezelték a választásokon való részvételt. Kádár János 1985 júniusában a választások előtt néhány nappal Csepelen elmondott beszédében kiemelte, hogy a választásoknak „megvan a maga nagyon nagy jelentősége. Büntetőjogi szankció természetesen nem sújtja azt, aki nem szavaz. [...] A szavazás a politikánk, a rendszerünk, a népi hatalmunk, a szocializmus, a béke és az építő programok melletti kiállást, állásfoglalást jelent."[229] Az 1985-ös parlamenti választáson a jogosultak 94 százaléka vett részt, 387 képviselőt választottak meg, közel kétharmaduk nem volt tagja a korábbi parlamentnek,[230] s ha az akkori ellenzék által jelöltek nem is jutottak be, mégis parlamenti képviselővé választottak olyanokat, akik társadalmi kezdeményezésre lettek jelöltek, nem szerepeltek az MSZMP által kiválasztott hivatalos jelöltek között és azokat legyőzve szereztek mandátumot.[231] A szocialista korszak parlamenti képviselőinek társadalmi hátteréről csak a kor szokásainak megfelelő, szociológiai értelemben nem igazán releváns adatok állnak rendelkezésre.

Az 1985 nyara és 1988 tavasza közötti időszakra az előpártosodás, az egyes – ellenzéki – politikai csoportok megszerveződése, a politikai tagoltság markánsabbá válása a jellemző, az 1988 tavasza és 1989 ősze közötti másfél esztendő pedig a parlamentáris demokráciához történő visszatérés jegyében, már a politikai pártok megszerveződésének az időszaka is volt. Az újjáalakuló pártrendszer három pólus köré szerveződött. Az elsőt a hatalmon levő kommunista párt, a másodikat a rendszerváltás folyamatában megszülető és növekvő támogatottságú pártok – MDF, SZDSZ, Fidesz –, a harmadikat pedig az 1947–1949 után újjáéledő, úgynevezett történelmi

[228] Kozák Gyula (szerk.): *Választási Almanach.* Budapest, 1985, AB Független Kiadó.

[229] Benczéné Nagy Eszter (szerk.): *Választási olvasókönyv – Szemelvények a hazai országgyűlési és helyhatósági választások történetéből (1848–1994).* Budapest, 1996, BM Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal, 116. o.

[230] Kukorelli 1988.

[231] Így lett képviselő többek között Király Zoltán szegedi újságíró, aki Komócsin Mihályt, az MSZMP Csongrád megyei első titkárát győzte le.

pártok – Szociáldemokrata Párt, Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt–Magyar Néppárt, Kereszténydemokrata Párt – alkották. A pártosodás folyamata 1989-ben gyorsult fel, az év közepén 30, az év végén már 60 bejegyzett politikai pártot tartottak nyilván. Ezek közül az 1990-es választásokon 28 tudott legalább egy-egy jelöltet indítani, országos lista állítására pedig 12 tömörülés volt képes. A szerveződő pártok nem tömegpártokká, hanem viszonylag kis létszámú tagsággal rendelkező választási pártokká váltak. A politikai struktúra fontos változása volt az MSZMP 1989 őszén bekövetkezett kettéválása, hiszen ezzel a szocialista rendszer alapját képező állampárt szűnt meg. A reformerek létrehozták a szociáldemokrata irányultságú Magyar Szocialista Pártot, a marxizmus–leninizmus platformján maradó kommunisták pedig MSZMP, majd Munkáspárt néven működtek tovább. A 700 ezer főt meghaladó taglétszámmal rendelkező kommunista pártból az utódpártokba mindössze az egykori tagság 12–15 százaléka lépett át.

Az ellenzéki csoportok, pártok Ellenzéki Kerekasztal néven alkottak átmeneti koalíciót, és így képviselték a demokrácia ügyét 1989 kora nyarától a politikai átmenet kérdéseiről az MSZMP-vel és a kor társadalmi szervezeteit tömörítő úgynevezett harmadik oldallal folytatott tárgyalásokon. A legnagyobb támogatottságú ellenzéki csoportok, pártok (MDF, Fidesz, SZDSZ) között az alapvető kérdésekben egyetértés volt. Valamennyien a képviseleti demokrácia helyreállítását és a kommunista egyeduralom felszámolását, a jogállami alapintézmények megteremtését, az általános emberi szabadságjogok maradéktalan biztosítását, és az ország szuverenitásának mielőbbi helyreállítását képviselték. A csírájában ekkor kibontakozó új politikai struktúra a kilencvenes évek elejére tartósan háromosztatúvá vált. Ez a nemzeti-konzervatív demokrata, a liberális demokrata és a szocialista/szociáldemokrata dominanciájú tagoltság 1998-ig érvényben volt.

43 év szünet után, valóságos téttel bíró, a rendszerváltás politikai átmenetét, annak irányát eldöntő választásokra 1990. március 25-én került sor. A rendszerváltás folyamatában, 1989. október 30-án kihirdetett új választójogi törvény (1989. évi XXXIV. tv.) az általános és egyenlő választójog alapján, vegyes, többségi és arányos választási rendszert vezetett be. A szavazás módját a törvény titkosnak és közvetlennek minősítette. A megválasztható 386 képviselő közül 176-an egyéni választókerületből, 152-en a területi – megyei és fővárosi – pártlistákról, 58-an pedig a pártok országos listáiról kerülhettek be a parlamenti padsorokba.[232] A választási rendszer, lényegét tekintve, ezt követően két évtizeden keresztül változatlan maradt.

Az 1990-es országgyűlési választások első fordulójában a választásra jogosultak 65,4 százaléka vett részt. Az 1990-es országgyűlési választások első fordulójában a vá-

[232] Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

lasztásra jogosultak 65,4 százaléka vett részt. Az első demokratikus választáson 12 párt állított listát, s a pártok felének (MDF, SZDSZ, FKGP, Kereszténydemokrata Párt, Fidesz, MSZP) sikerült mandátumot is szerezni az új Országgyűlésben. A második fordulóban a győzelmét bebiztosító MDF alakíthatott kormányt. Koalíciós partnerei a kisgazdák és kereszténydemokraták lettek, a kormányfő pedig az MDF elnöke, Antall József. 1990 őszén az akkor még szintén kétfordulós rendszerben lebonyolított önkormányzati választások után a tanácsok helyett a megválasztott képviselő-testületek és polgármesterek kezébe került a települések életének irányítása. Az önkormányzati rendszerrel[233] új korszak vette kezdetét jelentette a helyi szinteken is.

A választások után szinte teljesen új arcok kerültek a Parlamentbe. Kilencven százalék körül volt a diplomás, értelmiségi képviselők aránya, ami vadonatúj jelenség volt a magyar politikai elitben az előző korszakhoz képest.[234]

Az első szabadon választott parlament négy éve alatt kellett kialakítani a parlamentáris demokrácia intézményrendszerét, amivel párhuzamosan a pártokban, a politikai palettán is megindult az átrendeződés, amit egyfajta letisztulási folyamatnak, konszolidálódásnak tekinthetünk. A legnagyobb átalakuláson az 1990-ben bizonyos értelemben gyűjtőpártként működő MDF ment keresztül, egyes frakciói önálló párttá alakultak a ciklus végére, így jött létre a Magyar Igazság és Élet Pártja (MIÉP) Csurka Istvánnak, az MDF egyik egykori alapítójának vezetésével.

Az 1994-es választásokon – a részvétel aránya 68,9 százalék volt – lényegében ugyanaz a hat párt került be a parlamentbe, mint 1990-ben. Az addig kormányzó párt, az MDF súlyos vereséget szenvedett. A négy év alatt újjászerveződő MSZP nyerte a második választást, a kormányfő pedig a párt elnöke, Horn Gyula, az MSZMP egykori külügyminisztere lett. A szabad demokratákkal közösen, kétharmados többséggel rendelkező kormánya hosszú, előzetes tárgyalásokat követően 1994 júliusában alakult meg. Ebben a ciklusban zajlott le a rendszerváltást követő időszak gazdasági stabilizációja és gyakorlatilag befejeződött az állami vagyon privatizációja is. Mindez az átmenet lezárásaként is értelmezhető.

Négy évvel később, 1998-ban a választók 57,2 százaléka élt szavazati jogával, a szoros küzdelemből végül az önmagát ekkorra már a szélső liberálisból a jobbközép pozíciójába áthelyező/átépítő Fidesz került ki győztesen, és annak elnöke, Orbán Viktor alakíthatott kormányt a kisgazdákkal és a Magyar Demokrata Fórummal lépve koalícióra.

233 A kérdéshez lásd Baán László – Horváth M. Tamás: A helyi önkormányzatok. In *Mi a politika? Bevezetés a politika világába.* Szerk.: Gyurgyák János. Budapest, 1994, Osiris Kiadó; Pálné Kovács Ilona: Helyi önkormányzatok és a végrehajtó hatalom. In *A demokrácia intézményrendszere Magyarországon.* Szerk.: Glatz Ferenc. Budapest, 1996, MTA.

234 Mindezt részletesebben lásd a politikai elitről szóló alfejezetben.

11. TÁBLÁZAT | Az országgyűlési választások eredményei 1990 és 1998 között (százalék)

PÁRTOK	1990		1994		1998	
	Listás szavazatarányok	Mandátum-arányok	Listás szavazatarányok	Mandátum-arányok	Listás szavazatarányok	Mandátum-arányok
Fidesz	8,85	5,44	7,02	5,18	29,48	38,08
FKGP	11,73	11,40	8,82	6,73	13,15	12,44
KDNP	6,46	5,44	7,03	5,59	–	–
MDF	24,73	42,49	11,74	9,84	1,80	4,66
MIÉP	–	–	–	–	5,47	3,63
MSZP	10,89	8,55	32,99	54,14	32,9	34,72
SZDSZ	21,39	21,39	19,74	17,87	7,57	6,20

Forrás | Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve*. Budapest, 1999, DMKK Alapítvány.

Az 1998-as választások átalakították a pártrendszert és a politikai tagoltságot. A Fidesz már nem liberális, hanem jobboldali párt volt, a MIÉP parlamenti párttá válásával a szélsőjobboldal parlamenti képviselethez jutott, míg az önmagát a választások előtti évek során gyakorlatilag szétverő kereszténydemokrata párt két ciklust követően parlamenten kívüli párttá lett. A kilencvenes évek választásainak egyik közös jellemzője, hogy mindegyikben fontos szerepe volt a protestszavazatoknak, a valami ellen irányuló, büntető szavazásnak. 1994-ben részben a rendszerváltás előzetesen vártnál jóval nagyobb gazdasági és társadalmi árát és a konzervatív koalíció parlamentáris kereteket feszegető lépéseit büntették a választók, 1998-ban a szocialista-szabad demokrata kormány idején pedig – többek között – az elharapózó visszásságokat, a túlzott magabiztosságot nem tolerálták az urnákhoz járulók.

12. TÁBLÁZAT | Az országgyűlési képviselő-választás részvételi arányai 1990 és 2010 között (százalék)

	1. forduló	Változás 1990-hez képest	Változások az előző választáshoz képest	2. forduló	Változás 1990-hez képest	Változások az előző választáshoz képest
1990	65,11			45,54		
1994	68,92	3,81	3,81	55,12	9,58	9,58
1998	56,26	–8,85	12,66	57,01	11,47	1,89
2002	70,53	5,42	14,27	73,51	27,97	16,5
2006	67,83	2,72	–2,7	54,39	18,85	–9,12
2010	64,83	–0,73	–3,45	46,60	1,12	17,73
Átlagos részvételi arány	65,51			57,40		
Szóródás	5,08			10,67		

Forrás | *www.valasztas.hu*

A Magyar Országgyűlés az 1990 és 1998 közötti időszakban inkább munkaparlamentként működött, 1998 után kisebb-nagyobb elmozdulások történtek a vitaparlamentként történő működés irányába. A kialakult politikai rendszer működését tekintve a kilencvenes években a leginkább a konszenzusos demokrácia modelljéhez állt közel.[235]

A kétezres években a magyar politikában, a politikai tagoltságban jelentős elmozdulások következtek be. Az egyik leglényegesebb változás, hogy a korábbi háromosztatú politikai tér leegyszerűsödött, és két nagy politikai tömb alakult ki: a – mérsékelt – konzervativizmus jegyében szerveződő jobbközép, illetve egy szociálliberális balközép elkötelezettségű, ami azt is jelentette, hogy a két nagy párt mellett a kispártok politikai mozgástere folyamatosan szűkült. Ezt mutatta, hogy a 2002-es választásokon csak négy párt jutott be a parlamentbe (MSZP, Fidesz, MDF, SZDSZ). A MIÉP veszített korábbi támogatottságából és nem jutott képviselői mandátumhoz, a parlamenten kívüli pártok közül pedig egyik sem tudta átlépni a bejutáshoz szükséges 5 százalékos küszöböt. A választást, nagyon kis előnnyel, alig egy százaléknyi különbséggel az MSZP nyerte meg, és a szabad demokraták bevonásával, Medgyessy Péter vezetésével alakult meg a jóléti rendszerváltás programját meghirdető baloldali-liberális koalíciós kormány.

2006-ban fordult elő a legújabb kori magyar demokrácia történetében az, hogy ugyanaz a politikai erő szerezte meg ismételten a választók bizalmát. Ekkor a választást – a 2004-ben miniszterelnököt cserélő – szocialisták nyerték meg és a szabad demokratákkal újrázva alakítottak koalíciós kormányt Gyurcsány Ferenc vezetésével. A politikai mezőny annyiban változott, hogy a választásokon nem önálló pártként, hanem a Fidesszel pártszövetségben induló KDNP is bekerült a parlamenti pártok közé.[236] A 2006-os esztendő a választásokat követően – a rendszerváltás óta első ízben utcai összecsapásokkal is járó – nagy politikai viharokat hozott, aminek kiváltó oka a szocialisták súlyos politikai hibasorozata volt, a választási ígéretek be nem tartásától, az elkerülhetetlen gazdasági kiigazító lépéseken, Gyurcsány Ferenc balsikerű őszödi beszédén át a tétova kormányzásig. A részben saját maga által is kialakított gazdasági válság- és kényszerhelyzetben kormányzó, számos korrupciós ügyet felhalmozó baloldali kormányzás a ciklus során lényegében felmorzsolódott, teljes mértékben hitelét vesztette. Az állandó és pártpolitikai szempontból hatékony ellenzéki nyomás alatt tartott kormány politikája gyakorlatilag elhasználta a szocialista és a szabad demokrata pártot. Gyurcsány Ferencet 2009-ben Bajnai Gordon váltotta a miniszterelnöki poszton, akinek kisebbségi kormánya elsősorban válságmenedzselésre kényszerült, a kialakult politikai trend megváltoztatására sem esélye,

[235] Körösényi 1998, 370. o.

[236] Karácsony Gergely: Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In Karácsony Gergely (szerk.): *A 2006-os országgyűlési választások. Elemzések és adatok.* Budapest, 2006, DKMKA, 59–103. o.

sem valóságos lehetősége nem volt. Így a 2010-es választások a Fidesz, előzetesen vártnál is nagyobb, kétharmados választási győzelmét hozták. Az MSZP súlyos vereséget szenvedett, társadalmi támogatottsága oly mértékben meggyengült, hogy az megkérdőjelezte váltópárti pozícióját is, és sürgetővé tette a párton belüli változtatásokat, amire azonban csak részben került sor. A politikai erőtér átalakulása során eltűnt/megszűnt az SZDSZ és az MDF, viszont új politikai tömörülésként bekerült a szélsőjobboldali Jobbik és az ökoliberális nézeteket képviselő LMP.[237] A választásokat követően Orbán Viktor alakított kormányt a Fidesz és a KDNP parlamenti bázisán. A 2010-es önkormányzati választásokon apró eltérésekkel megismétlődött a parlamenti választások eredménye. A magyar politikai paletta ismét jelentősen átalakult, ennek során túlsúlyossá vált az önmagát nemzeti-konzervatívként azonosító jobboldal, megerősödött a szélsőjobboldal, meggyengült a baloldal, majdnem teljesen eltűnt a liberalizmus politikai képviselete a magyar közéletből. A politikai struktúra jelentősen elmozdult a domináns egypárti uralom megteremtésének irányába.

2014-ben már egy gyökeresen megváltozott politikai helyzetben, a demokratikus önkorlátozástól mentes, jobboldali kétharmados többség számára kedvezően megváltoztatott, egyfordulós választási törvény keretei között került sor a parlamenti választásokra. Ezt részben ennek, részben pedig a hiteles ellenzéki alternatíva hiányának köszönhetően ismét a Fidesz nyerte meg a vele szövetséges KDNP-vel. A parlamentbe az időközben több pártra tagolódó baloldali ellenzék (MSZP, Demokratikus Koalíció, Együtt-Párbeszéd Magyarországért), kényszerkoalíciója és a velük szoros versenyben levő Jobbik, valamint a küszöböt éppen csak átlépő Lehet Más a Politika került még be. A választási részvétel alacsonyabb (61,24 százalék) volt a 2010-eshez képest, az újrázó kormánypártok is nagyszámú szavazót veszítettek, ám a számukra kedvezően átalakított választási rendszer keretei között így is győztek. Ennek következtében várhatóan folytatódik a kellő ellensúly nélküli kormányzat rendszerének kiépítése és működtetése. A rendszerváltást követő évtizedek magyar társadalmának politikai tagoltságára és aktivitására elsősorban a választási részvételi adatok, illetve a pártok szavazóbázisa alapján lehet korlátozott érvényű következtetéseket levonni. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a különböző politikai tömörüléseknek kialakultak ugyan az elkötelezett támogatói csoportjai, ám ezek túlságosan csekély létszámúak voltak ahhoz, hogy önmagukban meghatározó szerepet tölthessenek be, bár ezen a téren is változásokat hoztak a kétezres évek, amelyek során az egyes pártok tudatos támogatói közötti választóvonalak elmélyültek. A magyar társadalom jelentős hányada, átlagosan mintegy 30-40 százaléka továbbra is távol tartja magát a közélettől és az aktív, nyilvános politizálástól.

[237] Enyedi Zsolt – Kenneth Benoit: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. Választások Magyarországon, 2010.* Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 17–42. o.

IX. A KÖZGONDOLKOZÁS ÉS AZ ÉRTÉKEK

A RENDSZERVÁLTÁS ÉS A KÖZGONDOLKOZÁS

A magyar társadalom értékrendje a 20. század második felében többszörös változáson ment keresztül. Miután a politikai változások teljes vagy részleges gazdasági és társadalmi rendszerváltást is jelentettek, rendszerint együtt jártak az értékrendszerek átalakulásával, olykor erőszakos átalakításának kísérletével, az új viszonyok létrejötte jelentősen befolyásolta a közgondolkozást, a társadalmi magatartást és az egyes társadalmi csoportok mentalitását. Önmagában, de ezért is alapvető fontosságú a társadalmi mechanizmusok működésének a megértéséhez az értékek, az értékrendszer, a közgondolkozás, a nemzeti és történelmi tudat változásainak a vizsgálata. Ehhez az elmúlt évtizedek társadalmi-politikai változásainak következtében olyan szempontok és kérdések társulnak, mint a globalizáció és az európaizáció hatása, a nemzet szerepének – részleges – át- és újraértékelődése, a szolidaritás és társadalmi integráció, valamint a szélsőségesség iránti fogékonyság és az előítéletesség.

Az értékszociológiai elemzések[238] szerint, a kommunista ideológiai rendszer és gondolkodásmód már a nyolcvanas évek első felében oly mértékben megrendült a magyar társadalomban, hogy az évtized utolsó harmadára majdnem teljesen elvesztette társadalmi szerepét. Sajátos módon azonban részleges vákuum keletkezett, a régi értékek helyébe még nem mindig kerültek újak, pontosabban nem alakult ki koherens polgári, demokratikus, a verseny és a szolidaritás egyensúlyára is alapozott gondolkodásmód. A hetvenes évek végétől „az intellektuális értékek dominánssá váltak az eszközértékek rangsorában, néha meghaladva az etikai értékeket, ugyanakkor majdnem kizárólagos szerephez jutottak és meghatározták az értékrendszer struktúrájában bekövetkezett törekvéseket. Bár a kommunista pártnak köszönhetően kezdődött az individualizáció, az atomizáció és az intellektualizáció megizmosodása, önállóvá válása megmaradt a rendszer összeomlása után is. [...] Sok jel mutat arra,

[238] Füstös László – Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998) *Szociológiai Szemle*, 1999. 3. sz. 54–72. o.

hogy 1990 nem csupán a régi hatalom és szisztéma sírja, hanem egyben egy új, egészségesebb társadalom bölcsője volt."[239]

A rendszerváltás éveiben folytatott szociológiai vizsgálatokban megkérdezett értelmiségiek a szocialista korszak négy évtizedét egyértelműen hanyatló szakaszként értékelték, ugyanakkor a jövőre vonatkozóan optimista várakozásokat fogalmaztak meg. A többség abban reménykedett, hogy Magyarország rövid idő alatt visszakerülhet arra a fejlődési pályára, amelyen 1945-ig haladt.[240] Ugyanennek a vizsgálatnak az alapján Csepeli György és Závecz Tibor az értelmiségi közvéleményben a nemzettudatnak öt típusát különböztette meg: a politikai-jogi; a reménykedő; az érzelmi, a profiltalan és a népies-demokratikus nemzettudatot.

A nyolcvanas években érzékelhető volt, hogy az értékrend az anyagi értékek felé tolódik el. Jól mutatja ezt egy – Vásárhelyi Mária által végzett – összehasonlító értékvizsgálat. Eszerint a megkérdezettek 1981-ben és 1992-ben is az anyagi jólétet állították a lista élére. 1981-ben második helyre a munkához való jog, a harmadikra a dolgozók érdekeinek a védelme, a negyedikre pedig a pénz értékállósága került. 1992-ben ez utóbbi került a második, a munkához való jog a harmadik és a magas színvonalú egészségügyi ellátás a negyedik helyre. A lista egy évtized alatt keveset változott, ahol igen, ott a változás a materiális értékek korábbinál is erősebb preferálásában figyelhető meg. Ez érthető, hiszen a családok nagy részének az anyagi helyzete átrendeződött 1981 és 1992 között, jelentősen nőtt azoknak a családoknak a száma, akik állandósult anyagi gondokkal küszködnek, egyes felmérések szerint 1992-ben minden második magyar család került ilyen helyzetbe.[241]

Az értékrendben a nyolcvanas évek folyamán végbement elmozdulásokat a KSH által 1983-ban és 1988-ban végrehajtott presztízsvizsgálatok is igazolják. 1983-ban egy-egy foglalkozás presztízsének megítélésében a négy legfontosabb tényező – sorrendben – a hatalom, a tudás, a társadalmi hasznosság és a kereseti lehetőség volt, 1988-ban már a tudás volt a legfontosabb tényező, második helyre került a hatalom, a harmadik helyre lépett előre az elérhető jövedelem, és a negyedik helyre esett vissza a társadalmi hasznosság. Ugyancsak fontos változás a foglalkozások megítélésében, hogy folyamatosan csökkent a presztízse az alkalmazotti munkának, és ezzel párhuzamosan nőtt az önálló tevékenységé.[242] Ezek az átrendeződések nem feltétle-

[239] Füstös László – Szakolczai Árpád: Az értékek változásai Magyarországon 1978–1993 *Szociológiai Szemle,* 1994. 1. sz. 57. o.

[240] Csepeli György – Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótégelybe. *Társadalomkutatás,* 1991. 4. sz. 5–20. o.

[241] Vásárhelyi Mária: „A puha diktatúra gondtalan évei" – a közgondolkodás néhány jellegzetessége. *Mozgó Világ,* 1992. 6. sz. 38–41. o.

[242] Kisdi János – Kulcsár Rózsa: A hatalom gazdasági elitje az elmúlt évtizedben. *Statisztikai Szemle,* 1991. 10. sz. 789–797. o.

nül a tudati szféra szokatlanul gyors módosulására utalnak, hanem sokkal inkább a korábbi rejtett vélemények felszínre kerüléséről lehet szó. Erre utal többek között az is, ahogyan a két időpont között nőtt a papok presztízse, és romlott a párttitkároké.

A nyolcvanas évekre[243] felerősödtek a magyar társadalmon belül az emberi kapcsolatokban megmutatkozó zavarok. Jelentősen gyengült a tolerancia, a szolidaritás, a másik ember tisztelete, a másság elfogadása. Egy 1982–1983 folyamán végzett értékszociológiai kutatás szerint a megkérdezetteknek kevesebb mint egyharmada sorolta a toleranciát a legfontosabb öt érték közé.[244] Ennek megfelelően az intolerancia szintje magas, így például a megkérdezettek több mint kétharmada volt elutasító más világnézetet valló embertársaival szemben. Ennek lehetséges okai között megemlíthető, hogy a relatíve alacsony életszínvonal, a lemaradás érzete az embereket bizalmatlanná, türelmetlenné, egymással szemben ellenségessé teheti, ám ezt a feltételezést a felmérés nem igazolta. Valószínűbb, hogy az intolerancia a civil társadalom hiányának, a felemás társadalmi modernizálódásnak a következménye. A valóságban olyan „negatív modernizálódásról" van szó, melynek során egyes anyagelvű modernizációs elemek kiemelt jelentőségűvé váltak. Ennek része volt az atomizáció és a szekularizáció. Azt is meg kell említeni, hogy a szocialista rendszer működése is hozzájárult az intolerancia magas szintjének kialakulásához és fennmaradásához, azzal, ahogyan az önkéntes társadalmi együttműködés helyett a hatalmi kollaborációt vagy az ettől való távolmaradást preferálta. A vizsgálat szerint a tolerancia és a tisztelet fontossága a nyolcvanas években két társadalmi csoport esetében volt különösen alacsony: az elit fiatal párttag csoportjai esetében és a budapesti munkások csoportjában.

A családi értékek és normák, a nemi szerepek is megváltoztak. A korszak során a család általában pozitív értékként jelent meg, s a vonatkozó törvények is rendszerint a családok védelméből indultak ki. A társadalom többsége a család intézményét nem utasította el a nyolcvanas-kilencvenes években, ám folyamatosan és jelentősen csökkent azok száma, akik a házasságot valóban egy életre szóló köteléknek tekintették. Növekedett az élettársi kapcsolatok társadalmi elfogadottsága, és gyakorlatilag széles körben elfogadottá lett a válás intézménye. A családi és nemi szerepek átértékelődéséhez hozzájárult a nők munkába állása és önálló jövedelemhez jutása, a születésszabályozás általánossá válása, a gyermekneveléssel kapcsolatos intézményhálózat kiépülése. A korábban hagyományosnak tekintett női szereppel való szembefordulás teret nyert a fiatalabb női generációkban, számos, korábban kimondottan férfiasnak

[243] A korszak értékrendszerének és társadalmi mentalitásának vizsgálatához megkerülhetetlenek Hankiss Elemér munkái: *Társadalmi csapdák.* Budapest, 1979, Magvető Könyvkiadó; *Diagnózisok.* Budapest,1983, Magvető Könyvkiadó; *Diagnózisok 2.* Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó; *Új diagnózisok.* Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

[244] Heltai Péter – Szakolczai Árpád: Erőltetett modernizáció és elhanyagolt tolerancia. *Valóság.* 1989. 4. sz. 35–47. o.

16. KÉP | Bébiszitter-iskola Budapesten az V. kerületi Váci utcában, 1999 (Diósi Imre felvétele)

tekintett foglalkozás vált a nők számára is betölthetővé. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy – jelentős részben a modern tömegkommunikációnak köszönhetően – megváltozott a társadalmi nemek egymáshoz való viszonya, a nemiség és a szexualitás tabujellege megszűnt, az ehhez kapcsolódó szokások átalakultak.

A városi és a falusi háztartásokban ezek a részben természetes, részben a szocialista korszak társadalmi változásai által kikényszerített emancipációs törekvések nem egy időben jelentkeztek és eltérően érvényesültek. A falvakban a hagyományos normák lassabban veszítették el érvényességüket, ami lehetővé tette egyes viselkedési szokások továbbélését.[245] A család fogalmának részleges átértékelődése sem jelentette például a gyermekvállalás elutasítását, ám a gyermekekhez való viszony is sok tekintetben megváltozott. A magyar közvélemény az elmúlt évtizedekben is megőrizte gyermek- és családcentrikus jellegét, még ha az jelentős módosulásokon ment is keresztül.

A társadalom értékrendjének változását a szocializációs folyamatok is erőteljesen befolyásolták. A rendszerváltás következtében fokozatosan megszűnt az az évtizede-

[245] Jávor Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell átalakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). In Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom XIX.* Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, 172–189. o.

kig fennálló kettősség, aminek jegyében a társadalmi intézmények (iskola, tömegkommunikáció, formális társadalmi környezet) és a magánszféra (család, rokonság, barátok, lokalitások) egymás mellett vagy gyakran egymás ellenére is különböző értékrendeket közvetítettek. A hivatalos intézmények a rendszerváltás előtt felértékelték az egyenlőséget mint alapértéket; a társadalmi szocializációs mechanizmusok, noha az egyenlőség eszméjét nem utasították el teljes egészében, fokozatosan előtérbe állították az egyéni teljesítményhez, a fogyasztáshoz, az anyagi jóléthez kapcsolódó értékeket, ami nyilvánvalóan az egyenlőség ellenében hatott.

Szintén jelentős mértékben átalakította a szocializációt az egyházak, a vallás és a vallásosság jelentős térvesztése, az elvilágiasodás, ami a 20. század végén kétségkívül érzékelhető volt. Bár a vallásszabadság 1990 után helyreállt, ezt a szerepet össztársadalmi szinten csak erősen korlátozott mértékben szerezték vissza az egyházak és vallások. Mindez befolyásolta erkölcsi értékek és a viselkedési normák kialakítását, szabályozását, átörökítését is.

A nyolcvanas évek végén a magyar társadalom tagjainak döntő többsége azt érzékelte, hogy csak részben tudja elérni azt, amit szeretne, életének alakulása nem elsősorban a személyes akaratától, hanem a hatalom – nehezen kifürkészhető – szándékaitól függ, erős volt a kiszolgáltatottság érzése. A társadalmi és a gazdasági viszonyok a teljesítménnyel szemben a pozíciók által dominált személyi függőségek rendszerének továbbélését segítették elő, tartósítva a kontraszelekció, a protekcionizmus és a korrupció mechanizmusait, amelyek végső soron a demoralizálódást, a dezintegrálódást erősítették és gyengítették a társadalmi integrációt.

Ebben a bizonytalanságokkal terhes helyzetben az állammal szembeni – gazdasági – kötelezettségek teljesítése, a „jó adófizető polgár" mentalitása nem volt vonzó, aminek tartós következményei megmaradtak az 1990 után kialakuló piacgazdasági viszonyok közepette is. A társadalmi beállítódások alig-alig mutatták/mutatják a változás jeleit, a magyar társadalom az adó- és jövedelemeltitkolás, a törvények közötti jogszabályhézagok kihasználása terén fölöttébb kreatívnak bizonyult az 1989–1990 óta eltelt évtizedekben. Ebben a vonatkozásban igen erősnek tűnik a kontinuitás a közgondolkozásban és a társadalmi mentalitásban.

AZ ÉRTÉKEK ÉS A TÁRSADALMI MAGATARTÁS NÉHÁNY JELLEMZŐJE

A rendszerváltás összetett társadalmi hatásmechanizmusai közül az értékrendet és a közgondolkozást számos dolog befolyásolta meghatározó módon. Így többek között a korábbi korszak történelmi tabuinak szorítása alól történő társadalom-lélektani felszabadulás, az átmenet kezdetén megfogalmazott nagy várakozások és remények

szertefoszlása, a törvények és normák tiszteletének folytatódó leépülése, a társadalmi integrációs mechanizmusok megváltozása, a munka szerepének átalakulása, részleges leértékelődése. Mindez azt is mutatja, hogy a rendszerváltáson átívelő és a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodó, sajátos értékrendje van a magyar társadalomnak.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójának az átmenet kiéleződő konfliktusait – a változások jelentőségéhez és az előzetes várakozásokhoz képest – viszonylag magas szintű társadalmi tolerancia kísérte. A meglévő és időről időre kiéleződő társadalmi feszültségek nem vezettek radikális társadalmi-hatalmi konfrontációkhoz, viszont fokozatosan felértékelték a közvélekedésben a késő szocializmust, mint a „biztos megélhetés" időszakát.

A kilencvenes években és bizonyos értelemben még napjainkban is a társadalmi egyenlőtlenségek elfogadása jelentette/jelenti a közgondolkozásban az egyik legnagyobb problémát. A Kádár-korszakban meglévő és folyamatosan növekvő egyenlőtlenségek valóságát részben elfedte az egyenlőség erőteljes propagandája, másfelől pedig a lehetőségek beszűkülésének, illetve a gazdasági-társadalmi feltételrendszerek megváltozásának a tudomásulvétele is időben elhúzódó folyamat volt. Mindezek következtében csak lassan vált elfogadottá, hogy az alapvetően a piaci koordináció által szabályozott társadalmi viszonyok újfajta, a korábban megszokottnál nagyobb egyenlőtlenségeket generálnak. Miközben a sikeresség és a gazdagság jelentős társadalmi csoportok életcéljává vált, a valóban sikeres embereket egyfajta sajátos irigység övezte/övezi. Ennek következtében a sikerhez és az anyagi gyarapodáshoz szorosan hozzátapad(t) a tisztességtelenség érzete is. (A kilencvenes években a privatizációs ügyletek, olajszőkítés vált közismertté, ami erősítette ezeket a vélekedéseket, a kétezres években a kapcsolati tőkék mértéktelen kihasználása, a politikai-gazdasági klientúra kiépítése keltett ilyen érzést.) Az adott körülmények között a magyar társadalom különböző csoportjai úgy ítélték meg, hogy az érvényesüléshez vagy éppen a létfenntartáshoz elengedhetetlen a szabályok megkerülése, a törvények átlépése, egyes társadalmi normák megsértése. A gazdasági és a társadalmi életben a korábbi évtizedek során (részlegesen?) felszámolt polgári magatartásformák újrateremtése és megerősítése/megerősödése hosszú időt igénylő folyamat.

Azt a tényt, hogy a rendszerváltás óta megvalósult átmenet során nem sikerült megteremteni az újonnan létrejövő egyenlőtlenségi rendszer legitimitását, nemcsak az bizonyítja, hogy az emberek „túl nagynak" tartják az egyenlőtlenségeket. Sokkal inkább bizonyítja mindezt az, hogy Magyarországon a kilencvenes évek folyamán is, és azóta is nagyon sokan vallják azt, hogy Magyarországon az érvényesüléshez szükség van a normák és a szabályok áthágására, az informális kapcsolatrendszerek meglétére és működtetésére. A kérdést vizsgáló 2009-es felmérés adatainak elemzése[246]

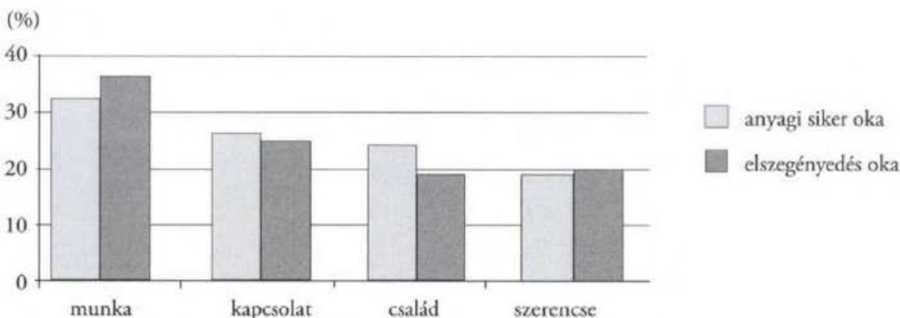
[246] Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest, 2009, TÁRKI.

szerint magyarok négyötöde szerint ebben az országban becsületesen nem lehet meggazdagodni, háromnegyedük szerint pedig aki vinni akarja valamire, annak egyes szabályokat át kell hágnia.

22. ÁBRA | Az anyagi siker, illetve a szegénység legfőbb oka
Forrás | *TÁRKI, 2009.*

Csak minden második magyar szerint érhető el kemény munkával az, amit akar, és csak minden ötödik ember véli úgy, hogy Magyarországon mindenkinek egyenlő esélye van az érvényesülésre. Ha az egzisztenciális siker és kudarc lehetséges okait vizsgáljuk, akkor azt látjuk, hogy a lakosságnak csak kis része köti a sikert és a kudarcot a munkához (nagyjából egyharmad látja úgy, hogy a sikeresek az egyéni törekvésüknek, ambícióiknak, kemény munkájuknak köszönhetik a sikerüket), és csak néhány százalékkal többen indokolják a sikertelenséget a munka és az ambíciók hiányával. Ennél alig vannak kevesebbek azok, akik a kapcsolatokat vagy a jó/rossz családi hátteret említik meg a siker/kudarc okaként, de a szerencsének is viszonylag sokan tulajdonítják a sikeres/sikertelen sorsokat.

23. ÁBRA | Az érvényesüléssel kapcsolatos vélekedések 2009-ben
Forrás | *TÁRKI, 2009.*

Ha ennek a polgári eszményektől meglehetősen messze álló értékvilágnak a kialakító és fenntartó tényezőit keressük, akkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az ország történelmi megosztottsága és megosztása, a saját, organikusan kiépült demokratikus intézményrendszer hiánya vagy felemás volta mind közrejátszhatott abban, hogy a politikai közösség belső intézményi azonosulása gyenge lett. A vele szembeni bizalmatlanság azonban nem engedte még azoknak az intézményeknek a „birtokbavételét" sem, amelyek pedig segíthettek volna a társadalmi kohézió és szolidaritás megteremtésében.

A történelmi minták minden bizonnyal hozzájárultak ahhoz, hogy a legutóbbi „keleties" berendezkedés az 1956-os forradalom leverését követő konszolidáció után viszonylag konfliktusmentesen létezhetett évtizedeken keresztül. Ugyanakkor számos dolog a rendszerváltást követően romlott el: az elit sok rossz alkut kötött, számos esetben téves paradigmák vezérelték a működését (amiben persze segíthették történelmi beidegződések is).

A mai Magyarországon a lakosságnak az állammal, a közélettel és a reformokkal kapcsolatos attitűdjei a rendszerváltás során/óta akár jelentősen változhattak is volna, ám az időközben megkötött rossz kompromisszumok miatt bizonyos tekintetben még romlott is a helyzet. Hiba volt a rendszerváltás során az inaktivitás ösztönzése, ami hosszú távon súlyos örökséget jelent. A szabad piacgazdaság kiépülése és a demokratikus játékszabályok bevezetése így egy olyan hatalmi szerkezethez vezetett, amelyben az újraelosztásban érdekelt csoportok szavazataiért újabb és újabb adókivetések, eladósodottságok és az újraelosztás szintjének növelése révén igyekszik a politikai elit megküzdeni. Az erőszakoltan és tartósan kiterjedt állami újraelosztás károkat okoz/ott az egyéni, állampolgári szolidaritásban. Magyarországon mindig is hiány volt a társadalmi tőkében. Az intézményi peremfeltételek és a kialakult túlélési technikák létrehoznak egy függőségi kultúrát, amely létrejöttével adottság lesz, saját jogon képez gátat mindenféle intézményi változás elé. Ma Magyarországon az aktívak és a versenyszféra vállalatainak egy része is az államtól függ. Attól az államtól, amelyet az utóbbi években nagy tempóban gyűrt maga alá a pártpolitika, tovább rombolva a közigazgatásba és a közszolgálatba, illetve a közintézményekbe vetett, történelmileg amúgy sem erős bizalmat.[247]

Mindennek következtében továbbra is alapvetően elutasító maradt a viszony a politikához, a hatalomhoz és a polgárt (nem) szolgáló államhoz. A társadalmi magatartás zavarait mutatta az is, ahogyan a többség a 2008–2009-es romagyilkosságokra reagált, a megdöbbenést nem követte automatikus és elemi erejű szolidaritás és ösztönös tiltakozás az emberi élet védelmében. A gyenge szolidaritással jellemezhető

[247] Uo.

magyar társadalmi viszonyok között túlságosan erős az egyes ember magára utaltságának érzése, ezzel párhuzamosan általános érvényű a bizalmatlanság. Miután az egyéni, kisközösségi kollektív autonómiák alig élhetők meg, sokan másfelé keresik a megoldást, többek között így válhatott például a fogyasztás vagy éppen az irracionális fogyasztás egyfajta pótlékká például a sikeresség terén.

A „felső tízezerbe", a vagyoni és jövedelmi elitbe újonnan és igen gyorsan bekerülők körében pedig kialakult egyfajta kérkedő, magamutogató, közösségi és egyéni kontrollt nem ismerő, széles körű társadalmi visszatetszést keltő „újgazdag" magatartásforma és értékrend. „Mindegy, mi mibe kerül, az a lényeg, hogy a gazdagságom mások számára látható legyen." A Max Weber-i protestáns etika szelleme csak korlátozottan és elvétve bukkant fel különösen a kilencvenes évtizedben. Az új elit másik csoportjának normáira pedig inkább a visszahúzódás, a rejtőzködés jellemző. Ahhoz, hogy valaki befogadottá váljon ezekben a társadalmi csoportokban, képesnek kell lennie a jövedelmi-vagyoni viszonyait tükröző életkörülmények kialakítására és fenntartására. A magatartásukat és társadalmi kapcsolataikat meghatározó normákról, értékrendekről a zártság miatt keveset lehet tudni. Akik pedig ebből a rétegből a nyilvánosság előtt gyakrabban szerepelnek, gyakran olyan „ügy" kapcsán váltak ismertté, ami nem közvetít pozitív értékeket. A ritka kivételtől eltekintve, úgy tűnik, hogy az ország új – gazdasági, politikai – elitje még nem igazán tölti be az elvárható normaképző és -formáló szerepkört. Sőt többnyire maga is normaszegő, és a saját maga elitszerepével sincs teljesen tisztában. Ezzel ellentétben kevéssé feltűnő, de érzékelhető módon – elsősorban a közép- és felső rétegek egyes csoportjaiban jelen van a tisztes polgári normák és szokások – ismételt – kialakításának igénye is.

A társadalom középső és alsó rétegeinek egyes csoportjaiban meglehetősen markánsan tovább élnek a Kádár-korszakban kialakult szokások, beidegződések. Ezek közé tartozik az állam, az állami intézmények magas fokú elutasítása, az állami és a közösségi szabályok megkerülésére való hajlandóság, és ezzel párhuzamosan a paternalista, gondoskodó, öntevékenységet és öngondoskodást nem igénylő – szociális – intézményrendszer utáni vágyakozás. Szakolczai Árpád és Füstös László a kérdéssel foglalkozó elemzésében úgy találta, hogy a radikális változások ellenére nagyon sok dolog változatlan maradt, elsősorban a mentalitásban, magatartásformákban, az intézmények és az egyes emberek közötti viszonyrendszerben. Míg az 1989 utáni években a szocialista rendszerhez kötődő ideológiai értékek nagyrészt elveszítették szerepüket, addig a privát szférához, az anyagi jóléthez, az érvényesüléshez kapcsolódók továbbra is stabilak maradtak vagy erősödtek.[248]

[248] Füstös – Szakolczai 1999; Füstös László – Tárnok Orsolya: *Értékváltozás Magyarországon 1978–2009: értékváltozás vagy értékválság?* Budapest, 2013, Present Kiadó.

A 2009-es European Value System és a TÁRKI 2013-as értékfelvétel eredményei[249] azt mutatták, hogy Magyarországon rendkívül magasak az állam gazdasági és jóléti szerepvállalására vonatkozó elvárások. A redisztribúció iránti igény azoknak a körében a legintenzívebb, akiknek a legalacsonyabbak a jövedelmei. A felső középrétegek és a jómódúak kevésbé támogatják az állami újraelosztást igénylő megoldásokat. A vállalkozók, valamint kisebb mértékben az alkalmazottak között lehet olyanokat találni még, akik a redisztribúciót nem vagy csak kismértékben tartják helyesnek. A társadalom egészére jellemző, hogy rendkívül erős az állami megoldások iránti elkötelezettség. Az állami újraelosztás iránti igényt azonban távolról sem csak a jövedelmi helyzet határozza meg. Ha ennek a beállítódásnak a lehetséges magyarázatait keressük, akkor többek között a történelmi okokra, a gazdaságpszichológiai tényezőkre, a magyar társadalomfejlődés sajátosságaira kell utalni. Az „állampártiságnak"[250] természetesen vannak kulturális, társadalmi magatartásbeli okai is. Az egyén és a közösség kapcsolatának zavarai időről időre teret nyitnak az „erős állam" utáni vágynak is. „A magyar kultúra államközpontúsága az olyan ortodox kultúrához tartozó országokéhoz áll közel, mint Bulgária és Moldova, tehát ismét meglehetősen távol kerültünk a nyugati világtól."[251] Ez is fontos jellegzetessége a rendszerváltást követő évtizedek társadalmi változásainak.

A mindennapi életben is érzékelhető, hogy magyar társadalom valamennyi csoportjára jellemző az erőteljes a bizalomhiány.[252] Miközben a 2009-es és a négy évvel későbbi adatok szerint is a közvélekedés a normaszegést általában elítéli, általános az a vélekedés is, hogy a többség normaszegő, igyekszik kijátszani a felszínen elvileg meglevő játékszabályokat. Mindez az elmúlt években kiegészült a politikai oldalakhoz kötődéssel is, vagyis baloldali kormányok idején a jobboldaliak, ellenkező esetben pedig baloldaliak mutatnak nagyobb hajlandóságot a normák megszegésére. A bizalmatlanság nemcsak egymással szemben nyilvánul meg, hanem inkább a közintézmények

[249] Az elemzést lásd Tóth 2009. A felmérés magyar résztvevője a TÁRKI volt, az adatokat lásd Keller Tamás: Magyarország a világ értéktérképén. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Magyarország a világ értéktérképén.* Budapest, 2010, TÁRKI, 227–253. o.

http://www.tarsadalomkutatas.hu/kkk.php?TPUBL-A-920/publikaciok/tpubl_a_920.pdf, továbbá az Értékek 2013 – Bizalom, normakövetés, az állam szerepéről és a demokráciáról alkotott vélemények alakulása Magyarországon. A gazdasági növekedés társadalmi/kulturális feltételei című kutatás 2013. évi hullámának elemzése. Kutatásvezető: Tóth István György, összeállította: Keller Tamás. Budapest, 2013. TÁRKI.

[250] Tóth 2009.

[251] Uo.

[252] A kérdéskört részletesen elemzi: Hajdú Gábor: Bizalomhiány, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon.* Budapest, 2012, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 45–62. o.

működésével kapcsolatban, amelyekkel szemben hatékonysági és „tisztasági" problémák is megfogalmazódnak.

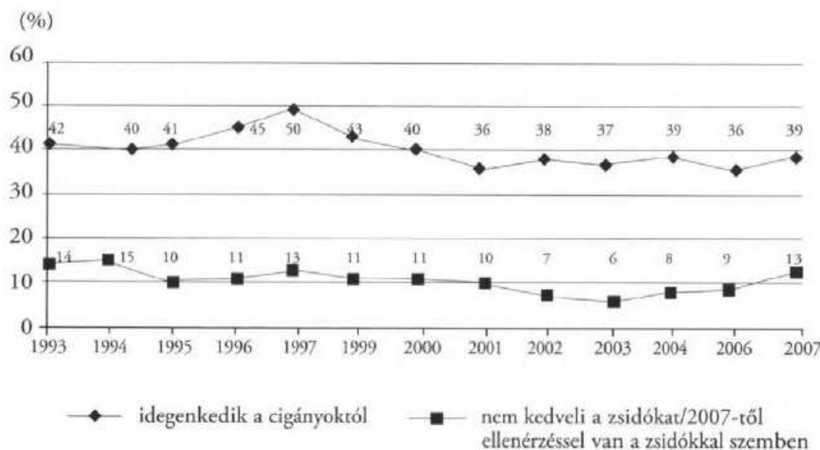
Mindebben szerepe van annak, hogy az elmúlt évtizedek magyarországi elitjei – a kivételektől eltekintve – nem jeleskedtek a pozitív példaadásban, a norma és törvénytisztelő mintaadásban. Sokkal inkább az volt a jellemző, hogy nem megkérdőjelezték, hanem magatartásukkal, újabban pedig a törvények módosításával, az adott helyzethez, egyéni és csoportérdekeikhez igazították ezeket. Ha a társadalom vezető posztjain lévők nem tartják be a játékszabályokat, akkor ezzel azt üzenik, hogy másnak sem kell. Természetesen igaz az is, hogy az elit sohasem független a társadalomtól és a társadalmi környezettől. Vagyis igazán nem nagyon tükrözhet mást, mint az általános társadalmi állapotot.

A kutatások meglehetősen egybehangzóan azt mutatják, hogy a kétezres évek első évtizedének végén a magyar társadalom értékrendszere, gondolkodásmódja a nyugat-európai országokhoz viszonyítva zártabb volt, a társadalom egyes csoportjai kevésbé tartották fontosnak a civil és a politikai szabadságjogokat, az általános és különösen a mindennapos politikai szerepvállalási hajlandóság alacsony szintű, kevésbé toleráns a társadalmi mentalitás, nehezen fogadják el az emberek a másságot. Ez a meglehetősen zavaros társadalmi azonosságtudat talán az oka annak, hogy hiányzik a normális társadalmi büszkeség érzete is. A társadalmi tudatban fennmaradt az alattvalói beállítódás, ami akadályozta a demokratikus beidegződések megerősödését, a polgári/civil autonómia, valamint magatartás- és viselkedéskultúra kialakulását.

Ugyancsak a rendszerváltást követő évtizedek magyar sajátossága az intolerancia és az előítéletesség fokozódó erősödése. Az ezredfordulót követő években a társadalom ingerküszöbe is rendkívüli módon megemelkedett a gyűlöletkeltő, uszító kijelentésekkel szemben. A fentiek alapján pedig nem meglepő, hogy az újabb kutatások[253] szerint a szélsőjobboldali gondolkodás inherens részét képező tekintélyelvűség, előítéletesség, rendszerellenesség mára a társadalmi „közép" világnézetében is markánsan és kitapinthatóan jelen van. Mindebben szerepet játszik az is, hogy teljességgel hiányzik a politikai szereplők közös fellépése, a szélsőségesekkel szembeni politikai konszenzus. Az előítéletesség elsősorban nem a társadalmi-gazdasági struktúra jellemzőiből vezethető le, és nem is valamiféle determinisztikus történelmi folyamat eredménye. Nem jelenthető ki, hogy a kisebbségi csoportokkal szembeni intolerancia pusztán a „kispolgárság" vagy a „rendszerváltás anyagi vesztesei" körében lenne népszerű, és hogy az előítéletesség fő oka gazdasági tényezőkben keresendő.

[253] Gimes Gergely – Juhász Attila – Kiss Kálmán – Krekó Péter – Somogyi Zoltán: *Látlelet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről.* Budapest, 2008, Political Capital. A 2011 óta folyó Myplace FP7 (Memory, Youth, Political Legacy And Civic Engagement) kutatás eredményeit lásd. http://www.fp7-myplace.eu/deliverables.php

Az előítéletek többsége eredetét tekintve szimbolikus természetű, tehát közösségteremtő szereppel bír, és szervesen kapcsolódik az azt hordozó közeg világnézeteinek egyéb elemeihez és fontos jelképeihez. A kedvezőtlen irányú gazdasági változásoknak is elsősorban az a szerepük, hogy erősítik az egyes társadalmi csoportok fogadókészségét arra, hogy a kisebbségi csoportokat jelöljék meg a problémák okaiként.

24. ÁBRA | Roma- és zsidóellenesek aránya a választókorú népességben 1993 és 2007 között

Forrás | Gallup Intézet

Hazánkban a legkomolyabb etnikai problémát egyértelműen a cigányellenesség jelenti, mely a lakosság többsége számára nyíltan vállalt, élő és könnyen aktivizálható vélekedés. Egyre inkább megfigyelhető a szélsőjobboldali diskurzusban, hogy a korábban jellemző leegyszerűsítő, de viszonylag ártatlan sztereotípia (hangos, temperamentumos, muzikális) változóban van: a romák egyre inkább agresszív, veszélyes, fenyegető és kriminális kisebbségként jelennek meg. Azt, hogy a romaellenesség hazánkban a társadalom milyen széles rétegét érinti, jól jellemzi az a 2005-ös adat, mely szerint azzal az erőteljesen rasszista állítással, hogy „a bűnözési hajlam a cigányok vérében van". 2005 végén a megkérdezettek 62 százaléka teljesen vagy inkább egyetértett. A Medián adatai szerint a romák hazánkban messze a legkedvezőtlenebbül értékelt csoport minden kisebbség között.

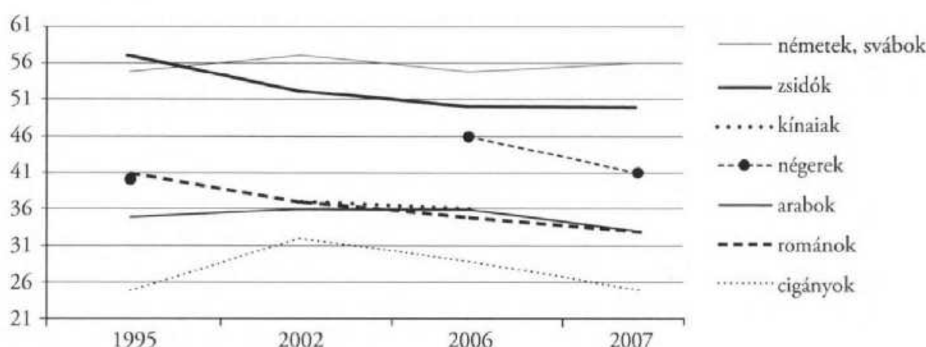
Az utóbbi években felerősödött etnocentrikus érzület mellett a cigányellenesség egyik fő motívumává az ún. „jóléti sovinizmus" vált, vagyis az a félelem, hogy a kisebbségi csoportoknak juttatott szociális ellátások a jóléti rendszer egészét veszélyeztetik.

Az előítéletesség, az elutasítás, a másság nem vagy csak igen alacsony szintű elfogadottsága azonban nemcsak a cigánysággal, hanem a magyar zsidósággal és az 1989 után növekvő számban ideérkező és letelepedő külföldiekkel, idegenekkel szemben is megnyilvánul.

A nyílt antiszemitizmus csak a társadalom kis részét jellemzi, ugyanakkor a médiában és a vezető politikusok nem egyértelmű megfogalmazásaiban ma is permanensen jelen van a kódolt antiszemitizmus. Ez pedig (mivel a zsidókkal szembeni előítéletekben a modernitással, a liberalizmussal, a kapitalizmussal és az Egyesült Államokkal, illetve a globalizációval szembeni előítéletek öltenek testet) a jövőben is megőrzi magyarázó és kohéziós erejét a jobboldalon. A kódolt antiszemitizmus lényege, hogy nem nevezi meg a zsidóságot konkrétan, hanem különböző, az antiszemiták számára könnyen dekódolható szinonimákat használ (pl. „szakállasok", „idegen tőkések", „magukfajták" stb.). Míg a nyílt antiszemitizmus még a mérsékelt antiszemiták számára is szalonképtelen, addig a kódolt változatát „értők" aránya sokkal magasabb, mint a magukat nyíltan zsidóellenesnek vallóké.

Az antiszemitizmus veszélye éppen az, hogy bár jelenleg a közvélemény-kutatások szerint csekély elterjedtsége következtében nem jelent közvetlen társadalmi veszélyt, a hosszú múltra visszatekintő kulturális hagyományok és az ezeket életben tartó politikai diskurzusok következtében a közvélemény-kutatások által is érinthető felszín alatt lappangó formában továbbra is stabilan jelen van a zsidóellenesség. A zsidókkal kapcsolatban a társadalmi gondolkodásba vésődött (több évezredes múltra visszatekintő, szinte archetipikus) hagyományos sztereotípia mindig is magában rejti annak lehetőségét, hogy a zsidókat „veszélyes" kisebbségnek láttassák egyes politikai csoportok. A magyar társadalom szerint (a kérdéssel foglalkozó kutatások alapján) a zsidókat a magyaroktól leginkább az különbözteti meg, hogy zsugoriak, agyafúrtak, fegyelmezettek és kitartóak. Ezen észlelt jellemzők teszik a zsidókat különösen alkalmassá arra, hogy nemzeti tragédiák, gazdasági válságok vagy egyéb kellemetlen, ugyanakkor komplex eseményekre kézenfekvő magyarázatot adva bűnbakká váljanak a többségi társadalom egyes csoportjai számára.

A nemzetközi kutatások alapján hazánkban európai és régiós összehasonlításban is kifejezetten magasnak mondható a bevándorlóellenesség aránya. Az European Social Survey 2006-os adatfelvétele szerint például a magyar lakosság jelentős része úgy gondolja, hogy országunk inkább rosszabb hely lett azzal, hogy más országból származó emberek letelepedtek nálunk.

25. ÁBRA | Intolerancia 1995–2007
Forrás | Medián

Magyarország a vizsgált európai országok rangsorában a legelőítéletesebb közvéleménnyel jellemezhető országok közé tartozik. A bevándorlókkal szembeni erős általános hazai előítéletességben ugyanakkor jelentősebb szerepet játszik az ismeretlentől való félelem és idegenkedés, mint a konkrét népcsoportokkal szembeni tapasztalatokon alapuló ellenszenvek. Erre utal az, hogy a magyar lakosság több mint kétharmada egy fiktív népcsoportot, a „pirézeket" is távol tartaná az országtól, illetve az, hogy a bevándorlói csoportokkal szembeni előítéletek rendszerint jóval alacsonyabbak azok körében, akik ismernek az adott etnikumhoz tartozó egyéneket (ez az általában kimutatható összefüggés a romákra ugyanakkor csak korlátozottan érvényes).

Igen sajátos, hogy az alapvetően befogadó, sok kulturális forrást magába olvasztó és a saját kultúráját abból felépítő, színesítő magyar társadalom ilyen mértékben bezárkózóvá és elutasítóvá vált. S az pedig egyenesen riasztó, hogy az intolerancia általános természetű, az elvárhatónál, a lehetségesnél és a szükségesnél kevésbé függ az életkortól, az iskolázottságtól a szakképzettségtől és a műveltségtől.

Ezeket a frusztrációkat kifejező és fenntartó viszonyokat szemléletesen mutatja, hogy az EU-tagállamok lakóival összehasonlítva a magyarok a legkritikusabbak az életviszonyaikkal szemben: nálunk 2004 és 2006 között az életükkel nagyon elégedettek aránya kisebb, míg az egyáltalán nem elégedetteké jóval nagyobb volt. 2006 tavaszán az uniós tagállamokban a megkérdezettek 81 százaléka volt többé-kevésbé elégedett az életével, Magyarországon ugyanez a mutató 55 százalék volt,[254] ami komoly társadalmi feszültségeket jelez.

[254] Az adatokat lásd Harcsa István (szerk.): *Társadalmi helyzetkép, 2005*. Budapest, 2007, KSH.

TÖRTÉNELMI TUDAT ÉS NEMZETTUDAT

A nyolcvanas évek végén a történelemhez és a nemzethez való viszony meglehetős zavarodottságot mutatott, ami jelentős mértékben a szocialista korszak sajátos történelem-, emlékezet- és nemzetpolitikájának[255] volt köszönhető. A szólásszabadság újrateremtődése lehetővé tette az évtizedes történelmi tabuk felszámolását és esélyt adott egy új, reális nemzeti önszemlélet, emlékezéskultúra és identitás kialakítására is. Ez azonban csak részlegesen történt meg.

A kilencvenes években a magyar közgondolkodás újraformálódásának és – időnként pálfordulásokkal tarkított – részleges újratagolódásának lehettünk tanúi. Az egyes közírók és elemzők a konzervatív, a liberális és a szocialista-szociáldemokrata politikai gondolkodás alapelemeit a kialakuló politikai mezőny tagoltságához igazodva próbálták megfogalmazni. Miközben igen gyakran a rendszerváltással bekövetkező társadalmi változások lehetséges irányait vázoló jövőképek is összeütközésbe kerültek egymással. A szólás- és a sajtószabadság helyreállításával megteremtődtek ugyan a történelmi és nemzettudatban meglévő tabuk – magyar–zsidó együttélés, a trianoni trauma, 1956, a túlélés és a kollaboráció a kommunista rendszerrel és politikai rendőrségével, az intolerancia és az idegenellenesség – feloldásának az alapfeltételei, ám a tisztázó szándékok és a feloldást szolgáló viták hosszabb-rövidebb idő után rendre kudarcba fulladtak.

Heves – politikai és ideológiai – viták bontakoztak ki 1956 értelmezése és öröksége körül, ami nem segítette, hanem inkább gátolta azt, hogy a forradalom a nemzeti emlékezet szerves részévé váljon. A történelmi múlt értelmezése és értékelése – különösen a 20. századra vonatkozóan – szakmai és társadalmi viták helyett rendre a politikai erők legitimációs törekvéseinek terepe lett. A múlt és az emlékezet birtoklása időről időre a különböző politikai erők küzdelmének fontos kérdésévé vált. S ez a helyzet nem kedvez/ett az 1989 előtti korszakok higgadt és tárgyilagos történészi feldolgozásának, egyfajta minimális történeti kánon kialakulásának. A többnyire sajátos múltértelmezések és az elektronikus tömegkommunikáció feletti kizárólagos befolyás megszerzésének a szándéka a különböző közvélemény-formáló értelmiségi csoportok közötti megosztottságot jelentősen erősítette, ami az értelmes párbeszédet, vitákat jórészt ellehetetlenítette.

Szintén problémát jelent, hogy sem a bal-, sem pedig a jobboldalon nem lehet felfedezni a napi pragmatizmuson – a hatalom megszerzésének és megtartásának

[255] Összefoglalóan lásd Valuch Tibor: A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után. In Sutaj, Stefan – Szarka László (szerk.): *Regionálna a narodna identita v maďarskej a slovenskej historii 18–20. storočia. – Regionális es nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben.* Presov, 2007, Universum, 134–142. o. és Kovács Éva: A magyar történelmi kultúra helye Európában. In Kovách et al. 2012, 17–29. o.

szempontjain – túlmutató, stabil alapeszmékre támaszkodó, korszerű, a polgári demokratikus berendezkedés alapelveit következetesen tiszteletben tartó eszmerendszert, politikai gyakorlatot és jövőképet. Ennek hiányában pedig elmarad az egészséges társadalmi integráció, csak a politikai-ideológiai szekértáborok összetartásának és működtetésének a pragmatizmusa érvényesül, aminek a történelmi és a nemzettudat formálása is áldozatul esik.

Milyen problémái vannak a történelmi-nemzeti tudatnak? Az első és a legfontosabb, hogy súlyos kibeszéletlenségek voltak és maradtak jelen. Meglehetősen zavaros a viszony a legújabb kori magyar történelemhez, annak meghatározó eseményeihez. Csak néhány példát említve: Magyarország második világháborús részvétele, a holokauszt és a többségi társadalom érthetetlen passzivitása, ami hozzájárult magyar állampolgárok százezreinek legyilkolásához, az 1956-os forradalom, ami többek között a szabadság megtapasztalásának élményét és elvesztésének traumáját hozta magával, aztán a kényszerű elfojtás és a szocialista korszak kollaborációja, végül, de nem utolsósorban az 1989–1990-es rendszerváltáshoz fűződő meglehetősen ambivalens viszony említhető, aminek az egyik szimptomatikus tünete az ún. ügynökügy (a szocialista korszak politikai rendőrsége által beszervezett informátorok kapcsán felmerülő kérdések) – negyedszázada tartó s várhatóan így is maradó – tisztázatlansága.

A nemzethez, nemzeti érzéshez[256] való viszonyulásban is hasonló zavarok és érzékelhetőek. Az 1989 előtti időszakban a nemzeti érzés megélését erősen korlátozta a korszak hivatalos ideológiája, amely alapvetően az internacionalizmusra épült. Megpróbálkoztak ugyan valamiféle hibrid kialakításával, amit szocialista nemzettudatnak neveztek, ám ez egyrészt nem volt sikeres, másrészt növelte a zavarodottságot a fejekben. Mindenesetre a szocialista rendszer létezése sokak számára a nemzeti azonosságtudat kényszerű elfojtásával járt együtt.

A várakozásokkal ellentétben, az 1989-es átmenet időszakában a felszabadultság nem tett igazán rendet ezen a téren, nem az történt, hogy a nemzethez való viszonyulás magánüggyé vált, hanem éppen ellenkezőleg, beemelődött a napi politikába, politikai propagandába. Mindez azzal járt, hogy változó erősséggel és érvényességgel, de kétségtelenül markánsan, újra megfogalmazódott a nemzeti és nemzetellenes ellentétpár, ami magával hozta azt, hogy az önmagukat „igazán" nemzetinek tartó politikai és társadalmi csoportok állandósuló kísérleteket tettek és tesznek a magyarság képviseletének kisajátítására. Ez önmagában is baj, ám tovább rontja a helyzetet, hogy mindennek a célja nem valamilyen pozitív önkép kialakítása és felmutatása, hanem egy alapvetően kirekesztő jellegű, a más véleményt képviselőkkel szemben elzárkózó,

[256] Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Budapest, 2002, Jószöveg Műhely.,

a másikkal szemben álló önmeghatározás, egyfajta negatív viszonyulás. Szintén súlyos gond, hogy az elmúlt évek során az etnicitás központi kérdéssé, identitás- és értékképző tényezővé vált a magyar társadalom különböző csoportjaiban, így a természetes nemzeti kötődés és büszkeség háttérbe szorul(t) a kirekesztő nacionalista beállítottsággal szemben.

A történelmi tudatban és emlékezetben az egyik alapvető kérdés a szocialista rendszerhez való viszonyulás. Ezen a téren meglehetősen sajátos kettősség figyelhető meg. Míg a politikai retorika szintjén az 1989 előtti viszonyokat rendszerint – különösen a jobb oldalon – csak sötét tónusokkal és elítélően említik, addig a társadalmi emlékezet ennél jóval differenciáltabb: egyidejűleg tartja számon az elnyomást, a diktatórikus időszakok áldozatait és a diktatúra felpuhulását. Látható, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben felértékelődött a Kádár-korszak mint a szociális biztonság, az általános, a mindenki számára elérhető jólét, az egyéni és társadalmi gyarapodás korszaka. A közvélemény megítélésének a változásait az elemzők többsége elsősorban a múlt iránti nosztalgiával magyarázza, ami nemcsak az egyéni, hanem a közösségi élet eseményeit és feltételrendszerét is megszépíti.

A nosztalgián túlmenően a közítélet ilyetén alakulásának hátterében három tényező húzódik meg: 1. A 20. századi magyar történelemben a hatvanas évek közepétől a hetvenes évek végéig tartó másfél évtizedre esik az ország civilizációs szintjének, a hétköznapi élet anyagi-technikai feltételrendszerének jelentős, a többség számára kézzelfoghatóan érzékelhető mértékű javulása, emelkedése. Ezt a változást akkor és ma is sokan úgy értelmezték/értelmezik, mint a viszonylagos jólét általánossá, pontosabban elérhetővé válásának (kivételes) pillanatát. 2. A rendszerváltás címszóval jelölt átalakulási folyamat a magyar társadalom többségétől igen nagy áldozatokat követelt meg, a munkahelyek tömeges elvesztése, a létbizonytalanság megtapasztalása nagy létszámú társadalmi csoportok alapélményévé vált a kilencvenes évek első felében. A megváltozott körülményekhez való alkalmazkodás társadalom-lélektani szempontból új szocializációs mechanizmusok elsajátítását is megkövetelte, ami kevesek számára volt mentes a megrázkódtatásoktól. A rendszerváltás vesztesei – nagyipari munkások, alacsony iskolázottságúak, az agrárszféra fizikai foglalkozású alkalmazottainak többsége, a romák, a (kis)nyugdíjasok – számára a kádári konszolidáció időszaka, relatív kiszámíthatóságával, a garantált megélhetési minimum „intézményével" a korlátozott szabadságjogok ellenére is élhetőbbnek látszik, s ezért gyakorlatilag természetes és önkéntelen módon értékelődött, illetve értékelődik fel. Kissé sarkítva – ebből az aspektusból – a Kádár-rendszer már-már kvázi ideális gazdasági hatalomként értelmeződik, hiszen annak keretei között „mindenki" számára biztosított volt a megélhetés minimuma, a szociális és egészségügy alapellátáshoz való hozzáférés lehetősége, illetve az ügyesebbeknek a korlátozott mértékű anyagi gyarapodás esélye is.

3. A felértékelődés harmadik tényezőjének a jelen viszonyokkal való elégedetlenség tekinthető. Ez nem egyszerűen az éppen hatalmon levő kormányzó garnitúrával és általában a rendszerváltás politikai elitjével, annak teljesítményével való elégedetlenséget fejezi ki, hanem megkérdőjelezi a rendszerváltás folyamata által megkövetelt áldozatok értelmét is.

A kiábrándultság, a csalódottság, a biztos fogódzók hiánya, az egyéni és közösségi múlttal történő szembenézés elhárítása, az egyéni és a kollektív felelősségvállalás nagymértékű elutasítása felerősítette a mítoszok iránti fogékonyságot, a politikai aktorok által sugalmazott, erősen leegyszerűsítő múltkép, nemzeti önkép elfogadására való hajlandóságot. Mindez segítette annak a szélsőséges gondolkodásmódnak a kialakulását és fennmaradását, amit a kérdéssel foglalkozó kutatások új tekintélyelvűségként írnak le.[257]

VALLÁS, VALLÁSOSSÁG

A 20. század második felében jelentősen átalakult a magyar társadalom vallásossága, felekezeti kötődése. A szocialista korszakban az egyház- és vallásellenes politikának jelentős szerepe volt az elvilágiasodás folyamatának felgyorsulásában. A valláshoz való viszony radikális megváltozását mutatja, hogy a magyarországi felnőtt népességnek 1972-ben még 46 százaléka, 1978-ban már csak 36,6 százaléka vallotta magát vallásosnak. A trend ezt követően megfordult, a magukat vallásosnak tekintők aránya fokozatosan növekedett, s 1990-re már elérte az 51 százalékot. Hasonló folyamat figyelhető meg azok körében is, akik „az egyház tanítása szerint" gyakorolták vallásukat. 1978-ban a népesség 8 százaléka sorolta magát ebbe a kategóriába, tizenkét évvel később már 16 százalék volt az arányuk. Bár a nyolcvanas évek második felében és a kilencvenes évek elején erősödött valamelyest a hitéleti aktivitás Magyarországon, az akkori várakozásokkal ellentétben a rendszerváltás után nem bontakozott ki széles körű vallási reneszánsz Magyarországon. Annak ellenére sem, hogy a demokratikus politikai berendezkedés első intézkedéseivel biztosította a lelkiismereti szabadság és a szabad vallásgyakorlás jogát, s a konzervatív kormányok nem pusztán lelkiismereti kérdésként kezelik a vallás és az egyházak kérdését.

Az egyházakkal, a vallással szembeni politikai nyomás megszűnése nem hozta magával automatikusan a magukat vallásosnak tartók vagy a vallásukat rendszeresen gyakorlók létszámának gyors növekedését. Ebben kétségkívül szerepe van az 1989–1990

[257] Csepeli György – Prazsák Gergő – Murányi István: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest, 2011, Apeiron Kiadó.

előtti évtizedek ateista politikájának, de feltételezhető, hogy a szekularizáció folyamatának ez inkább csak gyorsítója, de nem kizárólagos kiváltóoka volt. Magyarországon a kommunista uralom évtizedeiben nem volt nagyobb mértékű az elvallástalanodás mértéke, mint Európa – tőlünk nyugatra eső – „szabad" felében. S az sem hagyható figyelmen kívül, hogy a nyolcvanas-kilencvenes években már jelen volt a magyar közgondolkodásban egy újfajta, „világias" mentalitás is. 1993-ban a háztartáspanel-felvétel adatai szerint a népesség 46,7 százaléka tartotta magát vallásosnak. Közülük 70 százalék volt a római katolikusok, 22 százalék a reformátusok, 5 százalék az evangélikusok, 3 százalék az izraeliták, a görögkeletiek, a görög katolikusok és a kisegyházakhoz tartozók aránya.

A népesség felekezetek szerinti összetételében tehát a szocialista korszakban csak kisebb átrendeződések következtek be, amelyek közül a legjelentősebb a felekezeten kívüliek számának és arányának folyamatos növekedése. A kilencvenes évek elején készült felmérések szerint a felekezeten kívüliek elsősorban a fiatalabb, úgynevezett „konszolidációs nemzedékekben" mutatnak nagyobb gyakoriságot, többségük városlakó.

13. TÁBLÁZAT | A vallási hovatartozás és a vallásgyakorlás összefüggései Magyarországon 1992-ben (százalék)

VALLÁSI HOVATARTOZÁS	A VALLÁSGYAKORLÁS MÓDJA						
	egyházon keresztül		a maga módján	nem gyakorolja		ismeretlen	ÖSSZESEN
	rendszeresen	ritkán		de hívő	nem hívő, ateista		
római katolikus	15,1	22,6	9,9	30,4	19,2	2,8	100,0
református	8,2	19,7	12,8	30,9	24,2	4,3	100,0
evangélikus	10,3	21,5	11,4	32,5	20,5	3,7	100,0
egyéb vallású	29,8	9,8	9,8	30,1	18,4	2,1	100,0
felekezeten kívüli	0,4	0,4	0,7	5,9	84,9	7,8	100,0
ismeretlen	1,1	2,6	0,8	8,4	35,0	52,1	100,0
együtt	12,7	20,6	10,0	29,0	23,6	4,0	100,0

Forrás | *Társadalmi helyzetkép 1996.* Budapest, 1996, KSH.

A kilencvenes évek elején a rendszeres vallásgyakorlás révén megvalósuló, felekezet iránti kötődés a római katolikusok és a kisebb egyházakhoz tartozók körében gyakoribb volt, mint a református és evangélikus hívek körében. Az is megfigyelhető, hogy a falvakban élő vallásos népesség között az egyház előírásait követők kétszer annyian vannak, mint a városiak között. A nők és az idősek jobban követik az egyházi előírásokat, mint a fiatalok és a férfiak. A tiltások és korlátozások ellenére természetesen a

családi nevelés az, ami alapvetően meghatározta a valláshoz való viszonyt. A vallásos családban nevelkedők a mindennapi élet során, közvetlenül találkoznak a hitélettel, a vallásos meggyőződéssel. Azok körében, akik gyermekkorukban hitoktatásban részesültek, sokkal magasabb a rendszeres vallásgyakorlók aránya, mint más társadalmi csoportokban.

Az összeírt személyek vallására vonatkozó kérdés 1949-ig minden népszámlálás programjában szerepelt, majd 2001-ig nem jelent meg a népszámlálási felvételi íveken. Az adatvédelmi jogszabályok szellemének megfelelően 2001-ben és 2011-ben a vallási kérdésre az adatszolgáltatás nem volt kötelező, így ezek az adatok csak részleges képet nyújtanak a magyar társadalom vallásosságáról. Ugyancsak újszerű, hogy a „vallása, hitfelekezete" kérdésre adott válasz a bevallás szerinti tényleges vallásra vonatkozik, függetlenül esetlegesen gyermekkorban az egyházi anyakönyvekbe történt bejegyzésektől. 2011-ben lényegében hasonló volt a helyzet. A népszámlálási adatokból és a kérdéssel foglalkozó kutatások alapján megállapítható, hogy Magyarországon egyfajta strukturális változás történt a vallásosság területén is. Csökkent a nem hívők és a vallásukat rendszeresen gyakorlók aránya, eközben pedig jelentősen emelkedett az önmagukat a „maguk módján" vallásosnak tartók száma és aránya. Mindez a hagyományos vallásosság háttérbe szorulása mellett a transzcendencia iránti igény növekedését is mutatja,[258] ami a fiatal generációkban és a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők körében volt elsősorban megfigyelhető. Összességében viszont – az időtényezőt is figyelembe véve – úgy tűnik, hogy a rendszerváltást követő, vallásilag szabad évtizedekben dinamikusabbá vált, felgyorsult a hagyományos hitélet trendje.

14. TÁBLÁZAT | A vallásgyakorlás szerinti megoszlás különböző életkorcsoportokban 1995, 2002, 2006 (százalék)

	NEM HÍVŐ			VALLÁSÁT NEM GYAKOROLJA			MAGA MÓDJÁN VALLÁSOS			RITKÁN, EGYHÁZÁBAN GYAKOROLJA			RENDSZERESEN, EGYHÁZÁBAN GYAKOROLJA		
	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006	1995	2002	2006
0–44 éves	39	34	33	20	20	19	18	24	27	14	15	14	9	7	7
45–64 éves	24	26	25	20	19	17	17	27	34	18	19	13	21	9	11
65-	10	13	14	10	13	11	20	31	37	22	18	15	38	25	23

Forrás | Hungarostudy-felmérések. Közli: Székely András 2008.

[258] Székely András: A vallásosság alakulása Magyarországon 1995–2006 között. A vallásosság összefüggései a gyermekszámmal. Vallásosság és lelki állapot. In Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, 2008, Semmelweis Kiadó, 373–381. o.

2001-ben a népesség nagy többsége érdemben meghatározta vallási hovatartozását. A lakosság kevéssel több mint egytizede – 1 millió 34 ezer fő – nem kívánt válaszolni a kérdésre, és csak mintegy 70 ezren hagyták üresen azt. A válaszadók csaknem 260-féle egyházhoz, felekezethez, vallási szervezethez, közösséghez sorolták magukat.[259] A 2001-es népszámlálás szerint a magukat római katolikusoknak tekintők száma 5,3 millió fő, a görög katolikusoké megközelíti a 269 ezret. A református egyházhoz tartozónak vallották magukat 1 millió 623 ezren, az evangélikusok száma 304 ezer. Az izraelita vallást 13 ezernél némileg kevesebben jegyezték be.

2011-ben összesen 286-féle vallást, felekezetet jelöltek meg. A nagy történelmi egyházakhoz tartozók száma csökkent – leginkább az elsőbbségét továbbra is őrző katolikusoké, a kisebb egyházak, felekezetek híveinek aránya emelkedett, valamint jelentősen nőtt az egyházhoz, felekezethez nem tartozók száma.

A 2001-es adatok szerint a népesség közel 55 százaléka, a vallást megjelölők csaknem háromnegyede a katolikus egyházhoz kötődött. A különféle vallásokhoz tartozók számát nagymértékben befolyásolták a második világháború időszakában és azt követően végbement deportálások, lakosságcserék, kitelepítések. A különböző vallásokhoz, felekezetekhez tartozók aránya a régiók és a megyék tekintetében követi a történelmi tradíciókat és az egyes nemzeti kisebbséghez tartozók földrajzi elhelyezkedését.

A felekezetekhez tartozók területi megoszlását vizsgálva hosszabb időtávra kimutatható, hogy a római katolikusok inkább a kisebb településeken voltak többségben, míg a reformátusok, evangélikusok és az izraeliták a városokban koncentrálódtak. Az Alföldön a protestánsok aránya a nagyobb, a Dunántúlon pedig katolikus dominancia figyelhető meg.

2001-ben a népesség átlagos életkora 39,2 év volt; a férfiaké (37,1) négy évvel alacsonyabb, mint a nőké (41,1). Általában jellemző, hogy a vallásra, felekezeti hovatartozása kérdésre érdemi választ adók – azaz a valamilyen egyházhoz, felekezethez tartozást bejegyzők – átlagos életkora magasabb, mint a népesség egészének, vagy az összes férfinak, nőnek. A vallási, felekezeti hovatartozásukat vállalók aránya az életkorral párhuzamosan növekszik. A gyermekkorúak (0–14 évesek) körében nem éri el a 65 százalékot a valamilyen valláshoz tartozók aránya, a fiatal felnőtt korúak között már több mint kétharmaduk (68 százalék) jelölt meg vallást, felekezetet. A 40–59 évesek körében a valláshoz tartozók aránya ennél is tíz százalékponttal több, az időskorúaknak viszont csak alig több mint egytizede nem jelölt meg valamilyen vallást. Ebből következően a népesség átlagos életkoránál a valamilyen valláshoz tartozóké csak-

[259] Az adatokat lásd *A 2001-es népszámlálás adatai.* 5. köt. *Vallási adatok.* Budapest, 2003, KSH; *A 2011-es népszámlálás adatai.* 10. köt. *Vallás és felekezet.* Budapest, 2013, KSH.

17. KÉP | II. János Pál pápa látogatása. Máriapócs, 1991. augusztus 18. (Benkő Imre felvétele)

nem egy évvel magasabb, a nem tartozik egyházhoz, felekezethez választ adóké viszont több mint tíz évvel alacsonyabb.

A férfiak és a nők átlagos életkora közötti 4-5 éves különbség – kisebb-nagyobb ingadozással – az egyes vallásokhoz tartozók körében és a választ nem adók között is tapasztalható. Csaknem azonos viszont a „nem tartozik egyházhoz, felekezethez" választ adó férfiak és nők átlagos életkora: a férfiaké 28,8, a nőké pedig 29 év.

A jelentősebb vallások, felekezetek közül a görög katolikusok átlagos életkora a legalacsonyabb, nemenként és összességében is megegyezik az országos átlaggal. Két és fél évvel idősebbek náluk a római katolikusok, majd a reformátusok következnek 42,5 éves átlagos életkorral. Az evangélikusok átlagosan 44,8 évesek. A történelmi egyházak hívei közül a legidősebbek az izraeliták, átlagos életkoruk megközelíti az 53 évet. Körükben a legnagyobb a nemek átlagos életkora közötti eltérés is, a férfiak átlagosan 48,8, a nők 55,9 évesek.

A lakosság 39 százaléka nőtlen, hajadon, közel 44 százaléka házas családi állapotú. Az özvegyek aránya megközelíti a 10 százalékot, és 10 000 személy közül 743 törvényesen felbontotta házasságát. Az egyházhoz, felekezethez tartozók körében – részben az életkori sajátosságaik miatt – 5 százalékponttal alacsonyabb a nőtlenek,

hajadonok aránya, ami a házasoknál (3 százalékpont) és az özvegyeknél (2 százalékpont) jár az arányok növekedésével.

Az egyházhoz, felekezethez tartozók körében csaknem 3 százalékkal haladja meg az országos átlagot a házasok aránya, legmagasabb az evangélikusoknál, akiknek 47,6 százaléka házas. A kedvezőtlen korösszetétel miatt az izraeliták családi állapot szerinti összetétele tér el leginkább az országos és az egyházhoz, felekezethez tartozók összességének családi állapot szerinti megoszlásától. Rendkívül alacsony, mindössze 28 százalék körükben a nőtlenek, hajadonok aránya, a házasoké is 41 százalék alatt marad (szemben az országos 44, illetve az egyházhoz, felekezethez tartozók több mint 46 százalékos házas arányával), ugyanakkor kiugróan magas az özvegyek (csaknem 20 százalék) és az elváltak aránya.

Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók között negyede az özvegyek aránya az egyházhoz, felekezethez tartozókénak, de az országos átlagnak is csak alig harmada. A házasok aránya is csak háromnegyede, mint a népesség egészében, viszont a nőtlenek, hajadonok aránya csaknem másfélszerese az országos, illetve több mint másfélszerese a valláshoz, felekezethez tartozók körében tapasztalt aránynak. Az eltérés ezúttal is egyértelműen a korösszetételből adódik.

A vallásos népesség 64 százaléka városban – több mint 17 százaléka Budapesten, 20 százaléka megyei jogú, 27 százaléka pedig egyéb városban – él. A katolikus egyházhoz tartozók – mind a római, mind a görög katolikus vallást bejegyzők – körében az országos átlagot 5 százalékponttal meghaladó a községekben élők aránya, de a reformátusok és az evangélikusok körében is 4, illetve 3 százalékponttal magasabb a községi népesség aránya, mint az országban. Az izraeliták közel háromnegyede Budapesten él, körükben a községi népesség aránya nem éri el a 7 százalékot. Mind az egyházhoz, felekezethez nem tartozók, mind a kérdésre nem válaszolók aránya Budapesten a legmagasabb, az eltérés fokozatosan csökken településtípus, ezzel együtt a település nagysága szerint. Az egyházhoz, felekezethez nem tartozók kevesebb mint egyötöde, a kérdésre nem válaszolók alig több mint egynegyede él községben.

A 2011-es népszámlálás adatai változó mértékű elmozdulást mutattak a vallásosság, felekezeti kötődés, felekezeti megoszlás és a vallásgyakorlók társadalmi jellemzőinek vonatkozásában. Az ezredfordulót követően elsősorban a magukat vallásosnak tartók száma és aránya mérséklődött valamelyest, ami nem tér el a nemzetközi trendektől. Lényeges változás, hogy a magukat katolikusnak vallók aránya a 2001-es 54,5 százalékról 2011-ben 39 százalékra csökkent.

Az egyházak autonómiájának visszaállítására a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján került sor. 1989-ben megszűnt az Egyházügyi Hivatal, hatályon kívül helyezték az egyházi tisztségek előzetes állami engedélyezését előíró rendeleteket, újra lehetségessé vált a szerzetesrendek működése, nőtt a vallási műsorok műsorideje a

tömegkommunikációban, eltörölték az egyházi sajtókiadványok előzetes cenzúrázását. 1991-ben a katolikus egyházon belül 21 férfi és 47 női szerzetesrend működött. A rendeknek 1992-ben 3839 tagja volt. Az egyházak visszaigényelhették a szocialista korszakban jogtalanul elvett ingatlanaikat, illetve kárpótlást kérhettek azokért. 1990 elején sorra hatályon kívül helyezték az állam és az egyházak között megkötött 1948-as és 1950-es egyezményeket, a parlament pedig elfogadta a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvényt, kinyilvánítva az állam és az egyház szétválasztását, és kimondta, hogy a lelkiismereti és vallásszabadság alapvető emberi jog. Megszüntették az iskolai vallásoktatás korlátozását, fakultatív tárgyként lehetőséget teremtve a hitoktatásra. Az iskolarendszer átalakulásával egyidejűleg több nagyhírű egyházi oktatási intézmény kezdhette újra működését, és a kilencvenes évek elejére önálló református és katolikus egyetem alapítása is lehetségessé vált. Az 1994–1995-ös tanévben 225 egyházi kezelésű oktatási intézmény működött az országban. 1994-ben megkezdődött a hadsereg tábori lelkészi szolgálatának felállítása is. 1991-ben II. János Pál pápa magyarországi látogatása – jelképes gesztusként is – jelezte, hogy az egyházak és a különböző vallások teljes mértékben visszanyerték az európai kultúrkörben szokásos társadalmi helyüket, de belső problémáikat a sorozatos tisztújítások, területi és szervezeti átalakulások, erőteljes megújulási törekvések ellenére sem tudták maradéktalanul megoldani a rendszerváltást követő évek során. A Vatikán és a magyar kormány között létrejött 1997-es megállapodás már az állam és az egyházak közötti rendezett viszony kialakításának újabb szakaszát indította el.

Az egyházi közösségek létrehozásával kapcsolatos jogszabályok a kilencvenes évektől csak a bírósági bejegyzési kötelezettséget írták elő, ami jelentősen megkönnyítette a Magyarországon korábban nem működő kisegyházak, vallási csoportok működését. 1991-ben Magyarországon 37 egyház és vallási közösség tevékenykedett, 1996-ban már 73. S ez a tendencia a kétezres években is folytatódott, egészen 2011-ig, amikor a működő vallási közösségek száma 232 volt. 2012 elejétől a hatalmon levő jobboldali kormány törvényben rögzítette és megszigorította az egyházzá nyilvánítás kritériumait, egyoldalúan kedvezve a történelmi egyházaknak, és hátrányosan megkülönböztetve a kisebb vallásos közösségeket. Ennek következtében 27-re csökkent a magyar állam által elismert egyházak és felekezeti, vallási közösségek száma.

X. SZOCIÁLIS VISZONYOK ÉS TÁRSADALMI HELYZETEK

A SZOCIÁLPOLITIKA ÉS AZ ELLÁTÓRENDSZER VÁLTOZÁSAI

Magyarországon a társadalmon belüli különbségek sajátos hullámzást mutattak a 20. század második felében. A szocialista korszakban előbb a proletarizáció következtében valamelyest csökkentek, majd a hetvenes évektől fokozatosan növekedni kezdtek a társadalmi egyenlőtlenségek. A kádári konszolidáció időszakában a mélyszegénység mérséklődött, majd a nyolcvanas években ismét növekedni kezdett. A szegénység tartalma fokozatosan átalakult és átértelmeződött. A rendszerváltást megelőzően a szociálpolitikai intézményrendszer némiképp elrejtve működött, és a kor felfogása[260] szerint gyakorlatilag másodrendűnek minősült. A szociális feladatok ellátása többnyire a helyi tanácsok hatáskörébe tartozott. Gyakran a források, a szükséges szakemberek hiánya is akadályozta a hatékony segítségnyújtást. A rendszerváltás a szociálpolitikában, a szociális viszonyokban, a speciális társadalmi kérdések és csoportok kezelésében is új helyzetet teremtett, új hozzáállást, szemléletmódot és új intézményeket is igényelt. A szociális ellátórendszer kialakítása és működése rendszerint némi fáziskéséssel követte az új társadalmi jelenségeket és igényeket.

Az 1988-ban gyorsított parlamenti eljárással elfogadott XXI. sz. törvény önállósította a társadalombiztosítás költségvetését és szervezetét. A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójána gazdasági szerkezetváltás, az ország gazdasági teljesítményének visszaesése, a szociális jellegű kiadások ehhez viszonyítva relatív magas szintje elkerülhetetlenné tette a szociális ellátórendszer újragondolását és újjászervezését. A szoci-

[260] A kérdéshez lásd Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó; Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó. „A Kádár-rendszer még az utolsó évtizedében sem tekinthető jóléti államnak, legfeljebb jólétet ígérő államnak. A többi szocialista országnál nagyobb mértékben próbálta az anyagi jólét emelésével legitimáltatni, elfogadtatni a rendszert. Ez a törekvés összefonódott a piaci elemeket integrálni próbáló gazdasági mechanizmus reformjával. A Kádár-rendszer jólétet, társadalmi gondoskodást ígért – döntően a jövőre nézve." Muraközy László: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle,* 2008. 2. sz. 148–168. o.

álpolitika[261] teljes körű reformja az új feszültségek megjelenése miatt is elodázhatatlanná vált, hiszen megszűnt a foglalkoztatás biztonsága, a teljes foglalkoztatás, tömegessé és nyílttá vált a munkanélküliség, a hajléktalanság, a szegénység. A vállalatok minimálisra csökkentették vagy teljesen felszámolták szociális kiadásaikat. További nehézséget jelentett, hogy 1989 és 1996 között a szociális ellátások reálértéke 35 százalékkal csökkent. Egyidejűleg vált szükségessé a feszültségek kezelése, az új szociális intézményrendszer, a piaci viszonyokhoz is igazodó szociális ellátások rendjének kialakítása úgy, hogy az lehetővé tegye a rendszer hatékonyságának a javítását és az ország tényleges teherbíró-képességéhez igazítását is.

A szemléletváltást jelezték az intézményi keretek és nevek változásai is: 1990-ben az Egészségügyi Minisztérium ismét Népjóléti Minisztériummá alakult, majd 1998-ban kettévált Szociális és Családügyi, valamint Egészségügyi Minisztériumra, a kétezres években pedig ismét többször átszervezték a szociális kérdések miniszteriális irányítását. 2010 után a centralizációs törekvések erősödtek fel ezen a téren is, a korábbi önálló minisztérium egy megaminisztérium államtitkárságává alakult át.

A kilencvenes évek elején a szociális igazgatást decentralizálták, a feladatok egy részének ellátása a helyi önkormányzatokra hárult. A szociális jogokat és igazgatás rendszerét az 1993. évi III. törvény szabályozta. Megkezdődött a szociális segítő szervezet kiépülése, a szakirányú képzések megszervezése, a szociális szakemberek kiképzése. A nonprofit szociális szektor is újjászületett, a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától újra megkezdhették működésüket a karitatív társadalmi szervezetek és az egyházak is jelentősen bővít(h)ették ez irányú tevékenységüket. Az egészségügyi ellátás állami szolgáltatásból 1992-ben kötelező biztosítássá vált. A szociális kiadások mérséklésének érdekében 1995-ben megszüntették az alanyi jogon járó családi pótlékot, amit aztán az 1998-ban hivatalba lépett kormány állított vissza kisebb változtatásokkal. A kétezres években a családtámogatások rendszere csak kismértékben változott, a családi pótlék reálértéke azonban lényegében folyamatosan csökkent. 2010 után az adórendszer átalakításával próbálták meg növelni a családtámogatásokat eközben a korábbi támogatások, mint például a családi pótlék, folyamatosan veszítettek reálértékükből.

[261] Az 1990–2005 közötti kormányok szociálpolitikájának összegzéséhez és értékeléséhez lásd Lakner Zoltán: A *megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában.* Budapest, 2005, KSH, 34. o.

15. TÁBLÁZAT | A társadalombiztosítási és szociális ellátásban részesülők számának változása 1980 és 2009 között

ÉV	nyugdíjasok, járadékosok, egyéb ellátásban részesülők száma január 1-jén, ezer fő	családi pótlékban részesülő családok havi átlagos száma, ezer fő	gyermekgondozási		bölcsődés gyermekek száma
			segélyt	díjat	
			igénybe vevők száma decemberben		
1980	2018	1113	254 110	-	69 768
1990	2477	1514	96 707	154 844	40 825
1996	2983	1310*	147 998	99 150	31 838
2000	3145	1296	192 800	54 000	29 561
2009	3030	1245	174 200	95 000	34 669

* *Ebből: 1996. I–III. hónapok átlaga: 1422 ezer, 1996. IV–XII. hónapok átlaga: 1273 ezer.*

Forrás | *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen* Budapest, 1996, KSH.

Az 1993-ban megszületett szociális törvény a pénzbeli és természetbeni juttatások mellett az intézményes ellátásokat is szabályozta. A törvény többszöri módosítása után, tíz év elteltével már 30 fölé emelkedett a kötelezően létrehozandó szociális szolgáltatások köre, köztük korszerű, egymásra épülő formákkal. A szolgáltatások közül a gyermekjóléti szolgálat elérhetősége a legkedvezőbb, jó néhány – például az idősgondozás, házi ápolás és segítségnyújtás – kiépítése azonban még az önkormányzati társulások és külső szolgáltatók megjelenése mellett is lassan haladt.

16. TÁBLÁZAT | Az egyes szociális ellátások igénybevétele és elérhetősége 2000 és 2008 között

ELLÁTÁS	ellátottak száma		ellátást biztosító települések aránya 2008-ban (százalék)	
	2000	2008	az ellátásra kötelezettek	összes település
étkeztetés	98 158	107 803	76,2	76,2
házi segítségnyújtás	40 292	48 120	74,2	74,2
családsegítés	273 948	508 524	93,7	90,2
jelzőrendszeres házi segítségnyújtás	-	38 091	78,5	59,4
szenvedélybetegek közösségi ellátása	-	7144	36,8	23,3
pszichiátriai betegek közösségi ellátása	-	5455	38,2	22,0
támogató szolgáltatás	-	19 350	84,0	56,0
utcai szociális munka	-	10 793	100,0	2,0
időskorúak nappali intézménye	39 914	37 964	78,3	35,4
fogyatékosok nappali intézménye	1899	4490	55,6	11,8
nappali melegedő	3825	8531	41,0	5,2
szenvedélybetegek nappali intézménye	294	1295	16,7	3,8
pszichiátriai betegek nappali intézménye	-	1312	13,2	3,2

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.

Minél kisebb egy település, annál kisebb az esélye, hogy bizonyos szolgáltatások elérhetők. Közülük néhánynak az országos lefedettsége elmarad a jogszabályban előírt kötelezettségektől. Az intézményrendszer egyes elemei szűkültek (bölcsőde), mások bővültek (idős- és pszichiátriaibeteg-ellátás). A bővülésben szerepe volt annak, hogy a fenntartói körbe az önkormányzatok mellé közhasznú társaságok, alapítványok, egyesületek, egyházak és vállalkozások is léptek. Ez azonban a szerényebb vagyonnal, illetve jövedelemmel rendelkezők hozzáférésén nem javított. Az ellátási kapacitás továbbra is a szükségesnél szűkebb keresztmetszetű maradt.

1992-ben szétválasztották az Egészségbiztosítási és a Nyugdíjbiztosítási Alapot, s működésüket önkormányzati alapra helyezték, ám ezek működése számos kívánnivalót hagy(ott) maga után, erősen túlbürokratizált, alacsony hatékonysággal működő szervezetek jöttek létre. Többek között ezért került sor az önkormányzatok megszüntetésére és az alapok visszaállamosítására 1998-ban, ám ezt a helyzetet ez sem változtatta meg érdemben. Ezeknek az intézményeknek a működését azonban jelentősen megnehezíti, hogy nem rendelkeznek a működéshez szükséges vagyonnal, a be nem fizetett járulékok összege igen magas, a társadalom- és egészségbiztosítás költségvetése nem különül el az országétól. A nyugdíjbiztosítás területén előrelépést jelentett az önkéntes és a kötelező magánnyugdíjpénztárak megjelenése,[262] ami alapvetően az öngondoskodás erősítését szolgálta, ám az egészségbiztosítás területén hasonló, tisztább pénzügyi viszonyokat teremtő reformokra nem került sor. A második nyugdíjpillért azonban 2010–2011-ben a hivatalban lévő kormány, alapvetően költségvetés-politikai okok miatt, lényegében majdnem teljes körűen felszámolta, a politikai nyomás következtében a magánnyugdíjvagyon 90 százaléka, a pénztártagok 96 százaléka került/lépett vissza az állami rendszerbe az országos kötelező magánnyugdíjpénztárakból, ami viszont hosszú távon erősen erodálta az öngondoskodási hajlandóságot. Az önkéntes magánnyugdíjpénztárak taglétszámát ez a döntés nem érintette, az itt kezelt megtakarítások összege folyamatosan növekedett. Jelentősen változott a szociális ellátások folyósításának rendszere. Betegbiztosításban csak a munkaviszonyban állók részesülnek automatikusan, emelkedett a járulékterhelés, a munkaadók a jövedelem 34 százalékát, a munkavállalók pedig 10 százalék járulékot fizettek. Évtizedek óta húzódó, megoldatlan problémát jelent az alacsony járulékfizetési hajlandóság, s a járadékot alig vagy egyáltalán nem fizető, ún. „potyautasok" száma, ami folyamatos alulfinanszírozottságot okoz az ellátórendszerekben, a hiányt az állami költségvetés az adóbevételekből pótolja. A kétezres évek utolsó harmadában több reformel-

[262] Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának iránya a rendszerváltozás óta. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom 1989–1998.* Budapest, 1999a, MTA; Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1999, Századvég – TÁRKI.

képzelés is megfogalmazódott az egészségbiztosítás terén, ám a politikai és társadalmi ellenállás lehetetlenné tette ezek megvalósítását, nem sikerült a tényleges biztosítási rendszert kialakítani az egészségügyi ellátásban. A társadalombiztosítás az ún. felosztó-kirovó rendszerben a befolyt járulékból fedezi az éppen aktuális öregségi és egészségügyi ellátással kapcsolatos kiadásokat, ami ebben a formájában hosszú távon nem fenntartható, ám a szükséges változtatásokat évek óta halogatják. A kilencvenes évek során folyamatosan szigorodtak a munkanélküli-járadék fizetésének feltételei, s ezzel párhuzamosan csökkent a támogatásra jogosultak köre és a segélyezés időtartama is rövidült, a kétezres években lényegében ez a gyakorlat folytatódott.

17. TÁBLÁZAT | A pénzbeli szociális ellátásban részesülők száma 1989–2012 között (ezer)

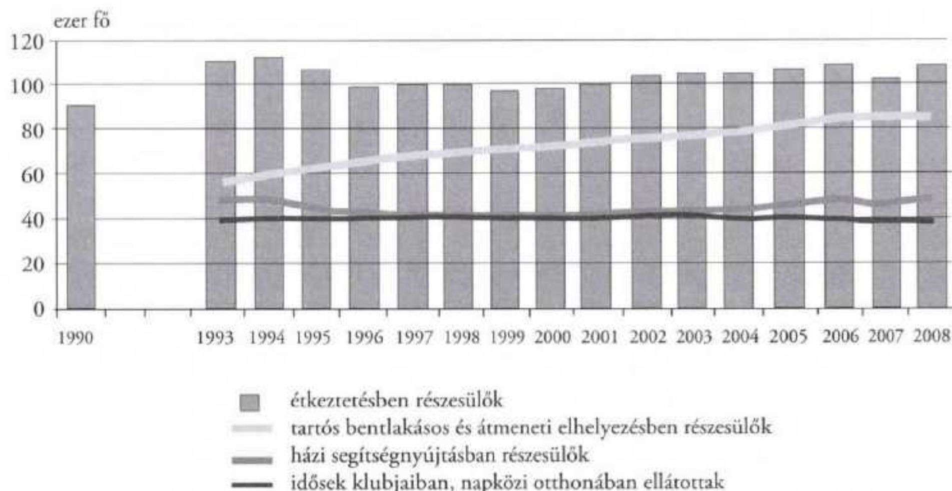
MEGNEVEZÉS	1989	1993	2007	2008	2012
munkanélküli-járadék*	8	327	96	106	236**
rendszeres szociális segély*	47	30	195	213	38**
átmeneti segély	-	-	449	418	341
lakásfenntartási támogatás	-		343	326	499
közgyógyellátási igazolvány	-	274	399	373	-
ápolási díj	-	18	52	53	57,8
mozgáskorlátozottak gépkocsi- és közlekedési támogatása	-	202	221	192	-

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH; *Magyarország 2013.* Budapest, 2014, KSH.
*A munkanélküli-járadék részben beépült a szociális segélybe.
**A rendszeres szociális segély részben beolvadt a foglalkoztatást helyettesítő támogatásba.

A szociális segélyezés új rendszerének kialakításánál igyekeztek figyelembe venni azt, hogy a gazdasági és társadalmi változások következtében a támogatásra szorulók köre gyakorlatilag folyamatosan bővül. A kilencvenes évek végén többek között jövedelempótló támogatásban részesülhettek a munkanélküli-ellátásból kiszorulók, az alacsony jövedelmű időskorúak, bevezették a gyermekvédelmi segély intézményét, bár a segélyezés feltételeit a rendszerváltás utáni harmadik kormány erőteljesen szigorította. 1997-ben például az átlagosan kifizetett segélyek összege rendszerint az akkor érvényes, egy főre számított létminimumnak (17 000 forint) a felét érte el. Az év során 180 000 fő részesült jövedelempótló támogatásban, 700 ezren kaptak nevelési segélyt, 1 millióan lakástámogatást, 1 millió 800 ezren pedig krízissegélyt kaptak.[263] A különböző segélyekben, támogatásokban részesülők száma a kilencvenes években és az ezredfordulót követően is folyamatosan emelkedett, ami önmagában is mutatja a

[263] Ferge 1999b.

társadalmi különbségek növekedését. A tartósan segélyezésre szorulók számának emelkedése komoly megterhelést jelent a lokális és a központi intézményeknek. A kétezres évek első évtizedének végétől ismét egy olyan politika érvényesült, ami igyekezett jelentősen mérsékelni az állam által nyújtott szociális támogatások körét, gyakran a tényleges rászorultságot is figyelmen kívül hagyva. A segélyjogosultság egyes elemeit közmunkához kötötték. Ennek a szemléletnek a jegyében a segélyezés közmunkával történő kiváltására, a rokkantsági nyugdíjak felülvizsgálatára történt kísérlet, felemás eredménnyel.

26. ÁBRA | A rendszeres szociális gondoskodásban részesülők száma 1990–2009

Forrás | *Magyarország, 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.

2010-ben az Egészségbiztosítási Alap kiadásainak kevesebb mint a felét fedezték a járulék- és hozzájárulás-bevételek, a különbözetre túlnyomórészt a központi költségvetési támogatások, térítések nyújtottak fedezetet. A kiadások 5,4 százalékát a táppénzkiadások jelentették. A magyarok egyre kevesebbet hiányoz(t)nak munkahelyükről betegség miatt: a kilencvenes évek eleje óta 33 százalékkal csökkent a betegszabadságon és 55 százalékkal a táppénzen levők napi átlagos száma, 2009-ben naponta 29 ezer fő, illetve 90 ezer fő volt. Ekkora visszaesés nem magyarázható az egészségi állapot javulásával, hiszen közismerten sem az egészségügy teljesítménye nem vált ennyivel hatékonyabbá, sem pedig az átlag magyar polgár egészségtudatossága nem fejlődött ennyire. Nyilvánvalóan elsősorban a foglalkoztatottság csökkenésével, a létbizonytalanság növekedésével, valamint a jogszabályok változásával van összefüggésben. Biztonságosabb munkaerő-piaci körülmények között az érintettek

bátrabban vállalják a táppénz kockázatát, míg az ellenkező esetben érthető módon kevésbé.

Ugyancsak gondot jelent, hogy meglehetősen elterjedt „társadalmi szokássá" vált Magyarországon a szociális támogatások jogosulatlan igénybevétele, vagyis amikor például nem rászorultak részesülnek segélyben, vagy mozgássérült-igazolványokkal rendelkeznek, és azzal visszaélnek teljesen egészséges, arra ténylegesen rá nem szoruló emberek.

A TÁRSADALOM PEREMÉN – SZEGÉNYSÉG, MUNKANÉLKÜLISÉG, HAJLÉKTALANSÁG

A kilencvenes évek elején a régi, öröklött szegénység is mélyült, és az új rendszer működési jellegéből következően kialakuló szegénység is gyorsan tömegessé vált. A társadalmi egyenlőtlenségek növekedésének felgyorsulása már a nyolcvanas évek közepétől érzékelhetővé vált a hétköznapokban. A különböző közvélemény-kutatások eredményei szerint 1982-ben a megkérdezettek egyharmada nemmel válaszolt arra kérdésre: van-e szegénység Magyarországon? 1989-ben azonban már a hasonló jellegű felmérések során megkérdezettek mindegyike érzékelte a szegénység jelenlétét, kezelésének hiányosságait. Ugyanakkor a nyolcvanas évek magyar közgondolkozásában a kérdéssel kapcsolatosan még igen erősek voltak azok a vélekedések, miszerint „aki dolgozik ebben az országban, az boldogulni fog". Következésképpen a szegények elsősorban azok közül kerülnek ki, akik nem dolgoznak. Az elszegényedés lehetséges okai között a közvélemény emellett az alkoholizmust, az egyéni felelőtlenséget, a szakképzetlenséget, az iskolázatlanságot, a hátrányos települési helyzetet, az időskori elesettséget, valamint a munkalehetőségek hiányát tartotta számon a nyolcvanas évek végén.[264] A rendszerváltás után ez a vélekedés fokozatosan megváltozott, már nem elsősorban az egyéni hozzáállással, adottságokkal, hanem a külső feltételek gyökeres megváltozásával magyarázták az elszegényedést, a szegénységet, ám részben megmaradt a szegényekkel szembeni előítéletesség is. Ugyanakkor furcsa módon nem erősödött a társadalmi szolidaritás vagy a társadalmi integrálódás, hanem sokkal inkább az individualizálódás került előtérbe, ami felgyorsította az elszegényedők dezintegrálódását, peremre kerülését.

Folyamatosan változott a szegénység társadalmi összetétele. 1987-ben a városi aktív keresős háztartásokban élő, többnyire fizikai foglalkozásúak adták a szegények

[264] Tóth István György: Társadalmi problémákra és a szociálpolitikára vonatkozó vélemények a magyar társadalomban. In Andorka et al.: *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 447–474. o.

többségét. A rendszerváltást követő években mind a falusi, mind a városi szegények köre jelentősen bővült. A változás irányát és jellegzetességeit úgy lehet megfogalmazni, hogy „ha a hatvanas-hetvenes évtized fordulójának tipikus szegényei a munkából már jórészt visszavonult idős falusi emberek voltak, akkor a nyolcvanas-kilencvenes évek szegényei elsősorban városlakó és munkaviszonyban álló, fiatal (30-40 éves) felnőttek és gyerekeik. [...] Ők azok, akik életüket a mára letűnt szocializmus hívószavára fűzték fel: »nagyüzemi« szakmákat tanultak vagy betanulási időben szerezték meg a lassacskán sehol sem hasznosítható szakismereteiket, városba költöztek, gyakran feladván még a kiegészítő gazdálkodás lehetőségét is."[265]

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján az erősödő elszegényedés mellett új problémát jelentett a szegénység jellegének megváltozása. „Azaz a korábbi, elsősorban markáns társadalmi egyenlőtlenségekkel jellemezhető szegénységet a tömeges leszakadás fenyegetése váltotta fel. A mai szegények jelentős részének ugyanis nem egyszerűen helyzetük relatív romlásával, hanem a dezintegráció, a társadalomból való kitaszíttatás tényeivel és fokozódó veszélyeivel kell szembenéznie."[266] Másfelől a szegénységi küszöb emelkedése is jelezte a változásokat. A kilencvenes évek elején a szegénység okai között a tartós munkanélküliséget, az alacsony nettó kereseteket és ezek gyorsuló értékvesztését, az alacsony mértékű és értékű szociális juttatások rendszerét jelölték meg a téma kutatói. A legveszélyeztetettebb csoportok ennek megfelelően a munkanélküliek és az alacsony keresetűek, a fiatal pályakezdő munkanélküliek, a fogyatékosok, a tartósan egészségkárosodottak, a cigányság, a három- és többgyermekes családok, a munkaerőpiacról teljes egészében kiszorultak, az alacsony ellátásban részesülő idősek, az alacsony jövedelmű falusi háztartások.[267] „Az átlagoshoz képest több mint kétszeres azoknak a szegénységi kockázata, akik tanyasi háztartásban vagy olyan háztartásban élnek, ahol a háztartásfő alacsony iskolázottságú (kevesebb mint nyolc általános iskolai osztályt végzett)."[268]

A társadalmi differenciálódás folyamatai a rendszerváltást követően még határozottabbá váltak. 1992 és 1997 között a relatív szegények – akik az átlagos jövedelem felével vagy ennél kevesebbel rendelkeztek – aránya tízről 14 százalékra emelkedett, a létminimum szintjén vagy ez alatt élők aránya pedig megháromszorozódott, 10,1 százalékról 31,1 százalékra.[269] A rendszerváltást követő években mind a falusi, mind

[265] Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról In Andorka et al.: *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 429. o.

[266] Uo. 419. o.

[267] Czike Klára – Tausz Katalin (szerk.): *Gyorsjelentés a szegénységről.* Budapest, 1996, Szociális Szakmai Szövetség, 14. o.

[268] Tóth István György: A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében In Andorka et al: *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI, 107–136. o.

[269] Ferge 1999b, 560. o.

a városi szegények köre jelentősen bővült. A KSH kimutatásai szerint a létminimum szintje alatt élők aránya az összlakosságon belül 1982-ben 7,1 százalék, 1987-ben 9,3 százalék, 1992-ben 15,6 százalék, 1993-ban már 20,0 százalék volt, ez a kétezres évek első évtizedének végére megközelítette a 37 százalékot.[270] 1992-ben az egy főre számított létminimum összege 9500 forint, 1997-ben pedig 17 000 forint volt havonta.[271] 2010-ben a tipikusnak tekinthető, két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke 228 334 forint volt havonta, míg az egytagú nyugdíjas háztartásoké 70 862 forint. Három évvel később, 2013-ban a két aktív korú személyből és két gyermekből álló háztartás létminimumértéke 253 779 forint volt havonta, míg az egytagú nyugdíjas háztartásoké 78 759 forint.[272] Ez például azt is jelenti, hogy azok a két gyermeket nevelő családok, ahol mindkét kereső minimálbért keres, automatikusan a létminimum alatti jövedelemmel rendelkezők közé tartoznak. 2012-ben a KSH által számított szegénységi küszöbérték 66 399 forint volt, aminél alig néhány forinttal magasabb a 2014 januárja óta érvényes minimálbér nettó összege. S ha figyelembe vesszük, hogy ez a küszöbérték nyilvánvalóan azóta is emelkedett, akkor nagy biztonsággal kijelenthető, hogy a jelenlegi magyar minimálbér csak a szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelmet biztosít. Ezt erősíti az is, hogy az EUROSTAT adatai szerint Magyarországon 2014-ben a lakosság 33 százaléka rendelkezik a szegénységi küszöbnél alacsonyabb jövedelemmel.

A rendszerváltást követő években végzett szociológiai kutatások[273] szerint a szegénység igen súlyosan érinti a magyarországi cigányságot, a cigány háztartásfők 69 százaléka szegény. Demográfiai jellemzőket vizsgálva a szegénység gyakoribb a 40 év alatti és legalább három gyermeket nevelő háztartásfők esetében, különösen ha gyermekeiket egyedül nevelik, s ugyancsak nagy számban kerültek a nehéz körülmények között élők csoportjába a 60 év feletti, idős egyedülállók. A szegénység és a munkanélküliség időtartama között a kutatások határozott összefüggéseket mutattak ki. Minél tartósabban vált/válik valaki munkanélkülivé, annál nagyobb a valószínűsége, hogy elszegényedik, de az összefüggés fordítva is igaznak bizonyult a rendszerváltást követő években, vagyis aki szegényes életkörülmények között él, nagyobb valószínűséggel lesz munkanélküli.[274]

Az ezredforduló időszakában az elszegényedést és az ezzel gyakorlatilag elválaszthatatlanul együtt járó kirekesztődést rendszerint a munkanélkülivé válás, majd a

[270] Az adatot lásd: *Létminimum 2010.* Budapest, 2011, KSH.

[271] Ferge 1999b.

[272] Létminimum 2013. *Statisztikai Tükör,* 2014. 53. sz. Budapest, 2014. június 6.

[273] Lásd elsősorban Kemény István, Szalai Júlia és Ferge Zsuzsa kutatásait.

[274] Andorka Rudolf – Spéder Zsolt: Szegénység a 90-es évek elején. In Andorka et al.: *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI, 74–107. o

foglalkoztatásból történő tartós, nemritkán végleges kiszorulás gyorsította fel. „A kirekesztődés kárvallottjai azonban éppen azáltal kerültek a Rubicon túlsó oldalára, hogy elvesztek, felszámolódtak, vagy soha igazán ki nem épültek és megtartó erejűvé nem váltak azok a kapcsolódások, amelyek életüket a többségi viszonyokhoz kötötték. E kapcsolódások egykori formája, megszakadásuk módja és az abból következő mai élethelyzetek különbségei persze tovább tagolják a csoportot. Mindenesetre a kirekesztődők életének közös vonása, hogy szegénységük hosszú előtörténetre, évekre, ha nem évtizedekre nyúlik vissza, s mértéke szerint ma szélsőséges, gyakorta nyomor szintű. Életviszonyaik fontos közös sajátja továbbá, hogy társas kapcsolataik gyakorlatilag a hasonló helyzetben lévőkre korlátozódnak: gyermekeik hasonló sorsú gyerekekkel kerülnek egy iskolai osztályba; családjaik hasonló körülmények között élő családokkal laknak a lepusztult lakótelepeken, kiürült tanyákon vagy az önkényesen birtokba vett udvari hátsó kalyibákban; beteg szüleik más rokkant és beteg szegényekkel üldögélnek akár fél délutánt is a lerobbant ideiglenes faluszéli orvosi rendelőben, hogy legalább a legszükségesebb »közgyógyos« receptekhez hozzájussanak; ők maguk más, hozzájuk hasonlóan kiszolgáltatott és »rendes« alkalmaztatáshoz soha hozzá nem jutó társaikkal állnak sorba az illegális munkák emberkereskedelmi piacain; velük osztják meg a talajásást és a szeméthordást a segély feltételéül szabott közmunkakampányokon; velük állnak óraszám sorba az önkormányzatok szociális irodáinak folyosóin; velük vásárolják le az élelmiszer-támogatásként kapott jegyeket a félreeső kijelölt diszkontboltban; és velük kerülnek a hajléktalan-menhelynek sebtében átalakított egykori munkásszállóra, ha tetemesre duzzadt közüzemi tartozásaik nyomán a fedél is odalett a fejük fölül. Személyükben ők tehát az [...] »igazi« szegények azok, akiknek visszaútja a társadalom többségének világába már nem egyszerűen a megélhetés szintjének kérdése, hanem az a kizáródás totalitására választ adni képes, végiggondolt stratégiai lépésekre épített, sokirányú, összehangolt és a többség elengedhetetlen támogatásával véghezvitt társadalmi (re)integrációs programot igényelne."[275] Erre azonban a rendszerváltás óta eltelt évek során tényleges és tartós eredményekkel járó kezdeményezések nem történtek, sokkal inkább csak a problémák felületi és átmeneti kezelésére törekedtek a különböző kormányzati és ritkábban helyi kezdeményezések. A különböző kutatások azt mutatják, hogy a kirekesztődéstől a család sem véd meg senkit, sőt bizonyos értelemben a megváltozott viszonyokhoz a szegénység által meghatározott életkörülményekhez való alkalmazkodás, a megélhetés kényszerű családi stratégiái még inkább erősítik ezt a folyamatot. „Ezt mutatják mindenekelőtt a tartós munkanélküliek – és velük együtt: gyermekeik –

[275] Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán. *Szociológiai Szemle,* 2002. 4. sz. 34–50. o.

18. KÉP | A Moszkva téri „emberpiac". Budapest, 1996 (Szigetváry Zsolt felvétele)

fokozatos kiilleszkedésének drámai társadalmi tapasztalatai. Az adatok jelzik: a szervezett munkák piacára be sem jutók vagy onnan tartósan kiszorulók döntő többsége családban élő fiatal, negyven év alatti ember. Közelebbről szemügyre véve, családjaik azonban gyakran több szegény és kiszorult ember szövetségeként írhatóak le."[276] Ebben a helyzetben paradox módon a munkaerőpiac végletes szegmentálódása is a hátrányokat fokozó tényező, hiszen van, aki még vissza-visszajut a legális foglalkoztatásba, van, aki nem, van, aki az időszakos közmunkába kerül be, van, aki nem, van, akinek már csak a feketemunka marad, s van, akinek már az sem.

Az 1989–1990-es átalakulás a rejtett munkanélküliséget nyílttá tette, másfelől pedig a gazdasági szerkezetváltás során tömegesen szűntek meg munkahelyek, elsősorban a nehéziparban, a bányászatban és az építőiparban. A regisztrált munkanélküliek száma az 1990. évi 23 400 főről 1993-ra 694 000 főre emelkedett, majd 1994-től fokozatosan megfordult a folyamat, lassú csökkenés kezdődött, amelynek eredményeként 1996-ban a munkanélküliek létszáma már „csak" 484 370 fő volt. A következő évtized során a regisztrált munkanélküliek száma mérsékelt ütemben, de lényegében folyamatosan csökkent, aztán a kétezres évek utolsó harmadában – a 2008-ban kirobbant gazdasági válság következtében – ismét gyorsan és jelentősen emelkedett.

[276] Uo.

Az aktív keresőkhöz viszonyítva megállapítható, hogy a munkanélküliek aránya az aktív keresőknek átlagosan 10–12 százalékát jelentette az elmúlt negyedszázad legrosszabb periódusaiban. Az összeírások csak az ellátás valamilyen formájában részesülőket regisztrálják munkanélküliként. Az ellátórendszerből kiesettekről csak a szociális segélyezésben részesülők létszámának a változása tájékoztat, ám csak közvetett módon. Így a foglalkoztatás rendszerén kívül levők tényleges száma sem határozható meg teljes pontossággal. A valóságos munkanélküliség és a regisztrált munkanélküliség adatai eltérnek egymástól; nem kezeli munkanélküliként a statisztika azokat, akik nem regisztráltatták magukat, akik segélyjogosultságukat elvesztették.

1990 után fokozatosan kialakult a munkanélküliség kezelésének intézményrendszere, amelynek alapgondolata sokáig az aktív segélyezés volt. Ennek érdekében kiemelten támogatták a transzformációs válság sújtotta területeken az új munkahelyek létesítését és a munkahelyüket elvesztők átképzését, elősegítve foglalkozásváltásukat. Az évtized elején a terheket mérséklendő az állam ösztönözte a munkahelyüket elvesztők vállalkozóvá válását is, később ezek a kezdeményezések megritkultak. A munkanélküliséggel kapcsolatos szabályozást az 1991-ben elfogadott, a foglalkoztatás elősegítéséről és a munkanélküliek ellátásáról szóló IV. törvény foglalta össze. Eszerint azokat tekintették munkanélkülinek, akik a munkaviszony létesítéséhez szükséges feltételekkel rendelkeztek, nappali tagozatos tanulmányokat nem folytattak, munkaviszonyban nem álltak, egyéb kereső tevékenységet nem végeztek, és a munkaügyi központ munkanélküliként nyilvántartásba vette őket. Munkanélküli-járadékot a törvényi szabályozás szerint az kaphatott, aki munkanélküli volt, ezt megelőzően négy éven belül a meghatározott legkisebb időtartamot munkában töltötte, nyugdíjra nem jogosult, táppénzben nem részesült, munkát akart vállalni, de a munkaügyi központ nem tudott számára megfelelő munkahelyet felajánlani, és elhelyezkedése érdekében együttműködött a hatóságokkal.

A kilencvenes években a munkanélküliek négyötöde fizikai munkás, s csak egyötöde alkalmazott vagy más szellemi foglalkozású. A munkanélküliek átlagosan 41 százalékának a legmagasabb iskolai végzettsége legfeljebb a nyolc általános iskola volt, a munkát keresők körében legnagyobb létszámban a 15-29 éves korosztályok tagjai fordultak elő.[277] A munkanélküliség az országon belül regionálisan is eltéréseket mutatott, legmagasabb arányú az egykori „szocialista" ipari körzetekben és az Alföld északi területein volt, a Nyugat-Dunántúlon viszonylag alacsony.

A kilencvenes évek közepén az 1996-os mikrocenzus[278] keretében foglalták össze a munkanélküliséggel kapcsolatos adatokat viszonylag teljes körűen. Ekkor a munka-

[277] Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988–1997.* Budapest, 1998, KSH.

[278] *Mikrocenzus, 1996 – A munkát keresők, munkanélküliek helyzete.* Budapest, 1997, KSH.

nélküliek kétharmada férfi, egyharmada nő volt. Az elhelyezkedés lehetetlensége továbbra is elsősorban az alacsony iskolai végzettségű fiatalokat érintette jobban. A csak általános iskolát végzetteknek az átlagnál jóval kisebb volt az esélye az állásba kerülésre, a felsőfokú iskolázottságúak között a munkanélküliek aránya igen alacsony. 1990 és 1996 között 3 százalékról 10 százalékra emelkedett azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol munkanélküli személy élt. A munkanélküli háztartások egyötöde komfort nélküli lakásokkal rendelkezett. Regionálisan – munkanélküliségi szempontból – az észak-magyarországi és az észak-alföldi régiók váltak tartósan depressziós területté, előbbi a nehézipar gyors leépülése, utóbbi pedig viszonylagos gazdasági elmaradottsága, illetve a termelőszövetkezetek megszűnése következtében. A kilencvenes évek második felében a foglalkoztatási lehetőségek, az évtized első éveihez viszonyítva jelentősen javultak, ami a munkanélküliség csökkenésében is szerepet játszott, ám ez területileg nagy különbségeket mutatott. Az egykori mezőgazdasági térségek munkahelykínálata továbbra és tartósan szűkös maradt. Azóta is orvoslásra váró gondot jelent a tartósan és az ellátási rendszerből kikerült munkanélküliek helyzetének kezelése. „A tartós munkanélküliek kirekesztődésének a családi háttér kisiklásával és felőrlődésével egyenrangúan súlyos tényezője maga a munka. Mert a köztudatban élő minden ellenkező előjelű ítélkezés ellenére, a munkanélküliek – akár férfiak, akár nők, akár kaptak/kapnak segélyt, akár sohasem vétettek regisztrációba – rengeteget dolgoznak. Csakhogy munkavégzésük színterei kívül esnek a társadalmilag elismert, adózott bérrel és társadalombiztosítási kártyával javadalmazott szervezett munkák világán. Ez utóbbiba nemigen vezet az útjuk, még akkor sem, ha valaha egyszer talán szakmával rendelkeztek. A mai hazai munkapiac (többek által elemzett) szélsőséges szegmentáltsága mögött lezajlott gazdasági és társadalmi folyamatok következményei mára láthatóvá váltak."[279]

A 2008 második félévétől kezdődő és 2009-ben általánossá váló pénzügyi és gazdasági válság közvetlen társadalmi hatásai közül a foglalkoztatás visszaesése és ezzel párhuzamosan a munkanélküliek számának ugrásszerű növekedése volt az egyik legsúlyosabb következmény, ami a magyar társadalmat különösen súlyosan érintette, hiszen visszafordította az ezredforduló időszakának kedvezőbb folyamatait. A munkanélküliségi ráta, a korábban kialakult helyzet következményeként továbbra is Észak-Magyarországon és Észak-Alföldön volt a legmagasabb. Közép-Magyarország – az egy év alatt bekövetkezett számottevő növekedésellenére is – a legalacsonyabb mutatóval rendelkező régió maradt.

[279] Szalai 2002. A kérdéshez lásd még Szalai Júlia: *Az állami „túl-elosztás" funkció változásai. A jóléti redisztribúció feletti társadalmi küzdelmek Magyarországon.* Budapest, 2006, MTA doktori értekezés kézirata.

A legtöbb munkanélküli a szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzettek közül került ki, kivéve Dél-Dunántúlt és Észak-Alföldet, ahol a legfeljebb az általános iskola 8. osztályát végzettek száma volt a legmagasabb. Valamennyi régióra jellemző viszont, hogy bővült a főiskolát vagy egyetemet végzett munkanélküliek száma. A diplomás munkanélküliek tábora egy év alatt a központi régióban és Észak-Magyarországon nőtt leginkább.

2010-ben 475 ezer fő volt munka nélkül országosan,[280] ami 54 ezerrel (13 százalékkal) haladta meg az előző évit. A munkanélkülieken belül a férfiak aránya 56, a nőké 44 százalékot képviselt, akárcsak egy évvel korábban. A nemek szerinti összetétel mellett a munkanélküliek korszerkezete is mutat térségi különbségeket. A legfiatalabb, 15–24 éves munkanélküliek részaránya Közép-Magyarországon a legalacsonyabb (13 százalék), Észak-Alföldön a legmagasabb (21 százalék), a többi térségben az országos átlaghoz (17 százalék) közeli, vagy azzal megegyező. A munkanélküliség növekedése mindkét nemet erőteljesen érintette, de a férfiakat még jelentősebb mértékben. A férfiak munkanélküliségi rátája 11,6 százalékra, a nőké 10,8 százalékra emelkedett. (2008-ban a férfiakat 7,7 százalék, a nőket 8,1 százalékos munkanélküliségi ráta jellemezte.)

A munkanélküliség szinte valamennyi korcsoportban nőtt, a 15–24 éves fiatalok, pályakezdők körében volt a legmagasabb (26,6 százalék). E korcsoport munkaerőpiaci jelenléte nagyon alacsony, háromnegyedük még az inaktívak közé tartozott. A munkaerőpiacon jelenlévők elhelyezkedési nehézségeiben az alacsony vagy befejezetlen iskolázottság, illetve a kevés vagy hiányzó munkatapasztalat játszott döntő szerepet.

A munkanélkülieken belül a legnépesebb csoportot a 25–54 évesek alkották. Körükben egy év alatt 9,1 százalékról az eddigi legmagasabb szintre, 10,4 százalékra emelkedett a munkanélküliségi ráta (az uniós átlag 8,6 százalék). Az idősebb, 55–64 éves korosztályba tartozók körében a munkanélküliség enyhén nőtt, és szintén valamivel magasabb az unió átlagánál. E korosztály munkanélküliségi adatainak romlásához hozzájárult a nyugdíjkorhatár emelése és a rokkantsági nyugdíj feltételeinek szigorítása.

A legmagasabb iskolai végzettség szerint vizsgálva 2010-ben országosan a szakmunkásképzőt, illetve szakiskolát végzettek a munkanélküliek harmadát tették ki, számuk (157 ezer) egy év alatt tizedével nőtt. E réteg súlya Dél-Alföldön volt a legmagasabb (39 százalék), Közép-Magyarországon a legalacsonyabb (29 százalék). A legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők 144 ezren voltak, gimnáziumi végzettségűek 129 ezren, ezzel az állástalanok 30, illetve 27 százalékát adták. A legalacsonyabb végzettségűek részaránya Dél-Dunántúlon volt a legnagyobb (36 százalék), Közép-Magyarországon és Dél-Alföldön a legkisebb (24 százalék). A 45 ezer munkanélküli diplomás ötödével volt több az egy évvel korábbinál, és az összes munkanélküli tizedét

[280] Az adatokat lásd *Magyarország 2010.* Budapest, 2011, KSH.

jelentette. A munkanélküliek között a főiskolát vagy egyetemet végzettek száma folyamatosan emelkedett, régiónként igen nagy szóródást mutatva. A legnagyobb mértékben Észak-Magyarországon és a központi régióban nőtt a munkanélküli diplomások száma, így a felsőfokú végzettségű munkanélküliek közel négytizede közép-magyarországi.

2010. decemberi adatok szerint az álláskeresők 63,4 százaléka, csaknem 375 ezer fő részesült valamilyen passzív ellátásban. Az álláskeresők 19,6 százaléka álláskeresési járadékot, 13,1 százaléka álláskeresési segélyt, 30,7 százaléka rendelkezésre állási támogatást kapott. Az álláskeresők fennmaradó 36,6 százaléka, mintegy 216,4 ezer fő semmilyen ellátásban nem részesült. 2009 decemberéhez képest az álláskeresők 6,1 százalékkal kisebb hányada szerzett jogosultságot járadékra, és 3 százalékkal nagyobb hányadban részesültek az álláskeresők rendszeres szociális segélyben vagy rendelkezésre állási támogatásban, valamint 2,2 százalékkal nőtt azok aránya, akiknek semmiféle ellátásuk nem volt.

A munkanélküliek álláskeresésének időtartama a munkanélküliek létszámának megugrása miatt jelentősen változott. Az újonnan munkanélkülivé válók aránya 2009-ben emelkedett, míg a tartósan – legalább egy éve – állást keresőké csökkent. 2010 annyiban hozott változást, hogy számottevően megnőtt a tartósan munka nélkül lévők száma, és mérséklődött az újonnan belépőké. Az álláskeresés időtartama 1,5 hónappal, 18 hónapra hosszabbodott meg.

Az igen kedvezőtlen foglalkoztatási helyzet 2012-ig lényegében változatlan maradt, akkor a munkanélküliek száma meghaladta az 500 ezer főt, és tovább emelkedett. 2013. március végén már 620,1 ezer fő volt a nyilvántartott álláskeresők összlétszáma, amely 11,2 százalékos munkanélküliségi rátát jelentett – ami megközelítette a kilencvenes évek közepének a szintjét –, ezt követően viszont a munkanélküliség ismét csökkenésnek indult.

A mai magyar társadalom harmadik, a szegénységhez és a munkanélküliséghez hasonlóan változó eredményességgel kezelt, súlyos szociális kérdését a hajléktalanság jelenti. A hajléktalan emberek tömeges, szemet szúró ismételt felbukkanása 1989-re tehető, bár már a nyolcvanas években is fel-felbukkant a jelenség.[281] A potenciális hajléktalanoknak, az igen ínséges lakáskörülményekkel rendelkezőknek meglehetősen magas volt a száma a szocializmus időszakában is. Az 1980-as népszámlálás 92 000 főt regisztrált a munkásszállások lakóiként, 30 000 főnek pedig présház, lakókocsi, barlang, uszály volt az állandó lakhelye. A munkásszállókon élők egynegyedé-

[281] Hajléktalannak – egy 1932-es kormányrendelet megfogalmazása szerint a mai napig – azt tekintik, „aki körülményeinél fogva képtelen arra, hogy magának és családjának lakást biztosítson", valamint azt, aki nem tudja sem az albérletet, sem az ágybérletet kifizetni.

nek-egyötödének a szálló volt az állandó lakása. A nyolcvanas évek második felében elégtelen lakásviszonyaik miatt közel 200 000 fő volt potenciális hajléktalan. A különböző szociológiai felmérések a ténylegesen hajléktalanok létszámát 1987-ben 50-60 ezer főre becsülték. Az adatok körül azért van ekkora bizonytalanság, mert a magyar statisztikai felvételek gyakorlata szerint majdnem kizárólag csak a lakásokban élők adatait írták össze. Az 1980-as népszámlálás szerint valamivel több mint 360 ezren nem lakásban éltek. Közülük minden második csecsemő- és gyermekotthonokban, nevelőintézetekben, egynegyedük munkásszállásokon, felvonulási épületekben, kevesebb mint egytizedük szociális otthonokban, egyhetedük pedig más egészségügyi és szociális intézményekben élt. Emberek által lakott helyként regisztrálta a statisztika 1980-ban a lakott gazdasági építményeket – műhely, garázs, mosókonyha –, „a lakott ideiglenes, mozgó vagy egyéb létesítményt" – kunyhó, bódé, lakókocsi, vagon, autóbusz-karosszéria, cirkuszkocsi, lakott barlang –, ezeknek a száma 1980-ban együttesen meghaladta a 11 ezret.[282] Az 1984-es mikrocenzus lakásadatai szerint 72 000 darab komfort nélküli, maximum 12 négyzetméteres szobával rendelkező, illetve 6 négyzetméteres szobából álló egyhelyiséges szükség- vagy egyéb lakás és 12 000 szobával nem rendelkező „lakás" volt az országban, ami azt jelenti, hogy 84 000 ilyen kényszerű, lakásként használt, de valójában arra nem való lakóhely létezett az országban, ahol – 4-5 fős átlagos családi lélekszámmal számolva – minimálisan 300-400 ezren laktak, éltek.

Utasi Ágnes a nagyvárosi hajléktalanságról, csövesekről, csavargókról, interjús kutatása alapján készített tanulmányában arra a megállapításra jutott, hogy az urbanizáció idejében mindig vannak, lesznek olyan nagyvárosba települők, akik a társadalmilag megszokott módon nem tudnak megfelelő szintű lakhatáshoz jutni, és emiatt vagy ideiglenesen, vagy egy idő után tudatos döntés eredményeképp (a teljesíthetetlen norma elutasítása) vállalják a hajléktalan létet. „Vizsgálatunk szerint a jelenlegi [1987] magyar társadalom relatív szegénysége, ugyanakkor alapvetően modernizációs gazdagodásra, felhalmozásra koncentráló igyekezete mellett még ritkán jelentkezik a csövesek kívülállásának okaként a fogyasztói társadalom bősége elleni lázadás, menekülés a fogyasztói társadalom »jóléte« elől. Az interjúk alapján úgy tűnik, hogy nálunk legalább ilyen arányban a gazdagodáshoz vezető út, a »gürcölés« vált ki ellenállást, s indítja el az alanyt a menekülés, visszahúzódás útjára. Másként fogalmazva: az egyén felméri a civilizációs jóléthez vezető előtte álló utat, amely a társadalmi egyenlőtlenségek következtében egyesek számára különösebb erőkifejtés nélkül elérhető. Ugyanakkor megérti, hogy tőle lemondást, emberfeletti erőbefektetést követelne a vágyott cél elérése. Az egyén feladja a sikercélt, s inkább elmenekül a »gazdagodás« céljának gürcölő megvaló-

[282] Győri Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról Magyarországon, 1990. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 430–446. o.

sítása elől."[283] Utasi Ágnes a hajléktalanok csoportjának a létszámát 30–60 ezer főre becsülte, és úgy vélte, hogy a perifériára került, sodródott hajléktalanok rétege belülről differenciált. „Egyes csoportok kényszerűen »választott« életformája, míg mások által tudatosan követett alternatív életstílus a csövezés. A menekülés, a társadalmi normák, konvenciók elvetése, a kötetlenség keresése ugyan a réteg valamennyi csoportjára jellemző, de a társadalomba visszalépés, újraintegrálódás esélye korántsem azonos."[284]

A korábbi elhallgatás után a hajléktalanság problémája 1989 után vált nyilvánossá. A társadalmi egyenlőtlenségek gyors növekedése a hajléktalanok létszámát is jelentősen megemelte s miként korábban, most sem pusztán életszemléleti, hanem súlyos szociális kérdésként jelent meg a gyorsan növekvő létszámú hajléktalanság. A rohamos elszegényedés, a lakásfenntartással kapcsolatos költségek növekedése, a munkahely elvesztése és a tartós munkanélkülivé válás, a családi kapcsolatok szétesése önmagában és együtt is okozhatták a hajléktalanná válást. Nagy számban váltak hajléktalanná az állami gondozásból kikerülő fiatalok, és a falusi környezetből munkát keresve a nagyvárosba vándorló iskolázatlan emberek közül, de nemritkán a magasabb társadalmi pozíciókból lecsúszók köréből is akadtak.

A nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján Győri Péter osztályozása szerint a hajléktalanok az alábbi csoportokból tevődtek össze: a családjuktól elszökő fiatalok; az állami gondozásból elszökő vagy kikerülő fiatalok; kábítószeres fiatalok és középkorúak; alkoholisták, pszichés és szomatikus betegek; idős leépült csavargók; tudatosan csövezők, börtönből kikerültek, alvilágiak; alkalmi munkások, volt ingázók, munkásszálláslakók; elváltak; kilakoltatottak.[285] A kilencvenes években jelentősen nőtt azok száma is, akik gyors elszegényedésük következtében – egyszerre vesztették el munkahelyüket, munkásszállásukat vagy ágybérletüket – képtelenek voltak fenntartani korábbi szegényes egzisztenciájukat, s ennek következtében váltak hajléktalanná.[286] A kilencvenes évek első felében a hajléktalanok valóságos száma országosan minimálisan 10-15 ezer főre volt becsülhető.

A hajléktalanságot magát és a hajléktalan emberek ellátási formáit 1993 óta törvény szabályozza. Az úgynevezett szociális törvény (1993. évi III. törvény.) kétfajta definícióját adja a hajléktalanságnak: az egyik szerint az a hajléktalan, akinek nincs bejelentett lakóhelye, illetve a bejelentett lakóhelye hajléktalanszállás; a másik szerint az a hajléktalan, aki éjszakáit közterületen vagy nem lakás céljára szolgáló helyi-

[283] Utasi Ágnes: Hajléktalanok, csavargók. In uő (szerk.): *Peremhelyzetek. Rétegződés-modell vizsgálat VIII.* Budapest, 1987, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet,181–213. o.

[284] Uo.

[285] Győri 1990.

[286] A hajléktalanság mindennapjainak léthelyzetéről lásd Iványi Gábor: *Hajléktalanok.* Budapest, 1997, Sík Kiadó.

ségben tölti. Az első definíciót a szociális eljárások (például segélyezés, illetékmentesség) esetében használják, a második inkább arról szól, hogy kinek a számára kell az önkormányzatoknak szállást és nappali tartózkodó helyet biztosítani. Magukból a definíciókból is látható azonban, hogy – jogi értelemben legalábbis – nem lehetséges a teljes jelenséget lefedni: nagyon sok hajléktalan embernek van bejelentett lakcíme, hiszen egy lakcím ma Magyarországon már nem sokat jelent, és a népesség egy jelentős része nem azon a címen lakik, ami a lakcímkártyáján megtalálható. Ez időről időre problémát is jelent. És természetesen ott volt az a sok szálló- (és erdő-)lakó, akinek volt bejelentett lakcíme, csak éppen nem ott lakott.

1989-ben állampolgári kezdeményezésre megalakult a Hajléktalanokért Társadalmi Bizottság, mely az első olyan civil szervezet volt, amely a hajléktalan emberek helyzetére irányította a figyelmet, és társadalmi összefogásra szólított fel. A mai ellátórendszer létrejöttét ugyanakkor maguk a hajléktalan emberek vívták ki, tömeges megjelenésükkel sikerrel irányították a közfigyelmet lakhatási helyzetük teljes megoldatlanságára. A problémára reagálva különböző társadalmi csoportok, köztük egyházak és karitatív szervezetek, illetve maguk a hajléktalan emberek nyitották az első menhelyeket. 1989-ben megindult a modern kori hajléktalanellátó intézményrendszer kiépítése, melyet azóta is alapvetően az 1993. évi III. törvény szabályoz. A törvény részletesen előírja, hogy mekkora önkormányzatoknak milyen típusú szolgáltatást kell biztosítani hajléktalan emberek számára: a törvénynek megfelelően működő intézmények állami normatív hozzájárulást kapnak feladatuk ellátására. Ilyen intézménytípusok a nappali melegedők, melyek a hajléktalan emberek nappali pihenését, tisztálkodását és étkezését/ételmelegítését biztosítják, az éjjeli menedékhelyek és átmeneti szállók, melyek az éjszakai szállást hivatottak megoldani. (Az éjjeli menedékhely alacsonyabb szintű ellátás, mely ingyenes, és csak az éjszakai órákban tart nyitva, az átmeneti szálló térítési díjat állapít meg és maximum kétéves jogviszonyt, ezért viszont állandó ágyat és zárható szekrényt is biztosít. A gyakorlatban a legtöbb éjjeli menedékhely is tartós lakhatásként működik, és éjszakáról éjszakára ugyanazok az emberek veszik igénybe, gyakran ugyanazt az ágyat). Szintén a szociális törvény írja elő az utcai szociális munkát, melynek a közterületen élő hajléktalan emberek felkutatása és gondozása a célja. További speciális ellátási formát nyújtó intézménytípusok a hajléktalanok otthonai, melyek gyakorlatilag időskorú hajléktalan emberekről gondoskodnak tartós bennlakásos megoldásként (szociális otthoni elhelyezés hajléktalan emberek számára), illetve a hajléktalan emberek rehabilitációs otthonai, melyek az átmeneti szállónál komolyabb, összetettebb rehabilitációs tevékenységet végeznek, s melyből a gyakorlatban kevés létezik ma Magyarországon. Az önkormányzatoknak a település létszámától függően melegedőt, átmeneti szállást és éjjeli menedékhelyet kellett létesíteniük. A férőhelyek száma évről évre növekedett, 1991 őszén még csak 553 ágy mű-

19. KÉP | „Karácsonyi gyorssegély a hajléktalanokért" akció a Népligetben. Budapest, 1998. december 20. (Benkő Imre felvétele)

ködött a fővárosban, 1994 januárjára majdnem 2500. 1996-ra 80 településen valamivel több mint 6000 szálláshely létesült a hajléktalanok számára. 2006-ban viszont már 7579 férőhely – éjjeli menedékhelyen, átmeneti szállón és hajléktalanok otthonaiban – volt országszerte. Ezek a lépések elősegítették a kérdés intézményes kezelésének kialakulását, ám az átfogó program megvalósítása – az átmeneti szállások férőhelyeinek bővítése, a szociális lakásépítés kibontakozása – továbbra is várat magára.

1999 óta évente készül felmérés[287] a hajléktalanokról, aminek elsődleges célja az ellátások igényeinek a felmérése. Az első felmérés (mely mintegy 2600 főről gyűjtött adatot) megállapította, hogy a hajléktalanok többsége (55 százalék) a 30–49 éves korosztályból került ki – ami lényegesen magasabb ugyanezen korcsoport egész népességen belüli arányánál (36,5 százalék). Bár iskolai végzettség tekintetében gyakran hallani olyan vélekedést, miszerint a hajléktalan emberek kevésbé iskolázottak az átlagnépességnél, az adatok ezt nem teljesen támasztják alá: míg a 40 év feletti korosztály nem volt szignifikánsan aluliskolázottabb a magyar átlagnál, a 30 év alatti hajléktalanok között egyre nagyobb számban tűnnek fel a szakma nélküli, maximum 8 osztályt (de sok esetben még azt sem) végzett fiatalok. A felmérés egyik meglepe-

[287] A felmérés adatait ismerteti: Fehér Boróka: Hajléktalan emberek Magyarországon 1989-től napjainkig. *Vigilia*, 2008. 6. sz.

tése az volt, hogy míg a megkérdezettek 62 százaléka már előző évben is hajléktalanszálláson éjszakázott, egynegyedük lakásból érkezett, és csak 7 százalékuk aludt közterületen. A teajáratoknál sorban állók közel fele közterületen élő hajléktalan ember volt, másik felük viszont hajléktalanszállón vagy lakásban töltötte az éjszakáit. „Azt látjuk, s tapasztaljuk is, hogy az ellátást igénybevevők nagy része ugyan »az utcáról kopogtat be a szálló kapuján«, de nem életvitelszerűen utcán lakó-alvó »fedél nélküli«, hanem többségükben igen bizonytalan, lakhatásában krízisbe került lakástalan, »otthontalan« ember. Leegyszerűsítve: az ellátórendszerbe nem »alulról«, hanem »felülről« érkeznek. Ez rögtön azt is jelenti, hogy az úgynevezett hajléktalanellátó intézmények egy védő-óvó szerepet látnak el az otthontalanság és a fedélnélküliség, a megroppant életút, ezen belül a lakhatás és az utca között. Lehet, hogy e védőgyűrű nélkül többen egyenesen az utcai létbe zuhannának, hosszabb időre ott maradnának."[288] 2001-ben már háromévnyi összehasonlítható adat állt a kutatócsoport mögött, akik azt a meglepő eredményt találták, hogy a 2001-ben megkérdezetteknek csak mintegy egyharmada volt megtalálható a 2000-ben megszólítottak között, és csak 15 százalékukkal találkoztak mind a három évben. A 2000-es kérdőívben szerepelt egy kérdés azzal kapcsolatban, hogy az elmúlt 52 hetet hol töltötte a megkérdezett. A válaszok szerint átlagosan az év több mint felét hajléktalanszállón, 7 hetet lakásban, 8 hetet közterületen, és a fennmaradó időt kórházban, egyéb helyen töltötték. Hangsúlyozandó, hogy ez az átlagot jelenti, hiszen sokan voltak olyanok is, akik csak a szállón vagy végig az utcán éltek. Ez a két tény megerősítette a kutatók azon hipotézisét, miszerint „a hajléktalanság egy olyan életforma, melynek során az otthontalan, lakástalan, ténylegesen hajléktalan és fedél nélküli élethelyzetek váltják egymást, az egyikből a másikba gyakoriak a mozgások, s e »lakhatási« módbeli váltások egyik, de nem egyetlen állomása a hajléktalanellátó intézményrendszer".[289]

A közfelfogással ellentétben a hajléktalan embereknek is vannak társas kapcsolataik, ha nem is mindenkinek. Többségüknek van testvére, bár alig negyedük találkozik vele rendszeresen. Az átlagosnál többen származnak sokgyerekes családból. Nagy részük elvált vagy házasságban (esetleg) külön él, és 60 százalékuknak gyermeke is van, de csak minden második tartja vele a kapcsolatot. Minden második hajléktalan ember azt mondta, hogy van legalább egy barátja.

A hajléktalanná válás sokrétű folyamat, egyéni és társadalmi összetevői egyaránt vannak. Leggyakrabban mint lakásproblémát határozzák meg, a szocializmus időszakában – nem teljesen alap nélkül – elsősorban deviáns társadalmi jelenségként értelmezték, de alapvetően szociális problémának kell tekintenünk. Sokan vannak

[288] Bényei Zoltán – Gurály Zoltán – Győri Péter – Mezei György: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról. *Esély*, 2000. 1. sz.

[289] Fehér 2008.

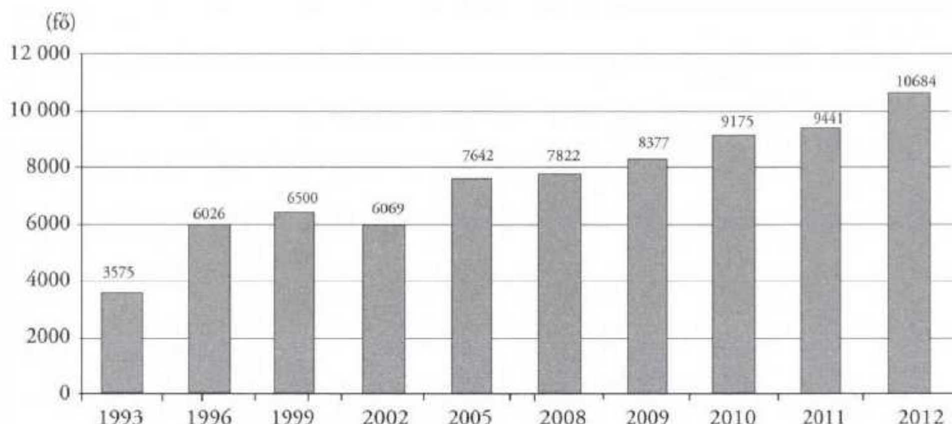
ma a hajléktalanszállók lakói között azok, akik ha megfelelő anyagi támogatással lakást tudnának bérelni, saját életüket tudnák élni, és nem szorulnának a szociális ellátóintézmények segítségére – de nem mindenki ilyen.

Napjainkban a fedélnélkülivé válás leggyakoribb oka a családból való kikerülés, a válás, a munkanélküliség, a lakás elvesztése, a szenvedélybetegség, vagy ezek valamilyen kombinációja. Kétségtelen, hogy a hajléktalanság egy sokszoros szükségállapotként leírható léthelyzet, mely több tényező együttes jelenlétekor következik be. Hiszen nem minden munkanélküli válik hajléktalanná, sok szenvedélybeteg képes arra, hogy megtartsa a lakását, s a válás sem jelenti feltétlenül a teljes egzisztencia elvesztését. A hajléktalanság magyarázata a társadalmi és életkörülmények negatív megváltozása mellett nyilván valamelyest a személyiségfejlődésben is rejlik. „A félresikerült életek a szocializációs folyamatban – főleg a gyermek- és fiatal felnőtt korban – elszenvedett hiányokra, sérelmekre vezethetők vissza. A szeretet, a biztonságérzet, az örömteli emberi kapcsolatok, az önállóság lehetőségének a hiánya vezet oda, hogy az embernek később nem lesz ereje, önbizalma, cselekvési mintája ahhoz, hogy megbirkózzon a krízishelyzetekkel."[290] Ha nemcsak a közterületen élőket vagy hajléktalanszállók lakóit, az „effektív hajléktalanokat", vizsgáljuk, hanem a potenciális lakástalanokat és otthontalanokat, akkor láthatóan nagyon magas a hajléktalanság által potenciálisan veszélyeztetettek száma.

A 2001-es népszámlálás során 260 653 nem lakásban élőt regisztráltak, közülük 12 267-en laktak nem lakás céljára szolgáló helyiségben – ez többnyire mosókonyha, garázs és barlang –, de egy részük biztosan fedélnélkülinek tekinthető. A fennmaradó 248 386 fő pedig valamilyen intézményben élt – börtönben, munkásszállón, gyermekvédelmi intézményben, szociális otthonban és hajléktalanok átmeneti szállásán. A népszámlálási adatok szerint 88 395 fő élt al- és ágybérletben, illetve szívességi lakáshasználóként – bizonytalan viszonyok között.[291] Az ilyen lakáskörülményekkel rendelkezők közül kerül ki a tényleges hajléktalanok jelentős része, hiszen nagyon vékony a mezsgye a kiszolgáltatottság, a peremlét, a mélyszegénység a potenciális és a tényleges hajléktalanság között. Az elmúlt évek gazdasági és társadalmi változásai, a túlzott lakossági eladósodás és az otthonok egyre gyakoribb elvesztése, a munkanélküliség növekedése tovább növelte mind a veszélyeztetettek, mind a hajléktalanok számát. Speciális veszélyeztetett csoportot képeznek azok a családok, amelyek gyakran éppen a lakásviszonyaik megjavítása érdekében felvett devizahitelek drasztikusan megnövekedett terhei miatt sodródtak a hajléktalanságba és még többen közülük annak határára. 2010-ben 1,3 millió devizahiteles jelzálogszerződést tartottak nyilván, amiből a legalább 3 hónapja nem fizetők száma megközelítette a 100 ezret.

[290] Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély,* 1999. 1. sz.

[291] Győri Péter: Hajléktalanok – a szavak és számok hálójában. *Beszélő,* 2005. 3–4. sz.

27. ÁBRA | *Az átmeneti szállásokon, éjjeli menedékhelyeken gondozottak száma. Magyarországon 1993 és 2012 között*

Forrás | KSH.

Mindebből jól látszik, hogy napjaink magyar társadalmát igen súlyos, szociális feszültségek jellemzik, amelyek gyakorlatilag a rendszerváltás óta – nyilván nem előzmények nélkül – végig kísérik a mindennapi életet. Ezeknek a minél hatékonyabb kezelése, a széles társadalmi csoportokat érintő peremlét és kirekesztettség egyéni, társadalmi és (szociál)politikai szinten egyaránt a társadalmi integrációt elősegítő szemléletváltást és hozzáállást igényel.

DEVIÁNS TÁRSADALMI JELENSÉGEK – ÖNGYILKOSSÁG, ALKOHOLIZMUS, DROG

A nyolcvanas évek Magyarországán a különböző deviáns jelenségek meglehetősen széles társadalmi csoportokat érintettek. Deviáns magatartásúnak rendszerint az adott társadalom általános normáitól eltérő viselkedésű egyéneket és csoportokat tartják. A leggyakrabban előforduló deviáns magatartásformák: alkoholizmus, öngyilkosság, mentális problémák, bűnözés.

A társadalmi devianciák egyre szélesebb körben megfigyelhető jelenléte komplex történelmi és társadalmi folyamatok következménye. A háttérben egyéni, közösségi, politikai és gazdasági okok egyaránt megtalálhatók. S a modern kori magyar történelem ismétlődő és radikális társadalmi változásai – így a rendszerváltás – is nyilvánvalóan befolyásolták e magatartások gyakoriságát. A változások alakítják a társadalmihangulatot, a lélektani beállítódást, befolyásolják az életkedvet, az esélyeket, az egyes emberek véleményét önmaguk társadalmi hasznosságáról, az élet értelmes ke-

reteiről és ezen keretek tartalommal történő kitöltéséről. 1989–1990 után ismét tömegesek voltak a társadalmi helyváltoztatások, a megszokott környezetből, életvitelből történő kiszakadás, az új környezetbe történő beilleszkedés vagy éppen a beilleszkedésképtelenség sokak számára megoldhatatlan feladatot, alig elviselhető lelki megterhelést jelentett. Ezen túlmenően a szocializációs erőterek átalakulása, a tovább erősödő individualizáció és a családi és mikroközösségi kontroll lazulása is feltételezhetően hozzájárult a deviáns magatartások terjedéséhez. Mindezek ismeretében talán nem túlzás az az állítás, miszerint az állandósuló stresszhelyzetekből sokak számára a devianssá válás jelentette amenekülőutat.

A késő Kádár-korszak társadalom-lélektani helyzetének ellentmondásosságát tükrözi, hogy egy 1988-as felmérés adatai szerint a felnőtt népesség 15 százaléka a közepes és súlyos neurotikus betegek kategóriájába volt besorolható.[292] Ebben minden bizonnyal döntő szerepet játszott a mindennapi élet rendkívül feszültségterhes volta, ami a kilencvenes éveket követően sem mérséklődött jelentősen. Az egyéni és közösségi reakciók alapján úgy tűnik, hogy a magyar társadalom általában rossz adaptációs képességekkel rendelkezik.

1989-ben tízezer lakosra 118 pszichiátriai gondozóban nyilvántartott beteg jutott. Az alkoholistákkal ellentétben, a nyolcvanas években a mentális betegségekben szenvedők közel kétharmada volt nő.[293] A lelki betegségeket mutató jelzőszám, a gondozókban nyilvántartott betegek száma kismértékben emelkedett a kilencvenes években, bár ez legalább annyira mutatja a gyógyellátás kiterjedését, mint a betegségek előfordulását. A tárgykörben végzett kutatások[294] eredményei szerint a rendszerváltás időszakától a kilencvenes évek közepéig a depressziós tünetekben szenvedő felnőttek száma és aránya jelentősen emelkedett. „1988 és 1995 között, a társadalom rendkívül gyors átalakulása a lelki egészség mutatóinak jelentős rosszabbodásával járt együtt, elsősorban a lemaradó rétegekben. A súlyos depressziósok aránya 2,9 százalékról 7,6 százalékra emelkedett. Különösen drámai volt a változás Nógrád és Borsod-Abaúj-Zemplén megyékben, ahol az erőltetett nagyipar megszűnése a legnagyobb mértékű rosszabbodást eredményezte. Mindkét megyében a depressziós pontszám átlagértéke magasabb volt 10-nél, tehát a megye népességét depressziós lelkiállapot jellemezte."[295] Ebben komoly szerepe lehetett annak is, hogy a rendszerváltás időszakában – az előzetes várakozásokkal ellentétesen – számos negatív lelki következménnyel is járó társadalmi és

[292] Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot.* Budapest, 1992, Végeken Alapítvány.

[293] Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: A magyar lelki állapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég,* 1996. 2. sz. 87–102. o.

[294] Uo.

[295] Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, 2008, Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet.

gazdasági folyamat zajlott le – a munkahely elvesztése, a létbizonytalanság megtapasztalása –, ami növelte az egyes emberek lelki megterhelését. A deviáns viselkedések gyakorisága a rendszerváltást követően eltérő tendenciákat mutatott, de a magyar társadalom devianciára való általános hajlandósága alig-alig mérséklődött, miközben az új deviáns magatartásformák, mint a kábítószerek fogyasztása is gyorsan terjedt.

Az alkoholizmus elterjedtségét, az alkoholisták számának változásait meglehetősen nehéz pontosan meghatározni. Kétféle becslési eljárás vált elfogadottá: az egyik a májzsugorodásban elhaltak számán alapuló úgynevezett Jellinek-képlet, a másik az ország összes szeszesital-fogyasztásából kiinduló úgynevezett Ledermann-módszer.

A regisztrált és a számított alkoholbetegek száma közötti eltérés elsősorban abból adódik, hogy az alkoholistáknak csak kisebb része vállalta/vállalja a gyógykezelést. A nyilvántartott betegek száma a legmagasabb értéket 1988-ban érte el, ekkor ez 75 155 fő volt. Ezt követően csökkenés tapasztalható, 1994-ben a kezelés alatt álló alkoholisták száma 52 654 főre mérséklődött. A májzsugorodás okozta halálesetek száma 1982-ben 3451, 1995-ben pedig 8496 volt.

A májzsugorodás okozta halálesetek száma 1995-ig nőtt, azt követően hullámzó trendet mutatott, az egy főre jutó, tiszta szeszben számított alkoholfogyasztás viszont éppen ellenkezőleg alakult, 1995-ig csökkent, majd ismét emelkedett. A két mutató alapján az alkoholizmus az ezredforduló időszakára kismértékben csökkent a magyar társadalomban, ám ennek ellenére az is biztos, hogy továbbra is meglehetősen sokan tartoznak mind a tényleges, mind a latens alkoholisták közé Magyarországon.

A felhalmozódott feszültségek előli menekülés egyik gyakori „útjává" lett az alkoholizmus. A magyar lakosság esetében – tiszta alkoholra számítva – az egy főre eső fogyasztás 1989-re elérte a 11,3 litert. (1951-ben még valamivel kevesebb volt 1,0 liternél!) A rendszerváltás után az alkoholfogyasztás is csökkent valamelyest, 1994-ben egy főre 10,5 liternyi tiszta alkohol jutott. Ez a változás a fizetőképes kereslet csökkenésével éppúgy magyarázható, mint a társadalom-lélektani szituáció változásaival. Aztán ismét emelkedett és 2009-ben a tisztaalkohol-fogyasztás Magyarországon 15 éves kor felettiekre számítva már ismét 11,5 liter/fő volt.[296]

Az elfogyasztott szeszes italok összetétele is jelentősen módosult az elmúlt évtizedekben. A hetvenes évektől a nyolcvanas évek végéig csökkent a borfogyasztás, majd a kilencvenes évek első felében ismét emelkedésnek indult. Ellenben a sörfogyasztás egy főre eső mennyisége 1990-ben már 105,3 liter volt. Az égetett szeszes italok fogyasztása – 50 százalékos alkoholra átszámítva –1985-re fejenként 10,9 literre emelkedett. 1994-ig csökkenés volt megfigyelhető, az egy főre eső fogyasztás 7 literre esett vissza, majd ismét folyamatos emelkedés volt megfigyelhető.

[296] Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv 2009*. Budapest, 2010, KSH.

18. TÁBLÁZAT | Az egy főre jutó alkoholfogyasztás alakulása az átmenet időszakában, 1985–1994 között (l)

ÉV	BOR	SÖR	ÉGETETT SZESZEK	ÖSSZESEN
1985	24,8	92,4	10,86	11,5
1990	27,7	105,3	8,50	11,0
1991	28,9	100,6	7,74	10,7
1992	29,8	98,1	7,40	10,5
1993	31,5	82,9	7,30	10,6
1994	29,2	84,7	7,02	10,5

Forrás | Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna: A magyar lakosság italfogyasztási szokásai. In Cserne István – Erdélyi István (szerk): *Produktivitás, prevenció és alkoholproblémák.* Budapest, 1996, Mediconsult, 22–43. o

Az 1994-es egészségi állapotfelvétel[297] adatai szerint a 15–64 éves korosztályokhoz tartozók 11,6 százaléka a saját bevallása szerint is nagyivó, ami számszerűsítve azt jelenti, hogy a kilencvenes évek első felében Magyarországon 800 000 főre tehető a rendszeresen és az átlagnál nagyobb mennyiségű alkoholt fogyasztók száma. A rendszeres ivók közül a férfiak a sört, a nők a bort részesítették előnyben.

Az ezredfordulót követően a KSH adatai hullámzó tendenciákról árulkodnak, 2003-ban 718 ezerre becsülték az alkoholfüggők számát, ami a következő években 2005-ben 432 ezerre esett vissza. A KSH 2009-es egészségfelmérése[298] az önbevalláson alapuló adatok elemzése szerint azt mutatta, hogy a felnőtt lakosság 4,6 százaléka tartozik a nagyivók közé (a nők közül csupán minden századik, a férfiak közül viszont minden tizenkettedik). A nők fele, a férfiak csaknem negyede állította magáról, hogy egyáltalán nem fogyaszt alkoholos italokat. A nagyivók legmagasabb arányban (11,4 százalék) a középkorú férfiak, míg az absztinensek az idős nők (66,9 százalék) körében fordulnak elő. 2010-es adat szerint 522 ezer ember, a 2012-es felmérés szerint pedig 434 ezer fő rabja a szeszes italoknak.2012-ben az addiktológiai gondozókban nyilvántartott alkoholisták száma 7711 fő volt. A tízezer lakosra jutó nyilvántartott alkoholista ekkor 7,8 fő, alkoholos májbetegség következtében pedig 3015 fő halt meg az év során.[299]

Az alkoholizmus területi jellegzetességei – éppen az adatok hiánya miatt – csak jelzésszerűen érzékeltethetők. A nyolcvanas években végzett társadalmi beilleszkedési zavarokat elemző kutatás szerint az alkoholizmus Budapesten és a környező megyékben, valamint a nagy bortermelő és pálinkafőző vidékeken volt a leggyakoribb.

[297] *Egészségi állapotfelvétel, 1994 – Életmód, kockázati tényezők.* Budapest, 1995, KSH.

[298] Egészségfelmérés, 2009. *Statisztikai Tükör,* 2010. április 27.; *Európai lakossági egészségfelmérés – Magyarország, 2009. Összefoglaló eredmények.* Budapest, 2012, KSH.

[299] *Magyar Statisztikai Évkönyv 2012.* Budapest, 2013, KSH.

Az első esetben a városiasodás negatív hatásait nem lehet figyelmen kívül hagyni, a másodikban pedig a szokások, a hagyományok továbbélése játszott meghatározó szerepet. A kilencvenes évek során az alkoholizmussal kapcsolatos problémák kezelésének nagy része átkerült a szociálpolitikai intézményrendszerbe.

A második világháborút követő évtizedekben az öngyilkosságok[300] gyakoriságának emelkedése a társadalmi feszültségek növekedését, a szociális integráció gyengülését is jelezte. Az egyes ember által kilátástalannak ítélt szituáció egyik „megoldási lehetősége" az öngyilkosság, bár kétségtelenül igaz az is, hogy az alkati adottságoknak, a személyiség jellemzőinek a szerepét sem hagyhatjuk figyelmen kívül a jelenség okainak vizsgálata során. Az öngyilkosságok korábban folyamatosan növekvő száma már 1985-től jelentősen csökkent, aminek következtében 1994-ben százezer lakos közül már 10 fővel kevesebben vetettek véget önkezűleg saját életüknek, mint tíz évvel korábban. S ez a trend a kétezres években is folytatódott, 20 év alatt az öngyilkosságok száma[301] majdnem a felére csökkent.

Feltételezhető, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a politikai változások következtében javuló életkilátások, az egyéni szabadság fokának bővülése jelentősen javította az életkedvet,[302] s ezen a téren a transzformációs válság, illetve az átmenet jelentős egyéni és társadalmi-gazdasági ára sem változtatott.

A jelenség társadalmi jellemzőit vizsgálva megállapítható: az öngyilkosságok nemek szerinti megoszlásában állandósult helyzet, hogy a megvalósult öngyilkosságoknak a nagyobb részét férfiak követték el, de a nők körében az elmúlt évtizedek során gyakorlatilag folyamatosan emelkedett az életüket önként kioltók száma. Az öngyilkosság elkövetésének gyakorisága a házasok körében alacsonyabb, mint a nőtlenek, hajadonok és özvegyek esetében. A magyar öngyilkossági viszonyokban markáns területi jellegzetességek mutatkoztak a század során. Az öngyilkossági hajlam az ország déli és délkeleti régiójában, elsősorban Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyében – 100 000 főre átlagosan 50 öngyilkos jutott 1970 és 1994 között – volt a legmagasabb. Átlag feletti volt az öngyilkosságok gyakorisága Hajdú-Bihar, Szolnok, Szabolcs-Szatmár és Tolna megyében, a legalacsonyabb Győr-Sopron és Vas megyékben, ahol százezer főre 22 öngyilkosság esett az elmúlt évtizedek átlagában. A gazdasági helyzet vagy a társadalmi ranglétrán elfoglalt hely nem meghatározó az önpusztító hajlam terén, bár kétségkívül befolyásoló. A megfigyelések szerint a legmagasabb és a legalacsonyabb társadalmi rétegekben gyakoribb az öngyilkosság. „Nemcsak az öngyilkossági kísérlet, hanem az öngyilkossági gondolatok jelenléte is életminőség romlást jelez, mert ösz-

[300] A kérdés demográfiai szempontú elemzését lásd a könyv III. fejezetében.
[301] Az öngyilkosságok számának 1985–2012 közötti alakulásáról készült ábrát lásd a III. fejezetben
[302] Elekes – Paksi 1996.

szefonódik a negatív emocionális állapot számos jellemzőjével, az egészség- és teljesítményromlás észlelésével [...] a különféle rizikómagatartások halmozódásával."[303]
Az alkoholizmushoz hasonlóan komoly társadalmi veszélyessége van a drogfogyasztásnak, ami a nyolcvanas évektől bontakozott ki egyre gyorsuló ütemben. Korábban a hatvanas-hetvenes évek fordulójától a kábítószerpótló anyagok (oldószerek, hígítók) helyettesítették a nem vagy nehezen hozzáférhető klasszikus kábítószereket. Amíg a hetvenes években évente néhány száz fiatal került kapcsolatba valamilyen kábítószerrel, addig a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján ez a szám már elérte az évi 25-30 ezret. A nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon is kialakult a kemény drogok piaca, ami a dolog természeténél fogva szorosan összekapcsolódott a – szervezett – bűnözéssel is. Az elmúlt évtizedekben az alkoholfogyasztás mellett egyéb mámorkeltő, illetve ún. pszichoaktív szerek fogyasztásának növekedése is tapasztalható. Ezt mutatja a dohányzás, a nyugtató- és altatószerek fogyasztásának és a kábítószerek használatának terjedése. A drogfogyasztás elterjedtségéről egészen pontos adatok nem állnak rendelkezésre, de a különböző kábítószer-fogyasztással összefüggő statisztikák a probléma jelentős növekedését jelzik az 1990-es évek elejétől. A KSH adatai[304] szerint 2011-ben a regisztrált kábítószer-fogyasztók száma 22 260 fő volt, ebből az ellátórendszerben első alkalommal megjelenők 5337-en voltak.

Évről évre nőtt például a kábítószeres bűncselekmények és vádemelések száma, a lefoglalt illegális kábítószerek mennyisége, az egészségügyben megjelenő kábítószer-fogyasztók száma. A közvetlenül a drogfogyasztást mérő vizsgálatok eredményei szerint a tizenhat éves középiskolások mintegy 10 százaléka próbált már valamilyen illegális szert élete során, és ez az érték 1992–1995 között nem mutatott lényeges változást. Kisebb vizsgálatok ugyanakkor egyes speciális ifjúsági csoportok nagymértékű fertőzöttségét mutatták ki. Kolozsi Béla elemzései[305] szerint például a bűnelkövető fiatalkorúak több mint 40 százaléka próbálkozott már droggal. A kutatók összefüggést látnak a fiatalok magatartása és a családok struktúrája között. A drogfogyasztó fiatalok nagyszámban kerülnek ki olyan családokból, ahol a szülők elváltak, és a látszólag kiegyensúlyozott és törekvő új családban a korábbi házasságból származó gyermek érzelmileg elmagányosodik. A kapcsolatokat ilyen esetekben gyakran a drogfüggőség helyettesíti.

[303] Hajnal et al.: Öngyilkossági gondolat, kísérlet és életminőség felnőttek és serdülők között. In Kopp Mária – Kovács Mónika Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, 2003, Semmelweis Egyetem, 186–193. o.

[304] Forrás: *Magyar Statisztikai Évkönyv 2011*. Budapest, 2012, KSH.

[305] Lásd Kolozsi Béla: *Deviancia*. Budapest, 1992, Gondolat Kiadó.

Az ezredforduló időszakában országos reprezentatív felmérés[306] készült a felnőtt lakosság drogfogyasztási szokásairól. Ennek megállapításai szerint a 18–65 év közöttieknek a 6,5 százaléka használt már élete során valamilyen tiltott szert, amelyek közül a marihuána volt a leggyakoribb. A kábítószer használat kezdete, a kipróbálás életkora fokozatosan csökkent, a megkérdezettek jelentős része 18–25 évesesen használt valamilyen kábítószert. A fővárosban és a nagyobb városokban élők körében a rendszeres és alkalmi drogfogyasztók száma magasabb, mint a kisebb településeken.

Az alkoholizmus, a kábítószer-fogyasztás, a mentális betegségek, az öngyilkosságok gyakoribbá válása együttesen a magyar társadalom normarendszerében kialakult zavarokra utal. A növekvő trendek stagnálása vagy az egyes jelenségek előfordulásának a csökkenése akkor következett be, amikor a társadalmi integráció erősödésének a lehetőségei mutatkoztak, ellentétes esetben a kérdéssel foglalkozó kutatók szerint a deviáns magatartásformák ismételt terjedése volt megfigyelhető.

BŰNÖZÉS ÉS BŰNELKÖVETŐK

A bűnözés dinamikájának, jellegzetességeinek változásai a mindenkori társadalmi, gazdasági, politikai viszonyoktól függnek. Ezeknek a viszonyoknak az átalakulása időről időre módosítja az emberi cselekvéseket és ezek megítélését. A társadalmi változásokkal párhuzamosan a bűnözés jellemzői is jelentős átalakulásokon mentek keresztül, új bűncselekményfajták alakultak ki és terjedtek el. Azt is meg kell jegyezni, hogy a statisztika segítségével csak az ismertté vált bűncselekmények váltak regisztrálhatóvá. A vonatkozó elemzések szerint átlagosan az elkövetett bűncselekmények egyötödeegyharmada maradt ismeretlen.

19. TÁBLÁZAT | A bűnözés fontosabb adatai 1980–1996 között

ÉV	BŰNCSELEKMÉNYEK SZÁMA	BŰNELKÖVETŐK SZÁMA (FŐ)			JOGERŐSEN ELÍTÉLTEK SZÁMA (FŐ)			JOGERŐSEN ELÍTÉLT, SZÁZEZER AZONOS KORÚ LAKOSRA		
		fiatalkorú	felnőtt	összesen	fiatalkorú	felnőtt	összesen	fiatalkorú	felnőtt	összesen
1980	130 470	6535	66 345	72 880	4613	55 300	59 913	906	692	705
1990	341 061	12 264	99 990	112 254	5156	42 538	47 694	751	548	564
1996	466 050	13 544	108 682	122 226	7769	75 525	83 294	1335	953	979

Forrás | *Magyar Statisztikai Évkönyv 1997.* Budapest, 1998, KSH.

[306] Lásd Paksi Borbála: A felnőtt népesség droghasználata Magyarországon. *Addiktológia,* 2003. 1. sz. 24–53. o.

A bűncselekmények, a bűnelkövetők és az elítéltek száma a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától kezdett jelentősebb mértékben növekedni, majd a növekedés üteme a nyolcvanas évek végétől felgyorsult, és a kilencvenes években ezen a magas szinten állandósult. A legdinamikusabban a vagyon elleni bűncselekmények száma és aránya növekedett. Ugyanakkor a felderítési arány folyamatosan romlott

A rendszerváltás során a jog- és igazságszolgáltatás szervezete átalakult, feladatköre bővült. Az állami hatalomgyakorlás a hatalmi ágak elválasztásának elvén alapul, független bírói hatalommal. 1990-ben Magyarországon is eltörölték a halálbüntetést. Megalakult az Alkotmánybíróság, és a korábbi háromszintű bírósági szervezet 2003-tól az ítélőtáblák rendszerével egészült ki. A társadalmi változások jelentősen befolyásolták a jog- és közbiztonság területén zajló folyamatokat. A korábbi magatartásminták, mint például a vallásos normák szerinti életmód veszítettek súlyukból, emellett az átmenet nagyon sok bizonytalanságot hordozott magában, a felbomló és a helyébe lépő jogrend pedig befolyásolta a bűnözés méretét és formáit. Korábban nem ismert bűnözési formák tűntek fel (szervezett bűnözés, illegális szerencsejáték, pénzhamisítás, fegyver- és kábítószer-kereskedelem), speciális jogsértési formák alakultak ki, mint az „olajszőkítés", a „lakásmaffia" vagy az áfacsalás, emellett igen jelentős mértékűvé vált a korrupció.

20. TÁBLÁZAT | Az ismertté vált bűncselekmények és bűnelkövetők 1989 és 2009 között

	1989	2000	2008	2009
BŰNCSELEKMÉNYEK SZÁMA ÖSSZESEN	225 393	450 673	408 407	394 034
ebből személy elleni	*11 224*	*16 591*	*20 880*	*23 914*
ezen belül emberölés	189	203	147	138
közlekedési	20 568	19 566	19 450	17 664
közrend elleni	*12 093*	*76 312*	*72 547*	*68 986*
ezen belül:				
visszaélés okirattal	2 367	24 604	24 432	21 975
magánokirat-hamisítás	3 767	19 921	15 401	14 454
garázdaság	3 354	7 817	10 786	14 454
közokirat-hamisítás	1 555	11 898	8 812	9 916
visszaélés kábítószerrel	53	4 467	5 487	4 823
visszaélés lőfegyverrel, lőszerrel	387	1 103	837	706
gazdasági	*8 073*	*10 986*	*15 870*	*16 752*
vagyon elleni	*160 644*	*311 611*	*265 755*	*253 366*
FELDERÍTÉSI ARÁNY	-	*51*	*59*	-
ISMERTTÉ VÁLT BŰNELKÖVETŐK	*88 932*	*122 860*	*116 584*	*112 831*

Forrás | *Magyarország 2009.* Budapest, 2010, KSH.

A hetvenes évektől kis mértékben, de folyamatosan növekedett az ismertté vált bűncselekmények száma, az évi növekedés üteme átlagosan 5 százalék volt. 1989 és 1991 között azonban a növekedés felgyorsult, 1989-ben 22, 1990-ben 51, 1991-ben pedig 29 százalékos növekedés volt megfigyelhető. Kétévnyi csökkenés után, 1995-től ismét növekedés tapasztalható, az ismertté vált bűncselekmények száma 1995-ben meghaladta a félmilliót, és az évtized végéig e szint fölött maradt, s csak az ezredforduló időszakában csökkent ez alá és maradt alacsonyabb szinten, 2012-ben az ismertté vált bűncselekmények száma 472 ezer volt.

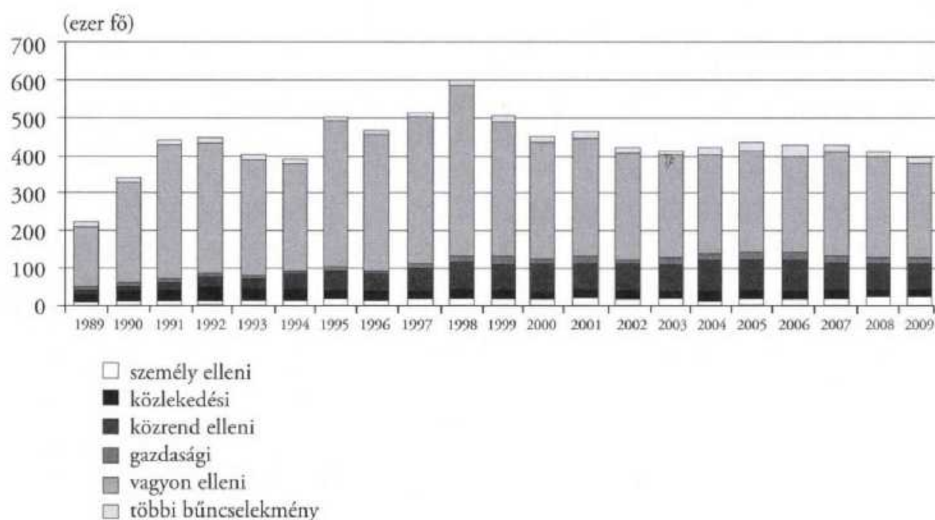
A kilencvenes években a bűncselekmények számának növekedése felgyorsult, 1989 és 1992 között az ismertté vált bűncselekmények száma gyakorlatilag megkétszereződött. Amíg a felderítési arány a hatvanas-hetvenes években 75-80 százalékos volt, addig a nyolcvanas évek második felében már csak 50 százalékos, a kilencvenes évek elején pedig átlagosan 30 százalékos volt. A bűnözés növekedési ütemének változását szemléletesen érzékelteti az, hogy százezer lakosra 1980-ban 1219 bűncselekmény jutott, 1990-ben 3287, 1992-ben 4326, 1997-ben pedig már 5056. A bűncselekmények között a legdinamikusabban a vagyon elleniek növekedtek, 1975-ben ezek még csak az összes bűncselekményeknek 57 százalékát jelentették, 1991-ben már 81 százalékát. A változás hátterében kétségtelenül jelen van a társadalom egyes csoportjait különböző mértékben érintő hetvenes-nyolcvanas évekbeli életszínvonal-emelkedés is. Egyre inkább volt mit elvinni, másfelől pedig a nyolcvanas évektől nagymértékben erősödött a bűnözés belső szervezettsége, kialakultak a különböző tevékenységekre szakosodott csoportok.

A közbiztonság alakulásának egyik mutatója a regisztrált bűncselekmények számának változása. Ez 1989 óta – átmeneti ingadozásokkal – 1998-ig nőtt, ekkor 600 ezer bűncselekményt regisztráltak, ami 2,7-szerese az 1989. évinek. Ezt követően ingadozásokkal, de mérséklődött a jogsértések száma, 400 ezer és félmillió között alakult. 2009-ben – az előző évhez képest – 3,5 százalékkal, 394 ezerre csökkent a regisztrált bűncselekmények száma, ami 1994 óta a legalacsonyabb érték. A bűncselekmények túlnyomó része továbbra is vagyon elleni, míg a közrend elleni jogsértések aránya számottevően nőtt, és kisebb mértékben emelkedett a személy elleni és a gazdasági bűncselekményeké is. Két évtized alatt emelkedett a bűnelkövetők és a jogerősen elítéltek száma is. Utóbbiak közül a végrehajtandó szabadságvesztésre ítéltek száma és aránya csökkent.

A bűncselekmények számának emelkedésében számos tényező játszott szerepet. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a kilencvenes években formálódó demokratikus viszonyok között a rendőrség nehezen találta meg a maga helyét, az átmenettel együtt járó funkcionális bizonytalanság jelentősen rontotta a bűnüldözés hatékonyságát, s az egyébként is normahiányos magyar közállapotokban hozzájárult a jogbi-

zonytalanság tartóssá válásához. Közvetett módon ezt mutatja a nyomozások eredményességi mutatójának alakulása is. 1988-ban még a bűncselekmények miatt indított nyomozásoknak közel a kétharmada végződött eredményesen, 1991-ben már csak egyharmada, majd enyhe javulás következett, és a kilencvenes évek végén már minden második nyomozás végződött sikerrel. Átalakult és jelentősen nőtt a magántulajdonban lévő vagyonok értéke, ami nyilvánvalóan fokozta a bűnözési aktivitást. Új jelenség a szervezett bűnözés megerősödése, aminek a hátterében illegális gazdasági ügyletek (prostitúció, szerencsejáték, kábítószer-kereskedelem), illetve a tulajdon újraosztásával kapcsolatos okok húzódtak meg, amelyek a kilencvenes években gyakran végződtek leszámolásokkal, bérgyilkosságokkal, robbantásos merényletekkel. A legnagyobb társadalmi megdöbbenést kiváltó ilyen eset volt a Budapest belvárosában, az Aranykéz utcában elkövetett merénylet, aminek több vétlen, civil áldozata is volt. Feltűnő módon az ilyen esetek döntő többségében a rendőrségi nyomozás sikertelenül végződött.

A kilencvenes években az ismertté vált bűncselekmények területi megoszlása nem változott lényegesen. A legtöbb bűncselekményt Budapesten, Pest, Borsod és Hajdú-Bihar megyében követték el. Az új típusú cselekmények közül meredeken emelkedett a kábítószerrel való visszaélés, 1988-ban még csak 73 ilyen bűneset vált ismertté, 1997-ben az esetek száma 943 volt.

28. ÁBRA | A regisztrált bűncselekmények számának alakulása és megoszlása, 1989–2009

Forrás | *Magyarország 1989–2009*. Budapest, 2010, KSH.

A bűnelkövetők száma az 1975. évi 72 000 főről 1994-ig 119 494 főre emelkedett, ami több mint 60 százalékos emelkedést jelent. A bűnözők döntő többsége férfi, a nyolcvanas években arányuk átlagosan 85 százalékos, 1990 után ez elérte a 90 százalékot. Korosztályos megoszlás szerint a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján a magyar bűnelkövetők négyötöde a 18–39 év közötti csoportokhoz tartozott. „Az elkövetők és az elítéltek száma a leghátrányosabb helyzetű rétegekben volt a legmagasabb. A leghátrányosabb helyzetűeken ebben az esetben a nyolc osztálynál alacsonyabb végzettségűeket, a semmilyen szakképzettséggel nem rendelkezőket, a segédmunkásokat kell érteni. Bűncselekményfajtánként természetesen nagy különbségek vannak. Elsősorban az erőszakos bűncselekmények koncentrálódnak a hátrányos helyzetűek körében."[307] Ennek ellenére csak részben helytálló az a következtetés, amely szerint a szegénység és a bűnözés között közvetlen és egyértelmű összefüggés van. Erre utal az is, ahogy a kilencvenes években megjelent és elterjedt az úgynevezett„megélhetési bűnözés" fogalma. Ugyanezen összefoglaló helyzetkép fogalmazta meg, hogy viszonylag magas a bűnözési gyakoriság a magyarországi cigányságon belül. „Az ismertté vált bűnelkövetők között a cigány elkövetők aránya [...] emelkedett. A cigány elkövetők arányának és a cigányságnak az összlakosságon belüli arányának az összehasonlítása, valamint körükben a bűnözés arányának emelkedése önmagában nem indokolja a cigányok bűnözésének a közvélemény egy részében előforduló, túlzásra is hajlamos megítélését. (A cigány elkövetők meghatározása nem tekinthető teljesen egzaktnak.)" Ezzel a jelenséggel kapcsolatban azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a magyarországi romák jelentős része marginalizált helyzetű volt a rendszerváltás előtt is, és ezt a hátrányos társadalmi helyzetet a kilencvenes évek folyamatai tovább erősítették, a többségi társadalom normái a cigányság körében általában nem vagy csak kismértékben érvényesültek. Az is kétségtelen, hogy a társadalmi előítéletek fennmaradásának egyik forrása a cigányság és a bűnözés egyre automatikusabbá váló összekapcsolására való hajlam változatlansága (alkalmankénti erősödése). A kutatási eredmények nyilvánossága alig módosít a közvélekedés beidegzettségein.[308]

Dinamikus emelkedést mutatott a fiatalkorú bűnelkövetés is. Amíg 1975-ben 10 000 14–18 éves közül 133-an kerültek összeütközésbe a törvénnyel, addig 1994-ben már 217-en. A növekvő bűnözés természetesen a sértettek számának emelkedésével is együtt járt. 1988-ban még csak 45 331 sértett személyt regisztráltak, 1991-ben már 129 608-at. Ugyancsak folyamatos volt a visszaeső bűnözők, ezen belül a többszörös visszaesők számának növekedése. 1982-ben ez utóbbiak száma 2673 fő volt, 1991-ben pedig 9063 fő. Ez arra utal, hogy kialakult egy viszonylag nagy lét-

[307] *Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon.* Budapest, 1986, Kossuth Kiadó, 36. o.

[308] Póczik Szilveszter: Történeti, társadalompolitikai és etikai megfontolások a „cigánybűnözés" fogalma kapcsán. *Magyar Rendészet,* 2013. 3–4. sz. 30–44.o.

számú csoport, amelynek a tagjai lényegében a bűnözést tekintik a számukra egyetlen lehetséges életformának.[309]

21. TÁBLÁZAT | A jogerősen elítéltek nem és korcsoport szerint 1989–2009 (százezer azonos nemű és korú lakosra)

	1989	2000	2008	2009
elítélt férfiak	1122	2104	1786	1820
elítélt nők	136	260	262	285
összes elítélt	756	1127	976	1114
ebből:				
fiatalkorú	1020	1516	1295	1323
felnőtt	735	1103	957	986

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.

A KSH 2007-es bűnözéssel kapcsolatos elemzése megerősítette, hogy a kilencvenes években kialakult tendenciák kisebb módosulásokkal az ezredforduló után is érvényesek maradtak. „A kedvezőtlen társadalmi-gazdasági adottságok következtében az ország keleti régiói, Észak-Magyarország, Észak-Alföld bűnözés szempontjából »legfertőzöttebb« területekké váltak, az országos átlagnál magasabb mind a felnőtt, mind a fiatalkorú bűnelkövetők gyakorisága (a fiatalkorúak esetében szinte minden bűncselekmény-főcsoportban legmagasabb ez a mutató). Észak-Magyarországon különösen a fiatalkorúak esetében a kriminalitási arányszám (százezer főre jutó elítéltek) majdnem kétszerese az országos átlagnak."[310]

Ezek az adatok vázlatosságuk ellenére is jól illusztrálják azt a folyamatot, amelyet a magyar társadalom a rendszerváltás évtizedében a hétköznapok biztonságát alapjaiban veszélyeztető és kezelhetetlen jelenségként élt át, amit a rendőrséggel szembeni közbizalom meggyengülése is mutat. Ezt a kiemelt bűncselekmények (a mészárlásba torkollt móri bankrablás, a romagyilkosságok) és a hétköznapi ügyek gyakran amatőr, felelőtlen hivatalos kezelése, a rossz felderítési hatékonyság, a korrupciós jelenségek gyakorisága is erősítette. Mindez egy olyan társadalmi helyzetet alakított ki és tart fenn, aminek a kezelésére – a kriminalisztikával, társadalmi devianciával foglalkozó szakértők véleménye szerint – önmagában a büntetőjog nem alkalmas, a jogkövető társadalmi magatartásformák erősítése mellett mentalitásváltásra és a kérdés valamennyi vonatkozását figyelembe vevő komplex társadalompolitikára van szükség.

[309] Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései. *Társadalmi Szemle,* 1993. 3. sz. 37–48. o.

[310] Szalainé Homola Andrea (szerk.): *Az ismertté vált bűncselekmények és elkövetőik Magyarországon.* Budapest, 2008, KSH.

XI. A MINDENNAPI ÉLET[311] VÁLTOZÁSAI AZ EZREDFORDULÓN

A FOGYASZTÁS ÉS JÖVEDELMI HELYZET NÉHÁNY JELLEGZETESSÉGE

A rendszerváltás folyamatában a radikális változások közepette a jövedelmi viszonyok meghatározták az egyéni életstratégiákat, javították vagy éppen rontották a mindennapi élet színvonalát. Azt, hogy a jövedelmek vonatkozásában mi volt az átmenet társadalmi ára, jól mutatja, hogy az 1989. évi reálbér szintjét csak 2002-ben sikerült újra elérni, összességében pedig a 2009. évi reálbér színvonala a 20 évvel korábbit mindössze 13 százalékkal haladta meg vagyis az éves átlagos növekedés mértéke – elvileg – 0,65 százalék volt. A reálbérek nyolcvanas évek elejétől tartó stagnálása, illetve mérsékelt csökkenése visszaesésbe ment át. Jól mutatja a változás dinamikáját, hogy 1990 és 1992 között, három év alatt 12 százalékkal csökkent és már csak az 1970–1971-es év szintjével volt azonos, gyakorlatilag két évtized fejlődése veszett el. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy ugyanebben az időszakban a családi pótlék és az átlagnyugdíj reálértékének egyötödét veszítette el. Változás e téren csak a kilencvenes évek második felében, az 1995-ös gazdasági stabilizációs intézkedések hatására kezdődött el. Ezt követően a reálbérek évente átlagosan 4-5 százalékkal növekedtek.

A legutóbbi évtized reálkereset-indexét vizsgálva látható, hogy az átmeneti fellendülést újabb stagnálás/visszaesés követte. Ha a 2005-ös évet tekintjük bázisnak (száznak), akkor ennek a mutatónak az értéke 2011-ben 101,5, 2012-ben 98,0 és 2013-ban 101,1 volt, ami egyértelműen jelzi a 2008-as gazdasági válság elhúzódó negatív hatását a jövedelmek esetében is. Ezek voltak a mindennapi életet behatároló alapvető jövedelmi feltételek. A rendszerváltással együtt járó változások láthatóan igen érzékenyen érintették a családok jövedelmi viszonyait.[312] Az ezredfordulót követően pedig magyar háztartások súlyos eladósodása és pénzügyi gazdasági válság okozott nagy gondokat.

[311] Ebben a fejezetben átdolgozott és kibővített formában felhasználom mindazt, amit erről korábban – a *Magyar hétköznapok...* kötetben írtam, ami ott kitekintés jelleggel az 1989–1990 utáni évtized folyamatainak bemutatását szolgálta, az kiegészült az ezredforduló óta eltelt másfél évtized változásainak elemző összegzésével. Lásd Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, 2013, Napvilág Kiadó. A fogyasztás és életminőség kérdéseinek gazdaságtörténeti elemzését lásd Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó.

[312] Részletesen lásd Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988–1997.* Budapest, 1998, KSH.

20. KÉP | Magyar bevásárlóturisták Bécsben, 1988 (Müller Judit felvétele)

22. TÁBLÁZAT | A bruttó havi átlagbér, és a fogyasztói árindex alakulása 1980 és 2013 között

ÉV	EGY KERESŐRE JUTÓ BRUTTÓ HAVI ÁTLAGBÉR, ILLETVE ÁTLAGKERESET (FT)	FOGYASZTÓI ÁRINDEX
1980	4098	104,2
1985	5961	106,3
1990	13 446	128,9
1995	38 900	128,2
2000	87 645	109,2
2009	199 775	104,2
2013	231 000	101,7

Forrás | *Magyarország népessége és gazdasága – múlt és jelen.* Budapest, 1996, KSH, 195. o.; *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH. *Magyarország 2013.* Budapest, 2014, KSH. Megjegyzés: index: az előző év = 100.

A gazdasági és a társadalmi átalakulással párhuzamosan a jövedelemszerzési lehetőségek is átalakultak. Miközben a „több lábon állás", a többes jövedelemszerzés kényszere gyakorlatilag nélkülözhetetlen része maradt a családi stratégiáknak, aminek szerves előzménye volt az, hogy a nyolcvanas években a családok közel háromnegyede valamilyen formában részt vett a második gazdaságban. Ennek speciális formája volt a bevásárlóturizmus és a magánimport,[313] elsősorban Ausztriából, aminek 1987

[313] 1988-ban az osztrák gazdaságkutató intézet adatai szerint a magyar turisták 3 milliárd schilling értékben vásároltak Ausztriában.

és 1990 között minden harmadik magyar család résztvevője volt. A kilencvenes és a kétezres években a bevásárlóturizmus elveszítette szerepét. A feketemunka mellett a féllegális vagy illegális jövedelemszerzésnek új fajtái erősödtek meg, például a csempészet (üzemanyagok, alkohol, cigaretta), ami gyakran nem elsősorban az extrajövedelem-szerzést, hanem a megélhetést biztosította, különösen a leszakadó térségekben, például a szatmár-beregi falvak számos családja számára.

A különböző közgazdasági és gazdaságszociológiai elemzések a kilencvenes években, az ezredfordulón és az követően is az éves GDP 20-25 százalékra becsülték a rejtett gazdaság súlyát Magyarországon, a feketén foglalkoztatottak arányát pedig a kétezres évek elején a foglalkoztatottak 16-17 százalékában határozták meg,[314] s a félig legálisan, félig illegálisan foglalkoztatottak tényleges létszámáról nem állnak rendelkezésre pontos adatok. Mindez azt is jelenti, hogy a mindennapokban a strukturális változások ellenére is – kisebb-nagyobb változásokkal – továbbéltek az 1989 előtt kialakult és létező gyakorlatok, amelyek jelentősen befolyásolták a hétköznapokat, a jövedelmet és a fogyasztást egyaránt.

A kilencvenes évek elején sokan nemcsak a megélhetésük alapját jelentő állásukat vesztették el, hanem – átmenetileg vagy végleg – erről a másodlagos piacról is kiszorultak, vagy éppen ez vált a megélhetésük alapjává, úgy, hogy kiszolgáltatottan alkalmazkodniuk kellett az alkalmi vagy állandó munkaadó feltételeihez. Számos helyen virágzásnak indultak „az emberpiacok" is.[315] A növekvő munkanélküliség, különösen a fizikai munkavállalók között – átmenetileg – viszonylag alacsonyan tartotta az alkalmi munka és a napszám bérét. A bér- és jövedelem-színvonal azonban nemcsak ezen társadalmi csoportok esetében, hanem általában az alkalmazottak körében is viszonylag alacsony maradt.[316] Ráadásul a kilencvenes évek első felének transzformációs válsága magas inflációs rátával járt együtt, ami a reálbéreket erősen leértékelte.

1987 és 1997 között nagymértékben átalakult a jövedelemeloszlás Magyarországon. Jövedelmüket elsősorban azok tudták számottevően növelni, akik a szocialista korszakban kialakult állami és szövetkezeti szférából a magángazdaságba mentek át, s vállalkozásuk a valós piaci igények és viszonyok között is sikeresen működővé vált. Ugyancsak a jobb helyzetbe kerülők közé tartoztak azok, akik az átmenet időszakában is megtartották vezető pozícióikat vagy ezekben az években lettek az államiból magántulajdonúvá váló, illetve újonnan alapított magánvállalatok vezetői.

[314] Elek et al.: A feketefoglalkoztatás mértéke Magyarországon. In Semjén András – Tóth István János (szerk.): *Rejtett gazdaság – Be nem jelentett foglalkoztatás és jövedelemeltitkolás – kormányzati lépések és a gazdasági szereplők válaszai.* Budapest, 2009, MTA Közgazdaságtudományi Intézete, 84–102. o.

[315] A kérdést részletesen lásd Sík Endre: *A KGST-piacok és a feketemunka – Magyarország, 1999.* Budapest, 1999, TÁRKI. /TÁRKI Füzetek 2./

[316] A jövedelem alakulásával és a jövedelmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos kérdéseket részletesebben lásd jelen könyv társadalmi rétegződéssel kapcsolatos, VI. fejezetében.

A vesztesek közé elsősorban azok kerültek, akik a szerkezetváltás következtében munkanélkülivé váltak. Ezeknek az embereknek a nagy része iskolázatlansága, szakképzettségének hiánya, lakóhelyének földrajzi elhelyezkedése és gazdasági adottságai miatt tartósan kiszorult a munkaerőpiacról. Szintén az elszegényedő, lecsúszó csoportok tagjai közé kerültek azok a nem vezető beosztású, középrétegekhez tartozók, akik pénzbeli és kulturális tőkehiányaik miatt nem jutottak hozzá kiegészítő jövedelmekhez, és nem volt olyan szakismeretük, ami a piacgazdasági viszonyokhoz történő alkalmazkodást megkönnyítette volna. Az elszegényedők és a tartósan szegények jövedelmi helyzete a kilencvenes évek első felében tovább romlott. Az egyébként is rendkívül alacsony jövedelmek rendszertelenné válása mellett az alapvető fogyasztási cikkek az átlagosnál nagyobb mértékben drágultak. Az ezredforduló időszakában a romlás valamelyest mérséklődött, majd az évtizedfordulót követő évtized végétől újra gyorsult.

21. Kínai árus számolja napi bevételét a kőbányai piacon, 2001 (Teknős Miklós felvétele)

A rendelkezésre álló jövedelmek általános csökkenése a kilencvenes években jelentősen mérsékelte a fogyasztást, átalakította a fogyasztói szokásokat, felértékelte az olcsó beszerzési lehetőségeket,[317] így a használtcikk-piacokat, a KGST-piacokat, amelyek – különösen ez utóbbi – a kilencvenes években meghatározó jelentőségű fogyasztási helyekké váltak, helyükre az ezredforduló időszakában a kínai boltok és piacok léptek. A kétezres évek első felében a fogyasztás jelentősen bővült, amit részben a reálbérek emelkedése, részben pedig a lakosság gyorsuló ütemű hitelfelvétele, devizában történő eladósodása tett lehetővé. 2008-at követően a fogyasztás ismét jelentősen visszaesett, és még ma sem érte el a korábbi szintet.

A fogyasztásban a kilencvenes évek első felében az a sajátos helyzet alakult ki, amikor az 1989 előtti ínséges bőséget, a hiányos kínálatot fokozatosan a kereslet – részleges – hiánya, visszaesése váltotta fel átmenetileg, s ez a helyzet az évtized máso-

[317] Kozák Ákos: *Kincskeresők. Pillanatfelvétel a magyar fogyasztóról.* Budapest, 2008, HVG Rt.; Sugatagi Gábor (szerk.): *Gazdaság, társadalom, fogyasztás 1989–2014.* Budapest, 2014, GfK Hungária Piackutató Intézet.

dik felében változott meg. Az ezredfordulóra aztán az egyértelműen kínálativá vált fogyasztási piacot fokozatosan követte a kereslet bővülése is, ami a 2008-as válság után újra jelentősen mérséklődött.

A jövedelmi-fogyasztási újradifferenciálódás folyamatát jól mutatja az is, hogy 1990 és 1996 között Budapesten az épített lakások 53 százalékának, a vidéki városokban 44 százalékának, a községekben 48 százalékának az alapterülete haladta meg a 100 négyzetmétert. A hetvenes és nyolcvanas években a nagyobb méretű lakások száma abszolút értékben is jóval alacsonyabb volt. Az ezredfordulót követően viszont ismét jelentősen emelkedett az új lakások alapterülete és szobaszáma is.

A családok kiadási szerkezete átalakult, éveken keresztül csökkent a felhalmozási és a beruházási hányad, és növekedtek a megélhetési kiadások. Megváltozott az önellátás szerepe is.1990-ben még másfél millió kisgazdaságot tartottak nyilván, ami azt jelenti, hogy gyakorlatilag minden második magyar család képes volt az élelmiszer-fogyasztásának saját forrásból történő kiegészítésére. Az ezredfordulóra a kisgazdaságok száma csökkent, a megváltozó szokások és a folyamatosan bővülő élelmiszer-kínálat következtében jelentősen mérséklődött az önellátás szerepe még a falusi háztartásokban is.

A fogyasztás a jómódúak kivételével általában csökkent az átmenet éveiben. Az átlagos magyar háztartások költségvetésében 1987 és 1997 között kismértékben emelkedett az élelmezési kiadások részaránya, a lakásfenntartásra fordított összegek gyakorlatilag megduplázódtak, e két tényező tette ki a családi költségvetéseknek több mint a felét a kilencvenes évek közepén. Ezzel párhuzamosan a tartós fogyasztási javakra, lakásépítésre, felújításra, ingatlanvásárlásra fordított kiadások a felére csökkentek. 2013-as adatok szerint az átlagos magyar családnak a napi szükségletek – étkezéssel, lakhatással és iskolába, munkába járással kapcsolatos költségek – kifizetése után a háztartások jövedelmének 38 százaléka maradt meg az egyéb kiadásokra, ami általában és európai összehasonlításban is meglehetősen alacsony hányad.

Globálisan növekedett ugyan a lakossági megtakarítások összege, a háztartások megtakarító képessége azonban a kilencvenes évek elején – általában – erősen csökkent. 1986 és 1993 között a folyó jövedelmükből megtakarításra képes háztartások aránya 70 százalékról 37 százalékra apadt. A háztartások beruházásainak visszaesését jól szemlélteti, hogy 1986-ban még 61 800 lakás épült magánerőből, 1993-ban már csak 20 500.

Az ezredfordulóra megváltozott a helyzet, a kétezres évek elején a jövedelem és a fogyasztás is növekedésnek indult. 2007-től azonban az ország gazdasági egyensúlyának a javítását célzó intézkedések, majd a gazdasági válság következtében a magyar háztartások tényleges fogyasztása három év alatt átlagosan 7,8 százalékkal mérséklődött. A rendelkezésre álló statisztikai adatok[318] szerint a kétezres években a háztartá-

[318] Az adatokat lásd *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH; *Magyarország 2013.* Budapest, 2014, KSH.

sok egyéni fogyasztási kiadásai az ezredfordulóhoz képest csaknem kétszeresükre nőttek, miközben a fogyasztói árak összességében 73,4 százalékkal emelkedtek.

Az elmúlt években a fogyasztás szerkezete jelentősen átalakult. Az ezredfordulóhoz képest a nemzetközi tendenciáknak megfelelően csökkent az élelmiszerekre és ruházkodásra fordított kiadások aránya. 2009-ben a háztartások élelmiszer-kiadásának összege éves szinten 2457 millió forintot tett ki, ami az előző évinél reálértéken 6,8 százalékkal kevesebb. A 2009. évi 2,6 százalékos reálérték-csökkenés után 2010-ben az élelmiszerek kiskereskedelmi forgalma – amely az összes forgalom csaknem negyedét tette ki – reálértéken 1,1 százalékkal nőtt. A szeszes italok, dohányáruk kiadásokon belüli aránya 2009-ben tovább növekedett, és meghaladta a 10 százalékot. A lakásfenntartásra és háztartási energiára fordított kiadások aránya évről évre nőtt, 2009-ben a háztartások összes kiadásának legnagyobb részét, több mint negyedét tették ki. Ezen a téren csak a piaci viszonyokba történő állami beavatkozás következtében mérséklődő háztartási energiaárak jelentettek javulást 2012–2013-tól. A háztartás-statisztika adatai szerint 2009-ben a háztartások 17 százalékában távfűtéssel fűtöttek, miközben egy év alatt 4 százalékkal nőtt azoknak a háztartásoknak a száma, amelyek a lakásukat egyedi kazánfűtéssel fűtötték (ezek aránya így 38 százalékra emelkedett). A távfűtés fogyasztói ára 2010-ben 13 százalékkal csökkent, a vezetékes és a palackos gázé 11 százalékkal emelkedett. A gázár éveken keresztül tartó, folyamatos és jelentős növekedésének következtében az energiakiadásokon belül egyre nőtt az olcsóbb, szilárd tüzelőanyagok részesedése.

A közlekedésre és hírközlésre fordított kiadások aránya 2009-ben csökkent, míg az egészségügyre fordított összeg aránya csaknem változatlan maradt. Vendéglátásra és szálláshely-szolgáltatásra is hasonló arányban fordítottak a háztartások, mint egy évvel azelőtt. 2007-hez képest a legnagyobb mértékben – csaknem harmadával – a háztartási energia árszínvonala emelkedett. Ezen belül a vezetékes gáz fogyasztói ára 57, az elektromos energiáé 26 százalékkal nőtt. Ezt követik a szeszes italok, dohányáruk, melyekért 23 százalékkal kell többet fizetnünk. Az egyéb cikkek, üzemanyagok 15 százalékos áremelkedésében fontos szerepe volt annak, hogy az üzemanyagok ára negyedével nőtt 3 év alatt. Az élelmiszerárak is csaknem egyötöddel nőttek a 2008-as válság kirobbanása óta. Az egyes jövedelemcsoportokban nagymértékben eltér az egy főre jutó éves fogyasztási kiadások összetétele. Az alacsony jövedelműek körülményeit nagymértékben befolyásolja, hogy a folyamatosan felmerülő költségek mellett mennyi elkölthető jövedelmük marad. Míg a legalsó jövedelmi sávban élő lakosság kiadásainak csaknem harmadát az élelmiszerek és az alkoholmentes italok tették ki, addig a legfelső sávban élők csak a jövedelmük 18 százalékát áldozták élelmiszerre. Ugyanez a tendencia mutatható ki a lakhatási költségek terén is. Ugyanakkor a magasabb jövedelmű háztartások jövedelmük nagyobb hányadát költik közlekedés-

re, hírközlésre, egészségügyre és különböző kulturális tevékenységekre. A lakásfenntartási költségekre és az élelmiszerekre fordított kiadások magas aránya miatt – az egyre növekvő élelmiszer- és energiaárak következtében –az alacsony jövedelműeket jobban sújtotta az infláció.

Összességében megállapítható, hogy a magyar háztartások mindennapi életét és mozgásterét erősen differenciált jövedelmi és fogyasztási viszonyok, szokások jellemezik a 21. század elején.

IDŐ ÉS EMBER[319]

A mindennapi életben végbement változások elemzésének egyik lehetséges módja az időfelhasználás változásainak áttekintése. A rendszerváltást követően megnőtt a szerepe az időnek és a pénznek, illetve azok felhasználási módjainak. Magyarországon 1986 és 1993 között a napi tevékenységek átalakulása már egyértelműen tükrözte a rendszerváltás hatásait is, a foglalkoztatottsági szint csökkenését, a munkanélküliség megjelenését és tartóssá válását, jelentős társadalmi csoportok anyagi helyzetének romlását. A férfiak keresőmunkára fordított ideje ebben az időszakban 367 percről 296 percre, a nők esetében 230-ról 163 percre csökkent. Ezzel párhuzamosan a korábbi évtizedek trendjével ellentétesen nőtt a nők háztartásra és a család ellátására fordított ideje. A keresőtevékenységre fordított idő mérséklődésében feltételezhetően a foglalkoztatás átalakulásának, a munkanélküliség tömegessé válásának, valamint a többes foglalkoztatás mérséklődésének egyaránt fontos szerepe volt. A főfoglalkozás felértékelődésére utal az is, hogy 1986 és 1999 között a foglalkoztatott férfiak esetében 7 százalékkal, a nők körében 17 százalékkal emelkedett a főfoglalkozású munkával töltött idő. Ezzel párhuzamosan a kiegészítő jövedelmek megszerzését szolgáló munka jelentősége csökkent. 1986-ban a férfiak naponta 91, a nők 47 percet, 1999-ben a férfiak már csak 50, a nők pedig mindössze 22 percet töltöttek ilyen jellegű tevékenységgel. Ugyanakkor az összes keresőtevékenységre fordított idő csökkent a vizsgált időszakban a foglalkozás csökkenése miatt.

Látható tehát, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján elkezdődött gazdaságiszerkezet-váltás ezeket a folyamatokat felerősítette. Az 1993-as adatok szerint a foglalkozási viszonyok átrendeződése, a munkanélküliség tömegessé válása következtében a termelőtevékenységre és a közlekedésre fordított idő erőteljesen csökkent,

[319] A kérdéshez újabban lásd Harcsa István: Új tendenciák a népesség időfelhasználásában. *INFO-Társadalomtudomány,* 2000. november, 50. sz. 33–39. o.; Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei.* Budapest, 2004, Új Mandátum Kiadó.

ugyanakkor a megnőtt szabad időt nem a kiegészítő jövedelemszerzésre, hanem tévézésre, a háztartás és a család ellátására, valamint fiziológiai szükségletekre fordították. Az évtizedes hagyományokkal ellentétesen a kilencvenes évek elején a férfiak háztartási tevékenységekre fordított ideje kismértékben nőtt, míg a nők esetében csökkent. A férfiak azonban nem a hagyományos házimunkákból, hanem a javító-karbantartó és a házkörüli munkákból vették ki a részüket nagyobb mértékben. Ennek nem mond ellen az, hogy a férfiak esetében kismértékben növekedett a háztartási munkára fordított idő, ami elsősorban a hatvanéves és ennél idősebb generációk esetében figyelhető meg. Ők ugyanis a munkaerőpiacról kiszorulva egyre inkább a háztartásgazdaság keretei között próbáltak meg tevékenykedni. A gyermekek ellátására, nevelésére fordított napi idő a felnőtt népesség egészét tekintve a férfiak és a nők körében egyaránt növekedett. Kivételt csak a foglalkoztatott nők jelentettek, akik esetében feltehetően a keresőtevékenységgel együtt járó leterheltség miatt csökkent a gyermeknevelés jelentősége a napi tevékenységek között.

A társas időtöltésben a beszélgetés, a társas szórakozás, a vendégeskedés, a vendéglők és a presszók látogatása maradt a legfontosabb, ezek aránya a napi tevékenységek körében nem változott jelentősen. A szórakozással töltött szabadidőn belül viszont a kulturális és sportrendezvények látogatása a kilencvenes években veszített jelentőségéből, s ez alól a fiatal férfi és női korosztályok sem jelentettek kivételt. A mozi, színház és egyéb rendezvények látogatottságának mérséklődésében minden bizonnyal fontos szerepe volt a belépők, jegyárak folyamatos emelkedésének is. A televíziózáson kívül a rekreációra fordított aktív szellemi és fizikai szabad idő terjedelme stagnált, illetve csökkent a nyolcvanas évek közepétől. Az időmérlegek tanúsága szerint nem változott lényegesen a nemek közötti munkamegosztás. A férfiak összmunkaidején belül továbbra is a keresőtevékenység, a nők esetében pedig a családdal és a háztartással kapcsolatos foglalatosságok voltak legnagyobb arányúak. A rendszerváltást követő évtizedekben jelentősen emelkedett a szabadon felhasználható idő, ám annak felhasználása nem vált sokkal változatosabbá a korábbi időszakhoz képest.

A kulturálódásra fordított időn belül a nyolcvanas évek eleji növekedés eredményeként az olvasással töltött idő 1986-ban naponta 45 perc volt. A rendszerváltással együtt járó fokozott megterhelés, a televíziózás fokozott előtérbe kerülése erősen csökkentette az olvasási kedvet, hiszen 1993-ra az olvasásra fordított idő napi 33, 1999-re pedig 23 percre csökkent. A visszaesés különösen a fiatal felnőtt korosztályok esetében volt radikális, ők naponta maximum negyedórát fordítottak olvasásra. Ezekben a korcsoportokban az olvasás háttérbe szorulásában nagyon jelentős szerepe van a vizuális kultúra eszközeinek az előtérbe kerülésének. A könyvet háttérbe szorította a film, illetve a számítógép-használat.

A televíziózás már a nyolcvanas évek közepén is a legnépszerűbb otthoni szabadidős tevékenységek közé tartozott, a kilencvenes években viszont már a tévénézés uralkodóvá válásáról beszélhetünk, hiszen 1986 és 1999 között több mint 50 százalékkal emelkedett az erre fordított napi idő a férfiak és a nők körében egyaránt. 1999-ben például a felnőtt magyar férfiak naponta átlagosan 160, a nők naponta 152 percet töltöttek a képernyők előtt. E téren csak az iskolázottság és a képzettség jelent egyfajta szűrőt, a diplomások körében a tévézésre fordított idő jóval kisebb mértékben nőtt, mint az általános iskolát végzettek között.

Az 1999–2000-es időmérleg-felvétel alapján megrajzolható egy átlagos nap napi tevékenységszerkezete a magyar társadalomban. Eszerint „reggel ötkor még tíz emberből kilenc alszik, egy tisztálkodik. Reggel nyolcra-kilencre felébred, tollászkodik, reggelizik és elmegy dolgozni vagy nekiáll a házimunkák végzésének. Délben megpihen, ebédel, majd a délelőtti csúcshoz képest kevesebben, de újra munkához lát, hacsak le nem ül tévézni. Délután négykor lassan felhagy a szorgoskodással, elindul hazafelé vagy (újra, illetve továbbra is) ül a tévéelőtt. Este hét-nyolckor a többség estebédjét fogyasztja és tévézik. Este kilenc után előbb lassan, majd tíz körül gyorsulva (ahogy a tévé engedi) ágyba bújik. Este tizenegykor tíz magyarból kilenc alszik."[320] *(Lásd a belső borítón szereplő ábrát.)*

A 20. század végén a piacgazdasági átmenet során és nyilván annak hatására is, az életmód és az időfelhasználás jelentősen átrendeződött. A munkacentrikus életmód[321] továbbra is a magyar társadalom fontos jellemzője maradt, ám a munkanélküliség és a nyugdíjasok létszámának a növekedése miatt ez szűkebb körben jellemző, mint 1989 előtt. Amíg a rendszerváltás előtt a társadalmi hierarchia alsó csoportjai töltötték a legtöbb időt munkával, addig az ezredfordulóra e csoport tagjai helyett a társadalmi hierarchia felsőbb csoportjainak a munkaideje emelkedett jelentősen. A szabadidő általában növekedett, de elsősorban a rossz munkaerő-piaci helyzetben levők szabadideje növekedett. A szabadidő eltöltése egysíkúvá vált az évtized során, a tévénézés maradt a legfontosabb szabadidős tevékenység.

A 21. század első évtizedében a 2009–2010-es időmérleg-felvétel[322] adatai szerint a korábbi tendenciák, kisebb módosulásokkal ugyan, de folytatódtak. Tovább mérséklődött a társadalmilag kötött tevékenységekre fordított idő, bár kisebb dinamikával, mint korábban. A férfiak és nők összesített keresőtevékenységének átlagos napi hossza összesen 374 perc volt, pontosan annyi, mint 10 évvel korábban. Míg 2000-

[320] Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sík Endre: Etűdök az élet üteméről. *Századvég*, 2003. 2. sz. 3–40. o.

[321] Az adatokat részletesen elemezte Harcsa 2000.

[322] *Időmérleg 2009/2010. Összefoglaló adattár.* Budapest, 2012, KSH. Összeállította: Janák Katalin et. al.

ben a tevékenységben érintett férfiak 81 perccel több időt fordítottak erre, mint a nők, addig 2010-re a különbség 59 percre csökkent. Az itt megtakarított időt a magyarok többsége fiziológiai szükségleteinek (alvás, étkezés, higiénia) kielégítésére fordította, ami a napi tevékenységszerkezeten belül 712 percet jelentett. A kismértékben változó szabadidő felhasználásán belül a passzív pihenés élvezett előnyt, a kultúrafogyasztást azzal együtt továbbra is a tévézés dominálta, hogy tíz év alatt 18 perccel, napi 143 percre mérséklődött az átlagmagyar által a képernyő előtt töltött idő. Már észrevehetően megjelent az internethasználat is, ami napi 11 percet jelentett átlagosan. Az olvasásra fordított idő viszont napi 20 percre zsugorodott.

ÖLTÖZKÖDÉS, RUHÁZATI ELLÁTOTTSÁG, DIVAT

A társadalmi és gazdasági változásokkal párhuzamosan a nyolcvanas évek végétől ismét jelentősen változott a ruházati kiadások szerkezete Magyarországon. 1988 és 1997 között a ruházati fogyasztás a felére csökkent, 1996-ban az egy főre jutó ruházati fogyasztás alig haladta meg az 1970. évi fogyasztás felét.[323] A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi tizedbe tartozók egy főre eső havi ruházati különbsége továbbra is jelentős, mintegy ötszörös volt. A megváltozott viszonyok között az elszegényedő, lecsúszó társadalmi csoportok tagjai a ruházati kiadások csökkentésével próbálták mérsékelni megélhetési költségeiket, ez volt a legkönnyebb és a legkevésbé fájdalmas takarékossági lépés. Emellett a fogyasztásban jelentősen megnőtt a leértékelt és a használt cikkek aránya s a kilencvenes évek közepéig továbbra is jelentős maradt a KGST-piacokon történő beszerzés aránya. Új jelenség volt a fogyasztásban a Nyugatról beáramló használt ruhák iránti óriási kereslet. A százával megnyitott „minőségi bálás ruha" boltokban a szegények, elszegényedők mellett már a középrétegek tagjai is rendszeresen vásároltak. „Míg a másoktól levetett ruhák viselése a hatvanas évektől lassan emelkedő életszínvonal világában mindinkább a »régi világhoz«, a nyomor és az alárendelt megalázott helyzet képzetköréhez kötődött, ezért egyre csökkenő mértékben volt szokásos, a kilencvenes években olyan társadalmi rétegek tagjai is szívesen fordulnak a second hand árusítóhelyek kínálatához, akiknek ez korábban eszükbe sem jutott volna. […] Ez a változás nemcsak a középrétegek elszegényedésének a jele,"[324] hanem a helyzet és a szokások megváltozásának is. Ez a jelenség azt is mutatta, hogy a közvélekedésben még mindig magas presztízse

[323] Részletesen lásd *A lakosság fogyasztása 1970–1997.* Budapest, 1998, KSH.

[324] Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Szegénység-gazdagság (presztízsjelek változásai) a '90-es években. In uők: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón.* Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó, 13–34. o.

volt a „nyugatról" származó holminak, még akkor is, ha az használt volt, s nem utolsósorban a személyes ügyességnek, hogy ki, milyen divatos és praktikus holmit tudott „nagyon jó" turkálni.

A rendszerváltás időszakában az öltözködéshez kapcsolódóan új viselkedési és magatartásformák is kialakultak. Zsolt Péter mindezt egy sajátos menedzserkapitalizmusként is leírható divatjelenségként értelmezte. „A menedzserkapitalizmusnak ez a fordított kialakulási története, és teljesebbé válása számos divatelemet hordoz magán. Főként túlzásaiban érhető tetten ez a divatelem. A menedzsertársadalom külsőségeihez való vonzódás megteremti a mai »neomenedzsertársadalmat«, mely épp olyan címkorságtól átitatott itt Kelet-Európában, mint hajdan Szekfű Gyula neobarokk társadalma a két háború közt. Az ezredforduló után itt mindenki igazgató vagy szerkesztő úr, vagy legalábbis ilyen és ehhez hasonló megszólítás boldog tulajdonosa."[325] A vagyoni és jövedelmi különbségek dinamikus növekedésének következtében kialakult egy olyan réteg, amelyik különösebb nehézségek nélkül képes volt az exkluzív ruházati cikkek megvásárlására s társadalmi helyzetének kifejezésére is alkalmasnak tartotta ezt. Ennek következtében fontosnak tartotta, hogy lehetőség szerint mindig az éppen aktuális – legutolsó – divat szerint öltözködjön, ruházata pedig lehetőség szerint a legdrágább darabokból álljon. Emellett különösen a kilencvenes évek elején létezett egy ún. „újgazdag stílus" is, aminek voltak meglehetősen furcsa megjelenési formái. Ennek jelképévé vált a hétköznap, munkaidőben is „suhogós joggingot és makkos cipőt" viselő, önmagát feltűnően felékszerező „vállalkozó". A jelenség háttérben egyfajta „társadalmi keszonbetegségnek" is nevezhető társadalmi magatartásforma húzódott meg. A kialakuló új vállalkozói réteg egyes csoportjai, tagjai számára ugyanis a – gyakran váratlan és rendszerint túl gyors – társadalmihelyváltoztatás egyfajta érték- és orientációs zavarral járt, nehezen vagy rosszul kezelték a módosabbá válást, a hirtelen meggazdagodást. Sokan a korábbi hiánycikkek vagy presztízsfogyasztási cikkek állandó viseletével is igyekeztek láthatóvá tenni gazdagodásukat. Ám az anyagi javak gyarapodásával korántsem mindig tartott lépést a kulturális tőke gyarapodása és a viselkedéskultúra elsajátítása. Időre volt szükség annak a megértésére és elsajátítására, hogy a magángazdaság viszonyai között a formális üzleti tárgyalásokon a farmer vagy a szabadidőruha helyett öltönyben és nyakkendőben illik megjelenni, mert a megfelelő megjelenés – többek között – megbízhatóságot, stabil körülményeket sugall. „A kilencvenes évektől Magyarországon is fontosabbá vált a megbízható külső a divat általános ajánlásainál."[326]

A célszerűség, a racionalitás mellett, illetve gyakran e helyett a különböző társa-

[325] Zsolt Péter: *Divatjelenség.* PhD-értekezés kézirata, 2010, Miskolc, 108. o.

[326] Uo. 101. o.

dalmi elitcsoportokban továbbra is fontos szerepe van a státuszjelző fogyasztásnak, ami a ruházkodás terén is megfigyelhető. Az exkluzív, olykor extravagáns ruhadarabok bemutatására a mindennapok helyett és/vagy mellett, egyre inkább az újjászerveződő társas élet rendezvényei – esküvők, bálok, fogadások, koncertek, divatbemutatók (ritkábban sportrendezvények) – adtak/adnak alkalmat a rendszerváltást követő évtizedekben. Ezeken a reprezentáció szempontjából kiemelt eseményeken a nagyestélyi, a frakk, a szmoking viselete az elegáns megjelenés egyre magától értetődőbb feltétele.

A felső társadalom csoportjaira jellemző márkaimádat különböző mértékben és formában más társadalmi csoportokban is megjelent. Társadalmi és anyagi helyzettől függően eltérő mértékben volt lehetséges ezeknek a vágyaknak a kielégítése. „A 2000-es évtizedben egy szűkebb középosztály azért megint kacsingatni kezdett az olcsóbb és gyors termékek iránt, melyet a »fast fashion« technológia állított volna elő, kicsit visszaidézve a nyolcvanas évek fogyasztását, de immár multinacionális méretekben."[327] Ezeket az igényeket végül részben az újonnan kialakuló márkák beszerzésével elégítették ki.

Természetesen nemcsak ez vált láthatóvá a kilencvenes évek hétköznapjaiban, hanem az elszegényedés egyre szélesebb társadalmi csoportokat érintő folyamata is. A rendszerváltás előtt is szegény, illetve a kilencvenes évek elején elszegényedő családok számára a minimálisan szükséges ruhadarabok beszerzése is igen gyakran nehezen vagy saját erőből egyáltalán nem megoldható feladat. A ruházati hiányok mérséklésében jelentősen megnőtt a különböző civil és egyházi karitatív és segélyszervezetek szerepe. Az újonnan kialakuló, illetve az újratermelődő szegénynegyedekben a hiányos öltözetű, elhasznált, kopott ruhákban járó gyerekek, felnőttek sajnos újra észrevehetőbbé, a hétköznapok „megszokott látványává" váltak.

A középrétegekre a megváltozott körülmények között a kilencvenes években továbbra is jellemző maradt a korábbi egy-másfél évtized fogyasztásorientáltsága, ami az ezredfordulón a kiskereskedelmi rendszert gyökeresen átformáló bevásárlóközpontok megjelenésével újabb megerősítést kapott. Az alapvető öltözködési szükségletek kielégítésén túl a ruházkodásnak, öltözködésnek a társadalmi státuszt kifejező szerepe ezekben a társadalmi csoportokban, a kilencvenes években a korábbi időszakhoz képest – átmenetileg – valamelyest csökkent. A kilencvenes években egy átlagos közalkalmazotti család jövedelméből a jólöltözöttség vagy gyakran inkább a jólöltözöttség látszatának a fenntartására még futotta, de luxuscikkek vagy presztízsértékű divatcikkek beszerzésére már egyre kevésbé, ha mégis, akkor ezeket a ruhadarabokat elsősorban a gyerekeik számára vették meg. Egy-egy ilyen beszerzés a lépés-

[327] Uo. 108. o.

22. KÉP | Vásárlók Debrecenben, a repülőtér közelében levő új Tesco áruházban, 2012 (MTI-fotó)

tartás képességének a kifejezésére is szolgált. A vásárlások során az olcsóság és az így megszerezhető minőség szempontjai kerültek előtérbe. A kereskedelem átalakulása során megjelenő üzletláncok ezt az igényt igyekeztek kielégíteni.

A rendszerváltást követően az egyenlőtlenségek növekedése az öltözködésben is láthatóbbá vált, bár ez leginkább a jómódúak és az elszegényedők külső megjelenésében érhető tetten. Ezzel párhuzamosan az öltözködés és a divat társadalmi fontossága is csökkent, általános társadalmi elvárásokról, a közvélekedés által fontosnak tartott öltözködési szabályokról már egyre kevésbé lehet beszélni a kilencvenes években. S ebben a társadalmi átrendeződéseknek, a divattrendek gyors váltakozásának egyaránt fontos szerepe volt. Érdemi kivételt ebben lényegében csak a munkahelyi öltözködés jelentett. A kilencvenes évek elején, a gazdaságiszervezet-rendszer átalakulásával egyre több munkahelyen szabályozták az öltözködést, sok helyen vezettek be formaruhát, ahol erre nem került sor, ott ajánlásokban, munkahelyi szabályzatokban határozták meg a munkatársaktól elvárt megjelenés rendjét, a férfiak és a nők körében is kialakult a szolidan elegáns öltöny, illetve kosztüm viseletével jellemezhető „menedzserstílus", és megjelent a fogyasztói képességével is hivalkodó yuppie is.

Az ezredforduló időszakában az öltözködéssel kapcsolatos társadalmi elvárások általában tovább gyengültek, kevés általánosan követendőnek tartott szabály maradt. Az ünnepi öltözködés rendje az ezredfordulón viszonylag keveset változott, a hagyo-

mányok és szokások ereje valamelyest tovább mérséklődött, viszont a kiemelt eseményekhez kötődő öltözködés megőrizte társadalmi reprezentációs szerepét. Felértékelődtek a különböző ruházati márkák, amelyek időről időre státuszjelző szerephez is jutottak. A vélt vagy valós társadalmi helyzet kifejezését, a társadalmi elvárásokkal kapcsolatos lépéstartás képességét a márkás ruházati termékek birtoklása, viselete is kifejezte. Ezeknek a jelentőségét a felső társadalmi csoportokban és a középrétegekben egyaránt jól nyomon lehetett követni a rendszerváltást követő évtizedekben. „Budapest belvárosában sétálva észrevehetjük, hogy a fiatalok semmivel sem öltöznek rosszabbul, mint párizsi vagy londoni társaik. A lányok és a fiúk ruhái mellett a sminkek is trendik és a különböző ékszerekben is tobzódnak. A testékszerek közkedveltek a fiatalok körében. Talán csak a test különböző részeire tetovált minták és jelképek népszerűbbek. [...] a különböző szubkultúrákból származó öltözködési szokásaink [...] kibővültek. Nálunk is rendkívül népszerű utcai viselet a farmer, a feliratos, színes póló (T-shirt) és a tornacipő (edzőcipő)."[328] A ruházati kínálat bővülésével az általánosan elfogadottnak tekinthető, lezser jólöltözöttségi norma követése nem ütközik különösebb nehézségekbe mindazok számára, akiknek ezt a jövedelmi helyzete megengedi, s közülük kerülnek ki a gyorsan változó divat követői is.

TÁPLÁLKOZÁS – A „TÚLKÍNÁLAT" ÉS AZ ÚJRADIFFERENCIÁLÓDÁS[329]

A nyolcvanas években az étkezéshez kötődő társadalmi szokások többnyire elvesztették kötelező érvényüket. Befolyásolta a táplálkozás rendjét a nemzetközi gyorséttermi láncok magyarországi megjelenése,[330] népszerűvé válása és beépülése a mindennapok étkezésrendjébe. Ezzel párhuzamosan a kilencvenes évek elején az élelmiszerkereskedelem rendszere átalakult, az állami dominancia megszűnt, új, magánkézben levő (kis)kereskedelmi hálózatok alakultak ki. A kínálat folyamatosan bővült, bizonyos vonatkozásokban túlzott mértékűvé is vált. A táplálkozás minőségét egyre inkább az élelmiszer-vásárlásra fordítható jövedelemhányad határozta meg, ezzel párhuzamosan igen lassan, de teret nyertek az egészséges táplálkozással kapcsolatos szempontok is. Miközben az élelmiszerárak növekedése és az 1987–1993 között csökkenő jövedelmek miatt ismét milliós nagyságrendűre növekedett azoknak a társadalmi csopor-

[328] Csipes Antal: *A divatról komolyan.* Budapest, 2011, Balassi Kiadó, 128. o.

[329] Az Országos Élelmezés- és Táplálkozástudományi Intézet 1985–1988 között országos reprezentatív táplálkozási vizsgálatot hajtott végre, ám ebben a vizsgálatban a biológiai és az élettani szempontok voltak a meghatározók. Ennek következtében adataik (életmód)történeti szempontból nem használhatók fel, a GfK Hungária étkezésiszokás-felmérései és a KSH adatai viszont igen.

[330] Az első McDonald's-éttermet 1986-ban nyitották Budapesten, majd velük együtt a többi világszerte ismert lánc is gyorsan kiépítette országos láncolatát.

23. KÉP | McDonald's a Nyugati pályaudvarnál. Budapest, 1996 (Wagner Margit felvétele)

toknak a létszáma, amelyekben a napi létfenntartáshoz szükséges minimális élelmiszerek beszerzése jelenti a legfőbb gondot.

Az élelmiszer-fogyasztás csökkenésében a fogyasztói szokások – áraktól nem teljesen független – részleges átalakulása is szerepet játszott. Ennek a periódusnak az egyik legjellemzőbb vonása az élelmiszerek választékának gyors növekedése, ami egyfajta viszonylagos túlkínálatot teremtett, másfelől az élelmiszer-fogyasztásban, a táplálkozás minőségében ismét meghatározóvá vált a jövedelmi viszonyok alapján végbemenő differenciálódás. A KSH adatai[331] szerint 2005 és 2012 között a magyar háztartások élelmiszer-fogyasztása ismét jelentősen csökkent.

A táplálkozási szokásokban továbbra is megőrizte túlsúlyát az otthoni étkezés, 1993-ban a megkérdezettek négyötöde lényegében csak otthon étkezett. A magas arány kialakulásában nyilván szerepet játszott a munkahelyi étkeztetés visszaszorulása, ami a nagyüzemek megszűnésének egyik következménye volt. (Ezt a kilencvenes évek közepétől részben az ételkiszállításra szakosodott cégek pótolták.) Mérséklődött a naponta három vagy annál több alkalommal rendszeresen étkezők száma. Az 1993-as

[331] *Magyarország, 2013.* Budapest, 2014, KSH, 60. o.

felmérés[332] során megkérdezettek 54 százaléka naponta háromszor, 26,4 százaléka ennél egy vagy két alkalommal többször, 19, 4 százaléka pedig naponta csak egyszer vagy kétszer evett. Kalóriaértékben ez az utóbbi adat azt jelenti, hogy a kilencvenes évek elején a népesség egyötöde a létfenntartáshoz szükséges táplálékot sem vette magához. A rendszertelen és elégtelen táplálkozás a segélyezettek és az alacsony képzettségűek és iskolázottságúak esetében volt kiugróan magas.

Az élelmiszerek fogyasztásszerkezetében 1987–1993 között visszaesett a „luxus" (drágább) termékek – alkoholos italok, magas árú húskészítmények, gazdagabb tartalmú húsos ételek – részesedése, kis- vagy közepes mértékben emelkedett a szalonna, tepertő, laktató kelt tészták fogyasztása, és kiugró mértékben nőtt az üres főzelékek, főtt tészták, burgonyás egytálételek, a bundás kenyér, üres vagy zsírral-vajjal megkent kenyerek és a tea fogyasztása. A fogyasztás összetételének módosulása jól mutatja a jövedelmi viszonyok átalakulását, a szélesebb társadalmi csoportokat érintő elszegényedést.[333] A felmérés adatai szerint 1993-ban a reggeli és esti főétkezéseknél tovább nőtt az üres vagy megkent kenyerek, szendvicsek fogyasztása, amelyek a reggeli és esti itallal fogyasztva gyakran a főétkezés szerepét is betöltötték. Mérséklődött a tej és a tejtermékek szerepe a napi táplálkozásban, délben előtérbe kerültek az olcsó és közepes árfekvésű húsokból készített ételek, gyakoribbá vált az üres főzelék és a köret mint főétel, s ugyancsak növekedett a laktató sült és főtt tészták szerepe a napi főétkezésben. Ugyancsak általános trend volt, hogy a nyolcvanas és kilencvenes években is folytatódott a hagyományokon alapuló étkezési rendszer elszegényesedése, felbomlása, viszonylagos homogenizálódása.

A háztartások táplálkozási szerkezete az évtizedek során átformálódott, a korábbiaknál nagyobb szerep jut a zöldség- és gyümölcsféléknek, és mérséklődött a gabonafélék és a cukor fogyasztása. Az élelmiszer-fogyasztásban[334] jelentős visszaesés tapasztalható a gyümölcs- és a tejfogyasztásban az ezredfordulóhoz képest. 2009-ben 4,7 kg-mal kevesebb tej és tejtermék jutott egy főre. A gyümölcsfogyasztás a termelés és a fogyasztói árak alakulásának megfelelően alapvetően ingadozó volt, azonban összességben csökkent. Az egészségtudatos táplálkozás felé való elmozdulást mutatja a háztartásokban fogyasztott élelmiszerek termékszerkezetének és mennyiségének folyamatos változása. Erre utal az állati eredetű zsiradékok és a cukor fogyasztásának évek óta tartó csökkenése. A fejenkénti húsfogyasztás viszont 2006-hoz képest 4 kg-mal mérséklődött. A tejfogyasztásban 2008 óta szintén kedvezőtlen tendencia érvényesül, az egy főre jutó tejtermékfogyasztás 2009-ben átlagosan 155,9 kg volt. Fel-

[332] Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai. Kutatási beszámoló. Az 1986-87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei.* Kézirat. Budapest, 1997, KSH.

[333] Uo. 8–9. o.

[334] Az adatokat lásd *Magyarország 2010.* Budapest, 2011, KSH.

tehetően részben a hazai táplálkozási kultúrára és részben a magas árszínvonalra vezethető vissza az alacsony halfogyasztás (3,7 kg/fő/év).

2009-ben jelentősen csökkent a magas szénhidráttartalmú élelmiszerek közül a burgonya, és valamelyest a lisztfogyasztás. Az elmúlt hét évben egyre kevesebb tojás fogyott.

A 2009-et megelőző három évben a napi tápanyagbevitel mennyisége csökkent, 2009-ben 13 191 kilojoule volt, de továbbra is meghaladja az élelmezéstudomány által ajánlott napi mértéket. Az elfogyasztott zsír mennyisége jóval az ajánlott érték felett van. A szénhidrátfogyasztás az elmúlt évtized közepéhez képest 6 százalékkal mérséklődve az ajánlott értékre süllyedt.

Az élelmiszerárak 2010. évi jelentős növekedéséből adódóan a háztartásokban tovább csökkent az elfogyasztott élelmiszerek mennyisége, hiszen a magas árak befolyásolják az élelmiszer-fogyasztást. Bár a legalacsonyabb jövedelműek fogyasztása az élettanilag értékesebb tápanyagokból a kétezres években emelkedett valamelyest, azonban így is nagy az elmaradásuk az átlagtól és különösen a magas jövedelműekétől. Ez különösen az alacsony hús- és gyümölcsfogyasztásban mutatkozik meg.

Az élelmiszer-fogyasztás összkiadáson belüli aránya a rendszerváltást követően az életszínvonal esésével összefüggésben 1995-ig nőtt, majd a kilencvenes évek második felétől fokozatosan csökkenni kezdett, 2005-ben a háztartások kiadásainak összetételében 21,4 százalékot tett ki. Ekkortól kismértékű emelkedés, majd stagnálás tapasztalható, 2008-ban 22,8 százalékot ért el.

A saját termelésű fogyasztás aránya a nyolcvanas évek elejétől nőtt a vásárolt fogyasztás rovására, ez a rendszerváltást követően felerősödött, ugyanis a korábbi jövedelemkiegészítő funkció mellett a családi mezőgazdasági munka a hirtelen csökkenő foglalkoztatottság következtében egyes csoportokban már inkább jövedelempótló szerepet töltött be, majd folyamatosan csökkent. A saját fogyasztásra termelés leginkább az egyéni gazdaságokhoz és a gazdasági mérethatárt el nem érő gazdálkodási formákhoz kapcsolódott. Az egyéni gazdaságok száma (elsősorban a háztáji gazdálkodás megszűnésével) a kilencvenes években jelentősen visszaesett, majd a folyamat folytatódott az ezredforduló után is. Az egyéni gazdaságok között a kizárólag saját fogyasztásra termelők aránya 2000 és 2005 között csökkent, ezt követően újra emelkedett, és 2010-ben 61 százalék volt. A gazdasági mérethatárt el nem érő gazdálkodást folytató háztartások száma 2010-ben 1,1 millió volt. Ezek zöme csak a saját fogyasztást kiegészítő konyhakertként határozható meg, amit eltérő intenzitással művelnek.

A vidéki táplálkozási szokások Báti Anikó kilencvenes évek elején végzett cserépfalui kutatásai[335] segítségével követhetők nyomon. Munkája során három generáció

[335] Báti Anikó: Tárgyak-technológiák-szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a 20. század második felében. In Kósa László (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, 2000,

étkezési szokásait vizsgálta. Az első generáció tagjai 1945–1965, a másodiké 1965–1985 között, a harmadik generációba tartozók pedig 1985 után alapítottak családot. Azt tapasztalta, hogy a legidősebbek étrendje kevéssé változatos, gyakori a napi kétszeri étkezés ebben a csoportban. Az étrend összeállításában a hagyományos ételek domináltak. A reggeli és vacsora a leggyakrabban hideg étel (pirítós, szalonna, tej, tejtermék) volt. A déli főétkezés hétköznap általában két fogásból, levesből, tésztákból és főzelékfélékből állt, a hús és húsos ételek fogyasztása ritkább volt. Az élelmiszerek tartósításában a leggyakrabban a füstölést és a befőzést alkalmazták. A második generáció szokásait a hagyomány és az újítás kettőssége alakította. Vagyis a táplálkozási rend alakításában meghatározó szerepet játszottak még a hagyományok, de legalább ennyire fontos volt a különböző technikai újítások (gáztűzhely, hűtőgép) szerepe. A húsfogyasztás jelentősen megnőtt ebben a csoportban. A harmadik generáció tagjai pedig táplálkozási rendjüket a felgyorsult élet ritmusához igazították, a hagyományok – az ünnepi étkezések kivételével – kevésbé voltak fontosak számukra, az újítások iránt viszont igen fogékonyak voltak. Nyitottabbá váltak a városi, illetve az egészségesebb étkezési minták felé. Hétköznap csak a főétkezéssé előlépett vacsorát fogyasztják el együtt. Általános értelemben az állapítható meg, hogy a táplálkozás presztízsértéke/szerepe az ezredforduló időszakában jelentősen csökkent.

Az ezredfordulót követő évek étkezési szokásainak változásait a GfK Hungária felméréseinek[336] segítségével követhetjük – részlegesen – nyomon. 2009-ben három markáns trend rajzolódott ki, egyfelől viszonylag magas maradt a rendszertelenül táplálkozók aránya, másrészt továbbra is az otthon az étkezések legfontosabb helye, harmadrészt jelentősen mérséklődött a házon kívüli – munkahelyi, iskolai, vendéglői – étkezések alkalma. „Az ebéd továbbra is a leggyakoribb főétkezésnek számít, azonban ezzel párhuzamosan tovább nő a vacsorát előnyben részesítők aránya. A meleg vacsora továbbra is népszerűbb a hideg vacsoránál. Átlagos hétköznapokon a megkérdezettek fele 3 alkalommal étkezik. 2007-hez képest viszont többen vannak azok, akik csak napi 2 alkalommal étkeznek."[337] Az egyes élelmiszerek, ételféleségek között a tradicionális magyaros ételek megőrizték kiemelt szerepüket, és a fehér kenyér is meghatározó maradt. A burgonya és a tésztafélék is a sokak által kedvelt élelmiszerek közé tartoznak. A húsféleségek között a szárnyas és a sertés fogyasztása a legmaga-

Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 341–356. o.; Uő.: *Régi és új elemek a cserépfalui konyhán.* Budapest, 2008, Magyar Néprajzi Társaság. /Néprajzi Értekezések 1./

[336] A GfK Hungária 1989 óta kisebb-nagyobb rendszerességgel mérte fel a magyar lakosság táplálkozási szokásait, 1000 fős reprezentatív mintán, piackutatási céllal. A legutóbbi felmérések, amelyeknek az adataira itt támaszkodunk, 2005-ben, 2007-ben, 2009-ben és 2012-ben készültek.

[337] Étkezési szokások: kevesebbet járunk étterembe, inkább otthon étkezünk. A GfK Hungária 2009-es étkezési szokás felmérésének összefoglalása, 2009. május 06. Sajtóanyag.

sabb. Folytatódott az elfogyasztott élelmiszerek mennyiségének és a fogyasztás gyakoriságának csökkenése. A 2012-es adatok szerint a magyar lakosság fele naponta háromszor, egyharmada pedig négyszer étkezik, egyhatoda pedig naponta két vagy ennél kevesebb alkalommal. Valamennyi felmérés megerősítette, hogy az étkezés minőségét és tudatosságát a társadalmi és jövedelmi helyzet határozza meg, s az e téren meglevő egyenlőtlenségek nem mérséklődtek, hanem tovább erősödtek.

LAKÁSHELYZET, LAKÁSVISZONYOK, LAKBERENDEZÉS

A magyar társadalom lakáshelyzetének jellemzőit illetően a nyolcvanas évek végén még mindig érzékelhető volt a kismértékű mennyiségi lakáshiány, ám a minőségi lakáshiány jelensége is megfigyelhető volt, annak ellenére, hogy a hetvenes-nyolcvanas évtizedben a hazai lakásállomány, elsősorban az egyéni-családi áldozatvállalásnak köszönhetően jelentősen fejlődött, korszerűsödött.

A lakásviszonyokban is kifejeződő egyenlőtlenségek a szocialista korszakban nemcsak mindvégig érzékelhetőek maradtak, hanem növekedtek. A rendszerváltás után ez a differenciálódási folyamat még jobban felgyorsult. 2005-ben[338] Magyarország lakásainak száma 4 millió 173 ezer volt, 2,7 százalékkal több, mint 2001-ben. A lakásállományon belül a lakott lakások részaránya ugyanezen időszakban 91,6 százalékról 94,4 százalékra nőtt, számuk meghaladta a 3 millió 937 ezret. Ennek legnagyobb része (32 százaléka) a községekben található, 20-20 százalékkal részesedtek a megyei jogú városok, illetve a főváros, a fennmaradó 28 százalék pedig a többi városban volt. A lakott lakások több mint 200 ezres növekedése és a megfigyelhető népességfogyás együttesen javította az átlagos, lakásonkénti laksűrűségi mutatót, amely így 2,67-ről 2,51-re mérséklődött. Az országos átlagon belül településtípusonként lényeges különbségek adódnak. Az átlagnál kedvezőbb a helyzet a nagyvárosokban: száz lakott lakásra Budapesten 213, a megyei jogú városokban 240 lakó jutott. A többi város és a községek területén az értékek magasabbak voltak, ám közöttük kisebb a különbség: a városokban 262, a községekben 272 a mutató értéke.

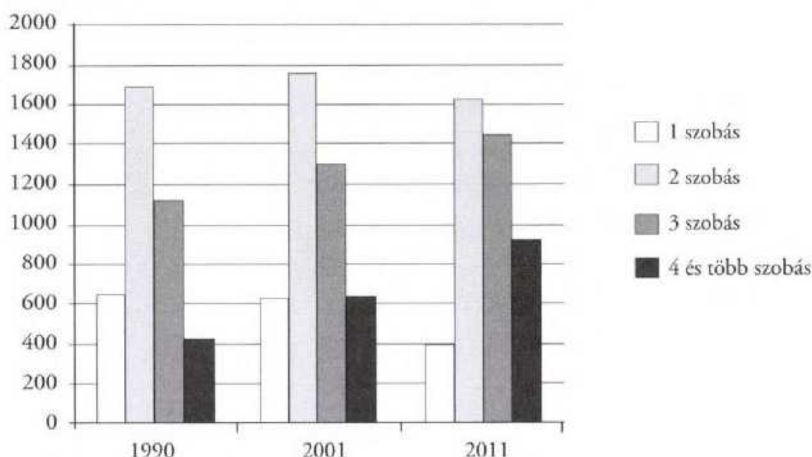
[338] Részletes lakásadatok továbbra is a 2005-ös mikrocenzus révén állnak rendelkezésre, ezért elsősorban erre támaszkodom. A 2011-es népszámlálás országos adatokat közlő kötete ennél kevésbé részletes adatokat közöl, ennek ellenére, ahol lehetőség volt, ezeket is igyekeztem felhasználni. *Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.

23. TÁBLÁZAT | A lakásállomány, a lakott lakások, a lakások lakói és a laksűrűség, 1980–2011

ÉV	ÖSSZES LAKÁS		LAKOTT LAKÁSOK		LAKÁSOK LAKÓI (EZER)	100 LAKOTT	
	száma (ezer)	az előző népszámlálás százalékában	száma (ezer)	az előző népszámlálás százalékában		lakásra	szobára
						jutó lakó	
1980	3542	113,6	3417	112,6	10349	303	151
1990	3853	108,8	3688	107,9	10119	274	115
2001	4065	105,5	3724	101,0	9933	267	103
2005	4173	102,7	3937	105,7	9886	251	95
2011	4390	109,5	3912	99,4	9717	248	93

Forrás | *Mikrocenzus 2005.* Budapest, 2007, KSH; *Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.

A laksűrűségi viszonyokról kapott képet finomíthatjuk, ha a szobák számára vetítjük a lakók számát. A lakott lakások 100 szobájára jutó lakók száma is kedvezően változott: a 2001. évi 103-ról 95-re csökkent. Az országos átlagnál alacsonyabb a megyei jogú városok mutatója (94), a fővárosé jóval kedvezőbb (88), a többi városban és a községekben kissé magasabb (96, illetve 97). Eszerint – látszólag – minden szobának csak legfeljebb egy lakója van. A laksűrűségi viszonyokról pontosabb képet alkothatunk, ha azt vizsgáljuk, hogy a lakott lakások egy-egy szobájára hány lakó jut. Eszerint 2 millió 830 ezer lakásban (a lakott lakások 72 százalékában) szobánként legfeljebb egy lakó él. 955 ezer (24 százalék) azon lakások száma, ahol egynél több, ám legfeljebb két személy jut egy szobára, a maradék 153 ezer lakásban (4 százalék) pedig szobánként kettőnél több személyt találunk, ami már relatíve zsúfoltnak tekinthető. A hazai gyakorlatban a szobánkénti két személy még elfogadható laksűrűségnek számít. Ennek alapján az egyszobás lakást 3, a kétszobást 5, a háromszobást 7 lakóval stb. már zsúfoltnak lehet tekinteni. A mikrocenzus szerint a lakott lakások 4 százaléka (156 ezer lakás) tartozik ebbe a kategóriába. Ezekben a lakásokban a lakók 8 százaléka, több mint 825 ezer személy él, az átlagos laksűrűség lakásonként 5-nél több, így jogos a feltételezés, hogy ebben a körben sokan elégedetlenek a lakáskörülményeikkel.

29. ÁBRA | A lakásállomány alakulása szobaszám szerint 1990–2011 között

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH;*Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH. A statisztikai adatok alapján saját szerkesztés.

A lakott lakások nagyságát szobaszám szerint vizsgálva a kilencvenes és a kétezres évek során nagyságrendileg lényeges változás nem történt. Továbbra is a kétszobás lakások aránya a legmagasabb (39,5 százalék), a nagyobb (három- vagy annál többszobás) lakások együttesen viszont már abszolút többséget (50,4 százalékot) képviselnek. A településtípusok szerinti adatok is többnyire az országoshoz közelálló arányokat mutatnak. A települési hierarchiában a fővárostól a községek felé haladva a kisebb (egy- és kétszobás) lakások aránya általában csökken, a nagyobbaké pedig növekszik. A teljesség igénye nélkül néhány, az általánostól eltérő értéket mutató adat: az egyszobás lakások aránya a fővárosban 19,2 százalék, ez az országos értéknek (10,1 százalék) csaknem kétszerese, ez nyilván egyfajta történelmi örökség is, amellett hogy a főváros lakásállományának súlya természetesen meghatározó az országban. A kétszobás lakások aránya a megyei jogú városokban 6 százalékponttal múlja felül az országos értéket (39,5 százalék), a községekben közel 5 százalékkal elmarad attól. A háromszobás és az annál nagyobb lakások aránya Budapesten 6, illetve 5 százalékponttal kisebb az országos értéknél, a községekben viszont mindkét érték jóval magasabb (6, illetve 3 százalékkal). Az adatokból az is jól látható, hogy minimálisan 100–110 ezerre tehető azoknak a lakásoknak a száma, ahol a szobánkénti lakók száma meghaladja a 3 főt, ezen belül 70 ezernél valamivel nagyobb azoknak a lakásoknak a száma, ahol egy szobában minimum négyen éltek. Összességében laksűrűség szempontjából a legkedvezőtlenebb helyzetben levő társadalmi csoport létszáma minimálisan félmillió főre becsülhető.

24. TÁBLÁZAT | A lakott lakások szobaszám és lakószám szerint 2005-ben (db)

SZOBASZÁM	ÖSSZESEN	1-2	3-4	5-6	7-8	9-X	LAKÁS LAKÓNÉPESSÉG NÉLKÜL
		SZEMÉLLYEL					
1	396268	308 098	51 653	9175	1508	292	25 560
2	1 556 415	1 050 044	402 321	59 734	5848	2223	36 245
3	1 315 178	622 887	531 185	120 132	14 774	5087	21 113
4-X	669 379	189 996	324 668	120 414	17 752	5256	11 293
Összesen	3 937 258	2 171 025	1 309 827	309 455	39 882	12 858	94 211

Forrás | *Mikrocenzus, 2005*. Budapest, 2007, KSH.

A lakott lakások nagyságának a szobaszámnál pontosabb ismérve a lakás alapterülete, amelynek országos átlagértéke 2005-ben és 2011-ben is egyaránt 78 négyzetméter volt. Ez 2001-hez viszonyítva 3 négyzetméter növekedést jelent, ami nem jelentős mértékű fejlődés. A lakásépítés céljai részlegesen megváltoztak, fokozatosan előtérbe kerül(t) a minőségi igények kiszolgálása, ami a lakás-alapterület megnövekedésében is megmutatkozik. A lakott lakások alapterület szerinti kategorizálásában 2001-ben még az átlagot magában foglaló nagyságcsoport (60–79 m^2) volt a legnagyobb (23 százalék), a 2005-ös adatok szerint azonban már a 100 m^2-nél nagyobb lakások aránya a legmagasabb (25 százalék, 980 ezernél több lakás). Ebben nyilván szerepe van annak, hogy a kétezres évek elején kisebb lakásépítési láz bontakozott ki. A lakott lakások alapterülete szerint a fővárosban és a megyei jogú városokban a 60 m^2-nél kisebbek részaránya a legmagasabb (56, illetve 50 százalék), a többi városban és a községekben pedig a 60–99 m^2 közöttieké (45, illetve 50 százalék). A 100 m^2-nél nagyobb lakások arányszáma a települések nagyságával ellentétesen növekszik, a budapesti 11 százalékról egészen a községek 37 százalékáig. Ezeknek az adatoknak az értékelésénél ismét nem hagyható figyelmen kívül a lakásállomány településtípusonkénti megoszlásának a sajátossága.

2011-ben a lakott lakások 9,1 százaléka egyszobás, 37 százaléka kétszobás, 33 százaléka háromszobás és 20,9 százaléka négy- és annál több szobás volt. A nem megyeszékhely városokban és a községekben a többszobás lakások aránya magasabb, mint a megyeszékhelyeken és a megyei jogú városokban. Az egyszobás lakások aránya Budapesten 17 százalék, az országos átlagnál 8 százalékkal magasabb, a megyeszékhelyeken, megyei jogú városokban az átlag közeli 9,3 százalék, a többi városban és a községekben már csak 7,2 és 5,7 százalék. A kétszobás lakások aránya is Budapesten, a megyeszékhelyeken, a megyei jogú városokban magasabb az országos átlag-

nál. A többi városban három-, illetve több szobás a lakások bő 50 százaléka, a községekben pedig több mint 60 százaléka.

A lakott lakások átlagos alapterülete 2011-ben 78 m^2 volt, 3 m^2-rel több, mint a 2001. évi népszámláláskor. A lakások alapterületének változásában – ugyanúgy, ahogy a szobaszám növekedésében – az újonnan épített nagyobb lakások hatása látható. A kisebb alapterületű lakások aránya csökkent, a nagyobb alapterületű lakások aránya nőtt. Különösen figyelemre méltó a 100 m^2-nél nagyobb alapterületű lakások arányának növekedése. Napjainkban már minden negyedik lakás ebbe a kategóriába tartozik.

A lakások felszereltsége, közművekkel való ellátottsága a kétezres évek első felében javult, ám az 1990–2001 közötti időszakban elért magas, a közcsatorna és a hálózati gáz kivételével 90 százalék körüli értékekről nyilvánvalóan lassuló ütemben lehet továbblépni. Nagyobb fejlődés csupán a közcsatornával és a hálózati gázzal való ellátottság esetében figyelhető meg: az előbbiek aránya 10, az utóbbi 5,5 százalékkal nőtt 2001 óta. A közcsatorna-fejlesztés a vízöblítéses WC-vel ellátott lakások számában is megmutatkozik, utóbbiak aránya szűk fél évtized alatt 4 százalékkal lett magasabb. A lakott lakások többségében (57,7 százalékában) központos fűtési rendszer működik, ez 3 százalékpontos fejlődés 2001–2005 között. A bérelt lakások felszereltségi arányszámai lényegében azonosak a lakott lakásokra érvényes mutatókkal, általában mindössze 1-2 százalékos eltérés tapasztalható, mégpedig a lakott lakások javára.

A komfortosság[339] is mérsékelten javult. Az adatok szerint a jobb minőségű, magasabb komfortfokozatú lakások száma és aránya emelkedett. Az összkomfortos lakások részesedése 2001–2005 között 4 százalékkal nőtt, a komfortos kategória is bővült, a változás azonban 1 százalékon belül maradt. Az alacsonyabb komfortfokozatú lakások arányai visszaesést mutatnak, közülük a komfort nélküliek hányada esett vissza a legjobban: 3 százalékkal. Az adatok értelmezéséhez azonban hozzá kell fűzni, hogy az utóbbi években szinte kizárólag összkomfortos lakások épültek, amíg a megszűnő lakások többsége alacsony komfortfokozatú volt. A lakásállomány növekedését alapvetően az összkomfortos lakások adták, ami az átlagos komfortossági szintet emelte. Ez azt is jelenti, hogy a komfort nélküli lakások aránya valószínűleg úgy csökkent, hogy azok tényleges száma változatlan maradt. Azt sem szabad figyel-

[339] A KSH által használt meghatározás szerint összkomfortos a lakás, ha rendelkezik legalább egy 12 m^2-nél nagyobb lakószobával, főző- és fürdőhelyiséggel, WC-vel, központos (táv-, központi, cirko-) fűtéssel fűthető, továbbá biztosított a villany-, víz-, melegvíz- és csatornaellátottság. A komfortos lakások a fűtés módjában különböznek az összkomfortosaktól: nem központos, hanem helyiségenkénti fűtésűek. A félkomfortos lakásokban vagy a fürdőhelyiség, vagy a WC hiányzik, a közművek közül csak a villany- és vízellátás biztosított. A komfort nélküli lakás az előbbi kényelmi elemek közül legalább egy lakószobával és főzőhelyiséggel rendelkezik, legfeljebb egyedi módon fűthető. Az előbbi komfortfokozatok egyikébe sem sorolható lakások a szükség- és egyéb lakások.

men kívül hagyni a lakásviszonyok értelmezése során, hogy a legrosszabb körülmények között élők lakásaiban a közművek ugyan elérhetők, de gyakran a hálózatról kikötött állapotban vannak, amit a lakásstatisztika nem tud mérni.

25. TÁBLÁZAT | A lakott lakások komfortossága, 1990–2011 (százalék)

ÉV	ÖSSZESEN	ÖSSZKOMFORTOS	KOMFORTOS	FÉLKOMFORTOS	KOMFORT NÉLKÜLI	SZÜKSÉG- ÉS EGYÉB LAKÁS
1990	3 697 996	39,7	30,6	7,6	18,6	3,6
2001	3 723 509	51,6	30,2	5,0	9,5	3,7
2005	3 937 258	55,6	31,1	4,2	6,5	2,5
2011	4 390 302	61,4	31,0	2,7	4,9*	

Forrás | *Mikrocenzus, 2005.* Budapest, 2007, KSH; *Népszámlálás, 2011.* 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.
*együtt a szükség- és egyéb lakásokkal

A két legmagasabb komfortfokozatba sorolt lakások aránya 2001 és 2011 között 10 százalékkal gyarapodott, míg a két legalacsonyabb kategóriába 8 százalékkal kevesebb lakás tartozik. A rendszerváltás időszakában 133 ezer volt a szükség- és egyéb lakások száma az országban, a kilencvenes években ezek száma közel 5 ezerrel emelkedett, majd a kétezres évek elején már csak 100 ezer közeli. Ez az adat azonban inkább a településrendezési, rehabilitációs koncepciók hatásáról tanúskodik, semmint a szükséget szenvedők létszámának tényleges csökkenéséről.

A lakás/lakóház helye a településen belül reprezentálja a tulajdonos helyi társadalomban elfoglalt pozícióját, ahogyan a lakóhely mérete, kivitelezésének módja, formai jegyei szintén markánsan kifejezik lakójuk társadalmi státuszát. E státuszképző szerep egyértelmű erősödése figyelhető meg a rendszerváltás utáni évek Magyarországán. A kilencvenes évek közepétől épülnek a lakóparknak vagy lakókertnek nevezett új típusú, többnyire családi vagy sorházas beépítésű, ritkábban 3-4 emeletes társasházakból álló lakóövezetek. A szegényes formakincsű házgyári lakásépítést a kilencvenes évtized folyamán felváltotta az egyéni igényekre figyelő magán- és társasházi lakásépítés, lakótelepek helyett a családi házas övezetek építése vált meghatározóvá. A nyolcvanas évek második felétől bontakozott ki a nagyvárosi, polgári mintákat követő, villaszerű formákat előtérbe állító lakóház-építészet, ami a kialakuló új középosztályi és jómódú társadalmi csoportok egyik legfontosabb önreprezentációs – időnként ijesztően giccses formavilágot megvalósító – eszközévé vált a kilencvenes évekre éppen úgy, mint napjainkra.

A magyarországi lakásállomány felszereltségének változásában a kiegyenlítődés és az erőteljes polarizáció folyamata egyszerre figyelhető meg. A kiegyenlítődést a kom-

fortszint többé-kevésbé általános emelkedése mutatja, a polarizációt pedig a jómódú, valamint a marginalizált helyzetben, mélyszegénységben élők lakáskörülményei közötti egyre áthidalhatatlanabbá váló távolságok jelzik. Előbbiek esetében általánosnak tekinthető a több száz, nemritkán ezer négyzetmétert meghaladó alapterületű, luxusfelszereltséggel rendelkező lakóingatlanok birtoklása, a másik csoport esetében szükséglakások, a végletesen leromlott állapotú lakások és lakóházak, a szoba-konyhás, esetleg kétszobás, közművekkel esetlegesen ellátott lakások birtoklása a jellemző.

26. TÁBLÁZAT | A lakásállomány változásának néhány mutatója 1990–2009 között

	1990. január 1.	2001. február 1.	2009. január 1.
Lakások száma (ezer)[x]	3853	4065	4303
1 szobás (%)	17	13	12
2 szobás (%)	44	41	40
3 és annál több szobás (%)	39	46	48
100 lakásra jutó népesség	269	251	233
100 szobára jutó népesség	114	98	90
vízvezetékkel ellátott[xx] (%)	83,3	90,6	91,4
vízöblítéses WC-vel ellátott (%)	74,1	85,0	86,5
fürdőhelyiséggel ellátott (%)	78,3	88,7	89,8

Forrás | *Magyarország 1989–2009*. Budapest, 2010, KSH. [x] A lakott, nem lakott lakások, valamint az üdülők adatai együtt, [xx] Hálózati és házi vízvezetékkel együtt

Az adatok szerint a lakóingatlanok száma az ezredfordulót követően valamivel dinamikusabban növekedett, a minőségi lakásviszonyok általános javulását mutatja a szobaszámok szerinti arány változása, a száz lakásra, valamint a száz szobára jutó népesség számának a mérséklődése, továbbá a vízzel, vízöblítéses WC-vel és fürdőszobával való ellátottság emelkedése. Ez utóbbiak esetében a változások súlypontja a kilencvenes évtizedben volt. 2011-ben a lakások 98 százaléka rendelkezett vezetékes vízzel, ezen belül 96 százalékuk hálózati vízzel, 2,2 százalékuk házi vízvezetékkel felszerelt. A hálózati vízzel ellátott lakások aránya 5 százalékkal több, mint a legutóbbi népszámláláskor.

Ugyancsak 5 százalékkal magasabb a meleg vízzel ellátott lakások aránya, mint tíz évvel ezelőtt, a lakott lakások 95 százaléka rendelkezik meleg folyó vízzel. Napjainkra a lakott lakások 98 százalékában megoldott a szennyvízelvezetés. A legnagyobb előrelépés a közcsatorna-hálózat fejlődésében történt. Tíz éve a lakott lakások 56 százaléka rendelkezett közcsatornával, napjainkra ez az arány 77 százalékra nőtt, a házi szennyvízelvezetéssel ellátott lakások aránya csökkent, jelenleg 21 százalék. A vízöblítéses

WC-vel ellátott lakások arányában 2001 és 2011 között közel 8 százalékpontos növekedés volt, az ellátottság napjainkban 94 százalék. Az ellátottsági mutatók javulása ellenére több mint 90 ezer lakás nem rendelkezik sem vezetékes vízzel, sem szennyvízelvezetéssel, több mint 200 ezer lakásban nincs vízöblítéses WC és meleg folyóvíz. Ez is azt mutatja, hogy napjaink magyar hétköznapjaiban jelentős létszámú társadalmi csoport él alacsony komfortfokozatú lakásokban, lakóingatlanokban. A legroszszabb felszereltségű lakások a legnagyobb arányban Borsod-Abaúj-Zemplén és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében találhatók. Az adatok reális értékeléséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a rendszerváltást követő évtizedekben épített lakások szobaszáma és felszereltsége általában magas volt, gyakoribbá vált a 3-4 és ennél nagyobb szobaszámmal rendelkező lakások építése, ami némiképp pozitív módon torzítja a tényleges lakáshelyzettel kapcsolatos információkat.

A kilencvenes és a kétezres években sok vonatkozásban átalakult a magyar lakáskultúra, a lakberendezés és a lakótér-használati szokások[340] rendje is. Ezt a folyamatot az individualizáció erősödése, az esztétizálódás, a technicizálódás és a modernizálódás igénye határozta meg alapvetően. Mindez természetesen a társadalmi helyzettől függően ment végbe, s ahogyan a márkás és/vagy jó minőségű ruha, a lakás is egyszerre szolgálta az egyéni örömérzést és a társadalmi reprezentációt. Ennek jegyében megnőtt az önálló kertes házak száma és társadalmi presztízse. Az 1989 előtti állapotokhoz képest már nem a hétvégi üdülőtelek, hanem a ház körüli kertes területek művelése vált fontossá. Az újonnan épített lakások és családi házak esetében ismét megnövekedett a konyha szerepe és jelentősége, külön szakterületté vált ezeknek a tervezése és berendezése, megjelentek az ételkészítés és étkezés helyeként is funkcionáló, a lakótértől csak részlegesen elválasztott, nagy alapterületű „amerikai konyhák", de a külön étkezők kialakítása is gyakorivá vált. A korábban kevésbé reprezentatív terek közül látványosan megváltozott a fürdőszoba szerepe is a rendszerváltást követően. Az újlakásokba rendszerint már két fürdőszobát építettek, s ezeknek az alapterülete is jelentősen nőtt, felszereltsége is bővült, részben a tisztálkodás individuális igényeit is kielégítve. A felső társadalmi csoportokban pedig teret nyert a hálószobákhoz kapcsolt önálló fürdőszobák divatja is.

A lakások alapterületének növekedésével párhuzamosan tovább erősödött a különböző funkciójú lakóterek elválasztása és a generációs elkülönülés lehetőségének a megteremtése. A három és ennél nagyobb szobaszámú lakásokban volt meg ennek elsősorban a lehetősége. Ez a külön gyerekszobák, hálószoba, dolgozószoba/vendég-

[340] Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón.* Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó; Uők.: *Beszélő házak.* Budapest, 2000a, Kossuth Kiadó; Uők.: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána.* Budapest, 2012, Új Mandátum Kiadó.

szoba és a nappali tér kialakítását jelentette.[341] Társadalmi helyzettől kevéssé függően erős igényként van jelen napjaink lakberendezési és lakótér-használati szokásaiban a reprezentációt – is – szolgáló nappali kialakítása. A kisebb lakásokban ezt továbbra is a multifunkcionalitás gyakorlatával oldják meg, vagyis a nappali és a hálószoba funkciójának az ötvözésével. A nagyobbakban és a családi házakban pedig egyértelműen önálló és rendszerint nagy alapterületű tér a nappali szoba, aminek a berendezése egyszerre fejezi ki tulajdonosának vagyoni helyzetét, ízlését, és lehetőséget biztosít a mindennapok magánéletének, illetve a társas élet igényeinek a kielégítésére is.

Bár a lakóterek kialakításával, használatával, felszerelésével és az ehhez kapcsolódó szokásokkal kapcsolatos átfogó szociológiai felmérések nem készültek, a hétköznapi tapasztalatok, a kérdéssel foglalkozó magazinok alapján is jól látható, hogy jövedelmi helyzettől függően nagyon erős a társadalmi különbség ezen a téren is. A felső és a jómódú társadalmi csoportokhoz tartozók lakótereinek a felszereltségéhez számos luxuscikk tartozik hozzá, az egyénileg készíttetett bútoroktól, a kandallón, szaunán, úszómedencén, pezsgőfürdőn át a legmodernebb konyhai, fürdőszobai berendezésekig. A lakóterek kialakítása, az ahhoz felhasznált anyagok minősége egyfajta, időnként sajátos ízlésről, fogyasztási versenyről is tanúskodik. A társadalmi középnek ezek többnyire elérhetetlen mintákat jelentenek, és a lakberendezésben a kényszerek és a lehetőségek közötti optimális megoldások a jellemzőek általában, kiegészülve egy-egy aktuális státuszszimbólum – rendszerint technikai eszköz – birtoklásával. Míg az alsó társadalmi csoportokban inkább a szint megőrzésére törekvés, illetve a szegényesség, a hiány és a leromlott belső tér jellemző általában.

Napjaink lakáskultúrájában ez a fajta, számos vonatkozásban a fogyasztásra való képesség vagy annak hiánya és a divat által is befolyásolt differenciáltság a meghatározó, sokkal inkább, mint az értékrendet és értékválasztást is tükröző szokásrendszer.

KOMMUNIKÁCIÓ ÉS KULTÚRAFOGYASZTÁS

Az elmúlt évtizedekben[342] számos ponton változott a kultúrához való viszony. Egyfelől folyamatosan átalakultak a kultúraközvetítés és -fogyasztás eszközei, másfelől változott a kultúrafogyasztás módja, harmadrészt pedig erőteljes növekedésnek indultak a kulturális egyenlőtlenségek is. A szigorúan centralizált, állami tulajdonban levő kulturális intézményrendszert a kilencvenes évek folyamán magántulajdonban

[341] Kapitány – Kapitány 2000a., 2012.

[342] A korszak kultúrtörténetéhez lásd Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó. Napjaink kulturális viszonyairól lásd Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér (szerk.): *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról, No. 1.* Budapest, 2009, MTA PTI.

24. KÉP | Kézművesvásár és tánctanítás a Művészetek Völgyében. Kapolcs, 2003 (Kassay Róbert felvétele)

lévő, szabadon megválasztott művészeti és értékpreferenciával rendelkező, gazdaságossági és üzleti szempontokat is figyelembe vevő intézmények – könyvkiadók, filmstúdiók, galériák, lapok, mozik – váltották fel. Az átalakulás velejárójaként az intézmények fenntartásában a gazdasági érdekek gyakran erősebbnek bizonyultak a művelődési és művészeti érdekeknél. Az elmúlt évtizedek során jelentősen átalakult Magyarországon a kultúrafinanszírozás rendszere, az állami szerepvállalás folyamatosan csökkent, egyre inkább csak az alapintézmények fenntartására és működtetésére korlátozódott. Az éves nemzeti össztermékből a kulturális kiadásokra fordított összeg is mérséklődött. Megkezdődött a nonprofit szektor intézményrendszerének kialakulása. Az átmenet időszakától kezdődően a művelődési és tudományos intézmények életében jelentősen nőtt az alapítványi támogatások szerepe. Ugyancsak alapvetően megváltoztak a kultúrafogyasztási szokások, amiben meghatározó szerepet játszott a közművelődési intézményrendszer összezsugorodása.

A magyar társadalom kulturális állapotát felmérő 1996-os kutatás eredményei szerint az egy évtizeddel korábbihoz képest jelentősen – 43 százalékra – emelkedett azoknak az aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a kulturális magatartását a passzivitás jellemzi. E csoport tagjai semmilyen kulturális tevékenység iránt nem mutatnak érdeklődést, legfeljebb a televíziót nézik. Ezzel párhuzamosan 15 százalék

körül van azok aránya, akik már valamivel határozottabb kulturális érdeklődéssel rendelkeztek, 24 százalékot tett ki azoké, akik egyfajta kulturális középréteget alkottak (ők a kulturális mindenevők), míg az autonóm gondolkodású, értékorientált kultúrafogyasztók aránya lényegében változatlan – 15 százalékos – maradt. (A megkérdezettek 3 százaléka értelmezhetetlen választ adott.) Mindez arra utal, hogy a kulturális tevékenységek jelentősége annak ellenére is csökkent az elmúlt években, hogy a kultúrát mint értéket a magyar társadalom továbbra is fontosnak tartotta.[343]

Bukodi Erzsébet 2005-ös életvitel-elemzése[344] úgy találta, hogy három, belsőleg is tagolt, markáns kultúrafogyasztó csoport van jelen a magyar társadalomban. Az első, a kulturális értelemben aktív, autonóm réteg, amely a magaskultúra fogyasztója. A kilencvenes évek második felében ennek a rétegnek az aránya csökkent, másrészt szociodemográfiai szempontból homogénebbé vált. A magasan képzett értelmiségiek, a felsővezetők, a magas jövedelműek tartoznak ide. A második, a népesség közel 40 százalékát jelentő szabadidős középrétegnek nevezett, korántsem egységes csoport. Ebben megtalálhatók a „kulturális mindenevők", akik a hagyományos magaskultúra mellett a tömegkultúra bizonyos elemeit is fogyasztják, olvasnak szórakoztató irodalmat, könnyűzenei koncertekre is járnak, aktív életet élnek, kedvező anyagi helyzetben élő, fiatal egyedülállók, párok sorolhatók ide. A kulturális közép másik elemét az ún. „szórakozásorientáltak" adják, akik a kikapcsolódást és a rekreációt részesítik előnyben. Társadalmi összetételét tekintve rájuk a középiskolai végzettségű, középszintű szellemi, képzett szolgáltatási, irodai foglalkozásúak – főként nők – és vállalkozók dominanciája jellemző.

Legalul a passzívak, a kultúrával nem élők rétege helyezkedik el. „A kilencvenes évek közepére lényegesen megnőtt a csoport részaránya, és az ezredfordulóra még tovább is differenciálódott. A felnőtt népesség mintegy fele tartozik ide, és ezen belül majdnem egynegyede kifejezetten kedvezőtlen helyzetűnek tekinthető életviteli szempontból. Ez utóbbiak a tévénézésen kívül szinte semmivel sem foglalkoznak szabadidejükben, annak ellenére, hogy többségüknek nincs jövedelemszerző munkája. Igen sokan egyedül élnek közülük – nemcsak az idősek –, baráti kapcsolataik nem nagyon vannak, többnyire otthon töltik a napjaikat. Figyelemre méltó, hogy a fiatalok között – a 15–29 éveseknél – sem alacsonyabb ennek a rétegnek a részaránya. Többségében a már nem tanulók, de elhelyezkedni nem tudók, az alkalmi (»fekete-«) munkákból élők és a szakmunkás-szakiskolai tanulók tartoznak ide."[345]

Egy 2007-es felmérésben[346] arra voltak kíváncsiak, hogy a kultúra kifejezés halla-

[343] Lásd Vitányi Iván (szerk.): *Jelentés a magyar kultúra állapotáról, 1996.* Budapest, 1997, Maecenas Kiadó.

[344] Bukodi Erzsébet: *A „puha rétegződés:" életvitel.* Budapest, 2005, TÁRKI, 64. o.

[345] Uo.

[346] Az adatokat lásd: 2007. évi Eurobarometer-felmérés.

tán milyen képzettársítások fordulnak elő a különböző országokban. Európában az első helyen – átlagosan 39 százalékos említettséggel – a képzőművészetet is magában foglaló vizuális és előadó-művészetek álltak, az irodalmat a válaszolók átlagosan 26 százaléka említette. Magyarországon viszont 43 százalék jelölte meg az írott műveket a költészettel és a színjátszással együtt. Magyarországon más országokhoz képest az irodalom különösen fontos alkotóeleme a kultúrának. Míg az idegennyelv-tanulásban nem jeleskedünk, addig, úgy tűnik, az anyanyelvhasználat írott formájának tisztelete mélyen benne van a köztudatban.

A magyar háztartások kulturális fogyasztása az összes kiadás között mért arányát tekintve megegyezik az uniós átlaggal. (A 2005-ös összehasonlító adat szerint az EU-27 átlaga 8,4, Magyarországé 8,5 százalék.) A kultúrára és rekreációra fordított összes kiadás aránya Ausztriában és az Egyesült Királyságban a legmagasabb, Bulgáriában a legalacsonyabb. Magyarországon az uniós átlagot kismértékben meghaladja a főcsoporton belül a kulturális szolgáltatásokra, és jelentősebb mértékben a könyvekre és folyóiratokra fordított kiadások aránya. 2009-ben erre a három tételre összesen az összes kiadás 3,1 százalékát költöttük, míg a teljes kulturális fogyasztásunk arányát tekintve a 2005. évinél alacsonyabb, 7,8 százalék) volt. A háztartás-statisztika szerint a könyvekre fordított egy főre jutó éves kiadás 2009-ben 4331 forint volt, közel ugyanennyit költöttünk újságokra és magazinokra. Könyvekre a legnagyobb arányban a máltaiak, a hollandok és a magyarok, folyóiratokra a finnek és hollandok fordítottak.

A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmi tized fogyasztásában megfigyelhető különbségek közül a vendéglátás és szálláshely-szolgáltatás után a kulturális kiadásokban mért eltérés a legnagyobb. 2009-ben a legtehetősebb réteg átlagosan több mint nyolcszor annyit fordított kultúrára és rekreációra, mint a legalsó jövedelmi tized! A kulturális fogyasztáson belül a könyveknél 3,7-szeres, folyóiratoknál 8,5-szeres, míg a kulturális szolgáltatások esetében (pl. mozi, színház, múzeumlátogatás) 6,0-szoros volt a különbség a két szélső jövedelmi tized fogyasztásában.

Az elmúlt húsz évben összességében az volt a jellemző, hogy miközben egyre többféle könyv jelent meg a piacon, a kiadott könyvek példányszáma csökkent. 2009-től azonban már a könyvek száma is csökkenni kezdett, és ez folytatódott 2010-ben és azt követően is. A könyvek és füzetek száma 4,2, a példányszám ennél nagyobb mértékben, 8,5 százalékkal esett vissza az előző évihez képest. Az összes kiadott könyv kínálatán belül a szépirodalom, az ifjúsági és gyermekirodalom, valamint a szakirodalom területén 3–5 százalékos bővülésről beszélhetünk. A példányszám a szépirodalmi könyveknél 6 százalékkal emelkedett. A tankönyvek esetében mind a kínálat sokfélesége, mind a példányszám tekintetében visszaesés tapasztalható.

A Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Országos Egyesületének adatai szerint 2010-ben a könyvforgalom 61 milliárd 572 millió forint volt, folyó áron számolva 4,1 százalékkal maradt el az előző évitől. Az 1996 óta vezetett könyvforgalmi statisztika 2009-ben mutatott először visszaesést, ami 2010-ben folytatódott. A legnagyobb forgalomcsökkenést a gyermek- és ifjúsági könyveknél (16,7 százalékos), valamint a szakkönyvek, tudományos művek, lexikonok, szótárak, illetve az egyéb, felsőoktatásban használatos kiadványok (15,3 százalékos) területén mérték. A könyvek fogyasztói árának változása a válság ellenére 2008 óta nem éri el az általános inflációs rátát.

A nyomtatott sajtótermékek közül a napilapok és havilapok példányszáma tovább csökkent 2009-ben, míg a hetilapok megőrizték – sőt, csekély mértékben növelni is tudták – a korábbi évben regisztrált értéket. A politikai és gazdasági lapok, műsorújságok és egyéb sajtótermékek példányszámának évek óta tartó csökkenése, illetve stagnálása mögött alapvetően az elektronikus média használatának terjedése áll. 2010-ben az országos és megyei napilapok példányszáma egy-két kivételtől eltekintve tovább mérséklődött, a hetilapoké ennél valamivel kedvezőbben alakult.

A különböző érdeklődésű emberek könyvtárhasználóként és -látogatóként vagy könyvkölcsönzőként 2010-ben 8000 könyvtári szolgáltatóhelyet kereshetnek fel. Ezek nem egészen fele iskolai, több mint egyharmada települési, a többi szak- és munkahelyi könyvtár. A könyvtárhasználatban a múlt évtized utolsó harmadában változásokat tapasztalhattunk, amelyekben feltehetően szerepet játszik az elektronikus szolgáltatások növekvő jelenléte és a hagyományos kínálat multimédiás eszközökkel való bővítése. A települési könyvtárak szolgáltató helyeinek száma 2009-ben 3587 volt, az elmúlt két évben szerényen, de a könyvállomány és a beiratkozott olvasók száma is emelkedett. A kikölcsönzött könyvtári egységek számának a kilencvenes évek közepétől mérhető csökkenése megállt, 2009-ben pedig 2,6 százalékos emelkedés mutatkozott.

Az olvasási szokások megváltozásával a legnépszerűbb, legolvasottabb alkotók névsora is jelentősen átrendeződött. Gereben Ferenc és Nagy Attila kutatásai szerint 2000 őszén a megkérdezettek körében – sorrendben – Danielle Steel, Robin Cook, Lőrincz L. László, Jókai Mór, Moldova György, Vavyan Fable, Dallos Sándor, Clair Kenneth és Zilahy Lajos voltak a legkedveltebb írók. Mindez arra utal, hogy sem a klasszikus, sem a kortárs magyar és világirodalom képviselői nem tartoznak a legolvasottabb szerzők közé. Az igényes irodalmi alkotások helyét a lektűr vette át. Természetesen maradtak kivételes alkalmak és sajnos egyre inkább kivételesnek tekinthető írók – Nádas Péter, Esterházy Péter, Závada Pál, Spiró György –, akiknek a művei továbbra is nagy érdeklődést keltve, tízezret is elérő példányszámokban keln(t)ek el.

25. KÉP | Laptopok a soroksári Auchan áruház műszaki osztályán (MTI-fotó)

1989-ben a Magyar Televízió két csatornájának földi adótornyok által sugárzott műsorát lehetett nézni. A kilencvenes évek elején elindult Duna Televíziónak, majd az 1997-től fogható kereskedelmi adóknak köszönhetően megnőtt a műsoridő, és átalakult a műsorszerkezet: a műsorok száma ma már több száz, a heti halmozott adásidő sokszorosára emelkedett. A kereskedelmi televíziók az ezredfordulón a tömegkultúra alakításának meghatározó tényezőivé váltak, ami a kultúrafogyasztási szokásokat is megváltoztatta. A kereskedelmi, fogyasztási és befogadási szempontok összekapcsolása, a műsorszolgáltatás globalizálódása új műsortípusok – valóságshow-k, tehetségkutatók – meghonosításával egyszerre igyekezett elősegíteni a minél magasabb nézettség fenntartását és ezzel párhuzamosan a közízlést és -gondolkozást is befolyásolta. A tévézés napjaink egyik legáltalánosabb emberi tevékenysége, megítélése azonban rendkívül ellentmondásos. A televíziókban látható műsorok tartalma, sokszor létjogosultsága is komoly társadalmi viták tárgya. Kis túlzással azt is lehetne mondani, hogy korunk kultúrája a képernyő kultúrája, ami megjeleníthető, az létezik. Különösen annak a széles társadalmi rétegnek a számára, amelyiknek

nincs pénze, ideje szórakozásra, vagy egyszerűen fáradt más időtöltést választani. Sokaknak a tévé jelenti a közösséget, a társas életet, vagy annak pótlékát is.[347]

A kultúrafogyasztást a technika fejlődése radikálisan átalakította. A nyolcvanas évek elejétől számítható a hazai videózás elterjedése, a nyolcvanas évek végétől a számítógépek váltak egyre szélesebb körben elérhetővé, ami a televízió megjelenésénél is sokkal jelentősebb fordulatot hoz(ott) a hétköznapi élet minden területén. Az 1998-as adatok szerint még csak minden tizedik magyar háztartás rendelkezett személyi számítógéppel, 2008-ban 100 háztartásra már 60 személyi számítógép jutott, ami azt jelenti, hogy több mint minden második háztartásban volt egy. Otthoni internetkapcsolata 1998-ban száz háztartásból még mindössze háromnak volt, ám a kétezres években ez nagyon gyorsan bővült, 2011-ben már a háztartások 55 százaléka, 2013-ban a háztartások 71 százaléka rendelkezett internet-hozzáféréssel, ami 8 százalékponttal maradt el az uniós átlagtól. A számítástechnika a mindennapi élet nélkülözhetetlen részévé vált, átalakítva a kommunikációs szokásokat is. Az információtechnika kultúraformáló szerepe Magyarországon a kilencvenes évek végétől kezdett kibontakozni, számos vonatkozásban erősítve a kulturális egyenlőtlenségeket a társadalomban.

Gyökeresen átalakultak a kommunikációs eszközök és szokások az 1989 óta eltelt évtizedek során. Ezen belül, a távközlés területén olyan folyamatok mentek végbe az elmúlt 20-25 évben, amelyek hatására ma egészen mások a szolgáltatások jellegzetességei, mint korábban; sokkal szélesebb az igénybevevők köre, a szolgáltatások pedig összekapcsolódnak, az egyes távközlési eszközök sokfunkcióssá váltak. A bekapcsolt vezetékes fővonalak száma 916 ezerről tíz év alatt 3,9-szeresére emelkedett. A vezetékes telefon azonban az ezredfordulóra elvesztette hegemóniáját. 2002-ben már mind a mobiltelefon-előfizetések, mind a mobilról indított hívások száma meghaladta a vezetékes vonalak, illetve a vezetékes hálózatról indított hívások számát. A mobiltelefon jelentősége nemcsak mint hangátvitelre alkalmas eszközé nagy: ma már évente közel 1,9 milliárd szöveges és 21 millió multimédiás üzenetet küldenek egymásnak a felhasználók, az okostelefonok megjelenésével és gyors terjedésével pedig fokozatosan a mindennapi élet univerzálisan használt eszközévé válik. 2013-ban már 118,2 mobiltelefon-előfizetés jutott száz lakosra, ezzel párhuzamosan a vezetékestelefon-előfizetők száma 2,82 millióra csökkent. A kilencvenes évek elejétől kezdett elterjedni a kábeltelevíziózás: a bekapcsolt lakások száma az 1,4 milliót majdnem elérő 1994. évi szintről 2009-ig megközelítette a 2,2 milliót. A kezdetekben zömében csak beszélge-

[347] A kérdéshez lásd Farkas Dezső: Gulyásleves vagy hamburger, avagy Magyarország amerikanizációja. *Valóság,* 1994. 11. sz.; Tibori Tímea: Kulturális magatartás és értékváltozások. *Educatio,* 2001. 3. sz. 517–529. o.; Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom.* Budapest, 2008, PrintXBudavár Zrt. & Médiakutató Alapítvány; *Kulturális szokásaink. A lakosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg-felvételek segítségével.* Budapest, 2013, KSH.

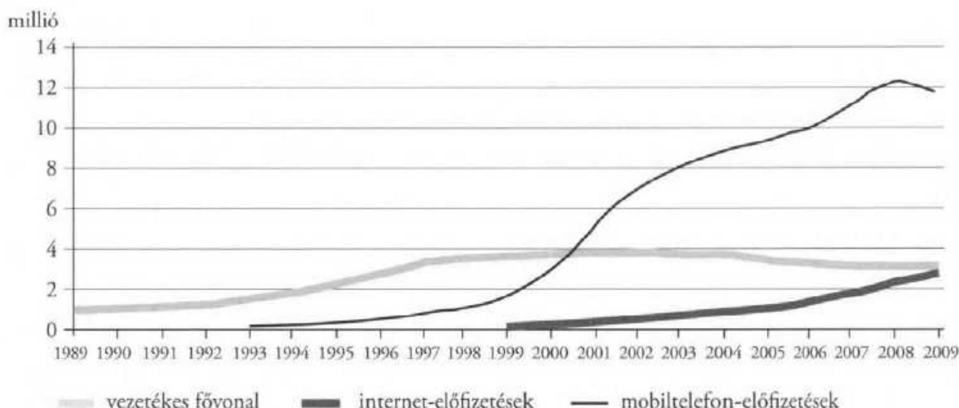

26. KÉP | Fiatalok várakoznak a Mammut bevásárlóközpontban 2012. szeptember 12-én, ahol éjféltől vásárolhatják meg először Magyarországon az iPhone5 okostelefont (MTI-fotó)

tésekre használt vezetékes vonalakat ma már internet- és információszolgáltatásra is, a kábeltévés hálózatot pedig már telefonálásra és internetezésre is igénybe veszik.

A központi államigazgatás intézményeiben 2008-ban 3 és félszer annyi számítógép volt, mint 1995-ben. 2009-ben a háztartások több mint felében volt számítógép, a vállalkozások 89 százaléka használt PC-t. Az internet-hozzáférések száma az 1999. évi 145 ezres szintről tíz év alatt 16-szorosára bővült. Internetkapcsolattal a háztartások 55 százaléka, a vállalkozások 87 százaléka, a közigazgatás 98 százaléka rendelkezett. 2013-ban már 6,4 millió volt az internet-előfizetések száma. A hozzáférési módokat tekintve a betárcsázós kapcsolat szinte eltűnt, a széles sáv részesedése kétharmadra nőtt. A vezeték nélküli technológia az összes kapcsolat háromtizedét adja. 2009-ben már a vállalkozások fele, a közigazgatási intézmények 72 százaléka rendelkezett önálló honlappal. Mindezek azt mutatják, hogy ha az EU-s átlaghoz képest némi lemaradással is, de Magyarország is átlépett az infokommunikációs kultúra és a kialakulóban levő infokommunikációs társadalom[348] korába.

[348] Csótó Mihály – Holczer Márton – Kis Gergely – Molnár Szilárd – Pintér Róbert – Rab Árpád – Szé-

30. ÁBRA | A kommunikációs eszközök változása 1989–2009

Forrás | *Magyarország 1989–2009.* Budapest, 2010, KSH.

A 1999–2000 fordulóján végzett életmód-időmérleg vizsgálat adatai szerint ugyan valamelyest növekedett a kulturális és szórakoztatótevékenységre fordított napi idő mennyisége, ám ennek döntő részét tévénézésre és videózásra használták fel. Ez egyaránt utal arra, hogy az elmúlt években igen nagymértékben megnőtt a vizuális eszközök szerepe a szabadidő eltöltésében, a kultúrafogyasztásban, és arra is, hogy a (köz)művelődési intézményrendszer átalakulása, a kulturális szolgáltatások árának emelkedése általában megnehezítette a művelődési lehetőségek igénybevételét s egyes társadalmi rétegek számára gyakorlatilag elérhetetlenné tette ezeket.

A 2009–2010-es időmérleg-adatok viszont már a vizuáliskultúra-fogyasztás és informálódás átrendeződésének a kibontakozását is jelezték azzal, hogy átlagosan napi 11 percnyi internethasználatot regisztráltak. Önmagában ez természetesen nem szünteti meg a kulturális egyenlőtlenségeket, hiszen a felhasználók önmagukban is nagyon eltérő jellemzőkkel rendelkező társadalmi csoportot alkotnak. Ugyanakkor ezeknek az eszközöknek és az így elérhető forrásoknak a használata alapvetően és fokozatosan átalakítja a magyar hétköznapokat a 21. század elején.[349]

kely Levente: A magyar információs társadalom fejlődése az elmúlt tíz évben: intézményépítés, infrastruktúrafejlesztés és kultúraváltás. In *Magyar országjelentés 1998–2008.* Budapest, 2008, BME–GKI.

[349] A magyarországi digitális kultúra helyzetéhez lásd Csepeli György – Prazsák Gergő: eKultúra. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008.* Budapest, 2008, TÁRKI, 451–470. o.

IRODALOM

II. FEJEZET

Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon. *Századvég*, 1996. 1. sz.

Bartha Eszter: *Kelet-európai alternatívák a 20. és 21. században*. Budapest, 2013, Volos Kiadó.

Bihari Mihály: *A magyar politika 1944–2004*. Budapest, 2006, Osiris Kiadó.

Bihari Mihály – Lengyel László et al.: *Fordulat és reform, 1987*. Budapest, 1987, ELTE. A *Medvetánc* 1987. 2. szám melléklete.

Bozóki András et al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. Tanulmányok. Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó.

Csaba László: A rendszerváltozás elmélete és/vagy a közgazdaságtan kudarca? *Közgazdasági Szemle*, 1999. 1. sz. 1–19. o.

Csaba László: *A fölemelkedő Európa*., Budapest, 2006, Akadémiai Kiadó.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék*. I–III. Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.

Ferge Zsuzsa: A rendszerváltás megítélése. *Szociológiai Szemle*, 1996. 1. sz. 51–74. o.

Földes György: *Az eladósodás politikatörténete 1957–1986*. Budapest, 1995, Maecenas Kiadó.

Furet, François: *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról*. Budapest, 2000, Európa Kiadó.

Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* (online társadalomtudományi folyóirat), 2013. 2–3. sz. 3–21. o.

Habermas, Jürgen: Mit jelent a szocializmus ma? A „helyrehozó" forradalom és a baloldali gondolkodás megújításának szükségessége. *Világosság*, 1991. 2. sz. 104–117. o.

Hobsbawm, E. J.: *Szélsőségek kora*. Budapest, 1998, Pannonica.

Huszár Tibor: *Kádár János politikai életrajza*. I–II. Budapest, 2001–2003, Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó.

Kádár János és M. Sz. Gorbacsov találkozója Moszkvában 1985. szeptember 25-én. A beszélgetés jegyzőkönyve megjelent: *Történelmi Szemle*, 1992. 1–2. sz. 133–151. o.

Kaposi Zoltán: *Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000*. Pécs, 2002, Dialóg Campus Kiadó.

Kéri László: *A rendszerváltás krónikája 1988–2009*. Budapest, 2010, Kossuth Kiadó.

Kis János: Reform és forradalom között. In Bozóki András et. al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve. Kerekasztal-tárgyalások 1989-ben*. 7. kötet. *Alkotmányos forradalom, tanulmányok*. Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó, 91–146. o.

Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *A század- és rendszerváltás társadalma*. Budapest, 2000, MTA, 204. o.

Kolosi Tamás – Tóth István György: A rendszerváltás nyertesei és vesztesei – generációs oldalnézetből. Tíz állítás a gazdasági átalakulás társadalmi hatásairól. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008*. Budapest, 2008, TÁRKI, 15–45. o.

Kornai János: Transzformációs visszaesés. Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján *Közgazdasági Szemle*, 1993. 8. sz., 569–599. o.;

Kornai János: Transformational Recession: A General Phenomenon Examined through the Example of Hungary's Development. *Economie Appliquée*, 1993. Vol. 46. No. 2.

Kornai János: *Vergődés és remény: gondolatok a gazdasági stabilizációról és a jóléti állam reformjáról.* Budapest, 1996, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Kornai János: Mit jelent a „rendszerváltás"? Kísérlet a fogalom tisztázására. *Közgazdasági Szemle,* LIV. évf., 2007. április. 303–321. o.

Kornai János: *Szocializmus, kapitalizmus, demokrácia és a rendszerváltás. Nyolc tanulmány.* Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.

Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Laki László: Rendszerváltások Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek – Érdekek és hatalmi viszonyok, individualizáció és egyenlőtlenségek a mai Magyarországon.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

Laki László: Modernizáció és rendszerváltások. In Bayer József – Boda Zsolt (szerk.): *A rendszerváltás húsz éve – változások és válaszok.* Budapest, 2009, MTA Politikai Tudományi Intézet – L'Harmattan. 229–249. o.

Laki László: *A rendszerváltás avagy a „nagy átalakulás".* Budapest, 2009, Napvilág Kiadó.

Magyarország a XX. században. II. kötet. *Gazdaság.* 621. o. http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/

Rainer M. János – Baráth Magdolna (szerk.): *Gorbacsov tárgyalásai a magyar vezetőkkel. Dokumentumok az egykori SZKP és MSZMP archívumaiból.* Budapest, 2000, 1956-os Intézet.

Rainer M. János (szerk.): *A Monori Tanácskozás 1985. június 14–16.* Budapest, 2005, 1956-os Intézet.

Rainer M. János: Adalékok a (magyar) rendszerváltás fogalomtörténetéhez. In Gerhard Péter – Koltai Gábor – Rácz Attila – V. László Zsófia (szerk.): *Rendszerváltás(ok) Magyarországon.* Budapest, 2010, Mundus Novus, 15–23. o.

Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

Ripp Zoltán: *Eltékozolt esélyek? A rendszerváltás értelme és értelmezései.* Budapest, 2009, Napvilág Kiadó.

Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században.* Budapest, 1999, Orisis.

Romsics Ignác: *Volt egyszer egy rendszerváltás.* Budapest, 2003, Rubicon könyvek.

Szelényi Iván: Kapitalizmusok, szocializmusok után. *Egyenlítő,* 2004. 4. sz. 2–11. o.

Ther, Philipp: Divergencia a konvergenciában. Gondolatok a kelet-európai átalakulások történetéhez. *Aetas,* 2013. 4. sz. 5–21. o.

Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a XX. században.* Budapest, 2009, Osiris Kiadó.

Tóth András: A kádárizmus búvópatakként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989–2013) *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 118–145. o.

Tóth András: Nem dőlt el semmi, mégis, minden eldőlt. A szakszervezetek a kerekasztalnál. In Bozóki András et. al. (szerk.): *A rendszerváltás forgatókönyve: Kerekasztal-tárgyalások 1989–ben.* 7. köt. *Alkotmányos forradalom.* Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó, 308–343. o.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Wirsching, Andreas: *Der Preis der Freiheit. Geschichte Europas in unserer Zeit.* München, 2012, C. H. Beck Verlag.

III. FEJEZET

Bukodi Erzsébet: A párkapcsolat-formálódás és -felbomlás néhány társadalmi meghatározója. In Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth I. György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Budapest, 2001, TÁRKI – Szociális és Családügyi Minisztérium, 88–112. o.

Bukodi Erzsébet (szerk.): *Társadalmi helyzetkép 2003.* Budapest, 2004, KSH.

Demográfiai Évkönyv 2009. Budapest, 2010, KSH.

Földházi Edit: „Az első házasság felbomlása – eseménytörténeti elemzés". *Demográfia,* 2008. 1. sz. 79–110.

Gyarmati György: A nosztalgia esete a Kádár-korszakkal. *Metszetek* (online társadalomtudományi folyóirat), 2013. 2–3. sz. 3–21. o.

Hablicsek László: *Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában.* Budapest, 1995, KSH Népességtudományi Kutató Intézete.

Hablicsek László – Kovács Katalin: *Az életkilátások differenciálódása iskolázottság szerint, 1986–2005.* Budapest, 2007, KSH Népességtudományi Kutató Intézet. /Kutatási Jelentések 84. 2007. 1. sz./
Józan Péter: *Halálozási viszonyok Magyarországon 1980–1992.* Budapest, 1994, KSH.
Kamarás Ferenc (szerk.): *Terhesség-megszakítások - tanulmányok, adatok, jogszabályok, hazai és nemzetközi trendek.* Budapest, 2000, KSH.
Kapitány Balázs: A pronatalista népesedéspolitikák támogatottsága, a családtámogatások ismertsége. In Pongrácz Tiborné (szerk.): *Családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Budapest, 2011, KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 149–166. o. /Kutatási Jelentések 91./
Magyarország 2008. Budapest, 2009, KSH.
Magyarország 1989–2009 – a változások tükrében. Budapest, 2010, KSH.
Nagy Beáta: A munkavállalás és gyermekvállalás paradoxona. Bevezető gondolatok. *Szociológiai Szemle,* 2009. 3. sz. 81–91. o.;
Őri Péter – Spéder Zsolt: *Demográfiai tükör 2012.* Budapest, 2012, KSH Népességtudományi Kutató Intézet.
Paksi Veronika – Szalma Ivett: Mikor vállaljunk gyermeket? A túl korai, az ideális, és a túl késői gyermekvállalás életkori normái európai összehasonlításban. *Szociológiai Szemle,* 2009. 3. sz. 92–115. o.
Pongrácz Tiborné: A demográfiai értékrend változásában szerepet játszó főbb népesedési folyamatok. In Pongrácz Tiborné (szerk.): *Családi értékek és a demográfiai magatartás változásai.* Budapest, 2011, KSH Népességtudományi Intézet. /Kutatási Jelentések 91./
Pongrácz Tiborné – Spéder Zsolt: „Élettársi kapcsolat és házasság – hasonlóságok és különbségek az ezredfordulón". *Szociológiai Szemle,* 2003. 4 sz. 55–75. o.
Pongrácz Tiborné – S. Molnár E.: Nemi szerepek és a közvélemény változásának kölcsönhatása. In Nagy I. – Pongrácz T.-né (szerk.): *Szerepváltozások. 2011. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Budapest, 2011, TÁRKI – Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 192–206. o.
S. Molnár E.: Házasságon kívüli szülések a XX. század utolsó évtizedében. In Spéder Zs. (szerk.): *Család és népesség itthon és Európában.* Budapest, 2003, Századvég Kiadó, 65–86. o.
S. Molnár E.: A gyermekszám-preferenciák alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. *Demográfia,* 2009. 4. sz. 283–313. o.
Spéder Zsolt: Mintaváltás közben. A gyermekvállalás időzítése az életútban, különös tekintettel a szülő nők iskolai végzettségére és párkapcsolati státusára. *Demográfia,* 2006. 2–3. sz. 113–148. o.
Spéder Zsolt – Kapitány Balázs: *Gyermekek – vágyak és tények. Dinamikus termékenységi elemzések.* Budapest, 2007, KSH. /NKI Műhelytanulmányok 6./
Terhesség-megszakítások 1995–2006. Budapest, 2007, KSH.
Termékenységi adattár 1995–2006. Budapest, 2006, KSH.
Tomka Béla: *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
Utasi Ágnes: *Feláldozott kapcsolatok. A magyar szingli.* Budapest, 2004, MTA Politikai Tudományok Intézete.
Vukovich György: A magyar népesedéspolitika néhány vonatkozása. In Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája (896–1995).* Budapest, 1996, KSH.

IV. FEJEZET

Andorka Rudolf: A községi és paraszti társadalom hátrányos helyzete. In Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, 1996, Antológia Kiadó, 116–126. o.
Barta Györgyi: Budapest és az agglomeráció gazdasági szerepkörének átalakulása. In Sipos András (szerk.): *Az ötvenéves Nagy-Budapest – előzmények és megvalósulás.* Budapest, 2002, Budapest Történeti Múzeum – Budapest Főváros Levéltára, 201–217. o. /Tanulmányok Budapest múltjából 30./
Beluszky Pál: A magyarországi városhierarchia változásai a XX. században. In Timár Lajos – Püski Levente –

Valuch Tibor (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I. Jelenkortörténeti Műhely II.* Debrecen, 1999, KLTE Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 207–227. o.

Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza.* Pécs, 1999, Dialóg Campus Kiadó.

Borsos Endre – Csite András – Letenyei László (szerk.): *Rendszerváltozás után: falusi sorsforduló a Kárpát-medencében.* Budapest, 1999, Számalk-MTA PTI.

Budapest Városfejlesztési Koncepciója 2002. Budapest, Főpolgármesteri Hivatal.

Csanády Gábor – Csizmady Adrienne et al.: *Város – tervező – társadalom.* Budapest, 2010, Sík Kiadó.

Cséfalvay Zoltán: *Helyünk a nap alatt – Magyarország és Budapest a globalizáció korában.* Budapest, 1999, Kairosz Kiadó.

Csizmady Adrienne: Lakótelep és társadalmi szegregáció. *Szociológiai Szemle,* 1996. 3–4. sz. 205–222. o.

Csizmady Adrienne – Husz Ildikó: *Település és városszociológia – szöveggyűjtemény.* Budapest, 2004, Gondolat Kiadó.

Csite András – Kovách Imre: *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán.* Budapest, 2000a, kézirat.

Csite András – Kovách Imre: *A terület és vidékfejlesztés rendszere az EU tagországaiban és Magyarországon.* Budapest, 2000b, kézirat.

Enyedi György (szerk.): *Társadalmi-területi egyenlőtlenségek Magyarországon.* Budapest, 1993, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Enyedi György (szerk.): *Magyarország település környezete.* Budapest, 2000, MTA.

Gazsó Ferenc – Laki László – Pitti Zoltán: *Társadalmi zárványok.* Budapest, 2008, MTA PTI.

GfK Vásárlóerő-tanulmány 2013/2014. Budapest, 2013, GfK Hungária Kft.

Hárs Ágnes: Népességmozgások Magyarországon a XXI. század küszöbén. In Lukács Éva –Király Miklós (szerk.): *Migráció és Európai Unió.* Budapest, 2001, Szociális és Családügyi Minisztérium.

Horváth Gyula – Rechnitzer János (szerk.): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón.* Pécs, 2000, MTA RKK.

Izsák Éva: *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői.* Budapest, 2003, Napvilág Kiadó.

Kovách Imre: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest, 2011, MTA doktori értekezés kézirata.

Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón.* Budapest, 2013, Argumentum MTA TK Szociológiai Kutatóintézet.

Kovách Imre – Dupcsik Csaba et al. (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon.* Budapest, 2013, Argumentum – MTA TK Szociológiai Intézet.

Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde: *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidéken.* Budapest, 2013, L'Harmattan.

Kárpáti Zoltán (szerk.): *Társadalomi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországán.* Budapest, 1997, MTA Társadalmi Konfliktusok Kutató Központja.

Ladányi János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten.* Budapest, 2008, Új Mandátum Kiadó.

Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika – válogatott tanulmányok 1975–2010.* Budapest, 2010, Új Mandátum Kiadó.

Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének változása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában.* Budapest, 2012, L'Harmattan Kiadó.

Ladányi János – Szelényi Iván: Szuburbanizáció és gettósodás. Szociális, etnikai és térszerkezeti változások az ezredforduló Magyarországán és Budapestjén. *Kritika,* 1997. 7. sz. 4–12. o.

Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történetei és összehasonlító szociológiai vizsgálata.* Budapest, 2004, Napvilág Kiadó.

Ladányi János – Virág Tünde: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdaság átmeneti időszakában. *Kritika,* 2009. július–augusztus. 16–22. o.

Lichtenberger, Elisabeth – Cséfalvay Zoltán – Paal, Michaela: *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Budapest, 1995, Magyar Trendkutató Központ. /Az átmenet trendjei 2./

Monostori Judit (szerk.): *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés folyamata.* Budapest, 2004, KSH.

Nemzetközi vándorlás, 1995–2005. Budapest, 2006, KSH.
Táll Éva (szerk.): *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán.* Budapest, 1993, MTA Politikai Tudományok Intézete.
Tóth Pál Péter: Magyarország új állampolgárai 1988–1992. In Valuch Tibor (szerk.): *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Budapest, 1995, 1956-os Intézet – Osiris Kiadó. 687–702. o.
Tóth Pál Péter: A Magyarországra menekülők 1988–1994. *Statisztikai Szemle,* 1996. 5–6. sz. 438–459. o.
Tóth Pál Péter: Új állampolgárok. *Statisztikai Szemle,* 1997. 4–5. sz. 368–389. o.
Szirmai Viktória: Globalizáció és a nagyvárosi tér társadalmi szerkezete. *Szociológiai Szemle,* 2004. 4. sz. 3–25. o.
Váradi Mónika Mária (szerk.): *Kistelepülések lépéskényszerben.* Budapest, 2008, Új Mandátum Könyvkiadó.
Virág Tünde: *Kirekesztve – falusi gettók az ország peremén.* Budapest, 2010, Akadémiai Kiadó.

V. FEJEZET

A cigányság helyzete, életkörülményei, 1993. Budapest, 1994, KSH.
A. Gergely András: Nemzetiségek és kisebbségek Magyarországon http://www.antroport.hu/lapozo/tanulmanyok/tanulmanypdf/aganemzetisegkisebbseg.pdf
Badis Róbert (2012): Elfogyóban? *Kommentár,* 2012. 3. sz. http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/elfogyoban_
Bárdi Nándor – Lagzi Gábor (szerk.): *Politikai és nemzeti identitás Közép-Európában.* Budapest, 2001, Teleki László Alapítvány.
Bárdi Nándor et al.: *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Budapest, 2008, MTA ENKI – Gondolat Kiadó.
Bibó István: A zsidókérdés Magyarországon. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok.* II. kötet. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.
Csepeli György – Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótégelybe. *Társadalomkutatás,* 1991. 4. sz. 5–20. o.
Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Budapest, 2002, Jószöveg Műhely.
Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária: *Nemzetek egymás tükrében.* Budapest, 2002, Balassi Kiadó.
Dobos Balázs: A magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek autonómiája. *Kisebbségkutatás,* 2006. 3. sz. 185–198. o.
Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin: „Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok?" *Medvetánc,* 1986. 4. sz., 1987. 1. sz. 129–145. o.
Forray Katalin – Hegedűs T. András: *Cigánygyermekek szocializációja.* Budapest, 1998, Aula Kiadó.
Fóti János – Kulcsár Rózsa – Mészáros Árpád: *A nemzetiségek életkörülményei.* Budapest, 1995, KSH.
Gereben Ferenc: *Identitás, kultúra, kisebbség.* Budapest, 1999, Osiris Kiadó.
Gyivicsán Anna: *Anyanyelv, kultúra, közösség – a magyarországi szlovákok.* Budapest, 1993, Teleki László Alapítvány.
Gyurgyik László: *Népszámlálás 2001. A szlovákiai magyarság demográfiai, valamint település- és társadalomszerkezetének változásai az 1990-es években.* Pozsony, 2006, Kalligram Kiadó.
Gyurgyik László (2012a): Egy csökkenés anatómiája. *Kommentár,* 2012. 3. sz. http://kommentar.info.hu/iras/2012_3/egy_csokkenes_anatomiaja
Hablicsek László: A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása 1991-től 2021-re. In Hablicsek László (szerk.): *A Kárpát-medencei magyarság demográfiai helyzete és előreszámítása 1991-től 2021-re.* Budapest, 2005, KSH NKI, 25–82. o. /Kutatási Jelentések 78./
Havas Gábor – Kemény István: A magyarországi romákról. *Szociológiai Szemle,* 1995. 3. sz. 3–20. o.
Havas Gábor – Kemény István: Cigánynak lenni. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, TÁRKI, 352–380. o.
Kapitány Balázs: Kárpát-medencei népszámlálási körkép *Demográfia,* 2013. 1. sz. 25–64. o.

Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők – fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 281. o.

Kántor Zoltán: Nemzetpolitika, 2005. In Sándor Péter – Vass László – Tolnai Ágnes (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2005-ről.* Budapest, 2006, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 598–607. o.

Kemény István: A magyarországi cigányok helyzete In *Beszámoló a* ... Budapest, 1976, 7–67. o.

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság, 1971–2003.* Budapest, 2004, Gondolat-MTA ENKI.

Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: *A cigány népesség Magyarországon.* Budapest, 1998, Socio-typo.

Kiss Tamás: A 2011-es romániai népszámlálás tanulságai és következményei. *Pro Minoritate,* 2012. 3. sz. 9–25. o.

Kiss Tamás – Barna Gergő: *Népszámlálás 2011. Erdélyi magyar népesedés a XXI. század első évtizedében.* Kolozsvár, 2012, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Kovács András: *A különbség köztünk van – az antiszemitizmus és a fiatal elit.* Budapest, 1997, Cserépfalvi Kiadó.

Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.

Kovács Éva – Vajda Júlia: *Mutatkozás – zsidó identitás történetek.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó.

Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában: Magyarországi elitek és kisebbségi magyar elitek.* Budapest, 2011, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet –Argumentum Kiadó, 532. o.

Kósa László: A magyar nemzettudat változásai. *Európai Utas,* 2004. 1. sz. 13–19. o.

Kozma Tamás – Nagy Péter Tibor – Szigeti Jenő – Tomka Miklós: *Felekezeti megoszlás Magyarországon.* Zárótanulmány. Budapest, 1994, Oktatáskutató Intézet.

Közép-európai népszámlálások az ezredfordulón. Budapest, 2003, Teleki Intézet.

Ladányi János: *Szociális és etnikai konfliktusok. Tanulmányok a piacgazdasági átmenet időszakából (1987–2005).* Budapest, 2005, Új Mandátum Könyvkiadó.

Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010.* Budapest, 2012. Libri.

Mészáros Árpád – Fóti János: Nemzetiségek, etnikai csoportok a XX. századi Magyarországon. *Régió,* 1995. 3. sz. 3–33. o.

Mészáros Árpád – Fóti János: A cigány népesség jellemzői Magyarországon. *Statisztikai Szemle,* 1996. 11. sz. 908–999. o.

Népszámlálás 2001. 4. köt. *Nemzetiségi adatok.* Budapest, 2003, KSH.

Örkény Antal: A magyar nemzettudat változása az elmúlt évtizedben. www.szochalo.hu

Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

Pozsony Ferenc (szerk.): *Csángósors.* Budapest, 1999, Teleki László Alapítvány.

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* Budapest, 1995, MTA Történettudományi Intézet. /Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 15./

Stark Tamás: Kísérlet a zsidó népesség számának behatárolására 1945 és 2000 között. In Kovács András: *Zsidók a mai Magyarországon. Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése.* Budapest, 2002, Múlt és Jövő Lap- és Könyvkiadó, 101–127. o.

Szabó Ildikó: *A pártállam gyermekei.* Budapest, 2000, Hatodik Síp – Új Mandátum Könyvkiadó.

Szabó Ildikó: Nemzeti identitás és politikai szocializáció. *Confessio,* 2005. 3. sz.

Szarka László (szerk.): *Magyarország és a magyar kisebbségek.* Budapest, 2002, MTA.

Szakolczai Árpád: A cigányság értékrendjének sajátosságai. *Szociológia,* 1982. 4. sz. 521–534. o.

Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája.* Budapest, 1999, Panoráma.

Szűcs Zoltán: Adalékok a cigány háztartások anyagi viszonyaihoz. *Statisztikai Szemle,* 1997. 4–5. sz. 349–367. o.

Szűcs Jenő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása.* Budapest, 1997, Osiris Kiadó.

Tomka Miklós: *Vallás és társadalom Magyarországon.* Budapest, 2006, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 353. o.

Tóth Ágnes – Vékás János: *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon (a 2001. évi népszámlási adatok rövid összefoglalása).* Budapest, 2003, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* Budapest, 1991, MTA Politikai Tudományok Intézete.
Vécsei Károly: *A migráció és az urbanizáció egyes vonatkozásai Romániában.* Budapest, 1993, KSH, 57–107. o. / KSH Népességtudományi Kutató Intézet Történeti Demográfiai Füzetek 12./
Zelei Miklós: *A kettézárt falu.* Budapest, 2000, Ister Kiadó.

VI. FEJEZET

A 2001-es népszámlálás adatai. 16. *Társadalmi rétegződés.* Budapest, 2004, KSH.
Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötései – rendszerátalakulás Magyarországon *Századvég,* 1996. 1. sz. 5–18. o.
Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai 1973-tól 1992-ig. *Statisztikai Szemle,* 1995. 2. sz. 101–120. o.
Árvay János – Vértes András: *A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon 1980–1992.* Budapest, 1993, GKI.
Balogh Anikó – Róbert Péter: Foglalkozási mobilitás Magyarországon 1992–2007. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, 2010, TÁRKI, 46–65. o.
Bukodi Erzsébet – Fóti János – Lakatos Mihály – Záhonyi Miklós: *A foglalkozási rétegződés modelljei.* 1999, Budapest, KSH.
Bukodi Erzsébet – Harcsa István – Reisz László: *Társadalmi tagozódás, mobilitás az 1992. évi mobilitás-vizsgálat alapján.* Budapest, 1994, KSH. /Társadalomstatisztikai Közlemények./
Bukodi Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemző. *Statisztikai Szemle,* 1995. 4–5. sz. 324–339. o.
Bukodi Erzsébet: Osztály vagy réteg? Történeti változások, emberi tőke, karrierminták a foglalkozási osztály és réteghelyzet vizsgálatában. *Szociológiai Szemle,* 1999. 2. sz. 28–57. o.
Bukodi Erzsébet: Társadalmunk szerkezete különböző nézőpontokból. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 109–160. o.
Csite András – Kovách Imre: *A falusi társadalom alakulása a rendszerváltozás folyamán.* 2000, Budapest, kézirat.
Csite András – Kovách Imre: *Piacgazdaság és gazdasági elit.* 1993–1997. Budapest, 1997, MTA PTI. /Politikatudományi Füzetek./
Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre: Elitek és politikai preferenciák. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről.* I. köt., Budapest, 2002, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány, 318–336. o.
Fábián Zoltán: A középrétegek. Adalékok a posztkommunista átmenet társadalmi és társadalomlélektani hatásaihoz. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI.
Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika 1988–1997. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve.* I–II. Budapest, 1999, DMKK Alapítvány, 554–570. o.
Gábos András – Szivós Péter: A gyermekkori háttér és az iskolázottság. In Kolosi Tamás – Tóth István György: *Újratervezés – életutak és alkalmazkodás a rendszerváltás évtizedeiben.* Kutatási jelentés. Budapest, 2008, TÁRKI, 121–134. o.
Harcsa István – Kulcsár Rózsa: *Társadalmi mobilitás és presztízs.* Budapest, 1986, KSH.
Kertesi Gábor – Kézdi Gábor: Iskolázatlan szülők gyermekei és roma fiatalok a középiskolában. Beszámoló az Educatio Életpálya-felmérésének 2006–2009 közötti hullámaiból. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, 2010, TÁRKI, 371–407. o.
Kertesi Gábor – Köllő János: A gazdasági átalakulás két szakasza és az emberi tőke átértékelődése. *Közgazdasági Szemle,* 2001. 11. sz. 633–652. o.
Kertesi Gábor – Varga Julianna: Foglalkoztatás és iskolázottság Magyarországon. *Közgazdasági Szemle,* LII. évf., 2005. július–augusztus, 633–662. o.

Kolosi Tamás – Keller Tamás: Kikristályosodó társadalomszerkezet. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, 2010, TÁRKI, 105–138. o.

Kolosi Tamás – Róbert Péter: A magyar társadalom szerkezeti átalakulásának és mobilitásának főbb folyamatai a rendszerváltás óta. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004.* Budapest, 2004, TÁRKI.

Kolosi Tamás – Róna-Tas Ákos: Utolsókból lesznek az elsők? A rendszerváltás társadalmi hatásai Magyarországon. *Szociológiai Szemle,* 1992. 2. sz. 3–25. o.

Kolosi Tamás – Tóth István György: *A rendszerváltás társadalma.* Budapest, 2000, MTA.

Kolosi Tamás: *A terhes babapiskóta – a rendszerváltás társadalomszerkezete.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

Kornai János: Négy jellegzetesség - a magyar fejlődés politikai gazdaságtani megközelítésben. I–II. *Közgazdasági Szemle,* 1995. 12. sz. 1097–1117. o., *Közgazdasági Szemle,* 1996. 1. sz. 1–29. o.

Kovách Imre: *Polgárosodás vidéken.* Budapest, 1997, kézirat.

Kovách Imre: Szempontok a posztszocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon. In Püski Levente – Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések.* Debrecen, 2002, 1956-os Intézet – Debreceni Egyetem Történelmi Intézet Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszéke, 389–414. o.

Kovách Imre: *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában: Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek.* Budapest, 2011, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum.

Kovács Marcell – Szűcs Zoltán – Tiszai Mónika: *A háztartások és a családok társadalmi foglalkozási tagozódása.* Budapest, 1999, KSH Társadalmunk rétegződése-időszaki közlemények.

Laki László: *A magyar fejlődés sajátszerűségeinek néhány vonása avagy a polgárosodásból kimaradó társadalmi csoportok.* Budapest, 1997, kézirat.

Laki László: Rendszerváltások Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 67. o.

Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok? A nagyvállalkozók gazdasági és társadalmi helyzetének ambivalenciái az ezredforduló Magyarországán.* Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

Lengyel György: *A gazdasági elit átalakulása.* Budapest, 1997, BKE Közszolgálati Tanulmányi Központ.

Magyarország 2011. Budapest, 2012, KSH.

Magyarország 2013. Budapest, 2014, KSH.

Mihályi Péter: *A magyar privatizáció krónikája 1989–1997.* Budapest, 1998, KJK.

Mikrocenzus, 1996: A munkát keresők. Budapest, 1997, KSH.

Németh Renáta: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon a rendszerváltás folyamán *Szociológiai Szemle,* 2006. 4. sz. 19–35. o.

Népszámlálás 2011 – 7. Iskolázottsági adatok. Budapest, 2013, KSH.

Pitti Zoltán: Egészen eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. *Társadalmi Szemle,* 1997. 8–9. sz.

Róbert Péter – Sági Matild – Utasi Ágnes – Kovách Imre: *A középosztályok nyomában.* Budapest, 1995, MTA PTI.

Róbert Péter: Osztály és párt Magyarországon három választás után. *Politikatudományi Szemle,* 1999. 1. sz. 67–97. o.

Róbert Péter: Társadalmi mobilitás és rendszerváltás. *Századvég,* 1999. 15. sz. 73–86. o.

Sági Matild: *Társadalmi folyamatok a rendszerváltás után.* http://www.ofi.hu/tudastar/jelentes-magyar/tarsadalmi-folyamatok. Utolsó letöltés: 2014. 07.21.

Szelényi Iván: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány,* 1996. 4. sz. 385–402. o.

Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): *Egyenlőtlenségek és polarizálódás a magyar társadalomban 2012.* Budapest, 2013, TÁRKI. /TÁRKI Monitor jelentések, 2012./

Tóth István György: A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI, 107–136. o.

Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, 2001, Osiris Kiadó.

Vértes András (szerk.): *A kapitalizmus alapjainak lerakása Magyarországon (1990–2002).* Budapest, 1997, GKI Gazdaságkutató Rt. – Postabank és Takarékpénztár Rt.

VII. FEJEZET

Bartha Eszter: *Magányos harcosok: munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországban és Magyarországon.* Budapest, 2011, L'Harmattan Kiadó.

Bocz János: *Az önkormányzatok döntéshozói, 1990–1998.* Budapest, 1999, KSH. /Társadalomstatisztikai Füzetek. 26./108. o.

Bukodi Erzsébet: A nemzedékek közötti társadalmi mobilitás főbb jellemző. *Statisztikai Szemle,* 1995. 4–5. sz. 324–339. o.

Bukodi Erzsébet: A tudományos elit anyagi és mobilitási viszonyai. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György: *Társadalmi Riport 1998.* Budapest 1998, TÁRKI, 200–216. o.

Csanádi Mária: *Honnan – Tovább?* Budapest, 1995, MTA KTI-T-Twins.

Csite András – Kovách Imre: Gazdasági elit: útban az osztályhatalomhoz. *Társadalmi Szemle,* 1998. 4. sz. 16–33. o.

Csite András – Kovách Imre: A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle,* 1999. 2. sz. 121–145. o.

Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988.* Budapest, 1995, T-Twins Kiadó.

Csurgó Bernadett – Himesi Zsuzsa – Kovách Imre: Elitek és politikai preferenciák In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) *Magyarország politikai évkönyve 2001-ről.* I. kötet. Budapest, 2002, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Közhasznú Alapítvány. 318–336. o.

Feischmidt Margit: *Kulturális vagy politikai fordulat? Fiatalok viszonyulása a szélsőjobboldali politikához és a nacionalizmus új formáihoz. Fókuszcsoportos interjúk alapján.* 2013. Kézirat.

Ferge Zsuzsa: Sturktúra és szegénység. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó, 479–500. o.

Harcsa István – Késedi Ferenc – Kisdi János – Lakatos Miklós: *Vezetők a nyolcvanas években.* Budapest, 1991, KSH. 100. o.

Harcsa István: A közelmúlt hatalmi elitjének főbb csoportjai. *Statisztikai Szlemle,* 1993. 2. sz. 101–118. o.

Hankiss Elemér: A nagy koalíció. In Hankiss Elemér: *Kelet-európai alternatívák.* Budapest, 1989, KJK, 301–353. o.

Hankiss Elemér – Matkó Iván: *A tulajdon kötelez – az új tőkésosztály társadalmi szerepe, a TÁRKI tanulmányával.* Budapest, 1997, Figyelő Rt.

Illés Iván: *Nemzedékek, elitek, ciklusok.* Budapest, 1991, KJK,

Ilonszki Gabriella – Kurtán Sándor: Látszat és valóság. A 2010-ben megválasztott parlamenti képviselők arculata. In Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon.* Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 95–122. o.

Juhász Gábor: *Pénzképviselet – pártkasszák titkai.* Budapest, 2007, Kisszikra Kiadóház,

Kolosi Tamás – Sági Matild: Az új tőkésosztály önképe, társadalmi megítélése In Hankiss – Matkó 1997, 61–88. o.

Kovách Imre – Csite András: A posztszocializmus vége. A magyarországi nagyvállalatok tulajdonosi szerkezete és hatékonysága 1997-ben. *Közgazdasági Szemle,* XLVI. évf. 1999. 2. sz. 121–144. o.

Kovách Imre: *Szempontok a poszt-szocialista átmenet jellegzetességeinek és következményeinek az elemzéséhez Magyarországon.* Budapest, 2000, kézirat.

Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek: hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon. Szociológiai tanulmányok.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.

Kovách Imre – Kristóf Luca – Lengyel György: Elit és társadalom a kilencvenes években. In Kovách (szerk.) 2006, 431–449. o.

Kovách Imre (szerk.): *Elitek a válság korában: Magyarországi elitek, kisebbségi magyar elitek.* Budapest, 2011, MTA Politikatudományi Intézet – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Argumentum.

Kovách Imre – Kristóf Luca: Elit és társadalmi integráció. In Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon.* Budapest, 2012, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 30–44. o.

Kovách Imre: *A vidék az ezredfordulón – A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai.* Budapest, 2013, Argumentum Kiadó, 244. o.

Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Kristóf Luca: De mi történt azután? Megszakítottság és folytonosság a magyar elitben 1988 és 2009 között. *Politikatudományi Szemle,* 2014. 1. sz. 7–26. o.

Laki Mihály – Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest, 2004, Osiris Kiadó.

Laki Mihály – Szalai Júlia: *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben.* Budapest, 2013, Közgazdasági Szemle Alapítvány.

Lengyel György: A gazdasági elit a nyolcvanas években és az átmenet időszakában. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport 1992.* Budapest, 1992, TÁRKI. 201–222. o.

Lengyel György: *A magyar gazdasági elit a 90-es évek első felében Magyarország politikai évkönyve 1994/95.* Budapest, 1995, DMKK Alapítvány.

Lengyel György: *A magyar gazdasági elit társadalmi összetétele a huszadik század végén.* Budapest, 2007, Akadémiai Kiadó.

Lengyel György: Vázlat a rendszerváltás, az elitváltás és a piaci átalakulás kapcsolatáról. *Erdélyi társadalom,* 3. évf., 2. sz.

Machos Csilla: Stabilitás és megújulás a pártvezetőségekben 1988–1998. In Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László (szerk.) *Magyarország évtizedkönyve I–II.* Budapest, 1999, DMKK Alapítvány, 338–357. o.

Róbert Péter – Valuch Tibor: Generációk a történelemben és a társadalomban *Politikatudományi Szemle,* 2013. 4. sz. 116–139. o.

Sebestyén István (szerk.): *Pártok, képviselőjelöltek az 1998. évi parlamenti választásokon.* Budapest, 1999, KSH. /Társadalomstatisztikai Füzetek 24./

Szabó Andrea – Kern Tamás: A magyar fiatalok politikai aktivitása. In Szabó Andrea – Bauer Béla: *Arctalan (?) nemzedék.* Budapest, 2011, Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.

Szabó Andrea (szerk.): *Racionálisan lázadó hallgatók, 2012. Apátia – Radikalizmus – Posztmaterializmus a magyar egyetemisták és főiskolások körében.* I. Szeged, 2012, Belvedere Meridionale.

Szalai Erzsébet: *Az elitek átváltozása.* Budapest, 1996, Cserépfalvi Kiadó.

Szalai Erzsébet: Rendszerváltás és a hatalom konvertálása. *Szociológiai Szemle,* 1997. 2. sz. 75–101. o.

Szalai Erzsébet: *Oroszlánok és globalizáció.* Budapest, 1999, MTA PTI-Új Mandátum.

Szelényi Iván – Szelényi Szonja – Kovách Imre: The Making of the Hungarian Post-Communist Elites: Circulation in Politics and Reproduction in the Economy. *Theory and Society, 1995,* Vol. 24. No. 5. 697–722. o.

Szelényi Iván – Szelényi Szonja: Elitcirkuláció vagy elitreprodukció. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, TÁRKI, 475–501. o.

Szelényi Iván: A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai. *Magyar Tudomány,* 1996. 4. sz. 385–402. o.

Szelényi Iván – Gil Eyel – Elenaor Townsley: A posztkommunista gazdasági vezetés (menedzserizmus). In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 153–193. o.

Szelényi Iván: *A posztkommunista társadalom szerkezetének változásai – a menedzseri uralom elméletének újragondolása.* Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó.

Szelényi Iván: *The Rise of Managerialism: The New Class after the Fall of Communism.* Budapest, 1995, Collegium Budapest.

Szente Zoltán: Közigazgatás és politika metszéspontján: A miniszterek és az államtitkárok rekrutációja Magyarországon, 1990–1998. *Századvég,* 1999. nyár (13. sz.) 3–52. o.

Táll Éva (szerk.): *Változások és átváltozások a helyi hatalom csúcsán.* Budapest, 1993, MTA PTI, 93. o.

Tőkés Rudolf: *A kialkudott forradalom.* Budapest, 1998, Kossuth Kiadó, 472. o.

Utasi Ágnes – A. Gergely András – Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit.* Budapest, 1996, MTA PTI.

Vajda Ágnes: Az 1990-ben megválasztott képviselők és polgármesterek. *Statisztikai Szemle,* 1991. 10. sz. 774–788. o.

Vajda Ágnes – Farkas E. János: Statisztikai adatok az 1990-es parlamenti választások képviselőjelöltjeiről. In

Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 556–565. o.

Várhegyi Éva: Bankvezetők kiválasztása a nyolcvanas-kilencvenes években Magyarországon. *Szociológiai Szemle,* 1996. 3–4. sz. 33–54. o.

Vedres Balázs: A tulajdonosi hálózatok felbomlása. A rekombináns tulajdon-formák szerepe és a hazai nagyvállalatok tulajdon-szerkezetének jellemzői a kilencvenes évek végén. *Közgazdasági Szemle,* XLVII. évf. 2000. 9. sz. 680–699. o.

VIII. FEJEZET

Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötései. *Századvég,* 1996. 1. sz. 5–18. o.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert: *Pártok között szabadon. Választók és társadalmi környezet a 90-es évek Magyarországán.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó.

Angelusz Róbert – Tardos Róbert: Választási részvétel és politikai aktivitás. In Angelusz Róbert és Tardos Róbert (szerk.): *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon.* Budapest, 2005, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 323–384. o.

Benczéné Nagy Eszter (szerk.): *Választási olvasókönyv – Szemelvények a hazai országgyűlési és helyhatósági választások történetéből (1848–1994).* Budapest, 1996, BM Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal.

Berki Erzsébet: *Sztrájk! Sztrájkok és más direkt akciók Magyarországon a rendszerváltás után.* Budapest, 2000, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány Munkaügyi Kutatások Szakmai Műhelye.

Csákó Mihály – Berényi Eszter – Bognár Éva – Tomay Klára: Politikai szocializáció Magyarországon a kilencvenes években. *Szociológiai Szemle,* 2000. 1. sz. 50–68. o.

Enyedi Zsolt – Szabó Andrea – Tardos Róbert (szerk.): *Új képlet. A 2010-es választások Magyarországon, 2011.* Budapest, 2011, DKMKA.

Enyedi Zsolt – Benoit, Kenneth: Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal–jobb dimenzióban. In Enyedi et al. (szerk.) 2011, 17–42. o.

Fábián Zoltán – Závecz Tibor – Páthy-Dencső Blanka: A pártok népszerűségének a változásai Magyarországon 1990-2010. In Kolosi Tamás –Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2010.* Budapest, 2010, TÁRKI, 491–511. o.

Fritz Tamás: *A magyarországi pártrendszer 1987–1995.* Budapest, 1995, Cserépfalvi Kiadó

György Péter: *Néma hagyomány. Kollektív felejtés és a kései múltértelmezés. 1956-ról 1989-ben. A régmúlttól az örökségig.* Budapest, 2000, Magvető Könyvkiadó, 347. o.

Ilonszki Gabriella (szerk.): *Amatőr és hivatásos politikusok. Képviselők Magyarországon.* II. Budapest, 2008, Új Mandátum Kiadó.

Ilonszki Gabriella: Képviseleti szerepek, politikai intézmények, képviseleti deficit. Két évtized változásai. In Tardos et al. (szerk.) 2011, 267–290. o.

Ilonszki Gabriella – Lengyel György: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle,* 18. évf. 2009. 1. sz. 7–25. o.

Karácsony Gergely: Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon In Karácsony Gergely (szerk.): *A 2006-os országgyűlési választások. Elemzések és adatok.* Budapest, 2006, DKMKA, 59–103. o.

Kern Tamás – Szabó Andrea: A politikai közéleti részvétel alakulása, 2006–2010. In Tardos et al. (szerk.) 2011, 17–56. o.

Körösényi András: Vázlat a magyar értelmiség szellemi-politikai tagoltságáról. In *A Magyar Politikatudományi Társaság Évkönyve.* Budapest, 1987, Kossuth Kiadó.

Körösényi András: *A magyar politikai rendszer.* Budapest, 1998, Osiris Kiadó.

Kukorelli István: *Így választottunk... adalékok a választási reform és az 1985. évi általános választások történetéhez.* Budapest, 1988, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar.

Kurtán Sándor – Sándor Péter – Vass László: *Magyarország évtizedkönyve.* Budapest, 1999, DMKKA.
Pataki Ferenc: *Rendszerváltók és bűnbakok.* Budapest, 2000, Osiris Kiadó.
Rainer M. János: Rendszerváltás és a közelmúlt. In *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben.* Szerk. Valuch Tibor. Közreműködött: Püski Levente. Budapest, 1995, Osiris Kiadó – 1956-os Intézet, 338–347. o.
Ripp Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990.* Budapest, 2006, Napvilág Kiadó.
Sándor Péter – Stumpf Anna – Vass László: *Magyarország politikai évhuszad könyve.* Budapest, 2010, DMKAK.
Sebestyén István (szerk.): *Pártok, képviselőjelöltek az 1998. évi parlamenti választásokon.* Budapest, 1999, KSH. /Társadalomstatisztikai Füzetek 24./
Szabó Ildikó: Folyamatosságok a változásban: kontinuitások a rendszerváltás utáni politikai szocializáció mintáiban. *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 22–29. o.
Szabó Máté: A szabadság rendje. Társadalmi mozgalmak, politikai tiltakozás, politikai szervezetek a magyarországi rendszerváltás folyamatában *Politikatudományi Szemle,* 1995. 1. sz. 51–79. o.
Szabó Máté: A tiltakozás kultúrája a magyar civil társadalomban. In Csefkó Ferenc – Horváth Csaba (szerk.): *A demokrácia deficitje avagy a deficites hatalomgyakorlás.* Pécs, 2008, PTE ÁJK–Pécs-Baranyai Értelmiség Egyesület, 237–263. o.
Tardos Róbert – Enyedi Zsolt – Szabó Andrea (szerk.): *Részvétel, képviselet, politikai változás.* Budapest, 2011, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
Thoma László: Védtelen társadalom – a rendszerváltás és a szakszervezetek 1988-1992. In Krausz Tamás (szerk.): *Rendszerváltás és társadalomkritika.* Budapest, 1998, Napvilág Kiadó, 245–269. o.
Thoma László: *A rendszerváltás és a szakszervezetek 1988–1992.* Budapest, 1998, Villányi úti könyvek.
Tóka Gábor: Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony Gergely (szerk.): *Parlamenti választás 2006. Elemzések és adatok.* Budapest, 2006, DKMKA–BCE, 17–58. o.
Tóth András: A kádárizmus búvópatakként való visszatérése a kádárizmus csődje után a munkaügyi kapcsolatok és a szakszervezeti érdekvédelem területén (1989–2013). *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 118–145. o. www.metszetek.unideb.hu
Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest, 2009, TÁRKI, Valuch Tibor: „Ne szólj szám..." A politikai részvétel és a politikai aktivitás néhány sajátossága az ezredforduló Magyarországán. *Metszetek,* 2013. 2–3. sz. 146–156. o.
Vásárhelyi Mária: *Az ártatlanság kora: előjáték a rendszerváltáshoz: a TDDSZ és a Liga születésének története.* Pozsony, 2008, Kalligram Kiadó.

IX. FEJEZET

Andorka Rudolf: A társadalmi integráció gyenge kötései. *Századvég,* 1996. 1. sz. 5–18. o.
Csepeli György – Závecz Tibor: Pillantás az olvasztótégelybe. *Társadalomkutatás,* 1991. 4. sz. 5–20. o.
Csepeli György – Örkény Antal: A magyar nacionalizmus változó arcai. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György: *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, TÁRKI, 272–295. o.
Csepeli György: *A nagyvilágon e kívül... Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon 1970–2002.* Budapest, 2002, Jószöveg Műhely.
Csepeli György – Örkény Antal – Székelyi Mária – Poór János: *Nemzeti identitás Magyarországon az ezredfordulón.* In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 2004.* 471–483. o.
Csepeli, György – Murányi, István: New Authoritarianism in Hungary at the beginning of the 21th century. *Central European Political Science Rewiew,* 2012. 13:(50) 65–95. o.
Csepeli György – Prazsák Gergő – Murányi István: *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon.* Budapest, 2011, Apeiron Kiadó,

Csite András: Boldogtalan kapitalizmus? A mai magyar társadalom néhány jellemzője. In Szalai Ákos (szerk.): *Kapitalista elvárások*. Budapest, 2009, Közjó és Kapitalizmus Intézet, 257–308. o.

Csontos László – Kornai János – Tóth István György: Adótudatosság és fiskális illúziók. In Andorka et al. (szerk.) 1996, 238–271. o.

Enyedi Zsolt – Fábián Zoltán – Sík Endre: Nőttek-e az előítéletek Magyarországon? In Kolosi et al. (szerk.), 2004, 471–483. o.

Fábián Zoltán: *Előítélet és tekintélyelvűség*. Budapest, 1999, Új Mandátum Kiadó.

Füstös László – Szakolczai Árpád: Az értékek változásai Magyarországon 1978–1993. *Szociológiai Szemle*, 1994. 1. sz. 57–90. o.

Füstös László – Szakolczai Árpád: Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 1999. 3. sz. 54–72. o.

Füstös László – Tárnok Orsolya: *Értékváltozás Magyarországon 1978–2009: értékváltozás vagy értékválság?* Budapest, 2013, Present Kiadó.

Gimes Gergely – Juhász Attila – Kiss Kálmán – Krekó Péter – Somogyi Zoltán: *Látlelet 2008. Kutatási összefoglaló az előítéletesség és intolerancia hazai helyzetéről.* Budapest, 2008, Political Capital.

Hajdú Gábor: Bizalomhiány, normakövetés és társadalmi részvétel Magyarországon a rendszerváltás után. In Kovách et al. (szerk.), 2012, 45–62. o.

Hankiss Elemér: *Társadalmi csapdák*. Budapest, 1979, Magvető Könyvkiadó

Hankiss Elemér: *Diagnózisok*. Budapest, 1983, Magvető Könyvkiadó

Hankiss Elemér: *Diagnózisok 2*. Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.

Hankiss Elemér: *Új diagnózisok*. Budapest, 2002, Osiris Kiadó.

Harcsa István (szerk.) *Társadalmi helyzetkép 2005*. Budapest, 2007, KSH.

Heltai Péter – Szakolczai Árpád: Erőltetett modernizáció és elhanyagolt tolerancia. *Valóság*, 1989. 4. sz. 35–47. o.

Horányi Özséb (szerk.): *Az egyház mozgásteréről a mai Magyarországon*. Budapest, 1997, Vigilia.

Hunyadi György: *A tásadalmi közérzet hullámverése*. Budapest, 2010, Napvilág Kiadó.

Jávor Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell átalakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). In Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – népi társadalom XIX.* Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, 172–189. o.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: A kultúra és az értékek szerepéről. In Kovách et al. (szerk.) 2012, 83–99. o.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána*. Budapest, 2012, Új Mandátum Kiadó.

Keller Tamás: Magyarországi értéktérkép: normakövetés, egyéni teljesítmény, szolidaritás és öngondoskodás elfogadottsága a magyar társadalomban. *Szociológiai Szemle*, 2010. 2. sz. 42–70. o.

Kisdi János – Kulcsár Rózsa: A hatalom gazdasági elitje az elmúlt évtizedben. *Statisztikai Szemle*, 1991. 10. sz. 789–797. o

Kopp Mária – Kovács Mónika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón*. Budapest, 2006, Semmelweis Kiadó.

Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008. Esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, 2008, Semmelweis Kiadó.

Kovách Imre – Dupcsik Csaba – P. Tóth Tamás – Takács Judit (szerk.): *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. Budapest, 2012, Argumentum Kiadó – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Kutató Intézet, 45–62. o.

Kulcsár Rózsa: Az első magyarországi presztízs-vizsgálat eredményei. *Statisztikai Szemle*, 1985. 11. sz. 1115–1126. o.

Monostori Judit: Munka, szabadidő, időallokáció. In Tóth István György (szerk.): TÁRKI *Európai társadalmi jelentés 2009*. Budapest, 2009, TÁRKI, 85–98. o.

Szabó Ildikó: Nemzeti identitás és politikai szocializáció. *Confessio*, 2005. 3. sz.

Szántó János: *Vallásosság egy szekularizált társadalomban*. Budapest, 1997, Új Mandátum Kiadó.

Szántó János: Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon. In Andorka Rudolf – Kolosi Tamás – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport* 1992 Budapest, 1992, TÁRKI, 259–288. o.

Székely András: A vallásosság alakulása Magyarországon 1995–2006 között. A vallásosság összefüggései a gyermekszámmal. Vallásosság és lelki állapot. In Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008.* 373–381. o.
Tomka Miklós: Gazdasági változások és a cigánysággal kapcsolatos közvélemény In Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* Budapest, 1991, MTA Politikai Tudományok Intézete.
Tomka Miklós – Révay Edit: Papok, férfi szerzetesek, apácák. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi Riport 1998.* Budapest, 1998, TÁRKI, 216–236. o.
Tomka Miklós: A magyar vallási helyzet öt dimenziója. *Magyar Tudomány,* 1999. 5. sz. 549–559. o.
Tomka Miklós: Vallásosság Kelet-Közép-Európában. *Szociológiai Szemle,* 2009. 3. sz. 64–79. o.
Tóth István György: *Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében.* Budapest, 2009, TÁRKI, 64. o.
Valuch Tibor: A nemzeti azonosságtudat néhány sajátossága Magyarországon 1945 után. In Sutaj, Stefan – Szarka László (szerk.): *Regionálna a narodna identita v maďarskej a slovenskej historii 18–20. storočia. – Regionális és nemzeti identitásformák a 18–20. századi magyar és szlovák történelemben.* Presov, 2007, Universum, 134–142. o.
Vásárhelyi Mária: „A puha diktatúra gondtalan évei" – a közgondolkodás néhány jellegzetessége. *Mozgó Világ,* 1992. 6. sz. 38–41. o.
Vásárhelyi Mária: *A rendszerváltás alulnézetben.* Budapest, 1995, Pesti Szalon.
Vukovich György – Cseh-Szombathy László – S. Molnár Edit – Pongrácz Tiborné – Utasi Ágnes: Családi értékek – családi normák. In *Magyarország átalakulóban.* Budapest, 1994, Népjóléti Minisztérium.

X. FEJEZET

Ambrus Péter: *A Dzsumbuj.* Budapest, 1988, Magvető Könyvkiadó.
Andorka Rudolf – Harcsa István: Deviáns viselkedés. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 217–220. o.
Andorka Rudolf: Deviáns viselkedések Magyarországon. In Andorka Rudolf: *Merre tart a magyar társadalom?* Lakitelek, 1996, Antológia Kiadó, 127–146. o.
Andorka Rudolf – Anna Kondratas – Tóth István György: A jóléti rendszer jellemzői és reformjának lehetőségei *Közgazdasági Szemle,* 1995. 1. sz. 1–29. o.
Andorka Rudolf – Ferge Zsuzsa – Tóth István György: Valóban Magyarországon a legkisebbek az egyenlőtlenségek? *Közgazdasági Szemle,* 1997. 2. sz. 89–112. o.
Andorka Rudolf – Spéder Zsolt: Szegénység a 90-es évek In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI, 74–107. o.
Bényei Zoltán – Gurály Zoltán – Győri Péter – Mezei György: Tíz év után. Gyorsjelentés a fővárosi hajléktalanokról. *Esély,* 2000. 1. sz.
Bokor Ágnes: *Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat.* VI. kötet. Budapest, 1985, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete.
Bokor Ágnes: *Szegénység a mai Magyarországon.* Budapest, 1987, Magvető Könyvkiadó.
Bugarszky Zsolt: A szociális szolgáltatások újjászületése Magyarországon. *Esély,* 2004. 4. sz.
Breitner Péter: A hajléktalanná válás lépcsőfokai. *Esély,* 1999. 1. sz.
Czike Klára – Tausz Katalin (szerk.): *Gyorsjelentés a szegénységről.* Budapest, 1996, Szociális Szakmai Szövetség.
Egészségi állapotfelvétel, 1994 – Életmód, kockázati tényezők. Budapest, 1995, KSH.
Egészségfelmérés, 2009. *Statisztikai Tükör,* 2010. április 27.;
Európai lakossági egészségfelmérés – Magyarország, 2009. Összefoglaló eredmények. Budapest, 2012, KSH.
Egyes deviáns viselkedési formák fontosabb indikátorai. Budapest, 2002, Központi Statisztikai Hivatal.
Elekes Zsuzsanna: *Magyarországi droghelyzet a kutatások tükrében.* Budapest, 1993, Országos Alkohológiai Intézet.

Elekes Zsuzsanna: Kábítószerek és kábítószer-fogyasztás In Andorka et al.(szerk.): *Társadalmi Riport,* 1992. Budapest, 1992, Tárki. 318–333. o.

Elekes Zsuzsanna – Paksi Borbála: Lelkünkre ül a politika? Az öngyilkosság és az alkoholizmus változó trendjei. *Századvég,* 1996. 2. sz. 103–116. o.

Fehér Boróka: Hajléktalan emberek Magyarországon 1989-től napjainkig. *Vigília,* 2008. 6. sz.

Ferge Zsuzsa: *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Budapest, 1986, Magvető Könyvkiadó.

Ferge Zsuzsa: *Szociálpolitika és társadalom.* Budapest, 1991, ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszék - T-Twins.

Ferge Zsuzsa: Az állami szociálpolitika változásának iránya a rendszerváltozás óta. In Kulcsár Kálmán (szerk.): *Politika és társadalom 1989–1998.* Budapest, 1999a, MTA.

Ferge Zsuzsa: Szociálpolitika 1988–1997. In Kurtán et al. (szerk.): *Magyarország évtizedkönyve I–II.* Budapest, 1999b, DMKK Alapítvány, 554–570. o.

Ferge Zsuzsa: *Elszabaduló egyenlőtlenségek.* Budapest, 2000, Hirschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Ferge Zsuzsa: *Ellenálló egyenlőtlenségek. A mai egyenlőtlenségek természetrajzához.* Budapest, 2005, ELTE TáTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék.

Ferge Zsuzsa: Struktúra és egyenlőtlenségek a régi államszocializmusban és az új kapitalizmusban. *Szociológiai Szemle,* 2002. 4. sz. 9–33. o.

Gábor E. (szerk.): *Jelentés a magyarországi kábítószerhelyzetről.* Budapest, 2004, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium.

Gál Róbert: *A magánnyugdíj-rendszer kialakulása Magyarországon.* Budapest, 1999, Budapest, 2009, Századvég–TÁRKI.

Gönczöl Katalin: A bűnözés társadalmi összefüggései *Társadalmi Szemle,* 1993. 3. sz. 37–48. o.

Gönczöl Katalin – Kerezsi Klára: *A deviancia szociológiája.* Budapest, 1996, Hirlscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.

Győri Péter: Gyorsjelentés a hajléktalanságról, Magyarországon, 1990. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 430–446. o.

Győri Péter: Hajléktalanok – a szavak és számok hálójában. *Beszélő,* 2005. 3–4. sz.

Hajnal Ágnes – Susánszky Éva – Szántó Zsuzsa: Öngyilkossági gondolat, kísérlet és életminőség felnőttek és serdülők között. In Kopp Mária – Kovács Mónika-Erika (szerk.): *A magyar népesség életminősége az ezredfordulón.* Budapest, 2003, Semmelweis Egyetem, 186–193. o.

Havasi Éva – Horváth Ádámné – Schnell Lászlóné: *A szegények jellemzői a mai Magyarországon.* Budapest, 1999, KSH.

Havasi Éva: *Gyermekszegénység a mai Magyarországon.* Budapest, 2003, Miniszterelnöki Hivatal Népesedési Kormánybizottsága, Kézirat, 87. o.

Horváth Sándor: *Két emelet boldogság. Mindennapi szociálpolitika Budapesten a Kádár-korban.* Budapest, 2012, Napvilág Kiadó.

Iványi Gábor: *Hajléktalanok.* Budapest, 1997, Sík Kiadó.

Kolozsi Béla: *Deviancia.* Budapest, 1992, Gondolat Kiadó.

Kopp Mária – Skrabski Árpád: *Magyar lelkiállapot.* Budapest, 1992, Végeken Alapítvány.

Kopp Mária – Skrabski Árpád – Lőke János – Szedmák Sándor: A magyar lelki állapot az átalakuló magyar társadalomban. *Századvég,* 1996. 2. sz. 87–102. o.

Kopp Mária – Skrabski Árpád – Szedmák Sándor: A testi és lelki egészség összefüggései országos reprezentatív felmérések alapján *Demográfia,* 1999. 1–2. sz.

Kopp Mária (szerk.): *Magyar lelkiállapot 2008: esélyerősítés és életminőség a mai magyar társadalomban.* Budapest, 2008, Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet.

Kovács Katalin – Kolozsi Béla: A magyarországi öngyilkosságok a 90-es évtizedben és az öngyilkosságok európai trendjei. In: Elekes Zsuzsanna – Spéder Zsolt (szerk.): *Törések és kötések a magyar társadalomban.* Budapest, 2000, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég.

Lakatos Judit: Női munkanélküliség az 1990-es években *Statisztikai Szemle,* 1995. 7–8. sz. 707–715. o.

Lakner Zoltán: A megszakítottság folyamatossága. Változó prioritások a rendszerváltás utáni magyar szociálpolitikában. Budapest, 2005, Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány, 34. o.

Létminimum 2010. Budapest, 2011, KSH.

Magyarország 1989–2009. Budapest, 2010, KSH

Magyarország 2009. Budapest, 2010, KSH.

Magyarország 2010. Budapest, 2011, KSH.

Magyar Statisztikai Évkönyv 2011. Budapest, 2012, KSH.

Magyar Statisztikai Évkönyv 2012. Budapest, 2013, KSH.

Mikrocenzus, 1996 – A munkát keresők, munkanélküliek helyzete. Budapest, 1997, KSH.

Moksony Ferenc – Münnich Iván (szerk.): *Devianciák Magyarországon.* Budapest, 1994, Közélet.

Muraközy László: Magyarország felemelkedése és hanyatlása. *Közgazdasági Szemle,* 2008. 2. sz. 148–168. o.

Nagy Lajos Géza: „Szegények" és „gazdagok". *Jel-kép,* 1984. 1. sz.

Paksi Borbála: A felnőtt népesség droghasználata Magyarországon. *Addiktológia,* 2003. 1. sz. 24–53. o

Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna: A magyar lakosság italfogyasztási szokásai. In Cserne István – Erdélyi István (szerk): *Produktivitás, prevenció és alkoholproblémák.* Budapest, 1996, Mediconsult, 23–43. o.

Patkós Csaba – Tóth Antal: A bűnözés néhány térbeli jellemzője a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Területi Statisztika,* 2012. 3. sz. 250–263. o.

Póczik Szilveszter: Történeti, társadalompolitikai és etikai megfontolások a „cigánybűnözés" fogalma kapcsán. *Magyar Rendészet,* 2013. 3–4. sz. 30–44. o.

Simonyi Ágnes: Munka nélkül. *Szociológiai Szemle,* 1995. 1. sz. 55–70. o.

Spéder Zsolt: Ikertestvérek. A szegénység arcai a mai Magyarországon. *Századvég,* 1996. 2. sz. 29–58. o.

Spéder Zsolt – Paksi Borbála – Elekes Zsuzsanna: Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1998.* Budapest, 1998, TÁRKI, 490–513. o.

Spéder Zsolt: *A szegénység változó arcai.* Budapest, 2002. Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.

Szalainé Homola Andrea (szerk.) *Az ismertté vált bűncselekmények és elkövetőik Magyarországon.* Budapest, 2008, KSH.

Szalai Júlia: Néhány gondolat a szegénységről és a létminimumról. In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 418–429. o.

Szalai Júlia: *Uraim! A jogaimért jöttem!* Budapest, 1998, Új Mandátum Kiadó.

Szalai Júlia: A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországán. *Szociológiai Szemle,* 2002. 4. sz.

Szalai Júlia: *Az állami „túlelosztás" funkcióváltozásai. A jóléti redisztribúció feletti társadalmi küzdelmek Magyarországon.* Budapest, 2006, MTA doktori értekezés kézirata.

Szalai Júlia: *Nincs két ország ... ?* Budapest, 2007, Osiris Kiadó.

Szegedi Zoltán: A bűnözés és a bűnüldözés alakulása. In Kurtán et al. (szerk.) *Magyarország évtizedkönyve.* I–II. Budapest, 1999, DMKK Alapítvány, 748–796. o.

Társadalmi beilleszkedési zavarok Magyarországon. Budapest, 1986, Kossuth Kiadó.

Társadalmi helyzetkép, 1996. Budapest, 1997, KSH.

Tóth István György: Társadalmi problémákra és a szociálpolitikára vonatkozó vélemények a magyar társadalomban In Andorka et al.(szerk.): *Társadalmi Riport1990.* Budapest, 1990, TÁRKI, 447–474. o.

Tóth István György: A jóléti programok szerepe a szegénység enyhítésében In Andorka et al.(szerk.): *Társadalmi Riport 1994.* Budapest, 1994, TÁRKI, 107–136. o.

Utasi Ágnes (szerk.): *Peremhelyzetek Rétegződés-modell vizsgálat.* VIII. Budapest, 1987, MSZMP KB. Társadalomtudományi Intézet.

Utasi Ágnes: Hajléktalanok, csavargók. In uő (szerk.): *Peremhelyzetek Rétegződés-modell vizsgálat VIII.* Budapest, 1987, MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 181–213. o.

Vavró István: A bűnözési gyakoriság területi különbségei *Statisztikai Szemle,* 1995. 4–5. sz. 355–366. o.

Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal 1988–1997.* Budapest, 1998, KSH.

XI. FEJEZET

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sik Endre: Etűdök az élet üteméről. *Századvég,* 2003. 2. sz. 3–40. o.

Altorjai Szilvia – Giczi Johanna – Sik Endre: *Az élet ritmusa.* Budapest, 2004, KSH.

Bernát Anikó: Fogyókúra: a háztartások fogyasztása. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz,teher, elosztás.* Budapest, 2008, TÁRKI, 143–153. o. /TÁRKI Monitor Jelentések./

Antalóczy Tímea – Füstös László – Hankiss Elemér (szerk.): *(Vész)jelzések a kultúráról. Jelentés a magyar kultúra állapotáról, No. 1.* Budapest, 2009, MTA PTI.

Bajomi-Lázár Péter: *Média és társadalom.* Budapest, 2008, PrintXBudavár Zrt. & Médiakutató Alapítvány.

Báti Anikó: Tárgyak – technológiák – szokások. Egy borsodi község táplálkozáskultúrájának változásai a 20. század második felében. In Kósa László (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón.* Szentendre, 2000, Szabadtéri Néprajzi Múzeum, 341–356. o.

Bukodi Erzsébet (szerk.): *A háztartások tartós javai (Életmód-időmérleg).* Budapest, 2000, KSH.

Bukodi Erzsébet: *A „puha rétegződés:" életvitel.* Budapest, 2005, TÁRKI, 64. o.

Családi Költségvetés 1996. Budapest, 1997, KSH.

Csepeli György – Prazsák Gergő: eKultúra. In Kolosi Tamás – Tóth István György (szerk.): *Társadalmi Riport 2008.* Budapest, 2008, TÁRKI, 451–470. o.

Csipes Antal: *A divatról komolyan.* Budapest, 2011, Balassi Kiadó, 128. o.

Csótó Mihály – Holczer Márton – Kis Gergely – Molnár Szilárd – Pintér Róbert – Rab Árpád – Székely Levente: A magyar információs társadalom fejlődése az elmúlt tíz évben: intézményépítés, infrastruktúrafejlesztés és kultúraváltás. In *Magyar országjelentés 1998–2008.* Budapest, 2008, BME–GKI.

Élelmiszermérlegek 1970–1997. Budapest, 1998, KSH.

*Életszínvonal, 1988–1997.*Budapest, 1998, KSH.

Falussy Béla – Zoltánka Viktor: *A magyar társadalom életmódjának az 1976-77., az 1986-87. és az 1993. évi életmód-időmérleg felvételek alapján.* I. kötet. Budapest, 1994, KSH.

Falussy Béla – Vukovich György: Az idő mérlegén (1963–1993). In Andorka et al. (szerk.): *Társadalmi Riport 1996.* Budapest, 1996, TÁRKI.

Falussy Béla et al.: *A lakosság táplálkozási szokásai. Kutatási beszámoló. Az 1986–87. és az 1993. évi KSH Életmód-időmérleg-táplálkozási felvételek főbb eredményei.* Kézirat. Budapest, 1997, KSH.

Falussy Béla – Harcsa István (szerk.): *Életmód-időmérleg. Időfelhasználás 1986 és 1999 őszén.* Budapest, 2000, KSH.

Falussy Béla: *Az időfelhasználás metszetei.* Budapest, 2004, Új Mandátum Kiadó.

Farkas Dezső: Gulyásleves vagy hamburger, avagy Magyarország amerikanizációja. *Valóság,* 1994. 11. sz.

Fülöp Nikoletta – Szakály Zoltán: Fiatalok táplálkozási szokásai, egészség-magatartása – szekunder kutatás. *Élelmiszer, táplálkozás és marketing,* V. évf. 2008. 1. sz. 81–86. o.

Gratzl Ferenc – Szűcs Zoltán: Lakások, lakáskörülmények. *Statisztikai Szemle,* 1997. 7–8. sz. 679–688. o.

Hammer Ferenc – Dessewffy Tibor: A fogyasztás kísértete. *Replika,* 1997. június. 31–46. o.

Harcsa István: Új tendenciák a népesség időfelhasználásában. *INFO-Társadalomtudomány,* 2000. november 50. sz. 33–39. o.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Szegénység-gazdagság (presztízsjelek változásai) a '90-es években. In uők: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón.*Budapest, 2000, Új Mandátum Kiadó, 13–34. o.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Beszélő házak.* Budapest, 2000a, Kossuth Kiadó.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: *Látható és láthatatlan világok az ezredfordulón – és utána.* Budapest, 2012, Új Mandátum Kiadó.

Kapitány Zsuzsa – Molnár György: A magyar háztartások jövedelmi és fogyasztási mobilitása az ezredfordulón. In Kapitány Zsuzsa – Molnár György – Virág Ildikó (szerk.): *Háztartások a tudás és a munkapiacon.* Budapest, 2005, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 151. o.

Kertesi Gábor – Köllő János: A reálbérek és kereseti egyenlőtlenségek, 1986-1996. *Közgazdasági Szemle,* 1997. 7–8. sz. 612–634. o.

Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In Balassa Iván (szerk.): *Magyar Néprajz IV. Életmód.* Budapest, 1997, Akadémiai Kiadó, 417–581. o.
Kisbán Eszter – Romsics Imre (szerk.): *A táplálkozáskultúra változatai a 18–20. században.* Kalocsa, 1996, Visky András Múzeum.
Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet.* Budapest, 2005, Osiris Kiadó.
Kozák Ákos: *Kincskeresők. Pillanatfelvétel a magyar fogyasztóról.* Budapest, 2008, HVG Rt.
Lakatos Judit – Keszthelyiné Rédei Mária – Kiss Vámosi Éva (szerk.): *A háztartások felszereltsége, vagyoni helyzetének egyes jellemzői 1996.* Budapest, 1997, KSH.
A lakosság fogyasztása 1970–1997. Budapest, 1998, KSH.
A lakosság televíziózási, olvasási jellemzőinek vizsgálata az időmérleg-felvételek segítségével. Budapest, 2013, KSH.
Magyar statisztikai évkönyvek 1990, 2000, 2010, 2013.
Mányi-Szabó Istvánné – Szőkéné Boross Zsuzsanna (szerk.): *A lakosság fogyasztása 1970–1997.* Budapest, 1998, KSH.
Medgyesi Márton: Jut is? Marad is? A háztartások megtakarításai. In Szivós Péter – Tóth István György (szerk.): *Köz, teher, elosztás.* Budapest, 2008, TÁRKI, 143–153. o. /TÁRKI Monitor Jelentések./ 155–171. o.
Magyarország 1989–2009. Budapest, 2010, KSH.
Magyarország 2010. Budapest, 2011, KSH.
Magyarország 2013. Budapest, 2014, KSH.
Mikrocenzus 1996 – A lakások és lakóik. Budapest, 1996, KSH.
Mikrocenzus 1996 – A népesség és a lakások jellemzői. Budapest, 1996, KSH.
Népszámlálás, 2011. 3. kötet. *Országos adatok.* Budapest, 2013, KSH.
Róbert Péter: Az életstílus meghatározottságának változása, 1982–1998. *Szociológiai Szemle,* 2000. 1. sz. 17–37. o.
Schmitt Péter (szerk.): *MRT-MTV-MTV Rt. 1957-1997.* I–II. Budapest, 1997, MTV Rt.
Sík Endre: *A KGST-piacok és a feketemunka – Magyarország, 1999.* Budapest, 1999, TÁRKI. / TÁRKI Füzetek 2./
Spéder Zsolt (szerk.): *A mindennapi élet ökonómiája.* Budapest, 1993, KJK.
Sugatagi Gábor (szerk.): *Gazdaság, társadalom, fogyasztás 1989–2014.* Budapest, 2014, GfK Hungária Piackutató Intézet.
Szuhay Péter: Az életmód változása a magyarországi falvakban. In Orosz István – Für Lajos – Romány Pál: *Magyarország agrártörténete.* Budapest, 1996, Mezőgazda Kiadó, 705–720. o.
Társadalmi helyzetkép 1996. Budapest, 1996, KSH.
Tibori Tímea: Kulturális magatartás és értékváltozások. *Educatio,* 2001. 3. sz. 517–529. o.
Tomka Béla: *Gazdasági növekedés, fogyasztás és életminőség.* Budapest, 2011, Akadémiai Kiadó.
Tóth István János – Ábrahám Árpád: Jövedelemszerkezet és adóteher-megoszlás. Az 1994-es személyi jövedelem-adóbevallások vizsgálata. *Közgazdasági Szemle,* 1996. 4. sz. 277–302. o.
Tóth István György: *Jövedelem-eloszlás. A gazdasági rendszerváltástól az uniós csatlakozásig.* Budapest, 2005, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
Vadas József: *A magyar bútor 100 éve.* Budapest, é. n., Fortuna Kiadó.
Vajda Ágnes: Nagyvárosi és falusi lakásformák. *Statisztikai Szemle,* 1986. 8–9. sz. 852–863. o.
Valuch Tibor: *Magyar hétköznapok. Fejezetek a mindennapi élet történetéből a második világháborútól az ezredfordulóig.* Budapest, 2013, Napvilág Kiadó.
Vitányi Iván (szerk.) *Jelentés a magyar kultúra állapotáról, 1996.* Budapest, 1997, Maecenas Kiadó.
Zafír Mihály (szerk.): *Életszínvonal (1988-1997).* Budapest, 1998, KSH.
Zsolt Péter: *Divat-élmény.* PhD értekezés kézirata, Miskolc, 2010.

KÉPEK JEGYZÉKE

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

ÁBRÁK JEGYZÉKE

TÉRKÉPEK JEGYZÉKE

SUMMARY

As the part of the European political and economic transformations Hungary suddenly got itself of an incredible chance for a social and political change which was beyond imagination before. The state socialist system which was built on the bureaucratically coordinated planned economy, the property owned by the state slowly started to turn into a more individual market economy. The economic system went from the logic of the state socialism to the free market of the capitalism, with more freedom, from everything owned by the state to privately own. In political aspects the communist government preferred collectivism and centralized structure of the society, it has all changed as well to a more democratic more individual approach.

My goal is the present and to analyze every aspect of these radical and sudden changes implemented in the society. I'm aiming to find and to understand the methods behind the changes, as in the social and everyday life. What were the most determining facts of the changes in people everyday life, how these changes affected the structure of the society and how the ownership of the property changed during the period? How did the income relations and the social inequalities changed? If so, how did the different capitals rearranged in the process of the social transformation? Did the privatization influence the social transition as well? How can we describe nowadays the Hungarian society? We need to understand and observe the mentality, the values, the political activity and the changes at the public mind. It is interesting to observe what's left from the values of the late Kadar era and how the post socialist values mixed up with the following system. What kind of individual and common/ public life-strategies were evolved after the change of system?

I intend to examine the society's demographic and temporal transformation, with the questions of spatial dimensions as well. With analyzing the incomes, the education, the main social relations I intend to present and summarize the status of the different social groups (elite, wealthy class, the middle class, the lower class, and the segregated class). In the last chapters I analyze the questions of the everyday life as the political participation, the values, the mentality, the social behavior. I'm aiming for a complex picture about this quarter of the century as my research based on the results of the sociology, statistical surveys and also I'm relying on the historical methods.

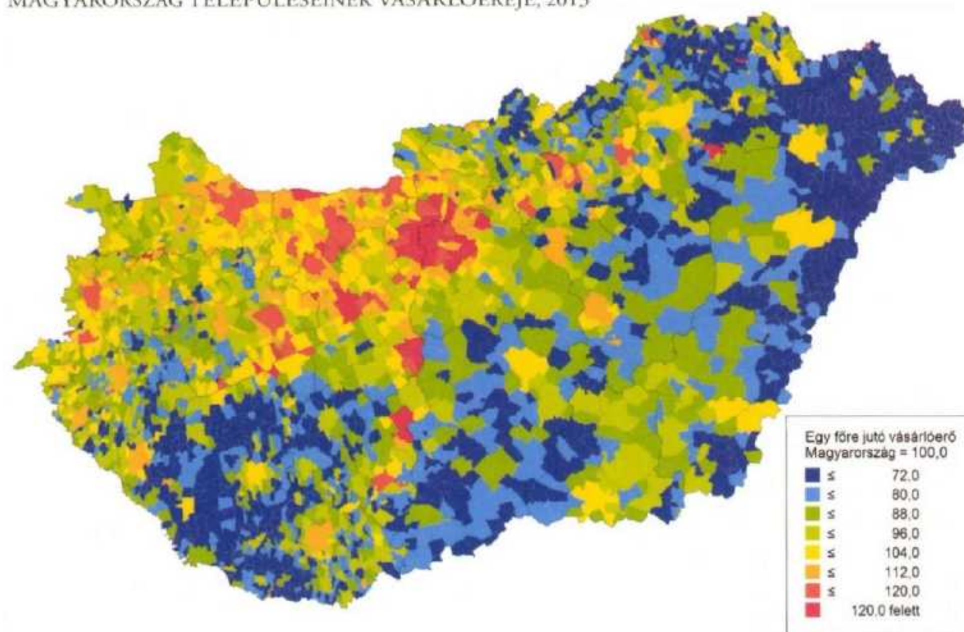
Osiris Kiadó, Budapest
www.osiriskiado.hu

A kiadásért felel Gyurgyák János
Felelős szerkesztő Németh Zsófia
Műszaki szerkesztő, tördelő Kurucz Dóra
Nyomta és kötötte a Dürer Nyomda Kft., Gyula
Felelős vezető Fekete Viktor ügyvezető igazgató

magyar
nyomdatermék
NYOMDA- ÉS PAPÍRIPARI SZÖVETSÉG

ISBN 978 963 276 254 8

MAGYARORSZÁG TELEPÜLÉSEINEK VÁSÁRLÓEREJE, 2013

A TELEPÜLÉSHÁLÓZATON BELÜLI NÉPESSÉGMOZGÁSOK, SZUBURBANIZÁCIÓ 1995–2006

„Az 1989–1990-es magyar rendszerváltás, az európai átalakulás részeként egy korábban elképzelhetetlen társadalmi és gazdasági átmenet lehetőségét teremtette meg. Kétségtelen tény, hogy az azóta eltelt évtizedek során alapvetően átalakult a magyar társadalom. Ebben a könyvben ennek a radikális változásnak a folyamatait és következményeit vizsgálom. Többek között arra próbálok választ keresni: milyen tényezők befolyásolták meghatározó módon az átalakulás folyamatában az egyes emberek, csoportok társadalmi pozícióját, pozícióváltását? Miként rendeződött át a különböző tőkefajták szerepe a társadalmi változások során? Hogyan változott meg a társadalmi integráció a szocializmusból a kapitalizmusba történő átmenet folyamán? Integráltabbá vagy dezintegráltabbá vált-e a magyar társadalom a rendszerváltás során/következtében? Miként befolyásolta a társadalmi átalakulást a privatizáció és az újravagyonosodás? Hogyan változtak a jövedelmi viszonyok és a társadalmi egyenlőtlenségek? A számszerűsíthető társadalmi tények mellett ezek megértéséhez nélkülözhetetlen a mentalitás, az értékrend, a közgondolkozás, a politikai aktivitás és a mindennapi élet átalakulásának vizsgálata is. Hiszen az is izgalmas kérdés, mi öröklődött át a késő Kádár-kori szokásokból, értékekből, mentalitáselemekből? Mindez hogyan ötvöződött az elmúlt két évtizedben kialakuló, új társadalmi magatartásformákkal? Milyen egyéni és csoportos élet- és túlélési stratégiák alakultak ki a rendszerváltást követően?"

4280 Ft
ISBN 978 963 276 254 8

